

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

БІЛАН СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 316.343.37/.733:94(477)(1929–1939)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗЛАМ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
(1929–1939 рр.)**

07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант
Даниленко Василь Михайлович,
доктор історичних наук, професор**

Київ – 2014

З М І С Т

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	16
1.1. Висвітлення соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства 1929–1939 рр. у науковій літературі.....	16
1.2. Джерельний комплекс дослідження.....	45
1.3. Теоретико-методологічні основи та термінологічне забезпечення дослідження.....	59
Висновки до першого розділу.....	75
РОЗДІЛ 2. ПОСТГОЛОДОМОРНА ВІДБУДОВА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА.....	79
2.1. Демографічні втрати селянства України внаслідок колективізації, розкуркулення та Голодомору 1932–1933 рр. .	79
2.2. Аграрна політика радянського уряду та її наслідки в Україні.....	100
2.3. Руйнівні явища та технічна реконструкція сільського господарства України.....	128
Висновки до другого розділу.....	152
РОЗДІЛ 3. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ.....	157
3.1. Суспільно-правовий статус колгоспного селянства України..	157
3.2. Хутірське господарство та депортації українських селян у 30-х рр. ХХ ст.	184
3.3. Особливості терору в українському селі.....	208
Висновки до третього розділу.....	236
РОЗДІЛ 4. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНЕ НАПОВНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА.....	240
4.1. Кадрове забезпечення сільськогосподарського виробництва..	240
4.2. Розвиток аграрної освіти та її вплив на формування соціального складу українського селянства.....	259
4.3. Сільська молодь України у трансформаційних процесах 1929–1939 рр.	282
Висновки до четвертого розділу.....	304

РОЗДІЛ 5. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ ТА РЕПРЕСІЙ.	307
5.1. Нав'язування позаекономічних методів підвищення продуктивності праці селян України.	308
5.2. Соціальний "захист" селян у 30-х рр. ХХ ст.	336
5.3. Радянізація освіти та культури	362
Висновки до п'ятого розділу.	384
ВИСНОВКИ.	389
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.	401
ДОДАТКИ.	512

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВАТ –	Всеукраїнське агрономічне товариство
ВКП(б) –	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВКСГШ –	Вищі комуністичні сільськогосподарські школи
ВЛКСМ –	Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді
ВОП –	В'язниці особливого призначення (політізолятори)
ВТТ –	Виправно-трудова табори
ВУАСГН –	Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук
ВУАМЛІН –	Всеукраїнська асоціація науково-дослідних марксистсько-ленінських інститутів
ВУНК –	Всеукраїнська Надзвичайна комісія
ВУЦВК –	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГДА СБУ –	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ДПУ –	Державне політичне управління
ГУДБ –	Головне управління державної безпеки
ГУЛАГ –	Головне управління виправно-трудова таборів, трудова поселень і місць ув'язнення
ГОЕЛРО –	Державна комісія з електрифікації Росії (рос. ГОЭЛРО – Государственная комиссия по электрификации России)
ДРЕС –	Державна районна електростанція
Держплан СРСР –	Державний плановий комітет СРСР
ДПУ –	Державне політичне управління
ЗАГС –	Запис актів громадянського стану
КВКС –	Каси взаємодопомоги колективізованого селянства
КДБ –	Комітет державної безпеки
КПРС –	Комуністична партія Радянського Союзу
КСП –	колективне сільськогосподарське підприємство
МТС –	Машинно-тракторна станція

МТМ –	машинно-тракторна майстерня
НААН –	Національна академія аграрних наук
Наркомат –	Народний комісаріат
Наркомзем –	Народний комісаріат землеробства
НКВС –	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКСЗ –	Народний комісаріат соціального забезпечення
НКЮ –	Народний комісаріат юстиції
ОДПУ –	Об'єднане державне політичне управління
Політвідділ –	політичний відділ
Облвиконком –	обласний виконавчий комітет
Обком –	обласний комітет
ОСВ –	обліково-статистичний відділ
Радгоспуч –	школа радгоспного учнівства
Райземвідділ –	районний земельний відділ
Райком –	районний комітет
Райвиконком –	районний виконавчий комітет
РВК –	районний військовий комісаріат
РКШ –	районна колгоспна школа
РНК –	Рада Народних Комісарів
РПО –	Рада праці та оборони
РСФРР –	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСЧА –	Робітничо-Селянська Червона Армія
СТВ –	Сільські товариства взаємодопомоги
СТЗ –	Сталінградський тракторний завод
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТСОЗ –	Товариство спільного обробітку землі
УНГО –	Управління народногосподарського обліку
УВО –	Українська військова організація

УНДО –	Українське національно-демократичне об'єднання
УНР –	Українська Народна Республіка
УРСР –	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР –	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ХТЗ –	Харківський тракторний завод
ХЕМЗ –	Харківський електромеханічний завод
ЦК –	Центральний комітет
ЦКК –	Центральна контрольна комісія
ЦВК –	Центральний виконавчий комітет
ЧТЗ –	Челябінський тракторний завод
ШКМ –	школа колгоспної молоді

ВСТУП

Актуальність дослідження. У новітній українській історіографії проблеми українського селянства займають чільне місце, що обумовлено низкою чинників. Важливішими з них є висока питома вага селян у соціальній структурі українського населення, провідна роль сільського господарства у формуванні економічного потенціалу України, активна участь селян у багатовіковій визвольній боротьбі українського народу, міцність національно-культурних коренів, ментальності і традицій українського селянства. Більшовицька влада намагалася скерувати селян на соціалістичний шлях розвитку, застосовуючи різноманітні методи впливу – від обіцянок забезпечити щасливе колгоспне життя, матеріального й морального стимулювання колгоспників до організації геноциду Голодомором й фізичного винищення найбільш продуктивної, а отже, найменш залежної від влади частини селянства. До сьогоднішніх днів Україна гостро відчуває наслідки згубної радянської аграрної політики, для подолання яких потрібно докладне вивчення кардинальних змін, які відбулися в Україні у ХХ столітті.

Особлива роль сільського господарства як постачальника сировини і споживача промислових товарів обумовлюється унікальним поєднанням в Україні сприятливих природно-кліматичних умов, вигідним геостратегічним положенням, наявністю величезного потенціалу харчових ресурсів, що в усі часи не втрачали своєї цінності. Проте, саме ці обставини зумовлювали бажання радянської імперії не випускати зі свого складу Україну, безперешкодно користуватися її природними багатствами, денационалізувати й тримати в покорі населення.

Незважаючи на значну увагу вітчизняних істориків та іноземних учених до подій і процесів, пов'язаних із соціалістичними перетвореннями в українському селі, досі відкритими залишаються питання, відповіді на які потребують окремого комплексного дослідження. Переоцінка подій 1930-х

років, що відбулася у зв'язку зі змінами ідейних засад і національним відродженням, та швидке заповнення прогалін у політичній історії передвоєнної доби об'єктивно породжують потребу нових підходів до цього драматичного періоду. Отже, вирішення проблеми соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства має важливе теоретико-методологічне та практичне значення і є одним з найбільш пріоритетних завдань новітньої української історіографії.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова "Дослідження проблем гуманітарних наук" та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії "Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.". Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 3 від 23 жовтня 2012 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення джерел і наукових публікацій всебічно дослідити докорінні зміни у соціальній структурі, виробничій діяльності та національно-культурному житті українського селянства, які сталися внаслідок цілеспрямованої політики більшовицької влади в період 1929–1939 рр. і призвели до руйнування традиційних аграрних відносин, насаджування комуністичних методів сільськогосподарського виробництва, гальмування державотворчих процесів, деформацій у духовній сфері.

Відповідно до поставленої мети основна увага зосереджена на вирішенні таких дослідницьких **завдань**:

–показати стан наукової розробки проблеми, концептуальні засади й особливості розвитку історіографії, з'ясувати ступінь достовірності, репрезентативність та інформаційні ресурси джерельної бази, обґрунтувати оптимальні методи й методологію дослідження;

–висвітлити соціально-економічне становище українських селян та відтворити соціально-побутові умови їх життєдіяльності в контексті формування єдиного народногосподарського простору в межах унітарної держави та здійснення аграрної політики більшовиків упродовж 1929–1939 рр.;

–дослідити національний аспект більшовицької доктрини соціалістичної реконструкції та розкрити її вплив на суспільно-політичний та соціально-правовий статус українського селянства;

–визначити специфіку політичних репресій стосовно українського селянства, причини й умови здійснення депортацій українських селян у 1930-х роках;

–проаналізувати вплив трансформаційних процесів аграрної сфери на шляхи її інтелектуально-професійного забезпечення, кількісні й якісні параметри підготовки фахівців-аграрників та простежити кадрову селекцію в галузі сільського господарства;

–розкрити роль партійно-державного керівництва у розгортанні позаекономічних форм стимулювання трудової активності сільськогосподарських працівників за умов проведення радянської реконструкції аграрної сфери;

–показати соціальні основи національної самотності українського селянства, ідейно-політичні причини їх руйнування сталінським тоталітарним режимом та деформації в національно-культурному, духовному житті сільського населення України;

–узагальнити результати дослідження та сформулювати висновки щодо наслідків соціальної катастрофи 1930-х років в Україні та можливих шляхів їх подолання у ході реалізації економічних, соціальних і культурно-освітніх програм за умов розвитку сучасного українського суспільства.

Об'єктом дослідження є українське селянство на етапі становлення й утвердження колгоспно-радгоспної системи.

Предметом дослідження є процеси соціально-економічної

трансформації й руйнування традиційних національно-культурних зв'язків українського селянства наприкінці 1920–1930-х рр., що відбувались під впливом політики партійно-державного керівництва СРСР і мали доленосне значення для формування суспільних відносин в Україні.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи охоплюють період 1929–1939 рр., який характеризується остаточним утвердженням тоталітарного сталінського політичного режиму в СРСР, масовими репресіями, впровадженням командно-адміністративних методів управління, змінами у формах власності та господарювання і, в підсумку, соціально-економічним та національно-культурним зламом українського селянства. Нижня межа визначається листопадним пленумом ЦК ВКП(б) 1929 р., на якому було проголошено рішення про суцільну колективізацію і фактично взято курс аграрної політики радянського уряду, спрямований на докорінний перелом у розвитку землеробства й рішучий перехід від дрібного до колгоспно-радгоспного виробництва. Верхня межа (вересень 1939 р.) обумовлена початком Другої світової війни, що обумовила істотні зміни у внутрішній та зовнішній політиці радянського уряду, визначила перенесення тоталітарних методів управління на нові території.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами УСРР (із січня 1937 р. – УРСР) з урахуванням адміністративно-територіального поділу в означений період (крім Молдавської АСРР), відтак назви населених пунктів, районів та областей відповідають історичним реаліям тогочасної України.

Методи дослідження. Специфіка предмета дослідження та дослідницьких завдань зумовила комплексне використання низки різноманітних принципів і методів наукового пізнання. У процесі виконання роботи використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Загальнонаукові методи (аналізу і синтезу) дали можливість врахувати об'єктивні і суб'єктивні чинники реформування сільськогосподарського виробництва та остаточного його переведення на соціалістичні рейки.

Використання спеціальних історичних методів дало можливість виокремити соціально-економічні та національно-економічні наслідки цього процесу для подальшого розвитку українського селянства. Зокрема, проблемно-хронологічний метод використовувався для послідовного висвітлення подій, явищ та процесів у соціально-економічному, суспільно-політичному й національно-культурному житті українських селян. Типологічний метод дозволив розмежувати і зрозуміти базові засади та специфіку використання різного роду форм контролю та стимулювання праці сільськогосподарських працівників, визначити їх особливості для українських селян. Історико-генетичний метод сприяв встановленню причинно-наслідкових зв'язків між аграрною політикою більшовицької влади і процесами розкуркулення, люмпенізації, депортацій, масових політичних репресій. Застосування порівняльно-історичного методу дало змогу розкрити співвідношення декларативної та реальної політики радянської держави щодо українського селянства. Статистичний метод використовувався для розрахунку даних виробничої діяльності, системи матеріально-технічного й фінансового забезпечення сільського господарства, рентабельності колгоспного й радгоспного виробництва, продуктивності праці в колективному й індивідуальному секторі, висвітлення процесів деформації національної культури, освіти й науки.

Наукова новизна результатів роботи полягає у постановці та дослідженні актуальної теми, яка досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці.

Вперше в новітній українській історіографії:

- на основі аналізу великої кількості архівних та опублікованих у різні часи джерел, вітчизняної й зарубіжної літератури, різноманітних методологічних підходів здійснено комплексне дослідження політики сталінського керівництва щодо України у 1929–1939 рр., що спричинила деградацію соціально-економічного та національно-культурного розвитку українського селянства;

- до наукового обігу введені маловідомі та невідомі раніше пласти архівних джерел і документальних матеріалів, що дозволило розширити джерельну базу дослідження і тим самим посилити аргументованість, достовірність висновків дисертації;

- досліджено сутність і принципи аграрної політики радянського режиму у 1929–1939 рр. та відтворені механізми, методи і наслідки її реалізації в Україні;

- критично переглянуті стереотипи щодо виробничої діяльності сільськогосподарських структур за умов побудови загальногосподарського радянського механізму та форсованої індустріалізації в Україні;

- розкриті основні причини, форми і трагічні наслідки масових депортацій українських селян з території України у 30-х рр. ХХ ст. відповідно до рішень вищого партійно-державного керівництва, яке вирішувало цим не лише політичні, а й соціально-економічні проблеми, пов'язані з необхідністю освоєння багатих на сировинні ресурси, проте малозаселених регіонів СРСР;

Набули подальшого розвитку:

- теоретико-методологічні засади дослідження розвитку українського села впродовж 1929–1939 рр., що дало можливість уточнення понять та подальшого розвитку національних тенденцій у галузі селянознавства;

- концептуальні засади формування радянської системи підготовки фахівців-аграрників, здійснюваної без відриву від виробництва, визначено її форми та розкрито вплив на формування виробничого прошарку й інтелектуально-професійне забезпечення українського села;

Уточнено:

- внесок українського селянства в реалізацію соціальних програм більшовицького режиму та "соціалістичну модернізацію" радянського суспільства, розвиток якого вимагав нових трудових ресурсів;

- динаміку кількісних та якісних змін у складі сільського населення України в 1929–1939 рр., що охарактеризувались різким скороченням його

чисельності та зміною демографічних показників;

- основні законодавчі і нормативні акти партійного та державного керівництва СРСР і УСРР, відповідно до яких здійснювались масові репресії сільського населення України, висвітлено його місце і роль у проведенні зазначених акцій;

- сукупні доходи селянської родини, що змінились у результаті одночасного збільшення надходжень від громадського виробництва та зменшення оплати за трудові і прибутків від особистого присадибного господарства на тлі громадсько-політичного життя українського села за умов побудови тоталітарного державного механізму;

- соціальний стан та шляхи нав'язування радянських стереотипів й культурних цінностей сільській молоді в Україні;

- специфіку соціального захисту сільського населення УСРР, його роль у повсякденному житті та побуті українських селян, реальну та декларативну складові діяльності органів соціального забезпечення;

- сільську соціально-культурну інфраструктуру за умов неспроможності радянської держави щодо належного матеріально-технічного забезпечення та фінансування;

- передумови і прояви виникнення соціальних девіацій у сільському середовищі, зміни ролі жінки-селянки, можливості для організованого дозвілля за дефіциту вільного часу в сільських мешканців та забезпечення їх національно-культурних потреб.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при подальшій розробці науково-методичного забезпечення таких навчальних дисциплін, як "Історія України", "Історія української культури", "Історія освіти та науки України", "Соціально-економічна історія України", введення нових спеціальних і факультативних курсів у вищих навчальних закладах, а також у можливості використання матеріалів для написання наукових праць із визначеної та суміжної тематик, підготовки монографій та узагальнюючих праць з аграрної

історії України, історії українського селянства, соціальної історії, розвитку сільського господарства, економіки, соціології, а також у роботах, присвячених розкриттю суті тоталітарного режиму та злочинів сталінізму. Фактичні дані та окремі матеріали дисертації можуть бути використані в експозиціях історико-краєзнавчих музеїв та діяльності інших позашкільних освітніх установ. Проведений аналіз історичного досвіду здійснення аграрної політики в Україні може бути корисний у діяльності державних органів влади та працівників агропромислового комплексу при формуванні законодавчих і нормативних актів стосовно українського селянства, пошуку оптимальних рішень з питань реформування агропромислового комплексу та ефективних шляхів їх реалізації з метою підвищення рівня і якості життя населення сільських територій України.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Основні наукові висновки і результати, одержані у ході дисертаційного дослідження, були апробовані у виступах та оприлюднені на 14 міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: VI міжнародній науково-практичній конференції "Розвиток наукових досліджень – 2010" (Полтава, 2010), міжнародній науково-практичній конференції "Сучасні напрями теоретичних і прикладних досліджень – 2012" (Одеса, 2012), VIII міжнародній науково-практичній конференції "Дні науки – 2012" (Чехія, Прага, 2012), міжнародній науково-практичній конференції "Соціологія, політологія, філософія та історія в сучасному світі" (Росія, Новосибірськ, 2012), міжнародній науково-практичній конференції "Аграрна наука і освіта на сучасному етапі розвитку народногосподарського комплексу: досвід, проблеми та шляхи їх вирішення" (Львів, 2012), міжнародній науково-практичній конференції "Наукові дослідження та їх практичне застосування. Сучасний стан та шляхи розвитку – 2012", (Одеса, 2012), IX Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2012), IX міжнародних наукових читаннях "Питання аграрної історії України та Росії" (Дніпропетровськ, 2012), міжнародній науково-практичній конференції "Сучасні напрямки теоретичних і

прикладних досліджень – 2013" (Одеса, 2013), міжнародній науково-практичній конференції "Аграрна наука, освіта, виробництво: актуальні питання" (Росія, Новосибірськ, 2013), міжнародній науковій конференції "Тенденції в галузі освіти – 2013" (Чехія, Оломоуц, 2013), XI міжнародній науковій конференції "Техніка – інформатика – освіта" (Польща, Пшемишль, 2013), Всеукраїнській науково-практичній конференції "І Міждисциплінарні гуманітарні читання" (Київ, 2013), міжнародній науковій конференції "Українська еліта як чинник цивілізаційного поступу українства" (Київ, 2013).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в індивідуальній монографії та 42 одноосібних наукових статтях, з яких 25 – опубліковані у наукових фахових виданнях України, 2 статті – у наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, 4 публікації – у виданнях іноземних держав (з яких 1 – в електронному науковому виданні).

Структура роботи. Дисертацію побудовано відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням вимог, що ставляться до робіт такого типу. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (15 підрозділів), висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 520 сторінок, з яких 400 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 1071 найменування.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Висвітлення соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства 1929–1939 рр. у науковій літературі

Розвиток українського села завжди викликав значний інтерес науковців, оскільки як історичний феномен він увібрав різні напрями дослідження – земельні відносини між представниками українського суспільства, стан сільськогосподарського виробництва, матеріально-технічне забезпечення сільського господарства, економічні закони його розвитку, міграційні хвилі, демографічні процеси та соціальні зміни у складі сільського населення, побут, культуру, громадські настрої, суспільну свідомість та політичну активність зайнятих у аграрному секторі людей і т. д.

З метою висвітлення та аналізу стану вивчення соціально-економічних та національно-культурних змін у житті українського селянства впродовж 1929–1939 рр. розглянемо проблему у двох зрізах: горизонтальному та вертикальному. В горизонтальному – історичні етапи розвитку України, а саме радянський та сучасний з урахуванням суспільно-політичної, соціально-економічної та культурно-національної детермінованості і впливу ідеології на погляди дослідників цієї проблеми. У вертикальному – тематику досліджень, методологічні та методичні підходи, критерії оцінок тих чи інших явищ в історичній науці. Такий підхід до історіографії проблеми дасть можливість зіставити різні точки зору та проаналізувати ступінь її наукової розробки.

З урахуванням суспільно-політичної, соціально-економічної та культурно-національної детермінованості, а також впливу ідеології на погляди дослідників, їх методологічні та методичні підходи, критерії оцінок тих чи інших явищ в історичній науці, історіографію проблеми доцільно поділити на три періоди: 1930-ті – початок 1950-х рр., друга половина

1950 х – 1980-ті рр., 1990 – 2010-ті рр.

Процес історіографічного осмислення проблеми соціально-економічного та національно-культурного життя радянського селянства передвоєнної доби розпочався сучасниками досліджуваного періоду на початку 30-х років ХХ ст. із загальних праць, присвячених історії комуністичної партії та СРСР, а також праць партійних і державних діячів. Пропагуючи завдання партійного будівництва та аналізуючи розвиток республік у контексті їх виконання, вони робили цілком заполітизовані й заідеологізовані спроби узагальнити досвід соціалістичної реконструкції сільського господарства [755, 978, 996, 1034].

У процесі розгортання суцільної колективізації ідеї таких видатних представників організаційно-виробничого напрямку в аграрно-економічній науці як М. Кондратьєв, М. Макаров, В. Целларіус, О. Чаянов, О. Челінцев, про некапіталістичну природу індивідуального та сімейного селянського господарства були визнані хибними і ворожими, оскільки в їхніх працях фактично не йшлося про господарство "середняка", яке в радянський період домінувало на селі. Багато учених-аграрників було репресовано і відсторонено від наукової роботи. У зв'язку з цим, ґрунтовних досліджень у галузі історії українського селянства в першій половині 30-х рр. ХХ ст., як і будь-яких інших проблем республіки, фактично не проводилося. Власне науковий центр історичних досліджень в Україні – Інститут історії України – виник лише у 1936 р. Доробок українських учених цього періоду обмежується кількома працями, які нагадують здебільшого ідеологічні трактати й мало претендують на науковість. Однак, одночасно із самоідентифікацією на методологічному рівні такими дослідниками як І. Плачинда, В. Садовський були зроблені спроби висвітлення життя українського селянства у 30-х рр. ХХ с. [957, 978]. Названі дослідники були відповідальними працівниками системи земельних органів, і, відповідно, службовий стан зумовив їх тенденційність у розв'язанні досліджуваної проблеми відносно перебільшення впливу аграрної політики радянського

уряду, яка була спрямована на реформування сільського господарства шляхом проведення суцільної колективізації будь-якою ціною.

Зміна партійно-державної політики в українському селі впродовж 1933–1934 рр. відбилась і на відображенні в історичній літературі питань досліджуваної теми. Із початком нової хлібозаготівельної політики, основи якої були закладені постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р., "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами", що передбачала перш за все скасування продрозкладки, увага вчених-аграрників була переключена на теоретичне обґрунтування об'єктивної необхідності масової колективізації та практику колгоспно-радгоспного будівництва. Найбільш повне і точне уявлення про аграрну політику комуністичної партії у 1930-х рр. дають статті й опубліковані доповіді та промови керівників центральних і республіканських партійно-державних органів – М. Калініна, Г. Петровського, П. Постишева, А. Мікояна, М. Хатаєвича, С. Косіора та ін. [956, 681, 682].

Друга половина 30-х рр. ХХ ст. значно менше висвітлена історичною наукою. Зокрема, "Історія Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків): Короткий курс", яка з'явилась у 1938 р. за особистою редакцією Й. Сталіна, одноосібне селянське господарство змальовувала негативно, всіляко підкреслюючи його безперспективність, перебільшуючи негативне значення процесу дроблення селянських дворів. Криза сільського господарства в цій праці пояснювалась здрібненням селянських господарств, а хлібозаготівельна криза – так званим "куркульським саботажем". Цією обставиною, на думку авторів книги, пояснювалась об'єктивна необхідність суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу. Проте, догматичні ідеї "Короткого курсу історії ВКП(б)" були покладені в основу всіх праць з аграрної проблематики, які з'явилися в СРСР з кінця 1930-х до середини 1950-х рр. Саме під таким кутом зору змальоване індивідуальне селянське господарство в загальних працях з історії народного господарства СРСР і УРСР, у роботах І. Лаптева, Є. Кочетковської, Е. Генкіної та в інших

дослідженнях.

Для літератури 1930-х – першої половини 1950-х рр. були характерні догматизм, захоплення цитатно-ілюстративним методом викладення матеріалу, суцільне вихваляння колгоспно-радгоспної системи. Зокрема, ніякої згадки в ній про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, звичайно, не було, і ця штучно організована сталінським керівництвом трагедія, що забрала мільйони людських життів, називалась в літературі означеного періоду не інакше як "тимчасові продовольчі проблеми".

Літературні джерела про "продовольчі труднощі" та голод 1932–1933 рр., заслуговують окремої уваги, оскільки перші публікації на цю тему з'явилися вже у другій половині 1930-х рр. Переважно це були офіційні документи державних структур, які відображали різні підходи партійно-державних органів до відбудови і розвитку сільського господарства, продовольчої проблеми та подолання голоду. В ці роки вийшли праці вчених-економістів, працівників Центрального статистичного управління, агрономів, землемірів та інших працівників сільського господарства, основною метою яких стало надання селянам практичних порад щодо ведення особистого господарства. Будучи працівниками офіційних структур, автори розглядали економічний та продовольчий потенціал України, висвітлюючи офіційну точку зору на події в українському селі, і пояснюючи причини голоду наслідками соціально-економічної відсталості країни та посухою, що охопила низку областей.

Подальша розробка вказаної проблеми відбулась у серії публікацій, які були видані до святкувань річниць Жовтневої революції, і, тому здебільшого мали вигляд переможних рапортів [515, 982, 463]. Зазначені роботи писались відповідно до "сталінського вчення" про сільське господарство, яке спотворювало та підганяло історію аграрних відносин під офіційні трактовки комуністичного режиму. Їх автори фальсифікували проблеми сільського господарства та причини їх виникнення, перекручували раціональні поради "буржуазних" фахівців, чіпляючи їм ярлики "шкідників", і, не зважаючи на

офіційну статистику та джерела, проголошували перемогу аграрної політики комуністичної партії.

Згодом така історіографічна практика дещо змінилась, і вже наприкінці 30-х рр. – початку 40-х рр. ХХ ст. вийшли праці, які всупереч тому, що зусилля їх авторів були зорієнтовані на "переможному поступі соціалізму", "класовій боротьбі на селі" та "союзі селянства з робітничим класом" [985], все ж таки мають певну наукову і практичну цінність, оскільки містять цікаву інформацію про властиві українському народу форми, методи та прийоми господарювання. Зокрема, одним із фундаментальних досліджень радянської історіографії проблем селянства стала колективна монографія "Соціалістичне сільське господарство радянської України" [530], яка визнана сучасними дослідниками першою науковою працею, що містить нарис про будівництво державного аграрного сектора.

Численні публікації дослідників, датовані 30–40-ми рр. ХХ ст. за суттю були пропагандистськими виданнями, оскільки їх автори знаходились під пильним наглядом партійного керівництва, яке вимагало підтвердження здобутків перебудови села. Так, Н. Анісімов у праці "Радянське селянство" [745], виданій у 1946 р., на тлі статистично-аналітичних матеріалів розкрив історію розвитку аграрного сектора СРСР, починаючи з 1861 р. до 1943 р. включно, проте в цьому дослідженні, як і в попередніх, питання розвитку українського селянства висвітлено лише частково.

У 1950 р. для широких мас колгоспників та колгоспного активу була видана "Колгоспна виробнича енциклопедія" [478]. Вона містить не лише практичні поради авторів працівникам сільського господарства, а й викладені в популярній формі деякі проблеми з історії та практики розвитку колгоспного виробництва, рільництва, тваринництва, садівництва, городництва, механізації та електрифікації, меліорації й іригації, полезахисних лісонасаджень, сільськогосподарського будівництва. Однак ця робота, як і інші історіографічні джерела 1930–1950-х рр., стосується насамперед стану тогочасного сільського господарства, аграрної політики

більшовицької партії, причин і шляхів подолання певних прорахунків.

Отже, період 1930-х – початку 1950-х рр. позначений започаткуванням вивчення окремих сторін суспільного життя українського селянства у 1929–1939 рр. Його історичні аспекти розглядались з позицій класової боротьби, ствердження у сільській місцевості радянської влади та формування пролетарської свідомості селянства. Якщо й досліджувались окремі віхи історії аграрних відносин українського суспільства, то здебільшого з позицій класового розшарування села та посилення його впливу на суспільний розвиток УРСР. Відповідно до партійної настанови під "трудящою масою" розуміли тільки сільську бідноту та частину середняків, об'єднану з бідняцькою частиною села для спільної боротьби з заможними селяни, яких своєю чергою називали "куркулями", "глитаями", "ворогами трудящих сільських мас". Оскільки "трудовими елементами" заможні селяни не вважалися, то вони просто зникли з поля зору дослідників. Такий підхід у вивченні історії селянства надовго утвердився в радянській історіографії.

З другої половини 1950-х років розпочинається новий період розвитку історичної науки, у тому числі й дослідження питань історії українського селянства. Критика культу особи Й. Сталіна, незважаючи на її обмежений характер, відкривала дослідникам певні можливості для аналізу подій радянської історії. В цей період з'явилися нові праці з історії українського селянства, колгоспно-радгоспного будівництва, здійснення аграрної політики в Україні, в яких у тій чи іншій мірі висвітлюються деякі аспекти досліджуваної теми. Вирішення аграрного питання пов'язувалось із безпосередньою діяльністю КП(б)У та уряду республіки, із здійсненням ними аграрної політики, створенням колгоспів і радгоспів. Ця тема розглядається в індивідуальних монографіях П. Денисовця, А. Євтушенка, М. Куца, О. Крикуненка, Б. Мигаля, П. Панченка, Ф. Піджарого, І. Слинька, М. Цалюка, Г. Чмиги, а також у фундаментальних колективних працях з історії українського селянства, колективізації сільського господарства, історії України та її народного господарства. Крім того, у зв'язку з активним

освоєнням цілинних та перелогових земель в середині 1950-х років інтерес істориків до сільськогосподарської тематики посилювався, і, в деяких наукових працях пропагандистський акцент, притаманний попереднім дослідженням, поступився місцем соціально-економічному і правовому аналізу. За доби М. Хрущова радянськими вченими підготовлено й видано кілька ґрунтовних праць, які стосувалися проблем сільського господарства в Україні і загалом у СРСР [756, 858, 887, 889, 1031].

Для вивчення історії українського селянства в Україні заслуговують на увагу дослідження М. Вилцана, який висвітлює питання "завершального етапу створення колгоспного ладу (1935–1937 рр.)" [796]. Слід зазначити, що серед історичних досліджень ця праця є єдиною, в якій на основі великої кількості фактичного матеріалу і статистичних даних показано історію завершення колективізації сільського господарства та переходу до нових виробничих відносин, проаналізовано процес росту продуктивних сил колгоспів, технічну реконструкцію сільського господарства, джерела формування та склад виробничо-технічних і керівних кадрів колгоспів, рух передовиків та новаторів сільськогосподарського виробництва, зміни в землеробстві та тваринництві, умови та норми заготівлі сільськогосподарських продуктів, ріст доходів колгоспів, соціально-політичні зміни в житті селянства, його чисельність та склад, матеріальний стан, культуру та побут. Автор звернув увагу на нормативно-правові документи, що приймалися урядом у галузі сільського господарства. Зокрема, ним проаналізовано значення Примірного статуту сільськогосподарської артілі, прийнятого Другим всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників в 1935 р. Деякі розділи роботи присвячено матеріальному та культурному рівню життя колгоспного селянства, його політичній активності, формуванню селянських громадсько-політичних організацій, участі селян у прийнятті Конституції 1936 р. Однак праці М. Вилцана перенасичені соціологізмами, і, до того ж, охоплюють дуже вузький, лише в межах двох років, період. Крім того, автор висвітлює

розвиток сільського господарства на загальносоюзному матеріалі, і хоча його основу складають матеріали республік, їх епізодичне використання не дає цілісної картини цього процесу в Україні.

А. Аксеньонок у праці "Правове становище радгоспів в СРСР" [744] охарактеризував господарсько-правовий статус радгоспів СРСР на різних етапах їх діяльності, відзначивши його відмінності від колгоспного, проаналізував нормативний порядок організації радгоспів та їх права на вироблену продукцію. В його роботі містяться критичні зауваження щодо надмірної концентрації влади та управління в керівництві радгоспами в 30-х роках ХХ ст.

Певні зміни у напрямках дослідження аграрної історії спостерігаються після виходу монографії Ю. Арутюнана "Щастя, завойоване у боротьбі" [746], в якій автор висловив думки, з якими не можна не погодитись. Наприклад, він стверджує, що організація праці в радгоспах у досліджуваний період була кращою, ніж в колгоспах і пояснює це побудовою господарської діяльності радгоспів за принципом найму робочої сили. Крім того, він критикує надмірну концентрацію влади в управлінні колгоспно-радгоспним виробництвом у 30-х рр. ХХ ст., практику проведення хлібозаготівлі, яка, на його думку, завдала шкоди колгоспному виробництву і позбавила можливості зробити його рентабельним.

Згодом з'явилися праці В. Бондаренка та А. Пащенко [767, 953]. Названі автори хоча й дотримувались офіційної ідеології, проте їх праці насичені великою кількістю фактів, які надають змогу дійти об'єктивних висновків.

Вагомий внесок у вивчення історії сільського господарства в цей період зробили М. Богденко та І. Зеленін [841, 843], яким притаманні використання широкої джерельної бази, введення в науковий обіг солідного обсягу фактичного матеріалу, проведення копінтного аналізу соціально-економічних питань, поміркованість у визначенні результатів виробничої діяльності в галузі сільського господарства СРСР.

Характерною рисою цього періоду розвитку вітчизняної історіографії став частковий відхід від догматизму сталінщини, поява досліджень, у яких сільськогосподарське будівництво і вплив на нього більшовицького режиму виступає безпосереднім об'єктом вивчення. Видання другої половини 50-х – початку 60-х років ХХ ст. насичені фактичним матеріалом, без урахування якого сучасним дослідникам не обійтись. Як правило, дослідження цих років мають вузькі хронологічні рамки, територіально обмежені окремими регіонами, мають недостатню джерельну базу, наведені в них цифрові дані вимагають значного уточнення, а висновки й узагальнення несуть певний відбиток епохи. Об'єктивному вивченню досліджуваної проблеми на основі джерел тогочасного періоду перешкоджають також присутні в них догматичні стереотипи і надмірна політизація історичної науки.

Альтернативу радянській оцінці соціально-економічних і національно-культурних процесів сталінського періоду в Україні складали розвідки, статті і брошури істориків з Західної Європи, США, Канади та інших країн. Зарубіжна історіографія представлена головню працями науково-дослідних центрів української політичної еміграції, деякими монографіями західних політологів та істориків діаспори. Зокрема, у добу "відлиги" за кордоном продовжували виходити праці, в яких порушувалися питання політики правлячої партії в Україні, хоча, як правило, авторам цих досліджень не вистачало джерельної бази, що знаходилась в СРСР, зокрема й в Україні. І все-таки роздуми, спогади і відомості, якими вони оперували, є достатньо вірогідними й мають певну наукову цінність.

Суперечливі питання національно-державного будівництва, соціально-економічного та культурного розвитку України досліджував К.Кононенко, ґрунтовна робота якого побачила світ у 1965 р. та була присвячена вивченню соціально-економічних підвалин української національної ідеї [884].

Упродовж 1960-х рр. з'явилося кілька праць І. Майстренка, в яких досліджувалися витоки комунізму, основні етапи його розвитку, національна політика комуністичної партії [911, 912].

Стан сільського господарства СРСР активно вивчали також західнонімецькі історики та економісти. Засновником цього напрямку у західнонімецькій історії та політології можна вважати О. Шіллера, який упродовж 1930–1960-х років написав низку праць з питань колективізації в Україні [1039, 1040].

Політику радянської влади в Україні проаналізував Р. Салліван, який у своїй книзі висвітлив діяльність комуністичної партії, яку вважав політичною силою не більшовицького спрямування, а також показав протистояння партії та інтелігенції в Україні [1041].

Основні засади духовного життя в СРСР 1930-х рр. та еволюція духовних цінностей радянського суспільства знайшли відображення в книгах В. Данхем та К. Меннінга [1035, 1038].

Історіографія середини 1960-х – першої половини 1980-х років несе на собі відбиток поступового згортання демократичних процесів у суспільстві, що не могло не позначитися як на зміні пріоритетів історичної науки, так і на конкретних дослідженнях історії українського селянства. Історична наука у цей час знову набула яскраво вираженого ідеологічного забарвлення, коли почала домінувати тематика, присвячена ролі комуністичної партії та її керівників у розвитку народного господарства, в тому числі в галузі сільського господарства УРСР.

Історіографічні дослідження історії українського села 30-х рр., що з'явилися у 60–80-х роках, характеризуються однотипністю тематики і методологічних засад, автори яких сконцентрували увагу на обґрунтуванні психологічної готовності селян до суцільної колективізації. Колективізація стала фактично єдиним сегментом радянської історичної думки цього періоду, де соціально-психологічним аспектам надавалося особливого значення і вони виділялися як предмет спеціального дослідження, оскільки тезою про психологічну готовність селянства до колективізації обґрунтувалась її закономірність і неминучість. Однак, нагромадження великої кількості праць з питань колективізації не супроводжувалось

приростом реальних знань, оскільки більшості з них притаманна однотипність соціально-політичних характеристик.

Певні зміни у напрямках дослідження аграрної історії України спостерігаються з виданням праць М. Рубача, зокрема "Нариси з історії революційного перетворення аграрних відносин на Україні у період здійснення Жовтневої революції" [973], який як уповноважений ЦК КП(б)У брав участь у кампаніях колективізації та хлібозаготівлі в Україні. Не зважаючи на те, що названий автор дотримувався офіційної ідеології, його праці насичені великою кількістю фактів, які надають змогу зробити об'єктивні висновки.

Наприкінці 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст. активно почали з'являтися історичні роботи, в яких розкрито комплекс категорій суспільного життя. Однак, досліджуючи у світлі ідеології комуністичної партії "соціалістичний спосіб життя селян", науковці відмовились від ґрунтовного вивчення таких питань, як трудова діяльність сільського населення України, його політична активність, організація робочого часу, побут, культура, організація дозвілля, умови проживання особливості матеріального забезпечення тощо. Йдеться про такі дослідження, як "Аграрна політика КППС та комсомол" [741], де розкрито участь сільської молоді у забезпеченні сприятливих соціально-економічних умов розвитку сільськогосподарського виробництва, різнобічного розвитку радянського села. Праця включає широку інформацію про роботу сільської молоді та її залучення до стаханівського руху в Україні, а також діяльність комсомолу як помічника КППС у запровадженні аграрної політики. Зазначена монографія містить значний фактичний матеріал з проблем сільської молоді та розкриває діяльність комсомольської організації, інших політичних органів і установ, що посідали помітне місце в житті радянського суспільства.

Монографія Т. Дерев'янка та С. Кульчицького "Економічний розвиток радянської України (1917–1970)" [819] висвітлює основні закономірності й підсумки економічного розвитку України за роки радянської влади.

У спільній монографії П. Панченка та А. Євтушенка "Радгоспи: шляхи становлення і розквіту (1917–1980 рр.)" [951], яка має переважно ілюстративно-схематичний характер та насичена цифровим матеріалом, що потребує уточнення, простежується історія створення і виробничої діяльності радгоспів в Україні.

Історію сільського господарства в Україні розробляли М. Богденко та І. Зеленін [842, 847, 766]. Їхнім монографічним дослідженням притаманні багатоплановий підхід до вивчення проблеми, використання широкої джерельної бази, введення в науковий обіг значного обсягу фактичного матеріалу, проведення копінткого аналізу соціально-економічних питань, поміркованість і об'єктивність. Однак в умовах комуністичного режиму історики були позбавлені можливості вийти своїми дослідженнями за рамки офіційної історичної концепції радянського суспільства і змушені були орієнтуватись на традиційно усталені положення про "переваги колгоспної та радгоспної форм господарювання над індивідуальною" тощо.

Коллективна праця Ю. Арутюняна та М. Вилцана "Історична роль МТС та їх реорганізація" [748], видана у 1958 р., становить собою історичний нарис діяльності машинно-тракторних станцій СРСР, хронологічні рамки якого охоплюють тридцятирічний період їх діяльності – з моменту виникнення в 1928 р. до першої половини 1958 р., включаючи початок їх реорганізації. На широкому фактичному матеріалі автори розкрили історію створення перших МТС, їх роль у колективізації сільського господарства, політичному та організаційно-господарському житті колгоспів. Зокрема, в роботі показано, як у процесі боротьби за стрімке піднесення сільського господарства поступово стала перебудовуватись система взаємовідносин МТС та колгоспів, а також фактично вперше названі об'єктивні умови реорганізації машинно-тракторних станцій, і як результат – продаж техніки колгоспам.

Наприкінці 1970-х – першій половині 1980-х рр. відродився інтерес дослідників до аграрного питання. Так, ряд важливих аспектів теми

розглядається в колективних та індивідуальних монографіях С. Валової, В. Велігодського, П. Ігнатовського, Ю. Лизогуба, П. Першина, І. Рибалки, В. Флерова [740, 853, 778, 855, 907, 971, 955], а також у колективних працях з історії України [862] та колективного господарства і українського села [475, 855, 870]. Однак, на відміну від праць попереднього історіографічного періоду, в яких історія українського селянства стала відносно самостійною темою дослідження, в цей час вона втратила незалежне становище і знову перетворилася на частину історично-партійної науки, тому дослідження з історії сільського господарства мали фактично ті самі вади, що й праці з історії КПРС.

Водночас протягом 70–80-х рр. ХХ ст. у науковому обігу з'явилися нові документи, де наводилися невідомі до того часу факти, цифри тощо. Так, В. Зварич у кандидатській дисертації "Матеріали розробки річних звітів колгоспів за 1932–1937 рр. як джерело з історії колгоспного будівництва та радянського селянства" [1059] проаналізував документи, які виникли в процесі виробничої та фінансової діяльності колгоспів (рахункові книги, протоколи загальних зборів колгоспів та засідань їх керівництва, поточні та річні звіти про діяльність колгоспів перед місцевими земельними та фінансовими органами влади), що мають цінну статистичну інформацію. Проте, цей багатий фактологічний матеріал автор втиснув у догматичні схеми, судження та висновки, що мають свої витoki у сумнозвісному "Короткому курсі історії ВКП(б)". Дослідник використав лише ті матеріали, що збігались з офіційним трактуванням історії, оскільки на низку найважливіших питань (опір селян більшовицькій владі, наслідки Голодомору 1932–1933 рр., репресії проти сільського населення тощо) в цей час було накладено табу.

М. Коваленко [865] проаналізував систему управління радгоспами СРСР. Його дослідження базується переважно на аналізі численних нормативних актів різного рівня і не відображає живої практики управління колгоспно-радгоспним господарством та її результатів. Зокрема,

реорганізацію системи управління радгоспами він пояснює не кризою радгоспного виробництва, а необхідністю його подальшого удосконалення. При з'ясуванні причин безперервних реорганізацій системи управління радгоспами в 30-х рр. ХХ ст. дослідник вдається до ідеологічних штампів типу "стрімкий розвиток радгоспного виробництва" та "соціалістичні перетворення в сільському господарстві переросли рамки національно-державних утворень" тощо.

У роботах цього періоду висвітлюється стан сільського господарства республіки, процес розшарування селянства, підсумки тих чи інших нововведень на селі. Зокрема, у кандидатській дисертації Г. Волчок "Допомога робітничого класу селу у зміцненні колгоспного ладу (1933 – червень 1941)" [1050] наведено характеристику робітничого класу, розкрито його склад, участь у розвитку сільськогосподарського машинобудування, процеси електрифікації й хімізації колгоспного будівництва, участь робітників у підвищенні ролі МТС у колгоспному житті, досліджено основні напрями, форми та методи взаємодопомоги робітників та селян.

У контексті аналізу проблеми діяльності МТС, почали з'являтися роботи, присвячені ролі комуністичної партії та комсомолу у підготовці механізаторів та організації тракторних бригад, участі молоді у колгоспному житті. Зокрема, деяким аспектам даної проблеми, насамперед пов'язаним з діяльністю комсомолу, присвячена значна кількість праць. Зокрема, різним напрямом цієї теми було присвячено праці Г. Гончарук, І. Ковальова, П. Назимко, Л. Ланчуковської, О. Пахарева, [806, 868, 933, 906, 952].

Отже, у 1960-х – першій половині 1980-х рр. з'явився цілий ряд праць з історії здійснення аграрної політики в Україні та українського селянства, однак у роботах, опублікованих до другої половини 1980-х рр., втілені суперечливі тенденції. З одного боку, в них закріплені позитивні зрушення, які обумовлені подоланням після ХХ з'їзду КПРС догматичних стереотипів в історичній науці, в тому числі і намагання критичного аналізу основних положень концепції колективізації, що існувала до цього, зокрема, більш

широке висвітлення труднощів і помилок, допущених у ході суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу, а з іншого – проявилась тенденція гальмування процесу об'єктивного і всебічного пізнання її досвіду. Все це пояснюється тим, що до другої половини 1980-х рр. в історичній науці фактично домінувала концепція колективізації, яка була закладена та сформована ще в 1930-х рр., коли осмислення історичної практики докорінних перетворень на селі та їх наслідків відбувалось під час самого процесу, який ще не скінчився, в умовах культу особи Й. Сталіна, коли авторитарні оцінки і міркування перетворювались на догми, що довгі роки гальмували розвиток історичної науки. Саме тому в роботах з історії ліквідації приватновласницьких і запровадження колективістських методів господарювання на селі, які вийшли з друку до другої половини 1980-х р., тенденція прикрашання історії колективізації як в цілому в СРСР, так і в УРСР, не була подолана повністю. Під пресом тоталітарної системи, в умовах панування догматичної комуністичної ідеології і політичної цензури, відсутності вільного доступу до архівних документів, які відображають історичну правду, історики не могли творити роботи іншого характеру. До того ж більшість з них, не маючи об'єктивної інформації, фактичних даних, щиро вважали, що написане ними відповідає історичній дійсності.

Період гласності та плюралізму думок, що розпочався з другої половини 1980-х рр., зумовив відступ від догматичних стереотипів, що панували в історичній науці в попередній період, і започаткував наукову розробку тих проблем історії, який тривалий час були забороненими для дослідників.

Проблема та суперечності розвитку селянства вперше в цей період як самостійна тематика почала розроблятися в Академії наук УРСР. Так, у науково-аналітичному огляді "Динаміка соціально-класової структури населення УРСР (1917–1987 рр.)", здійсненому АН УРСР на основі аналізу праць різних науковців, виданих протягом 1980–1987 рр., показано вплив Жовтневої революції 1917 р. на соціально-класову структуру населення

України у період будівництва соціалізму, а також проаналізовано динаміку кількісних та якісних показників у структурі робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції.

З другої половини 1980-х рр. розпочалась нова хвиля критики сталінізму, але велась вона переважно з політичних міркувань, мала кон'юнктурний характер, використовувалась як засіб порятунку існуючої радянської політичної системи. Глибокої, ґрунтовної та аргументованої наукової критики сталінізму в той час фактично ще не було. Водночас "перебудова" другої половини 80-х років внесла значні зміни в історіографічний процес, перетворивши дослідження "людського фактора" в історії на одне з першочергових завдань істориків. Не зважаючи на те, що історична наука все ще знаходилася під контролем влади, однак його форми і методи вже дещо змінились, і тому саме в період "перебудови" намітився поступовий вихід української історичної науки із сфери впливу російської історіографії, в ній виділилося критичне крило, представники якого акцентували увагу на необхідності дослідження національно-культурних особливостей розвитку українського селянства та соціально-політичного пояснення природи тоталітаризму.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років вийшли з друку перші праці українських істориків, в яких аналізуються причини Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та його демографічні наслідки. Перш за все, це роботи С. Кульчицького, В. Марочки, М. Панчука та ін. [897, 922]. Зокрема, С. Кульчицький [901] та І. Зеленін [844] торкнулися цієї проблеми в своїх дослідженнях, аналізуючи діяльність політвідділів МТС.

У зв'язку із змінами кінця 80-х рр. ХХ ст., що відбулися в житті СРСР і, відповідно, в історичній науці, змінились і напрями досліджень в історіографії українського селянства. З'явилися праці А. Галагана та В. Криворученька, в яких зроблено спроби критично переоцінити минуле і по-новому висвітлити історію комсомолу у розвитку сільського господарства, запровадження стахановського руху та ударництва в цій галузі,

а також культурному розвитку сільської молоді [799, 890]. Однак динамічність, глибина змін у суспільстві потребували якісно нових підходів до вивчення теми, розширення проблематики досліджень. Особливо нагально це завдання постало з розпадом СРСР та відмовою від комуністичної ідеології.

У широко документованій монографії С. Кульчицького "Ціна "великого перелому" трагедія 1932–1933 рр. розкривається в контексті здійснення в Україні аграрної політики комуністичного тоталітарного режиму, обнародувані численні архівні документи і свідчення очевидців про сталінську колективізацію, "розкуркулювання" і трагедію 1932–1933 рр. [900].

Важливою подією в суспільно-політичному житті України та наукової громадськості стала міжнародна наукова конференція з нагоди 60-річчя Голодомору 1932–1933 рр., яка відбулась в м. Києві та за підсумками якої опубліковано матеріали.

Зазначені праці мають велике наукове і політичне значення, оскільки в них уперше подано політичну оцінку національної катастрофи, названо її причини та винуватців. Архівні матеріали, використані авторами, дають уявлення про формування сталінським керівництвом аграрної політики партії та держави, вироблення механізму її реалізації. Дослідники, отримавши доступ до унікальних, тривалий час закритих архівних матеріалів, змогли використати багату джерельну базу для поглиблення наукового аналізу складних процесів, що відбувались на селі у 1930-х рр.

Для досліджень сільськогосподарського будівництва і ролі в ньому державної влади часи перебудови (1985–1991рр.) стали історіографічним періодом, для якого став характерним певний відхід істориків від попередньої заідеологізованості і схематизму, з'явилися праці в яких, розглядаючи питання суспільно-політичного життя України 30-х рр. ХХ ст., автори намагалися характеризувати соціальні процеси, що відбувались в українському селі з позицій об'єктивності та історизму.

Здобуття Україною незалежності в 1991 р. позначилося на розвитку вітчизняної історичної науки взагалі й дослідженні соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства у 1930-х рр. зокрема. Розпочався сучасний, якісно новий етап у теоретичному та історіографічному осмисленні історичного процесу. Під впливом світової історичної думки в українській історіографії утверджувалася історія ментальностей як самостійний напрям історичного знання. Одна з найхарактерніших рис сучасної української історичної думки – пошук власної моделі історії, активне переосмислення її здобутків і перспектив.

З початку 90-х рр. об'єктом української історіографії стають найрізноманітніші аспекти розвитку УРСР. В умовах демонтажу тоталітарної системи історики розпочали і здійснюють перегляд та переоцінку історії радянського суспільства. Свої зусилля вітчизняні дослідники сучасного періоду (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) у галузі історії селянства зосередили на обґрунтуванні нового бачення історії суцільної колективізації, здійснення якої мало вирішальне значення для подальшої долі аграрного сектора України.

Колективна монографія російських науковців "Аграрні відносини: теорія, історична практика, перспективи розвитку" [742] фактично стала одним із перших наукових досліджень, в якому після занепаду тоталітарної системи було зроблено спробу вільного від ідеологічних догм комплексного вивчення теорії, історичної практики та перспектив розвитку аграрних відносин. Проте у зв'язку з надмірною концентрацією та гіперболізацією сучасних істориків проблеми розвитку приватних сільськогосподарських підприємств в умовах переходу на ринкові відносини, поза їх увагою залишилась досить значуща і цікава проблема – стан і функціонування державного сектора сільського господарства. Соціально-економічні та національно-культурні зміни розвитку сільського населення здійснювались без заздалегідь визначених орієнтирів, адже радянське село розвивалось як соціальна одиниця з певними здобутками і втратами, які необхідно всебічно

вивчати, щоб одержати чітку та адекватну подіям досліджуваного періоду характеристику.

У незалежній Україні увагу дослідників привертала здебільшого питання аграрно-політичної історії радянського періоду: земельне законодавство; динаміка, характер, мета та наслідки радянських аграрних реформ; проблеми націоналізації землі та скасування приватної власності; умови розвитку індивідуального господарства; удосконалення та розвиток агротехніки, запровадження прогресивних методів обробітку землі, розвиток сільськогосподарського машинобудування, поставки селу машин, знарядь праці, зростання сільськогосподарського виробництва, експорт зерна і худоби; грабіжницький характер радянської продовольчої політики; форми селянської самоврядності, їх склад і функціонування; сільська взаємодопомога, забезпечення громадського порядку на селі; аграрна діяльність промислових підприємств тощо. Так, у кандидатській дисертації О. Волошка "Зернові радгоспи України в 1928–1939 рр." [1049] здійснено комплексне дослідження процесів організації і виробничої діяльності державних господарств (на прикладі зернових радгоспів) в аграрному секторі України в 1928–1939 рр., висвітлено процес становлення й функціонування тоталітарної системи управління в сільському господарстві, зокрема розкрита роль надзвичайних партійних органів – політвідділів радгоспів, визначено рівень господарського використання земельних фондів у радгоспах, охарактеризовано причини збитковості радгоспного будівництва, показано результати впливу тоталітарної системи управління на організацію і функціонування сільськогосподарського виробництва, а також на психологію виробників.

У праці Інституту аграрної економіки УААН "Аграрна праця та соціальний розвиток села" [738], яка видана у 1996 р., досліджено низку теоретико-методологічних, методичних і прикладних аспектів комплексної проблеми соціально-трудоваї політики в аграрному секторі економіки, а також питання реформування первинних трудових колективів на різних

етапах розвитку України. На основі аналізу історичної практики та позитивного історичного досвіду виокремлено шляхи удосконалення формування мотивації праці і механізму функціонування ринку робочої сили, підвищення життєвого рівня та сфери обслуговування сільського населення, розробки заходів по охороні праці і здоров'я сільських працівників.

Коллективна праця "Аграрна політика" [739], за редакцією А. Зінченка розкриває теоретичні та методичні основи аграрної політики, її історичний досвід та сучасну практику, основні напрями аграрної політики різних урядів, її регіональні особливості, а також висвітлено проблему продовольчої безпеки країни на різних історичних етапах, що пов'язано, насамперед, з трагічними подіями 1932–1933 рр. та їх наслідками.

У 1990-х рр. з'явилися публікації, присвячені історії розвитку сільського господарства в Україні, які якісно відрізняються від звичних стереотипних оцінок попередніх років. Тривале домінування в офіційній історіографії спрощених і однобічних поглядів на історію формування державного сектора в аграрній галузі фактично виводило за рамки наукового аналізу принципів для розуміння досліджуваної проблеми питання, "закривало" для дослідження аспекти, що не вкладались у благополучну схему запровадження колективного господарювання, основні риси якого були визначені ще в сталінські часи. Поява праць М. Бойка, В. Калініченка, С. Кульчицького, В. Лантуха, А. Морозова, В. Марочки, Ф. Турченка, написаних на широкій джерельній базі, свідчить про те, що відбувається процес переосмислення історії українського селянства передвоєнного періоду і сучасними науковцями зроблено чимало для того, щоб дати правдиве висвітлення обраних у 1929–1939 рр. шляхів вирішення соціально-економічних та національно-культурних проблем українського селянства, вироблення нових історичних уявлень про його життя.

Новітні праці з історії колективізації та розкуркулення проаналізовані під кутом зору впливу репресивної політики на духовний світ селян. В цьому питанні українська історіографія збагатилася новими підходами за рахунок

істотного розширення джерельної бази, що дає можливість подивитися на процеси очима самих селян. Праці Н. Бем, В. Васильєва, Л. Гриневич, А. Зінченка, Н. Романець, Є. Шаталіної та інших дослідників свідчать, що історики посилили увагу до соціально-психологічних аспектів розкуркулення та колективізації.

Поза увагою сучасних вітчизняних дослідників залишилось й дослідження суспільно-політичних настроїв сільських мешканців України. У цьому контексті особливого інтересу набувають праці І. Біласа, С. Білоконя В. Васильєва, І. Винниченка, Т. Вронської, В. Даниленка, Г. Єфіменка та ін. [761, 762, 752, 775, 777, 783, 785, 455, 816, 1056]. Названі автори критично оцінюють твердження радянських істориків про позитивні зрушення у свідомості селянства, акцентуючи увагу на соціально-психологічних аспектах колективізації, депортацій, репресій, розселення хуторів та виселення селян з України, які ще не досліджені і потребують ретельного аналізу.

У науково-популярному виданні О. Мороза та С. Злупка "Українське селянство першої половини ХХ століття: Трагедія і героїзм" [930] на основі статистичних джерел, офіційних документів, спогадів, публіцистики і результатів наукових досліджень розкривається трагедія українського селянства в першій половині ХХ ст. з особливим акцентом на його нищенні в тоталітарну добу, протягом якої відбулися три голодомори, постійні репресії та депортації. Особливістю видання, яка відрізняє його від попередніх досліджень про українське село, є те, що автори у висвітленні селянської долі виходять з еволюційно-генетичної концепції селянства, трактуючи його з поборницьких позицій і не поділяючи на східноукраїнську та західноукраїнську частини.

Цікаві й цінні матеріали з теми дисертаційного дослідження містяться у працях вітчизняних істориків, присвячених злочинам сталінізму в Україні. Так, у монографіях Ю. Шаповала "Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії" [1021] та "У ті трагічні роки: сталінізм на Україні" [1020]

йдеться про діяльність надзвичайної комісії на чолі з В. Молотовим, яка шляхом репресивних заходів проти колгоспного активу, партійних і радянських керівників, уповноважених із хлібозаготівлі, сприяла викачуванню хліба з України, поглиблюючи тим самим продовольчу кризу в республіці.

В усвідомленні того, що аграрна політика сталінського керівництва була дієвим зряддям комуністичного тоталітарного режиму в боротьбі проти українського народу відіграє книга українського вченого Г. Костюка "Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки (Дослідження і спостереження сучасника)" [563]. У своєму дослідженні, яке базується на офіційній радянській пресі і публіцистичних роздумах, автор доводить, що російський імперіалізм породив тоталітаризм – ленінізм і потім сталінізм, який як державний режим репресій і терору, завдав Україні серед республік колишнього СРСР найбільшого лиха.

Процес формування сталінським керівництвом антиукраїнської політики та здійснення її на практиці висвітлено в монографії Т. Гунчака "Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії" [813], де зокрема йдеться про наміри ЦК ВКП(б) остаточно прибрати до рук Україну, включивши її в єдиний господарський комплекс СРСР, а також про діяльність довіреної особи Й. Сталіна – П. Постішева, який впроваджував в республіці погромницьку політику Москви.

У дослідженні В. Даниленка, Г. Касьянова "Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки)" [867] проблему національно-культурного життя селянства України подано через призму взаємовідносин влади й головного носія української культури – української інтелігенції. Широке коло питань, що висвітлені на тлі історичних умов національно-культурного процесу в Україні становлять незаперечну наукову цінність для з'ясування ролі й місця української інтелігенції у процесах, здійснюваних у селах УРСР.

У книзі В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького "Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки" [816] піднімається питання ідеологічних принципів

більшовицької політики, становлення адміністративних основ у житті республіки та аналізується стан колгоспного виробництва в умовах насаджування і зміцнення командно-адміністративної системи. Автори дійшли висновку, що за таких умов результати господарювання залежали не стільки від ініціативи, сумлінності й ретельності працюючих, скільки від рівня контролювання трудового процесу в колгоспах з боку всіх ланок адміністративно-командної системи. Найпильніша увага, на їх думку, зверталася на те, щоб нижча, колгоспна ланка цієї системи діяла відповідно до існуючих законів, інструкцій та нормативів, оскільки Й. Сталіна турбувала статистика, особливо облік первинних статистичних даних, тому й нагляд за порядком у цій сфері він доручив органам НКВС.

У колективній книзі "Жертви репресій" [838], авторами якої є професійні науковці-юристи, показано, як у 20-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. в Україні фабрикувалися судові процеси і здійснювалась позасудова розправа над людьми, знищувались кращі представники народу: вчені, військові, діячі літератури і мистецтва, юристи, робітники, селяни. На широкій архівній базі автори книги показують, як створювалися нелюдські закони тих років, та, аналізуючи конкретні архівні справи, викривають лицемірство тодішнього "правосуддя".

Останнім часом опублікована низка ґрунтовних праць, які дають важливі орієнтири для дослідження соціально-економічного та національно-культурного життя українського народу, в тому числі селянства. Так, Ю. Борисов монографію "Виробничі кадри села, 1917–1941 рр. Господарники чи "гвинтики" державної машини" [770] присвятив аналізу одного із основних факторів розвитку сільського господарства, що визначає стан аграрного сектора економіки. У книзі відтворено суперечливі процеси чисельного росту кваліфікованих сільських кадрів та їх винищення внаслідок сталінських репресій, а також підвищення рівня аграрної освіти на тлі скорочення кількості освічених фахівців на селі. Він розкрив кадрову політику на селі, її ідеологів і виконавців, їх функції, рівень професійної

компетентності, проаналізував мережу, географію та організацію навчального процесу в аграрних навчальних закладах. Крім того, у праці охарактеризовано освітній потенціал радянського села до початку Великої Вітчизняної війни та розкрито процес винищення сільської інтелігенції тоталітарним режимом. Зокрема, у своїй праці автор зазначає, що необхідно визначитись з поняттям "трудолюбиве село", оскільки оголосивши "куркулями" заможну частину села, радянська влада викреслила з вітчизняної історії працьовитих хліборобів, які, власне, й формували менталітет українського селянина.

Б. Хорошун у докторській дисертації "Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х рр." [1069], захищеній у 1999 р., здійснив аналіз суті продовольчої політики більшовицької партії і радянської держави, як складової частини політики сталінського керівництва щодо України, та механізму і наслідків її реалізації в республіці в 1920–1930-х рр. Зокрема, автором проаналізовано і висвітлено такі маловивчені події і процеси в розвитку сільського господарства України 1920–1930-х рр. як практика проведення продподаткових кампаній після скасування продрозкладки, реальні причини хлібозаготівельної кризи, запровадження та скасування карткової системи розподілу продовольства, розгортання державної та колгоспної торгівлі продовольчими товарами.

Різні аспекти становища сільського населення в радянській Україні досліджувала Л. Лехан у дисертації "Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928–1933 рр." [1056]. Вона розглянула деякі аспекти податкової та цінової політики радянського уряду, які призвели до розорення сільського господарства України на початку 30-х рр. ХХ ст. Не зважаючи на те, що пріоритетне місце у дисертації займає аналіз процесів, які відбулись у селянському середовищі Лівобережної України внаслідок ліквідації індивідуального господарства та насильницького створення колгоспів, все ж авторка здійснила спробу розкрити наслідки Голодомору 1932–1933 рр. на Лівобережжі та

охарактеризувати викликані ним негативні явища в середовищі українського селянства, зокрема дитячу безпритульність, масове сирітство, дитячу злочинність.

У контексті досліджуваної проблеми привертає увагу дисертація Я. Мандрика "Культура українського села в період сталінізму 1929–1938 рр." [917], в якій з нових методологічних позицій розглядаються культурні процеси в українському селі 20–30-х рр. ХХ ст. На відміну від праць радянської та пострадянської історіографії, для яких характерний галузевий підхід до культури, в дисертації Я. Мандрика проаналізовані та висвітлені такі "складові культурної революції" в українському селі як "ліквідація неписьменності на зразок суцільної колективізації", репресії сільських вчителів та працівників культосвітніх закладів тощо. Автором звертається увага на аспекти культурного будівництва в українському селі, які ще не були досліджені, зокрема, питання щодо участі сільських вчителів у здійсненні культурної революції, формуванні системи взаємозв'язків сільського вчителя і селянина. У висновках він аргументує думку, що для об'єктивної оцінки розвитку освіти сільського населення в період сталінізму важливо розглядати її у контексті суспільно-політичних процесів під кутом зору критики більшовицьких технологій, що мали на меті "соціалістичне перевиховання" і "комуністичне виховання" українського селянства. Крім того, у процесі наукового аналізу "культурної революції" автор розкрив її позитивні і негативні наслідки, в тому числі руйнівний вплив на українську традиційну народну культуру.

Активізувалася робота з вивчення історико-культурної спадщини, проблем відновлення історичної пам'яті народу. Зокрема, в працях О. Нестулі [935, 936] аналізуються основні етапи та особливості розвитку державної системи охорони пам'яток України з 1917 по 1941 р., в тому числі й у сільській місцевості, показано негативний вплив національної та атеїстичної політики радянської держави на формування української нації, життя українського селянства та формування його національної свідомості.

Сучасні науковці, намагаючись частково відкоригувати історичну концепцію розвитку українського селянства відповідно до нових політичних реалій, все частіше висвітлюють його як ядро української нації. Історики значно активізували дослідження мети, змісту, форм та методів здійснення радянської політики в Україні, її суспільно-політичних наслідків, чіткіше окреслили селянський чинник у цьому процесі та вплив на національну свідомість селянства. У більшості праць селянство розглядається як соціальна база радянських реформ в Україні, однак його реальна роль у цьому процесі розкрита недостатньо. Зокрема, позитивний вплив на переосмислення проблем національної свідомості має праця Б. Кравченка "Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст." [888], в якій науково обґрунтовано взаємозв'язок національної свідомості та економічних інтересів селянства. Досліджуючи стан національної свідомості селянства, автор підкреслює, що комуністична партія проводила активну кампанію інтернаціоналізації селянства, залучаючи українських селян до участі у кампаніях пролетарської солідарності, і тому її наслідки мають бути враховані у процесі дослідження його духовного життя. У роботі наголошується, що в ідеології більшовизму 20–30-х рр. провідною була теза про українське селянство як джерело націоналізму, що демонструє генетичну спорідненість із сталінськими підходами до проблеми національної свідомості, головним персонажем якої в Україні став "куркуль-націоналіст", з'ясування феномена якого може відкрити ще одну грань духовних процесів в українському селі, особливо в контексті політичних технологій.

У працях С. Дровозюка [833] досліджені основні тенденції розвитку знань з історії національно-культурного та духовного життя українського селянства, визначені особливості та характерні риси історіографічного процесу, його залежність від політичного режиму. З'ясована структура, повнота та достовірність знань про духовно-культурні процеси в українському селі в умовах більшовицьких соціально-політичних експериментів та репресій, встановлена присутність у суспільно-історичній

літературі українського селянина як носія певних ідей, настроїв, соціальних та національних почуттів.

У монографії М. Журби [840] досліджуються засади та функціональні виміри впровадження інтернаціоналізму в селянське середовище України у 20–30-х рр. ХХ ст., розглядаються історичні обставини створення та діяльності класових селянських спілок, кооперативних організацій та добровільних товариств національних меншин, з'ясовується роль міжреспубліканських контактів селянських об'єднань у насадженні уніфікованих форм радянської громадськості, виявляються механізми, спрямованість та оцінюється ступінь ефективності залучення селянства України до загальносоюзних господарсько-політичних кампаній. Крім того, у працях М. Журби здійснено аналіз функціонування селянських організацій України та країн "народної демократії" у процесі аграрних перетворень.

Стан та основні напрями дослідження історії селянства розглядаються й у дисертаційних та монографічних працях, які опосередковано пов'язані з історією українського села. Так, у монографії В. Шарпатога "Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.)" [1025] вперше висвітлено процеси становлення і функціонування радянської системи соціального забезпечення в УРСР упродовж 1919–1938 рр. Зокрема, автором аналізуються особливості здійснення матеріально-побутового забезпечення інвалідів війни та праці, червоноармійців, "жертв контрреволюції" та їх родин, організаційні засади запровадження державних форм соціального страхування та розвиток громадської взаємодопомоги, в тому числі й серед сільськогосподарських працівників.

Нові погляди на аграрну політику радянської влади у 30-х рр. ХХ ст. містить колективна монографія українських учених "Сільське господарство України – від минулого до сьогодення" [983]. Зокрема, один із томів монографії присвячено проблемам здійснення аграрної політики та аграрних реформ в історії вітчизняного сільського господарства, бюджетної політики держави стосовно сільського господарства, адаптації системи оподаткування

до умов сільськогосподарського виробництва на різних історичних етапах, експортно-імпортової діяльності на території України під час її підпорядкування Польщі та Росії, і становлення зовнішньоекономічної діяльності у період СРСР.

Коллективна праця Інституту аграрної економіки Національної академії аграрних наук України "Альтернативний погляд на аграрну реформу та політику в Україні" [914], видана у 2009 р. під редакцією професора А. Малієнка, підготовлена авторами, які працюють в різних галузях знань та господарської діяльності у сільському господарстві. З метою висвітлення сучасних аграрних перетворень в Україні, які на їх спільну думку можуть мати небажані і, навіть, негативні та небезпечні для нашої країни наслідки, автори детально аналізують всі аграрні реформи, здійснені в Україні, починаючи з середини XVI ст. Зокрема, автори виокремлюють передумови, особливості та закономірності здійснення, а також наслідки аграрної політики сталінського уряду, для того, щоб оцінити сучасні зміни в аграрній галузі України.

Українським вченим за кордоном належить пріоритет у розробці тематики наслідків Голодомору 1932–1933 рр., оскільки повідомлення про голод в Україні з'явилися у західній пресі практично одночасно з першими людськими жертвами. В той час, коли в колишньому СРСР не визнавався навіть факт голодомору, західні науковці наполегливо вивчали цю тему, нагромаджуючи різні за жанром праці про страхітливий злочин проти українського народу.

На сучасному етапі розвитку зарубіжної історичної науки налічується величезна кількість книг і статей з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Особливо цінними постають праці Дж. Мейса [448, 449, 450, 451], які можуть служити прикладом ґрунтовного підходу до вивчення національного комунізму, політики радянського уряду щодо українського народу, застосування визначення геноциду до Голодомору в Україні.

Видану за кордоном наукову літературу, в якій відображаються різні аспекти досліджуваної проблеми, умовно можна поділити на три групи. До першої належать наукові фундаментальні праці російських учених, до другої – публікації, підготовлені представниками української діаспори, до третьої – праці західних авторів.

Важливість і актуальність дослідження соціально-економічних і національно-культурних змін в житті українського селянства продемонстрували дискусії українських та російських науковців стосовно оцінок центральної частини проблеми – Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Втручання політиків, які вирішили опонувати науковцям, призвело, з одного боку, до появи нових ґрунтовних публікацій з історії українського селянства, розширення джерельної бази, а з іншого – загальмувало об'єктивний процес вивчення соціальної історії села, хронологічного звуження проблеми. Відбулась своєрідна фрагментаризація історичного процесу, поділ на частки як предмети суперечок, що не дає загального уявлення про перебіг і наслідки суспільно-політичних і економічних перетворень в радянській Україні. Початок колективізації, розкуркулення, Голодомор, впровадження колгоспного ладу, розстріляне відродження, "куркульська операція" й "Великий терор" – все це, на нашу думку, ланки одного ланцюга, яким Україна та інші республіки прив'язувались до Радянського Союзу, ставились у повне підпорядкування більшовицької влади. Внаслідок наукової й політичної конфронтації в українській історіографії досі немає праці, в якій би комплексно досліджувалися зазначені явища і процеси в контексті змін у житті українського селянства в 1929–1939 рр.

Науковою гіпотезою нашого дослідження, на відміну від опублікованих праць, є твердження про існування тісних причинно-наслідкові зв'язків між трансформацією економіки, культури, освіти, соціальної сфери і національної самобутності, внаслідок яких в житті українського селянства відбулися не просто зміни, а справжній злам – соціальний, культурно-освітній, морально-психологічний, побутовий.

Насильно здійснюване відповідно до ідеологічних настанов будівництво нового суспільного ладу і його складової – колгоспів, селекція нового покоління, безмежно відданого справі партії більшовиків, зумовили нову архітектоніку українського села та не змогли до кінця подолати його багатовікового консерватизму, яскраво вираженого національно-культурного й приватновласницького тяжіння.

1.2. Джерельний комплекс дослідження

Аграрна політика, Голодомор та політичні репресії в Україні 1930-х рр. призвели до кардинальних змін у суспільно-політичному, соціально-економічному та національно-культурному житті українського села, що суттєво вплинуло на його подальший розвиток. Всебічне вивчення і наукова оцінка перебігу й наслідків соціалістичних експериментів, які ставились тоталітарним радянським режимом в аграрному секторі України, потребують використання комплексу різних за походженням документів і матеріалів.

Протиприродній жорстокий злам українського села, якими б привабливими гаслами він не прикривався, став фактично трагедією планетарного масштабу. В результаті катастрофи колективізації, Голодомору й масових розправ над селянами документальна інформація про передумови й наслідки геноциду українського народу в ХХ ст. потрапила до книгозбірень і архівосховищ багатьох країн світу, та найбільша інформативна частина документів зберігається в архівах Російської Федерації, яка проголосила себе правонаступницею СРСР, і в незалежній Україні, де відбувалися досліджувані події.

У процесі виконання дисертаційного дослідження була використана широка джерельна база. Виявлені в архівах та бібліотеках України та Росії документальні матеріали умовно можна поділити на кілька груп.

Першу групу джерел становлять нормативно-правові документи – закони, постанови, накази, інструкції, розпорядження директивних органів, які визначили політико-правову основу життєдіяльності суспільства в

радянській Україні. До цієї групи джерел належать матеріали Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, рішення з'їздів ВКП(б) і КП(б)У, пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, засідань уряду, органів місцевої влади, партійних, комсомольських і профспілкових організацій. Вони включають також протоколи засідань, нарад, виступи провідних політичних діячів, які містять конкретні вказівки та рекомендації щодо форм і методів діяльності в різних сферах життя українського суспільства.

Ці матеріали дозволили конкретизувати рішення вищих партійно-державних органів з селянського питання і простежити процес формування аграрної політики комуністичної партії та діяльність місцевих партійних організацій щодо її реалізації. Накази ДПУ трансформували накази партійно-державних органів та ОДПУ або ж ініціативно ставили завдання своїм підрозділам відповідно до покладених на них функцій. Частина таких наказів стосується саме того періоду, коли українському сільськогосподарському виробнику було остаточно зламано хребет. Привертає увагу те, що вістря репресій у 30-х рр. ХХ ст. мало антиукраїнське спрямування, оскільки вся "антирадянська", "контрреволюційна", "шкідницька", "повстанська" та інша ворожа діяльність асоціювалась у рішеннях партійних органів та ОДПУ з "петлюрівщиною", "махновщиною", "українським націоналізмом". Шарнірний механізм взаємодії на всіх рівнях підрозділів ВКП(б)–ОДПУ забезпечував одночасне згортання українізації з упокоренням українського села через духовне і фізичне винищення його кращих виробників, носіїв української свідомості і культури, потенційно готових до боротьби за незалежну Україну.

Другу групу джерел становлять інформаційні документи (звіти, доповідні записки, спеціальні повідомлення, довідки, листи, телеграми, матеріали оперативної звітності), узагальнена інформація для яких збиралася відповідними установами як відкритим, так і негласним способами (донесення агентури, перлюстрація кореспонденції), проте про джерела її одержання та рівень достовірності ніколи не повідомлялося.

До третьої групи джерел нами віднесено історико-статистичні матеріали (порівняльні таблиці, цифрові зведення, статистичні звіти й довідки), які хронологічно поділяються на річні, піврічні, квартальні або станом на конкретну дату складання довідки. Так, зведені статистичні дані Народного комісаріату землеробства, що зберігаються в ЦДАВО України, дають уявлення про розвиток колгоспів, радгоспів та МТС в Україні, стан електрифікації сільського господарства, наявність худоби, автомобільного та тракторного парку, трудові ресурси, контингент робочої сили та фонди зарплат, необхідність керівних і основних сільськогосподарських кадрів, динаміку урожайності сільськогосподарських культур, соціалістичне змагання між колгоспами, районами та республіками тощо.

Збірники статистичних та довідкових матеріалів віддзеркалюють офіційну точку зору на стан сільського господарства, різні сторони соціально-економічного та суспільно-політичного життя України досліджуваного періоду. Опубліковані в 1990-ті рр. збірники раніше закритих для дослідників архівних документів і матеріалів про колективізацію містять надзвичайно цінні документальні свідчення, які розкривають процес нищення українського селянства шляхом "розкуркулення" і насильницької колективізації. Цінним є те, що упорядники залучали матеріали центральних та місцевих органів влади, в яких були вміщені показники соціально-економічного розвитку України, простежується його динаміка та питома вага сільськогосподарського виробництва в економічному розвитку СРСР, а з іншого – для цих видань характерна очевидна односторонність у добуванні інформації, де в основному переважають матеріали, що висвітлюють лише певні успіхи й досягнення у відбудові й розвитку сільського господарства, схвалюють процес соціалістичної перебудови села та здійснення колективізації сільського господарства України.

Четверту групу джерел становлять документи народних комісаріатів і відомств союзного та республіканського рівнів, обласних, районних і

сільських організацій, товариств, колгоспів і радгоспів, що відображають дискусії та пошуки альтернативних шляхів розвитку українського селянства, матеріально-технічного забезпечення колгоспів і радгоспів, удосконалення їх діяльності, відомості про соціально-побутові умови життя на селі, їх рівень та якість, бюджети селянських родин, пропозиції з удосконалення організацій і оплати праці колгоспників, соціального забезпечення та охорони здоров'я сільського населення республіки тощо.

Значний інтерес для дослідження становлять джерела особистого походження – мемуари, щоденники, листи, записи очевидців, звернення, спогади, розповіді, а також окремі фотографії, що вкрай рідко зустрічаються в архівних фондах.

Вагомою складовою джерельної бази дисертаційного дослідження стали матеріали періодичних і неперіодичних видань (газети, журнали, бюлетені), які, зважаючи на те, що переважна більшість сільськогосподарських організацій мала власні друковані органи, є доволі різноплановими, оскільки насамперед вони висвітлювали офіційні документи і матеріали партійно-державного керівництва УРСР, інформували про життя українських селян. Газети й журнали подавали панораму сільського способу життя, розкривали проблеми інфраструктури українського села, конкретної роботи в галузі сільського господарства, будівництва тощо.

Архівні документи, що проливають нове світло на соціально-економічні та національно-культурні зміни у житті українського селянства протягом 1929–1939 рр. виявлено у Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), державних архівах Київської, Черкаської та Чернігівської областей, Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), Російському державному архіві економіки (РДАЕ), Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ).

Значна група архівних матеріалів з досліджуваної проблеми зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВО України), що забезпечує збереженість документів загальнодержавного значення. Низка фондів ЦДАВО України містить документи, які розкривають суперечливість стосунків республіканських та союзних органів державної влади. Це, зокрема, Ф. 1 (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет), Ф. 2 (Рада Народних Комісарів УРСР), Ф. 27 (Народний комісаріат земельних справ УРСР), Ф. 153 (Україно–Кримський зернотрест), Ф. 166 (Народний комісаріат освіти УРСР), Ф. 318 (Управління народногосподарського обліку при Держплані УРСР), Ф. 337 (Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УРСР), Ф. 539 (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР), Ф. 559 (Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів), Ф. 572 (Народний комісаріат легкої промисловості УРСР), Ф. 582 (Сектор народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР), Ф. 1229 (Науково-дослідний інститут економіки соціалістичного сільського господарства), Ф. 2623 (Народний комісаріат праці УРСР), Ф. 2831 (Всеукраїнський комітет профспілки робітників землеробських радгоспів), Ф. 2853 (Центральний комітет Всесоюзної профспілки робітників зернових радгоспів), Ф. 4402 (Особистий фонд В.Я. Чубаря), Ф. 4860 (Народний комісаріат зернових та тваринницьких колгоспів УРСР).

Велику науково-інформаційну цінність мають протоколи засідань ВУЦВК та РНК УРСР, їх постанови, накази, циркулярні листи, стенограми, в яких висвітлено основні етапи радянського державного будівництва та питання національних регіональних відносин (Ф. 1 – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, Ф. 2 – Рада Народних Комісарів УРСР).

Особливості формування республіканського бюджету, соціально-економічного розвитку та організаційно-господарський стан сільського господарства України у 1930-х рр. простежується за архівними матеріалами

Народного комісаріату земельних справ УРСР (Ф. 27), Управління народногосподарського обліку при Держплані УРСР (Ф. 318), Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УРСР (Ф. 337), Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції УРСР (Ф. 539), Сектор народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР (Ф. 582), Народний комісаріат зернових та тваринницьких колгоспів УРСР (Ф. 4860) та ін. Механізм підготовки документів і прийняття урядових рішень розкривають річні звіти уряду та його підрозділів, листування з економічних питань, протоколи та стенограми засідань ключових народних комісаріатів, доповідні записки та статистико-економічні звіти колгоспів та радгоспів.

Найбільша колекція документів з питань розвитку культурно-освітнього життя українських селян зосереджена в архівному фонді Народного комісаріату освіти УРСР (Ф. 166). Зокрема, документи фонду розкривають розвиток сільськогосподарських шкіл та навчальних закладів різного рівня, становище книгодрукування та поширення книг серед сільського населення України, діяльність культурно-освітніх закладів в сільській місцевості.

Деякі проблеми соціально-економічного та національно-культурного розвитку українського селянства у 30-х рр. ХХ ст. можна виокремити на основі аналізу документів фондів Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів (Ф. 559), Всеукраїнського комітету профспілки робітників землеробських радгоспів (Ф. 2831) та Центрального комітету Всесоюзної профспілки робітників зернових радгоспів (Ф. 2853).

У процесі дисертаційного дослідження також було використано акти контрольно-ревізійних обстежень господарських і державних установ в галузі сільського господарства, аналітичні довідки, протоколи засідань, статистичні відомості вибіркового перепису населення за національними та професійно-соціальними ознаками із фонду Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції УРСР (Ф. 539).

Частина документів, що прямо чи опосередковано стосується теми

дисертаційного дослідження, зберігається в особистому фонді В.Я. Чубаря (Ф. 4402): стенограми доповідей на пленумах, конференціях, з'їздах і підготовлені до них статистичні матеріали, що містять ілюстративний та фактологічний матеріали про аграрну політику більшовицького режиму і стан сільського господарства України у досліджуваний період.

У фондах ЦДАВО України збереглися річні звіти колгоспів, радгоспів, трестів та головних управлінь, матеріали обстежень індивідуальних господарств, доповідні записки та директивні вказівки керівних установ про організацію діяльності, хлібозаготівлі, оплату праці, а також інформаційні листи контролерів Наркомзему СРСР та УРСР про стан та виробничу діяльність колективних господарств, стенограми нарад директорів і начальників політвідділів, матеріали з'їздів і обласних конференцій профспілок. Фонди містять уривчасту інформацію про проблеми організації і проведення виробничого змагання в галузі сільського господарства, матеріально-побутовий стан працівників колгоспів та радгоспів, національно-культурний розвиток сільського населення України. Більше збереглося відомостей про обсяги виробництва колгоспами і радгоспами продукції, врожайність сільськогосподарських культур, а також розвиток тваринництва.

Оригінальні документи про суспільно-політичне життя в Україні зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Джерелознавче та науково-пізнавальне значення мають матеріали Ф. 1 (в якому зберігаються наявні документи всіх структурних підрозділів ЦК КП(б)У, об'єднані в описі 20 за 1918–1941 рр. У цьому фонді широко представлені накази Політуправління, циркулярні й інформаційні листи, стенограми нарад і засідань, листування з ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, доповідні записки начальника Політуправління Й. Сталіну та Л. Кагановичу про організаційно-господарських стан колгоспів і радгоспів та пропозиції щодо його поліпшення. Корисну інформацію містять доповідні записки, інформаційні зведення, стенограми нарад, закриті листи, які відображають роботу місцевих органів радянської влади та управління,

умови виконання п'ятирічних планів, колективізації сільського господарства, розвиток державної торгівлі, процес електрифікації і радіофікації сільських територій, діяльність політичних відділів колгоспів, радгоспів і МТС та висвітлюють проблеми сільськогосподарського виробництва.

Оскільки матеріали довоєнного періоду в архіві збереглися не повністю, цінною виявилася подібна група документів Ф. 17 (ЦК КПРС 1903–1991) Російського державного архіву соціально-політичної історії. Йдеться про стенограми пленумів ЦК КП(б)У та ВКП(б), з'їздів, конференцій та нарад їх членів. В РДАСПІ зберігаються документи комісії партійного контролю при ЦК КПРС, яка розглядала апеляції щодо персональних справ засуджених комуністів, які, були, зокрема, сільськогосподарськими працівниками.

У Російському державному архіві економіки (РДАЕ) зберігаються документальні джерела про розвиток промислового комплексу і сільського господарства, торгівлі та транспорту, засобів зв'язку і телекомунікацій. Архів зберігає фонди народних комісаріатів, державних комітетів, головних управлінь та інших установ, що здійснювали управління економікою СРСР, а також аналогічних по компетенції центральних органів, які поширювали свою діяльність на інші радянські республіки. Важливі документи, що відображають картину соціально-економічного розвитку УРСР у досліджуваній період виявлено у Ф. 1562 (Центральне статистичне управління СРСР), Ф. 7486 (Народний комісаріат землеробства СРСР) та Ф. 7803 (Народний комісаріат зернових і тваринницьких радгоспів СРСР). Матеріали названих фондів відображають процес формування державного хлібного фонду шляхом позаекономічного примусу, а також виявлено документи, що свідчать про опір селянства антинародній продовольчій політиці правлячого режиму і доводять неспроможність оцінок радянської історіографії про планомірну лібералізацію хлібозаготівельної політики сталінського уряду.

У Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) опрацьовано

документи вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР із Ф. Р-5446 (Рада народних комісарів СРСР) та Ф. Р-8131 (Прокуратура СРСР), які разом з іншими джерелами стали основою для розкриття суті аграрної політики комуністичної партії у 1929–1939 рр., оскільки доповнюють численні матеріали, що надходили в центральні установи з місць, і містять первинну інформацію про загальний стан розвитку сільського господарства та окремих його галузей, становище населення голодуючих областей, хід колективізації та хлібозаготівель в Україні.

Крім матеріалів центральних архівів у дисертації використані документи архівів Київської, Черкаської та Чернігівської областей. Зокрема, були вивчені й використані постанови, доповідні записки та листи обкомів КП(б)У про хід колективізації та хлібозаготівель, повернення позичок, численні листи селян різних областей України про надзвичайно складне становище і голод на місцях.

У процесі наукового пошуку нами були опрацьовані документи фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), зокрема Ф. 6 (кримінальні справи на реабілітованих осіб), Ф. 9 (нормативно-розпорядчі документи ЧК-КДБ), Ф. 13 (колекція друкованих видань КДБ УРСР), Ф. 16 (секретаріат ГПУ-КДБ УРСР), Ф. 42 (оперативно-статистична звітність КДБ УРСР).

Розсекречені документи із фондів ГДА СБУ майже сімдесят років були недоступними для дослідників. Тепер відкрилась можливість опрацювати документи вищого партійно-державного керівництва УРСР, колишніх спеціальних служб та правоохоронних органів про соціально-економічні та суспільно-політичні аспекти колективізації, розкуркулення, Голодомору, депортацій, масових репресій сільського населення України (їх окремі періоди, сфери, методи і механізми організації) впродовж 30-х рр. ХХ ст., а також їх демографічні, соціально-психологічні та національні наслідки.

Значний інтерес становлять тематичні збірники документів і матеріалів,

серед яких треба виділити "Історію колективізації сільського господарства Української РСР (1917–1937 рр.)", "Найважливіші рішення по сільському господарству", "З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині" (1918–1941 рр.), "Соціалістичне будівництво на Миколаївщині (1921–1941)" [475, 476, 532, 446, 464]. Так, якщо перші два збірника містять загальні відомості про об'єднання колгоспів, організацію радгоспів, проведення хлібозаготівель, розвиток ударництва та стахановського руху в галузі сільського господарства, то два останні відображають процеси будівництва й виробничої діяльності колективних господарств в окремих регіонах України.

Особливе місце займають збірники "Голод в СРСР (1930–1934 рр.)", "Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ", "Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД" та інші [459, 460, 513, 548], в яких розкрито зміст документів радянських органів державної безпеки – Державного політичного управління (ДПУ) та Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), що переконливо характеризують урядову політику хлібозаготівель та її трагічні наслідки, а також містять додаткову архівну інформацію про причини, перебіг і наслідки Голодомору 1932–1933 рр.

Надзвичайний інтерес, викликаний невідомими досі документами, зумовив використання матеріалів таких збірників як "Трагедія радянського села. Колективізація і розкуркулення (1927–1939)" та "Радянське село очима ВНК–ОДПУ–НКВС (1918–1939)" [543, 544, 545, 546, 547, 507, 508], де вміщено у переважній кількості раніше неопубліковані документи, отримані з центральних архівів Російської Федерації та фондів ЦК ВКП(б), ЦВК і РНК СРСР, Наркомзему СРСР, НКВС СРСР і військового відомства, Прокуратури СРСР, ОДПУ та інших організацій, що характеризують стан сільського господарства, правове та матеріальне становище колгоспників та одноосібників в середині 1930-х рр. після потрясінь, викликаних масовою колективізацією в країні. Документи свідчать, що заходи влади ставили за

мету ліквідувати гостроту соціального протесту на селі і перевести його у пасивну форму, підняти трудову активність колгоспників, не послабляючи в той же час економічний прес на колгоспи і самих селян. Опубліковані у збірниках листи і скарги селян у різні інстанції свідчать про їх життя і настрої, показують протест проти непосильних вилучень і беззаконь з боку влади.

Документи, представлені ОДПУ розповідають про масштаби розкуркулення і виселення селянських родин, долю десятків і сотень тисяч людей, ув'язнених в концтабори ГУЛАГу і "спецпоселення" в нежитлових районах країни, їх загибель від репресій і примусової праці. Ці матеріали висвітлюють форми опору селянства насильницьким поборам держави та крайню напруженість на "фронті хлібозаготівлі", яка сягнула свого апогею влітку і восени 1932 р.

Серійні наукові видання друкують документи, які характеризують загалом міжвоєнний період і розкривають політичне, господарське, соціальне і культурне становище села з перших років радянської влади до кінця 1930-х років. Характеризуючи конфліктні відносини між державою і селянством, вони свідчать про ті страшні індивідуальні й колективні психологічні травми, яких зазнавали люди тому поряд з даними про соціально-економічне становище селянства, вони надають інформацію про політичну ситуацію та настрої селян, спроби опору і вжиті владою заходи протидії. Зокрема, державний терор 1937–1938 рр. відображено в збірниках документів (дані про масові операції і судові процеси того часу, вплив терору на повсякденну життєдіяльність сільського соціуму).

Збірник "Великий терор в Україні: "Куркульська операція" 1937–1938 рр." [452, 453] висвітлює одну із головних складових "великого терору" – масові політичні репресії комуністичного режиму у 1937–1938 рр., проведені відповідно до оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. У книзі вперше публікується комплекс розсекречених архівних документів Галузевого

державного архіву Служби безпеки України щодо підготовки, перебігу, результатів та жертв цієї операції на території УРСР. Документи розкривають механізм творення партійними органами масового терору та його соціально-політичну спрямованість проти сільського населення України та ілюструють їх жорстокість під час проведення операції "у зв'язку з вилученням антирадянських елементів в селі".

Двотомник Г. Костюка "Зустрічі і прощання" [561, 562] став фактично унікальним для української мемуаристики зрізом культурно-історичної ситуації в Україні та за її межами, що охоплює 1920–1980-ті рр., де автор, не оминаючи подробиць та заглиблюючись в характери відомих сучасників, розкриває особливості культурного, політичного та й просто побутового життя українців на фона аналізу широкого кола джерел.

У книзі М. Дніпренка "Куркулі: спогади, свідчення, роздуми" [560] зібрано спогади і свідчення автора, його рідних та інших жертв депортацій в колишньому СРСР, в тому числі й України, як стверджує автор, не менше трьох мільйонів "куркулів". У книзі широко використано й публікації інших сучасників, які стали свідками цих трагічних подій.

Окремим жанром цієї літератури слід вважати величезний, обсягом майже в 200 друкованих аркушів, збірник свідчень про голод колишніх громадян СРСР, записаних комісією конгресу США у справі голоду в Україні. Крім державної комісії США була також створена міжнародна комісія з метою дослідження голоду в Україні 1932–1933 рр., підсумковий звіт про роботу якої було опубліковано у 1992 р.

Наступну групу складала статистично-довідкова література. Автором було використано статистичні збірники "Вся Україна", "Досягнення радянської України за сорок років", "Народне господарство УРСР", "Радянська Україна в цифрах" та інші [550, 465, 509, 533, 467, 492, 496], в яких є відомості про розвиток народного господарства та матеріальне становище селян, культурний рівень населення в різних регіонах України.

Статистична інформація таких збірників як "Радгоспи та сільське

господарство (1934–1935 рр.)", "Посів площі СРСР", "МТС і колгоспи в 1936 р.", "Колгоспи в другій сталінській п'ятирічці" та ін. [506, 499, 491, 482] використовувалась автором при порівняльній характеристиці результатів виробничої діяльності радгоспів, колгоспів та індивідуальних господарств України. Однак, повні відомості про виробничі показники (посівні площі, валові збори, врожайність, здачу продукції державі, товарність виробництва, використання машинно-тракторного парку, агротехніки тощо) колгоспів та радгоспів в статистичній літературі є лише за 1935–1939 рр., а за решту років досліджуваного періоду наявна інформація про земельні фонди, чисельність машинно-тракторного парку і ефективність його використання, до того ж вони представлені у сфальсифікованому вигляді за традиційною для 30-х рр. ХХ ст. схемою. Внаслідок зазначеного, в процесі дослідження статистичні відомості суттєво доповнювались і порівнювались з архівними матеріалами і даними статистичної літератури післявоєнного періоду [447].

Досить корисною групою джерел при роботі над дисертаційним дослідженням стали матеріали періодичних видань досліджуваного періоду: журналів ("Вісті ЦК КП(б)У", "Більшовик України", "Партактивіст", "Партробітник України", "Економічна освіта" та ін.) та газет ("Вісті ВУЦВК", "Правда", "Комуніст", "Пролетарій"), які містять цікавий фактичний матеріал, що доповнює архівні дані, і в багатьох випадках дозволяє ліквідувати прогалини в них.

З'ясовуючи особливості суспільно-історичної думки на різних етапах, автор намагався максимально використати статті, що друкувалися у різнопрофільних виданнях. Так, крім загальних партійно-радянських видань 1930-х рр., насамперед варто виділити відомчі журнали ("Сільський господар", "Колективіст України", "Сільськогосподарське життя", "Соціалістична зернова фабрика", "Тракторист-комбайнер", "Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства", "Український агроном") та газети ("Голос продробітника", "Продовольча газета", "Радянське село", "Сільськогосподарська газета", "Радгоспна газета", "За

соціалістичну перебудову").

Зокрема, провідними сільськогосподарськими журналами досліджуваного періоду стали: "На аграрному фронті", "Соціалістична реконструкція сільського господарства", "Механізація соціалістичного сільського господарства", "Електрифікація сільського господарства" "Насінництво", "Проблеми тваринництва", "На захист урожаю" та ін., на сторінках яких розроблялись актуальні теоретичні та практичні проблеми реконструкції сільського господарства, висвітлювались питання світової аграрної кризи, аграрної економіки та боротьби селянства в різних країнах, надавалась критична оцінка наявної у досліджуваній період сільськогосподарської літератури тощо. Відтак названа періодична преса містить багатий фактичний матеріал, відсутній в інших джерелах, послідовно відображає історичні події, зміну ставлення правлячого режиму до селянства, вироблення й втілення на практиці аграрної політики.

Автором дисертаційного дослідження загалом опрацьовано 30 архівних фонди із 9 архівів України та Росії, в результаті чого до наукового обігу введено низку нових неопублікованих документів, які характеризують різні аспекти розвитку українського селянства у 1929–1939 рр. Архівні матеріали є найбільш репрезентативним вагомим історичним джерелом для об'єктивного відтворення процесів, що визначали масштаби, суспільно-політичні, соціально-економічні, генетичні, культурні, морально-психологічні та інші наслідки діяльності сталінського режиму щодо українського селянства. Аналіз виявлених документів показує їх цінність також для вивчення методів колективізації, спротиву селян політиці більшовицької влади. Ці документи, висвітлюючи діяльність радянських органів на селі, дають змогу зробити ще один вагомий крок у пізнанні історичної правди.

Однак, на жаль, наявні в архівах України та Росії нормативно-розпорядчі документи, що стосуються розкуркулення, Голодомору, Всесоюзного перепису населення 1937 р., депортацій та масових репресій сільського населення України є скоріш винятком, ніж правилом. Центральні

органи управління за властивими їм законами діловодства намагалися не залишати у республіканських підрозділах документи щодо своєї спрямовуючої діяльності. За канонами секретності комуністичного режиму значна частина документів підлягала поверненню відправникам або систематично знищувалась, оскільки існували терміни та суворий порядок обліку й зберігання конкретного виду документів. Навіть, якщо деякі офіційні документи й залишалися на місцях, то здебільшого абсолютно випадково. Докладна інформація про дії центральних органів радянської влади у досліджуваній період повинна перебувати в Москві з документами союзного центру, де були всі важелі управління системою, яка й призвела, зокрема, до таких важких наслідків в Україні.

Таким чином, всі зазначені групи джерел, доповнюючи одна одну, дозволяють різнобічно висвітлити суть партійно-державної політики щодо українського селянства, а також механізм та наслідки її здійснення місцевим керівництвом у 1929–1939 рр. Взяті в сукупності та критично проаналізовані джерела дозволяють з належною повнотою і достовірністю розкрити обрану тему.

1.3. Теоретико-методологічні основи та термінологічне забезпечення дослідження

Історія українського селянства становить собою складний історичний феномен, який має певну організацію, закономірності внутрішньої будови, зовнішньої детермінованості, генезису, функціонування, тобто виступає цілісно-автономним системним утворенням, що вимагає певного теоретико-методологічного підґрунтя, конкретно-історичної концепції, відповідних наукових підходів, принципів та методів дослідження.

Методологічну основу дисертації становлять принципи історизму, об'єктивності, плюралізму, багатофакторності, системності, всебічності та наступності.

Історичний підхід означає прагнення дослідника усвідомити сутність

минулої епохи, вжитися в минулий час, подивитися на процеси, події та героїв історії очима їх сучасників, оцінити їх з точки зору тодішніх законів і традицій. Принцип історизму автором було реалізовано завдяки послідовному аналізу динаміки структурних елементів соціально-економічного та національно-культурного розвитку українського села впродовж 1929–1939 рр. у контексті загальнодержавної радянської політики.

Принцип об'єктивності вимагає від історика дивитися на минуле неупереджено, без кон'юктурних міркувань, не "виправляти" історію заради доведення своєї наукової гіпотези. Так, якщо принцип історизму можна порівняти з віртуальною машиною часу, то принцип об'єктивності – з поліграфом ("детектором брехні"). Від принципу об'єктивності автор намагався не відходити у жодному випадку, використовуючи для доведення висновків значну кількість історичних фактів, надбання історіографії, автентичність і достовірність писемних джерел.

Методологічний плюралізм, властивий сучасному історіографічному процесу, визначається наявністю різних теоретичних моделей з'ясування політичної та соціальної історії, основними концептуальними засадами яких слугують теорії тоталітаризму та принципи модернізації. В той час, як теорія тоталітаризму є визначальною для аналізу історії політичного розвитку радянського суспільства, концепцію повсякденності активно застосовують для відображення соціальних відносин досліджуваного періоду.

Системний підхід як загальнонауковий принцип є найбільш ефективним, оскільки вимагає адекватної методології, яка дозволяє уникнути однобічності, фрагментарності та частковості, а отже, вибіркості аналізу проблеми. Системний та всебічний підходи до вивчення історії українського селянства передбачає міждисциплінарний синтез та дослідження обраної проблеми в контексті історії радянської політики, політології, соціальної історії, соціології, культури радянської повсякденності, економічної історії тощо.

У процесі виконання роботи використовувалися загальнонаукові та

спеціальні історичні методи. Загальнонаукові методи дали змогу дисертанту підібрати та опрацювати фактичний матеріал, пов'язаний із розвитком українського селянства впродовж обраного періоду. Загальнонаукові методи аналізу і синтезу стали основними для конкретизації організації життя українського селянства, врахування об'єктивних і суб'єктивних чинників реформування сільськогосподарського виробництва і остаточного його переведення на соціалістичні рейки. Узагальнення до кожного із структурних підрозділів становлять основу висновків та основних положень дисертації, які виносяться на захист.

Використання спеціальних історичних методів дало змогу здійснити у процесі дослідження історичне узагальнення та синтезування матеріалу щодо участі селян у соціалістичній модернізації радянського суспільства, виокремити соціально-економічні та національно-економічні наслідки цього процесу для подальшого розвитку українського селянства.

Багатоплановість теми зумовила використання проблемно-хронологічного методу викладу матеріалу, що став визначальним у його структуруванні. Проблемно-хронологічний метод використовувався для послідовного висвітлення подій, явищ, процесів, що знаходить підтвердження у побудові роботи. Типологічний метод дозволив розмежувати та зрозуміти базові засади та специфіку використання різного роду форм позаекономічного контролю та стимулювання праці сільськогосподарських працівників, виявити їх особливості та загальні засади, виділити істотне і другорядне, виокремити з чисельного цифрового матеріалу репрезентативні дані, подати характерні особливості змін у соціально-економічному, суспільно-політичному й національно-культурному житті українських селян. Історико-генетичний метод сприяв дослідженню витоків змін, які відбувалися у повсякденному житті селян, встановленню причинно-наслідкових зв'язків між аграрною політикою більшовицької влади і процесами розкуркулення, люмпенізації, депортацій, масових політичних репресій. Застосування порівняльно-історичного методу як

одного із найефективніших для досягнення мети дослідження, дало змогу розкрити співвідношення декларативної та реальної політики радянської держави щодо українського селянства, а також з його допомогою показано зміни протягом кожного періоду дослідження. Крім того, зіставлення офіційних і реальних досягнень та втрат українського селянства розкриває справжню картину соціальної катастрофи в Україні у 30-х роках минулого століття. Статистичний метод знадобився автору для точних розрахунків змін у виробничій діяльності, системі матеріально-технічного й фінансового забезпечення сільського господарства, рентабельності колгоспного й радгоспного виробництва, продуктивності праці в колективному й індивідуальному секторі, висвітленні процесів деформації національної культури, освіти й науки.

У пізнавальній діяльності всі вищезазначені методи перебувають у діалектичному взаємозв'язку, доповнюють один одного, що безперечно, уможливорює забезпечення об'єктивності пізнавального процесу.

Крім того, коло порушених питань у дисертаційній роботі диктує необхідність використання міждисциплінарної термінології, оскільки для кожної доби існували свої лексичні форми, політичні поняття та їх евфемізми. У діловому та побутовому мовленні ці конструкції зазнавали трансформації, проте продовжували вживатися, тому більшість застосованих у роботі термінів сьогодні добре відомі й не вимагають додаткових пояснень. Вони прийшли з соціології та політології й досить органічно адаптувалися в історичних дослідженнях. Водночас, сталінський тоталітарний режим зумовив появу таких специфічних неологізмів як "куркуль", "поплічник", "зрадник", "ворог народу", "мінусник" та ін., що навряд чи могли з'явитися у демократичному суспільстві, що залишає за автором право пропонувати в контексті даного дослідження і власне бачення та наповнення вже відомих термінів, а також демонструвати особисте ставлення до вживаних термінів шляхом взяття їх у лапки.

У цьому контексті не є винятком і понятійний апарат досліджуваної

проблеми, оскільки багато термінів, що вживаються для характеристики сучасного сільського населення, ще донедавна були невідомими широкому загалу науковців і практиків, або мали дещо інше тлумачення. Враховуючи те, що у дисертаційному дослідженні ми оперуватимемо багатьма з цих понять, зупинимось на деяких із них.

Не зважаючи на те, що Україна здавна є землеробською країною, характеризується надзвичайно сприятливими економічними та природними умовами для розвитку сільського господарства і має великий споживчий ринок продуктів харчування, в останні роки у зв'язку з поглибленням процесів депопуляції населення в країні дуже гостро постала харчова проблема, що може трактуватись у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні вона означає недостачу переважно основних продуктів харчування внаслідок стихійних причин (мороз, посуха, град, повінь, знищення посівів шкідниками), соціальних явищ і громадсько-політичних подій (війни, реакційні урядові перевороти, тоталітарні режими), недостатнього рівня розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, нерівності у споживанні та іншими причинами, що склалися в країні.

В сучасному світі, де людина отримує засоби існування від суспільства, голод – переважно суспільне явище і проблема, яку пояснюють не нестачею джерел харчування, а політикою. Автори теорії виникнення голоду стверджують, що він виникає тоді, коли одна суспільна група втрачає можливість обмінювати свою працю чи майно на їжу [1069, с. 71].

Масовий голод у світовій історії не нове явище, він був постійним супутником людства як на ранніх етапах його розвитку, так і протягом останніх століть. До нас дійшов ряд історичних свідчень про такі трагедії. Зокрема, Україну особливо страшний голод, порівняно з іншими регіонами колишнього СРСР, охопив у 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр., внаслідок яких мільйони людей вмерли голодною смертю та від хвороб спричинених недоїданням або поганим харчуванням. У названі роки голод був наслідком не лише несприятливих погодних умов, як запевняла

радянська влада, а перш за все, результатом згубної політики, яку проводила партія більшовиків у період "воєнного комунізму", насильницької колективізації та різних реорганізацій в аграрному секторі у післяколективізаційний період і знекровлення села надмірним вилученням вирощеної сільськогосподарської продукції, навіть необхідної її частини для населення.

Масовий голод 1932–1933 рр. призвів до багатомільйонних людських втрат у сільській місцевості на території України та Кубані, переважну більшість населення якої становили українці. Називаючи масовий голод 1932–1933 рр., викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами керівництва Радянського Союзу на чолі з Й. Сталіним, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян, очевидці і дослідники використовували різні терміни, тривалий час широко вживаючи поняття "штучний голод", а також "навмисно організований голод". В 1988 р. письменник О. Мусієнко вперше вжив запозичене у діаспори слово "голодомор" зі зрозумілою всім етимологією "голод" і "мор", яке швидко стало загальноприйнятим в українській публіцистиці, а з неї перейшло і до наукової історичної літератури.

7 листопада 2003 р. двадцять п'ять країн-членів ООН прийняли спільну заяву щодо 70-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, який офіційно визнали геноцидом українського народу Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Литва, Грузія, Польща, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Мексика, Латвія, США, а також законодавчі органи Австралії, Аргентини, Бразилії, Великобританії, Іспанії, Італії, Канади та Португалії. У 2006 р. український парламент прийняв Закон України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні", а 2010 р. завершилася кримінальна справа за фактом здійснення злочину геноциду, у якому суд визнав винними сім вищих керівників СРСР та УСРР, і констатував, що за даними науково-демографічної експертизи загальна кількість людських втрат від Голодомору

складає 3 млн 941 тис. осіб, також за даними слідства було визначено, що втрати українців у частині ненароджених становлять 6 млн 122 тис. осіб.

Сучасна вітчизняна історіографічна ситуація характеризується тим, що в дослідженнях домінують політичні, економічні та демографічні аспекти голоду-геноциду, хоча історики одностайні в тому, що внаслідок голоду в масовій психіці селянства сталися глибокі зміни, їх природа і зміст належним чином ще не осмислені, нагромадження емпіричного матеріалу про голодомор та теоретичне осмислення основних аспектів геноциду, тому виникла необхідність виділення духовних аспектів голодомору як наукової проблеми. Це обумовлено його сутністю як геноциду, в якому значно більшою мірою, ніж у інших суспільно-історичних явищах, проявилася морально-психологічна сторона.

Голодомор був одним із найістотніших засобів морально-психологічного нищення українського селянства. Історики виділили психічні стани, що свідчать про руйнівний вплив голодомору на духовність селянства (страх, ненависть, жорстокість, байдужість, дратівливість, агресивність, депресія, смуток, втрата родинних почуттів, покірність, тривога, розлюченість, відчай, божевілля, заздрість, пригніченість тощо). Істотні зміни у настроях селян в період голоду зафіксували В. Васильєв, Л. Гриневич, Н. Романець, Н. Бем та ін. Зокрема, С. Білокінь для поглибленого дослідження причин і наслідків геноциду пропонує взяти до уваги євгенічний аспект проблеми, тобто соціальні мутації в умовах більшовицького режиму.

В сучасній історіографії розглядається й проблема "народна культура і голод-геноцид", в тому числі відображення голоду у народнопоетичній творчості та його вплив на функціонування традиційної народної культури (І. Бугаєвич, В. Пахаренко, С. Шевчук, Т. Конончук та ін.). Процес руйнування народної культури в умовах геноциду, в тому числі його вплив на свята, обряди, пісенну творчість в конкретно-історичному плані досліджувала Л. Стасюк.

Весь період перебування комуністичної партії при владі в Радянському Союзі пов'язаний із спробою розв'язання продовольчої проблеми та забезпечення його населення необхідними продуктами харчування. З цією метою вищими партійними та державними органами влади було прийнято безліч рішень, постанов, законів і програм, але жодна з них, не була реалізована, оскільки за умов колгоспно-радгоспної системи селяни як безпосередні виробники сільськогосподарської продукції були відчужені від землі, участі в управлінні сільським господарством та вироблених ними продуктів. За таких умов вони не були зацікавлені у продуктивному використанні землі, сільськогосподарської техніки, підвищенні рівня якості праці, а тому й ресурси, що направлялись у сільське господарство, не давали належної віддачі. Основною причиною цього було те, що перебудова народногосподарського комплексу не починалась з реформ сільського господарства, а нарощування капіталовкладень, збільшення поставок техніки, мінеральних добрив відбувалося без відповідних змін курсу аграрної політики щодо відносин власності та участі селян у виробничому процесі.

Розв'язання всіх питань, пов'язаних з продовольчою проблемою 1930-х рр., увібрав у себе термін "аграрна політика", в контексті вирішення якого у досліджуваний період комуністичною партією і державою було продовжено аграрну реформу, розпочату ще в 1929 р., основою якої стала "колективізація", яка, фактично, й спричинила найжорстокіший розгром сформованої до цього часу системи аграрного господарства в Україні. Основними формами і методами її здійснення стали надзвичайні заходи. Для сталінського керівництва більш близькими були воєнно-комуністичні методи, спрямовані на знищення приватної власності, товарного обігу, багатокладності, розмаїття форм та всього того, що не вкладалось у примітивне і спрощене уявлення про соціалізм.

Створена більшовизмом система, паразитуючи на довір'ї мас, яким постійно вбивали у свідомість важливість побудови світлого майбутнього у найближчій перспективі, тримаючи селян у злиднях і голоді, зануривши все

суспільство у стан страху і поклоніння вождю, приступила до колективізації сільською господарства. При цьому ідеологи партії переконували маси, що утвердження державної власності на всі засоби виробництва і є торжеством соціалізму. Розпочався тотальний процес одержавлення, створення величезної системи державних господарських підприємств від невеликих колгоспних об'єднань до гігантських радгоспів, що супроводжувався утворенням нового експлуататорського класу – партійно-господарської бюрократії. Ця небачена досі за своїми кількісними масштабами паразитична верства, зайнята у державних установах, мала свою складну ієрархію – від державного службовця до генерального секретаря комуністичної партії [831, с. 30]. Зміна аграрної політики привела до формування нового господарського механізму, суворо централізованої адміністративно-командної системи, заснованій не стільки на економічній зацікавленості, скільки на примусі, на остраху людини перед покаранням за невиконаний або недбало виконаний наказ. Новий господарський механізм проголосив верховенство плану над ринком. Мова йшла про те, що товарообмін в міру успіхів у будівництві соціалізму буде перетворюватись у продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом "соціалістичного розподілу продуктів".

До найсуттєвіших особливостей аграрних реформ радянського періоду, які відрізняють їх від попередніх та наступних відносять те, що по-перше, вони здійснювались винятково в інтересах правлячої політичної партії, для якої була властивою жорстокість вибору форм і методів їх реалізації; по-друге, політичні складові радянської дійсності не лише істотно домінували над економічними, а й супроводжували її практично на всіх етапах реалізації; по-третє, у кінцевому рахунку тодішні аграрні реформування виявились зловісним політичним експериментом над сільським господарством України, який просто зруйнував їх історично-природний розвиток й глибоко порушив його національно-генетичну основу; по-четверте, здавна відоме своєю прогресивністю і продуктивністю вітчизняне хліборобство втратило

попередні багатолітні надбання і почало відставати від прогресивних світових процесів і тенденцій; по-п'яте, за сутністю і механізмами здійснення радянські аграрні перетворення були настільки підпорядкованими загальноекономічним потребам СРСР, що фактично в за своєю суттю стали антиселянськими [983, с. 107].

Найважливішими принципами аграрної політики більшовицької партії і радянської держави були: нещадна боротьба з "класовими ворогами", "спекулянтами" та "куркулями", які вважались "шкідниками" та основними підриивниками і дезорганізаторами радянської аграрної політики; сувора економія у використанні сільськогосподарської продукції; монополія держави на основні продукти харчування, і перш за все на хліб; заборона приватної торгівлі хлібом і запровадження державних цін на сільськогосподарську продукцію; облік і розподіл продовольчих товарів за класовим принципом; централізація сільського господарства та його підпорядкування Народному комісаріату землеробства, якому було надано надзвичайних повноважень (див. додаток А).

Тривалий час в історичній літературі радянська аграрна політика ідеалізувалась та зображувалась як єдино вірна і доцільна, основні принципи безпідставно ототожнювались з механізмом їх реалізації, а негативні наслідки приховувались та замовчувались. Зокрема, не висвітлювалось і не акцентувалось на тому, що здійснення партійними та державними органами аграрної політики в дійсності нерідко вступало в протиріччя з попередніми намірами, що, передусім, стосувалось принципу матеріальної зацікавленості індивідуальних і колективних господарств у збільшенні виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції, який продовж усієї радянської доби практично ніколи в повній мірі не дотримувався. Зокрема, негативним моментом аграрної політики досліджуваного періоду було те, що після відміни продрозкладки під час проведення податкових кампаній щодо селян здебільшого застосовувались примусово-репресивні методи та широко практикувався нееквівалентний обмін між промисловістю і сільським

господарством, однак, однією з найважливіших умов забезпечення продовольчої безпеки нашої країни, стабілізації її розвитку та росту населення є посилення ролі саме аграрного, а не промислового сектора в економічній системі України.

Складність економічної системи та політики будь-якої країни полягає в тому, що на шляху досягнення її кінцевої мети – виходу з кризового стану та підвищення темпів економічного розвитку, вона торкається багатьох господарських сфер: фінансів, кредитування, грошових обертів, податкової системи, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, промисловості, сільського господарства тощо. Водночас, в рамках кожної із названих сфер вона конкретизується та реалізується як фінансово-кредитна, податкова, бюджетна, внутрішньо економічна, зовнішньоекономічна, промислова та аграрна політика. Зокрема, науково обґрунтована аграрна політика як підсистема та складова частина економічної системи країни (див. додаток Б), як доводить вітчизняний та світовий досвід, може стати могутнім засобом впливу на її суспільне життя.

Аграрна політика – це одна із складових частин економічної політики, сферою впливу якої являється сільське господарство і пов'язані з ним господарчі сфери. Аграрну політику визначають як діяльність держави, спрямовану на створення господарсько-фінансових і політичних умов в аграрному секторі, яка реалізується шляхом впливу на економічні процеси, що відбуваються через форми і методи, найбільш впливові в області аграрної економіки. Аграрна політика становить упорядковану діяльність держави і санкціонованих нею суспільно-правових інститутів по формуванню культурних, соціальних, правових і економічних умов життя сільського населення.

У більшовиків були відсутні чіткі уявлення про аграрну політику та способи її практичного втілення, і в усталеному для них розумінні "колективізація", що повинна була базуватись на добровільному об'єднанні дрібних селянських господарств у великі соціалістичні підприємства,

розглядалась як складова плану побудови соціалізму в СРСР. Однак, на етапі завершення насильницької колективізації сільського господарства та остаточного утвердження колгоспно-радгоспної системи основоположними принципами радянської аграрної політики стали централізоване керівництво, контроль і облік з боку партії і держави за виробництвом, заготівлями сільськогосподарської продукції, розподілом продуктів харчування, а основними виробниками сільськогосподарської продукції стали колгоспи і радгоспи.

"Колгосп" (від скорочення – колективне господарство) – форма сільськогосподарського підприємства на території колишнього СРСР, економічною базою якого була земля, що належала державі і була передана колгоспам у безстрокове й безкоштовне користування та належна їм колгоспно-кооперативна власність (засоби виробництва, грошові накопичення, вся продукція, яку вони виробляли, тощо) [742, с. 34]. Голову колгоспу, формально вибирали загальними зборами колгоспників, які були найвищим його органом, але їх кандидатури, що обиралась майже одноголосно, як правило, рекомендувала районна чи обласна влада. Колгоспи займали важливе місце в складі народного господарства Радянського Союзу.

"Радгосп" (від скорочення – радянське господарство) – державне сільськогосподарське підприємство, яке за радянською ідеологією вважалось найвищою, "послідовно-соціалістичною" формою сільськогосподарського виробництва, сільськогосподарською фабрикою з націоналізованими засобами виробництва й найманою робочою силою, чим відрізнялось від колгоспу, комуни та товариства спільного обробітку землі [742, с. 35]. На початковому етапі радгоспи запроваджувалися більшовиками примусово шляхом відбирання у селян розділеної ними поміщицької землі та реманенту, а в період запровадження нової економічної політики радгоспи були об'єднані у різні трести – найбільш централізовану форму монополістичних об'єднань, в межах якої підприємства-учасники відмовляються від виробничої, комерційної, а інколи й юридичної самостійності і

підпорядковуюються єдиному управлінню, якому належить реальна влада.

У досліджуваний період держава, субсидіюючи радгоспи, виділяла їм трактори і машини у першу чергу, намагаючись зробити їх зразковими господарствами. Однак, створення великих сільськогосподарських підприємств, заснованих на так званих "соціалістичних засадах", підпорядковувалось інтересам використання зростаючого потенціалу промислових підприємств, кількість і потужність яких швидко збільшувалась внаслідок високих темпів індустріалізації країни.

Одним з найсуттєвіших результатів післяколективізаційного періоду стало становлення в країні колгоспного ладу, який, при всіх його суперечностях весь радянський період займав визначальне місце у виробництві продукції сільського господарства. Однак на початковій стадії післяколективізаційного періоду першопричиною злиденного функціонування колгоспів і відповідного йому рівня життя колгоспників в Україні була згубна щодо українського села і селянства політика більшовицької партії. Нехтуючи інтересами сільського господарства, села і селянства, вона підпорядковувала аграрну політику загальноекономічним інтересам СРСР, передусім її індустріалізації. Найбільш показовим у цьому відношенні стало постійне "викачування" вироблюваної колгоспами продукції, внаслідок якого більшість з них залишились без насіння та урожаю, а оплата праці колгоспників становила копійки та 100–600 грам зерна за один трудовдень. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. все активніше почала проявлятися певна увага партійно-радянських органів до економічних і виробничих потреб колгоспів у вигляді поетапного підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, яку вони змушені були продавати державі, прискорення темпів нарощування виробничо-ресурсного потенціалу колгоспів, здійснення меліорації земель за рахунок держави тощо. Завдяки цьому почали зростати обсяги сільськогосподарського виробництва та відбувся процес удосконалення його структури, підвищилась урожайність сільськогосподарських культур,

збільшилось поголів'я сільськогосподарських тварин, поступово зроста його продуктивність. Позитивні зміни відбулись й у фінансово-економічній сфері діяльності колгоспів, завдяки чому вони набули можливості не лише підвищувати оплату праці колгоспників, а й зробити відповідні вкладення у соціальний розвиток сільської місцевості, що проявлялось у підготовці за власний рахунок фахівців-аграрників і працівників робітничих професій, підтримці соціально незахищених категорій сільського населення, наданні допомоги сільським школам і медичним закладам тощо.

Автори колективної праці "Альтернативний погляд на аграрну реформу та політику в Україні" доводять, що "... аж до останнього часу розвиток сільського господарства України відбувався в рамках сформованої в 30-х рр. колгоспно-радгоспної системи. Реалізовані в цей період заходи партії та уряду, спрямовані на розвиток сільського господарства, були не реформами, а скоріше – кампаніями, які ставили відносно вузькі цілі, але в той же час спричинили страшні потрясіння З політичних та економічних позицій форми ведення господарства, що склалися в середині 30-х рр., можна охарактеризувати як регресивні, оскільки у промисловості в цей період утвердився державний капіталізм, а в сільському господарстві є всі підстави розглядати колективізацію як реформу феодального типу, насаджувану з небаченим насильством, терором, прямим і непрямим (у формі організації голоду). Сформоване колективне господарство зберегло риси колишніх історичних епох з тією лише відмінністю, що замість поміщицької економії або фільварку була організаційна структура і центральна садиба колгоспів і радгоспів, а індивідуальне господарство селян територіально обмежувалося присадибною ділянкою [914, с. 27].

Розвиваючись в умовах командно-адміністративної системи, колгоспний лад виявив і деякі потенційні можливості, які б більш повно реалізувались в іншій політично-економічній ситуації. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів і радгоспів, яке здійснювалось в роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.), сприяло тимчасовому подоланню кризи в

сільському господарстві, викликаній насильницькою колективізацією, відчуженістю сільських товаровиробників від власності на землю, виникненню деякої заінтересованості селян у більш ефективній праці в громадському господарстві. Командно-адміністративній системі в конкретно-історичних умовах другої половини 1930-х років вдалося на певний час сумістити несумісне по своїй природі речі: досягти надзвичайно високого рівня централізації управління усупільненим аграрним сектором економіки при одночасному посиленні творчої ініціативи трудівників села, викликаній їх надією на краще майбутнє, щирим бажанням зробити своє життя заможним і щасливим. Однак, незважаючи на вжиті заходи щодо організаційно-технічного зміцнення колгоспів, підвищення рівня механізації основних виробничих процесів у землеробстві, його інтенсифікації, про що свідчать наведені з офіційної статистики дані, ефективність сільськогосподарського виробництва в цілому залишалась дуже низькою.

За постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами", прийнятою 19 січня 1933 р., основною формою державних заготівель продуктів сільського господарства з 1933 р. до 1958 р. стали обов'язкові поставки, які в Україні централізовано доводились до всіх господарств. Заготівельні ціни на зерно, картоплю, овочі, м'ясо, молоко, яйця та інші продукти були настільки низькими, що кошти за здану продукцію не відшкодовували навіть затрати на її доставку до заготівельних пунктів. Пограбування сільського господарства за допомогою механізму заготівельних цін тривало й після реформ 50–60-х років.

Нетрадиційне для світової практики колективне господарювання на землі на базі аграрних формувань типу колгоспів і радгоспів з історичного погляду мало коротку історію – від початку у 1929 р. колективізації в СРСР до перетворення в 1992 р. колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) в незалежній Україні. Проте, не дивлячись на неоднозначність оцінок їх місця і ролі в історії сільського господарства

України, колгоспи посідають в ній особливе місце, оскільки саме на їх основі був створений і з різною ефективністю діяв колгоспний лад. Весь радянський період, в тому числі й в 1929–1939 рр., колгоспам належало визначальне місце у виробництві продукції сільського господарства, і саме вони відіграли провідну роль у соціальній розбудові українського села, оскільки крім місця роботи стали своєрідними осередками соціальної підтримки селян, адже в складні для колгоспників періоди саме колгоспи у доступних їм можливостях практично завжди надавали їм різну допомогу.

Примусове формування колективного господарювання в українському селі, яке базувалося винятково на політичних інтересах більшовиків, не узгоджувалося з його віковичними хліборобськими традиціями та національно-генетичними формами, властивим для сільського способу життя України. З огляду на примусовий характер проведення колективізації, вона як політична акція стала найбільш згубним в історії України суспільно-політичним і соціально-економічним явищем, і всі наступні процеси, що супроводжували вітчизняне село після її проведення, та його післяколективізаційний розвиток характеризувався неоднозначним ставленням до колективного господарювання та використовуваних в ньому економічних і соціальних форм, методів і механізмів. Адаптація селян до колгоспних умов була складною, проте після завершення колективізації, навіть у найважчі і найбідніші роки, не було зареєстровано жодного випадку колективної непокори членів колгоспів до того, що робило їх життя нестерпним, адже в їх пам'яті зберігалися політичні, правові та адміністративні заходи влади до тих, хто мав свою думку про колективізацію у роки її здійснення.

Партійно-державні документи, прямо чи опосередковано пов'язані з сільським господарством України, мали не лише соціально-економічний, а й політичний характер, що у досліджуваний період тісно пов'язувалось і перепліталось з таким кардинальним, з точки зору комуністичної ідеології питанням соціалістичної революції, як союз робітничого класу і трудового

селянства. Більшовицька партія виходила з ленінського постулату про те, що без міцного союзу робітничого класу з селянством не може бути встановлена диктатура пролетаріату, без якої будівництво соціалізму неможливе.

Аграрна політика більшовицького тоталітарного режиму, особливості та наслідки її здійснення в Україні у 1929–1939 рр. є цілком самостійним об'єктом наукового дослідження.

Виходячи з цих міркувань, автор даної роботи значну увагу приділив аналізу аграрної політики радянського уряду в 1929–1939 рр. як складової політики більшовицької партії та сталінського керівництва щодо України, а також напрямів, шляхів, механізмів, заходів і наслідків її практичної реалізації.

Крім того, на думку автора, при вивченні історії українського селянства потрібно використати новий, концептуальний підхід: не нівелюючи гострих суперечностей, аргументовано визначити характер соціальних відносин в українському селі та реальний вплив різних груп його населення. Також певну пізнавальну цінність може становити вивчення селянського побуту, який опосередковано відбиває зміни на селі, наслідки аграрної політики сталінського уряду для українських сіл.

Висновки до першого розділу. Проблема соціально-економічних та національно-культурних змін у житті українського селянства впродовж 1929–1939 рр. в національній та зарубіжній історіографії ще не була предметом спеціального цілісного вивчення та наукового дослідження, хоча й знайшла певне висвітлення в історичній літературі.

Проблематика розвитку українського селянства завжди викликала значний інтерес науковців та дослідників, але питання соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства активно почало вивчатися лише в останні роки у зв'язку з активним розвитком національних традицій української історіографічної науки, її ментальною та антропологічною орієнтацією, хоча при цьому зберігається

певна фрагментарність сучасних досліджень, безпосередньо присвячених політичним, економічним, суспільно-правовим та соціально-психологічним аспектам розвитку українського селянства в передвоєнне десятиліття.

Історіографічний аналіз праць, присвячених історії українського селянства впродовж 1929–1939 рр., підтверджує одну з важливих закономірностей українського історіографічного процесу – пряму залежність його змісту і спрямування від характеру політичного режиму. Не зважаючи на те, що процес відображення окремих питань теми дослідження в науковій літературі розпочався водночас з початком досліджуваного періоду, насадження тоталітарної влади в УРСР різко обмежило творчий потенціал істориків, призвело до посилення ідеологізації історичної науки, спрощення, примітивізації та фальшування знань про життя українського суспільства. Натомість, крах радянського тоталітаризму, демократизація і лібералізація суспільних відносин повернули гуманітарним наукам їх природні функції, відновили інтерес науковців до людини як суб'єкта історичного процесу, селянства як ядра української нації, а також селянина як носія національної культури, ментальності та свідомості.

Якісно новий період у дослідженні життя українського селянства, що розпочався з проголошенням державної незалежності України у 1991 р., надав сучасним дослідникам можливість значно розширити тематичний діапазон досліджень та їх джерельну базу, налагодити контакти із зарубіжною історіографією та збагатити понятійно-категоріальний апарат. Однак, незважаючи на значну кількість праць, що прямо чи опосередковано торкаються обраної нами теми, у більшості з них досліджувана проблема висвітлюється фрагментарно, а наведені дані вимагають більш ґрунтовного аналізу та узагальнення окремих положень.

Серед найбільш вагомих, ґрунтовних та фундаментальних праць у цій галузі слід виділити дослідження П. Арутюняна, С. Білоконя, М. Богденка, В. Бондаренка, В. Васильєва, В. Велігодського, О. Веселової, М. Вилцана, І. Винниченка, І. Вітановича, В. Даниленка, А. Євтушенка, О. Єрмака,

Г. Єфіменка, І. Зеленіна, Г. Касьянова, Б. Кравченка, С. Кульчицького, Л. Лехан, Я. Мандрика, В. Марочка, О. Мовчан, О. Мороза, А. Пащенко, Р. Пирога, М. Рубача, В. Смоля, Ю. Шаповала, Є. Шаталіної та ін. Проте, незважаючи на помітне прирощування знань з історії соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства у 1929–1939 рр., зберігається дисбаланс між теоретичними та конкретно-історичними підходами. Національно-культурні та суспільно-психологічні процеси досліджені нерівномірно, значно повніше вивчені політичні та соціально-економічні аспекти колективізації, розкуркулення, Голодомору, депортацій та репресій сільського населення України впродовж 30-х рр. ХХ ст. Навіть враховуючи те, що в сучасній українській історіографії декларуються національні пріоритети, значною залишається прогалина у знаннях про повсякденне соціально-економічне та національно-культурне життя селянства України у 30-х рр. ХХ ст., з метою заповнення якої належить здійснити комплексне конкретно-історичне дослідження процесів, що відбувалися в українському передвоєнному селі, реконструювати "живого" українського селянина як носія певних уявлень про економіку, політику, право, віру та мораль, соціально-політичних настроїв та національних почуттів. Відтак, соціальне замовлення сучасного українського суспільства та настійна необхідність подальшої розробки проблеми соціально-економічних та національно-культурних змін у житті українського селянства в конкретно-історичних умовах 1929–1939 рр., безсумнівна цінність накопиченого за досліджуваний період досвіду її вирішення та відсутність спеціальних цілісних робіт визначили обрання теми нашого дослідження.

Завдання повномасштабної реконструкції соціально-економічного та національно-культурного життя українського селянства впродовж 1929–1939 рр. зумовили необхідність джерелознавчого забезпечення даного історичного дослідження.

Джерельну базу нашого дослідження складає комплекс різноманітних

за змістом і походженням матеріалів, основою якого є архівні документи.

Відбувається переоцінка змісту основних понять та термінів, розширення сфери досліджень, пошук нових теоретико-методологічних підходів і системної парадигми для висвітлення соціально-політичного й культурно-духовного розвитку українського селянства.

РОЗДІЛ 2. ПОСТГОЛОДОМОРНА ВІДБУДОВА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

2.1. Демографічні втрати селянства України внаслідок колективізації, розкуркулення та Голодомору 1932–1933 рр.

Початок організації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні було покладено постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення суспільної (соціалістичної) власності" та таємною інструкцією із застосування цієї постанови [460, с. 12].

Підписана 13 вересня 1932 р. головою Верховного суду СРСР А. Винокуровим, прокурором Верховного суду СРСР П. Красіковим та заступником голови ОДПУ І. Акуловим, інструкція регламентувала жорстке ставлення до куркулів та інших "соціально ворожих" елементів, незалежно від того, де вони на цей час працюють. Визначень, кого вважати куркулем, інструкція не давала, проте вимагала за найменше псування сільськогосподарського інвентарю, участь у викраденні хліба чи колгоспного майна застосовувати без будь-яких послаблень вищу міру покарання – розстріл. Хоча в документі роз'яснювалося, що законом від 7 серпня належить послуговуватися в промисловості, сільському господарстві, на транспорті та в системі торгівлі, фактично це був зашморг, передусім для українських селян. Фатальна роль у його затягуванні відводилась сільському та районному партійному і господарському активу [280, арк. 2].

Політбюро ЦК ВКП(б) оперативно розглянуло й затвердило цей документ, а своє рішення за підписом Й. Сталіна із грифом "Строго секретно" надіслало членам ЦКК ВКП(б) і повноважному представникові ОДПУ в Україні В. Балицькому [277, арк. 1]. Фактично, це була пряма вказівка Й. Сталіна і його найближчого оточення органам ДПУ всіма засобами розгортати неоголошену війну проти селян.

В результаті, в першому півріччі 1932 р. цілу низку районів України охопив лютий голод з численними випадками людоїдства. Делегати третьої конференції КП(б)У, що відбулася в м. Харків у липні 1932 р., в присутності сталінських ставлеників В. Молотова й Л. Кагановича з тривогою говорили про катастрофічне становище селянства. Однак, Й. Сталін продрозкладки не скасував. "Червоні валки", як тоді називали обози з хлібом, рухалися до засипних пунктів з кінця липня 1932 р. до глибокої зими, коли виконання хлібозаготівельного плану вступило в критичну стадію.

Сільське господарство України уже перебувало в такому стані, що неспроможне було впоратися навіть із зменшеним планом хлібоздачі. Якщо в 1930–1931 рр. радянська влада витиснула з аграрного сектора України майже 400 млн пудів хліба, то з червня по жовтень 1932 р. цей сектор в потугах дав лише 132 млн пудів [153, арк. 46, 49, 54]. Проте, не весь вирощений хліб потрапив до колгоспних комор. Мільйони пудів зерна було втрачено під час жнив і перевезень внаслідок незацікавленого ставлення колгоспників до праці в громадському господарстві.

У зв'язку з цим, для втілення в життя московських настанов в Україні, Й. Сталін послав до м. Харків хлібозаготівельну комісію під керівництвом В. Молотова, наділену надзвичайними повноваженнями, яка діяла з 30 жовтня 1932 р. до кінця січня 1933 р. Саме з її приїздом значно зросли вимоги до виконання плану хлібозаготівлі в Україні і почалися численні арешти серед партійних і радянських працівників [874, с. 23]. Тотальний наступ на українське село продовжився в листопаді 1932 р. Байдужість вищих ешелонів влади до долі населення та нехтування економічних законів сільськогосподарського виробництва дорого обійшлися селянству України.

В умовах гострої продовольчої кризи в Україні РНК УСРР прийняла 2 листопада 1932 р. закриту постанову "Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних робітників", за якою до закритих обласних розподільників прикріплялася група найвищих керівних працівників району в складі секретаря РПК, голови РВК, голови РКК, голови

райпрофради, яких постачали промтоварами на рівних умовах з відповідальними працівниками областей [281, арк. 3]. Уже в листопаді в усіх райцентрах відкривалися для активу закриті їдальні. Таким чином, керівна еліта сама була захищена від голоду, а тим часом вишукувала хліб по всіх закутках і грабувала селян.

5 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло ухвалу про створення в кожній області не менше 5–10 додаткових роз'їзних сесій нарсуду для швидкого розгляду судових справ у кожному районі з широким висвітленням їх діяльності у пресі. ЦК зобов'язав обкоми партії через кожних 5 днів інформувати про хід хлібозаготівлі. Колгоспам категорично заборонялося видавати будь-які аванси, а 18 листопада 1932 р. вийшла нова постанова Політбюро ЦК КП(б)У щодо посилення в ряді областей куркульського терору, ЦК КП(б)У доручив С. Косіору й С. Реденсу розробити "спеціальний оперативний план ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд". ДПУ давалося конкретне завдання заарештувати не менше 300 колгоспних рахівників і бухгалтерів, які начебто зривали план хлібоздачі й були причетними до розбазарювання колгоспного збіжжя [278, арк. 70]. В умовах голоду ЦК КП(б)У направляв парторганізації шукати "виступи куркулів" у розкраданні, фальшивій звітності, обмані пролетарської держави й колгоспу, закликав колгоспників таврувати ганьбою цих людей як куркульських агентів і класових ворогів.

Для розправи над селянами створювалися "трійки", до яких входили перші секретарі обкомів, начальники ДПУ і обласної прокуратури. Не відставали від центру й обласні органи влади, щоб вплинути на селян, примусити їх спорожнити від зерна, кукурудзи, гороху навіть глечики, горщики тощо і за рахунок цього будь-що виконати план хлібоздачі [754, с. 59].

19 листопада 1932 р. відбулася нарада керівників усіх обласних органів ДПУ УСРР, на якій згідно з директивою ЦК КП(б)У було намічено проведення масової операції із нанесення оперативного удару по "класовому

ворогу". Операція охоплювала 243 райони України, що у кількісному вимірі складало 436 групові справи, у яких фігурувало 2 117 осіб, та 1 308 "контрреволюціонерів-одиначок", які підлягали ліквідації [278, арк. 73]. Оперативний натиск, для проведення якого було мобілізовано весь чекістський апарат, спрямовувався проти "куркульсько-петлюрівських" елементів. Виконуючи рішення ЦК КП(б)У, органи ДПУ УСРР особливу увагу звертали на ті райони України, де в минулому були "петлюрівські гнізда" та чинили найбільший опір колективізації і хлібозаготівлі.

Аналіз архівних джерел дає підстави констатувати, що термін "класовий ворог" поєднував соціальний стан та ідеологічні позиції особи. Зокрема, "петлюрівцями" називали прихильників незалежності України, які не цурались української мови, культури, традицій і прямо або опосередковано належали до противників більшовицької імперії. До початку Другої світової війни цей термін асоціювався з українським національним визвольним рухом, після війни таких людей уже йменували "бандерівцями", яких не менш запекло ліквідовували і всіляко компрометували їх діяльність.

20 листопада 1932 р. голова РНК УСРР В. Чубар та керуючий справами РНК УСРР В. Легкий підписали постанову уряду "Про заходи до підсилення хлібозаготівель" [279, арк. 6]. Посилаючись на постанову ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., уряд радянської України вимагав притягати до суду як розкрадачів державного та громадського майна бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, які зривають виконання плану хлібозаготівлі та інші державні зобов'язання. Не менш жорстокими стали вимоги повернення вже розданого колгоспникам на трудодні хліба та введення натуральних штрафів, розмір яких визначався у межах 15-ти місячної норми здавання м'яса як усупільненої худоби, так і худоби, належної колгоспникам. Насправді, в українських селян почали вилучати все їстівне до останньої крихти та зернини. Штрафували додатково хлібом, м'ясом, картоплею, грішми, продавали майно, позбавляли землі – основного засобу існування селян, висилали, застосовували так звані товарні репресії –

припиняли постачання промислових товарів.

Прийнята 20 листопада 1932 р. під тиском В. Молотова постанова, яка передбачала застосування "натуральних штрафів" для тих колгоспників, які заборгували по хлібозаготівлі, але не мали збіжжя для розрахунків з державою, фактично відкрила шлях масовому свавіллю. В результаті зазначеної постанови в усіх місцевостях України, крім прикордонних, посилювалися подвірні обшуки з конфіскацією не лише хліба, а й будь-яких запасів їжі: картоплі, круп, пшона, гороху, квасолі, кукурудзи, буряків, огірків, сухарів, сала, солінь і навіть сухофруктів.

До колгоспів, які незадовільно виконували хлібозаготівлю, застосовували надзвичайні заходи, припиняли видачу натуральних авансів на вироблені трудодні, згортали громадське харчування, вилучали насіннєві фонди. Цілі райони, села, колгоспи заносилися на так звану "чорну дошку" за невиконання хлібозаготівлі. З них стягувалася вся заборгованість, заборонялася будь-яка торгівля, не видавалися кредити й платежі, з крамниць вилучалися всі наявні товари, припинялось завезення нових.

Конфіскація продовольства у селян, поставлених сталінською політикою "великого стрибка" в такі умови господарювання, за яких не лише державі, а й для власної родини неможливо було забезпечити шматок хліба, подавалася як покарання за "куркульський саботаж", опір хлібозаготівлям. Не маючи жодного відношення до поповнення державних запасів збіжжя, вона була не чим іншим, як каральною акцією, спрямованою проти сільського населення.

Слід підкреслити, що основний тягар хлібозаготівлі припадав на самодіяльні селянські господарства, які виробляли 94,4 % валової сільськогосподарської продукції, тобто саме проти українських селян, тому що вони становили основний склад землеробського населення в УСРР [762, с. 248]. Уряд спрямував проти них карально-репресивні методи економічного визиску та відвертого терору.

Основним джерелом надходження зернових культур все ж таки

залишалися селянські господарства, тому що колгоспи перебували на стадії організаційного становлення. Колгоспи, які об'єднували пролетарські та напівпролетарські прошарки сільського населення, не стали справжніми "фабриками зерна".

Повсюди на території України шаленів терор, людей арештовували, судили, кидали до в'язниць, розстрілювали, висилали за межі республіки "злісних боржників перед державою": голів колгоспів, рахівників, бригадирів, комірників, сільських активістів.

Вдаючись до каральних заходів, комісія В. Молотова додатково заготовила в селянському секторі, включно з колгоспами, радгоспами й одноосібними господарствами, 104,6 млн пудів хліба. Загальна ж кількість збіжжя, вилученого державою в Україні з урожаю 1932 р., становила 260,7 млн пудів. Не зважаючи на те, що комісія вивезла з республіки майже всі наявні запаси зерна, їй не вдалося виконати хлібозаготівельного плану, яким передбачалося засипати в державні засіки 282 млн пудів [2, арк. 21].

До приречених на голодну смерть колгоспників застосовували: повну заборону продовольчого постачання, призупинення всякої торгівлі та вивіз з лавок наявних продуктів, згортання колгоспної торгівлі для колгоспників й одноосібників, призупинення всякого кредитування і дотермінове повернення вже виданого кредиту. Так, за довідкою Наркомзему УСРР від 2 грудня 1932 р. у Вінницькій області на "чорну дошку" були занесені 44 колгоспи у 8 районах, 42 одноосібники; у Чернігівській – 13 колгоспів, 38 сіл, 1 646 одноосібників; у Донецькій – 12 колгоспів, 6 сіл, 25 одноосібників; у Дніпропетровській – 228 колгоспів у 44 районах; у Київській – 51 колгосп у 19 районах; у Харківській – 23 колгоспи в 9 районах; в Одеській – 12 колгоспів у 9 районах [223, арк. 135].

ДПУ УСРР та ЦК КП(б)У, підпорядковані центральним органам, розташованим поза межами України, у тісній взаємодії вибудовували схему остаточного вилучення зерна та інших їстівних припасів з українських сіл.

Організаційним засобом геноциду стали й жорстокі репресії проти

населення, включно проти місцевих непоступливих керівників. Так, за вказівкою генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора прокотилися арешти серед працівників управління колгоспів. Розкручуючи маховик репресій, заступник голови ДПУ УСРР Х. Леонюк передав розпорядження начальникам обласних відділів ДПУ, в якому вимагав негайно доповісти про найбільш гучні справи у колгоспах, зазначивши число заарештованих голів колгоспів, інших матеріально відповідальних осіб, а також виокремивши серед них членів і кандидатів у члени партії [282, арк. 141].

Порівняння статистичної звітності та поточних зведень ДПУ УСРР підтверджує посилення, починаючи з листопада 1932 р., репресій органів влади на селі. Про це свідчить стрімке зростання числа заарештованих та жорстокість вжитих до них репресивних заходів. Довідки та зведення ДПУ УСРР деталізують статистичну звітність про соціальний склад заарештованих, види злочинів, за які особливо переслідували в роки Голодомору, та покарання за них. Значну групу заарештованих становили голови і члени правлінь колгоспів, куркулі, середняки й бідняки (середняків було на третину більше від куркулів), сільські вчителі, духовенство. Протягом листопада 1932 р. – січня 1933 р. в селах України було заарештовано 37 797 осіб [276, арк. 23]. За цей час було розглянуто понад 12 тис. справ, внаслідок чого до розстрілу засуджено 719, позбавлення волі й ув'язнення в концтабори – 8 003, висилці – 2 533 особи [276, арк. 25]. За межі України було виселено кілька тисяч осіб, вина яких полягала лише в тому, що вони проживали у районах, найбільш відсталих у хлібоздачі.

Органами ДПУ УСРР розслідувалися численні справи членів і кандидатів у члени ВКП(б), заарештованих у зв'язку з хлібозаготівлею, з 1 до 20 грудня 1932 р. було арештовано 862 особи, з них у Дніпропетровській області 346, Київській – 183, Харківській – 94, Чернігівській – 81, Одеській – 75, Донецькій – 38, Вінницькій – 21 (статистика включала й Автономну Молдавську республіку, яка входила до складу УСРР) [324, арк. 71].

У 1933 р. із КП(б)У було "вичищено" 27 тис. українців-комуністів,

237 українців-секретарів райкомів, 248 комуністів – голів райвиконкомів, 158 комуністів-українців із вищої адміністрації та 1 300 членів комсомолу [813, с. 203].

Оперативним наказом від 5 грудня 1932 р. перед органами ДПУ було поставлено завдання розгромити контрреволюційне підпілля і нанести рішучий удар по куркульсько-петлюрівських елементах, які "зривають основні заходи радянської влади на селі" [286, арк. 43]. Ударно-оперативна група ДПУ повідомляла про викрите у 200 районах, на 30 залізничних станціях та в прикордонній смузі України розгалужене контрреволюційне підпілля, яке за інформацією ДПУ, було тісно пов'язане з "закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, "УВО" і УНДО) і польським Головштабом".

8 грудня 1932 р. голова ДПУ УСРР надіслав С. Косіору нове "Зведення матеріалів у справах про саботаж хлібозаготівель, розбазарювання і розкрадання хліба в колгоспах" [282, арк. 132], яке розпочиналось твердженням, що оперативний удар по внутрішньоколгоспних угрупованнях триває швидкими темпами. Діяльність викритих груп полягала у зриві основних сільськогосподарських кампаній, особливо хлібозаготівель, у розбазарюванні, приховуванні й розкраданні хліба, в антиколгоспній та антирадянській агітації, що супроводжувалась закликами до повстання.

За статистикою органів ДПУ УСРР, за десять місяців 1932 р. в Україні до відповідальності було притягнуто 21 362 селян, з них 19 224 – арештовано, серед яких у окремі категорії було виділено куркулів, середняків, бідняків, колгоспників, голів колгоспів і сільських рад, рахівників, членів і кандидатів у члени партії [322, арк. 210]. Найпоширенішим видом "злочину" були опір вивезенню хліба, розбазарювання і приховування хліба. Розстріли були нечастими; переважали ув'язнення в концтаборах та висилки.

1 січня 1933 р. Й. Сталін надіслав українцям новорічне привітання, а наступного дня надійшла директива про затвердження плану хлібоздачі на січень 1933 р. Не зважаючи на те, що на початок 1933 р. а Україні практично

не залишилося запасів збіжжя, до кінця місяця Україна повинна була здати державі 62,5 млн пудів збіжжя [92, арк. 2]. Сталінське керівництво, не зустрічаючи протидії з боку республіканських органів влади, продовжувало грабувати українських селян, неминуче прирікаючи їх на голодну смерть. Зимові хлібозаготівлі, як і попереднього року, позбавили людей останнього шматка хліба.

19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли спільну постанову "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами", відповідно до якої селяни мали здавати зерно першого обмолоту за державними цінами протягом липня–грудня 1933 р. Запроваджувалася погектарна норма хлібоздачі, допускалася й торгівля збіжжям, але лише після виконання хлібозаготівель і утворення насінневих фондів [352, арк. 61]. Ці зміни в хлібозаготівельній політиці партії мали стимулювати зацікавленість селян у результатах своєї праці, оскільки після виконання встановленого хлібоподатку вони зможуть розпоряджатися частиною врожаю на власний розсуд. Однак, продовольчі запаси в більшості сільських місцевостей України остаточно вичерпалися, і до нового хліба ще треба було дожити.

13 лютого 1933 р. В. Балицький (заступник голови ДПУ, член ЦКК ВКП(б), член політбюро ЦК КП(б)У) підписав оперативний наказ № 2, в якому стверджувалось існування "єдиного старанно розробленого плану організації збройного повстання в Україні на весні 1933 р. з метою повалення радянської влади і встановлення капіталістичної держави – так званої Української незалежної республіки" [274, арк. 58].

Відтак, не випадково пік Голодомору припав на 1933 р., коли за інформацією ДПУ мало вибухнути загальноукраїнське повстання з метою проголошення Української незалежної республіки. Оперативні накази, розпорядження ДПУ УСРР, які нерідко ретрансливали рішення партійно-державних органів та ДПУ, мали виразно антиукраїнське спрямування. "Антирадянська", "контрреволюційна", "шкідницька", "повстанська"

діяльність в Україні асоціювалась із "петлюрівщиною", "махновщиною", "українським націоналізмом".

Підсумки терору підбив у листопаді 1933 р. об'єднаний пленум ЦК і ВКК КП(б)У, який розглянув "найближчі завдання в проявленні ленінської національної політики в республіці". Виступаючи на ньому, П. Постишев доповів: "...Виявлення націоналістичного ухилу М. Скрипника дало нам можливість звільнити структуру соціалізму і передусім структуру української соціалістичної культури, від усіх петлюрівських, махновських та інших націоналістичних елементів. Проведено велику роботу. Досить сказати, що протягом цього періоду ми вичистили з наркомату освіти 2 тис. чоловік з націоналістичним душком, серед яких було близько 300 науковців і письменників. Вісім центральних радянських установ вичистили від понад 200 націоналістів, які обіймали посади голів відділів та інші подібні пости. Дві системи – кооперативів та зернових ресурсів – вичистили від понад 2 тис. націоналістів і білогвардійців ..." [950, с. 51].

На лютневому пленумі КП(б)У 1933 р., у час, коли при бажанні влади голод можна було зупинити, ніхто з промовців не вдарив на сполох, навпаки, продовжували розмови про хлібозаготівлю. Щоправда, не всі представники влади відвернулися від народної біди, деякі сільради, колгоспи, органи народної освіти, охорони здоров'я намагалися надати допомогу, і, насамперед, дітям.

Найбільша кількість фактів голоду була зареєстрована наприкінці лютого й на початку березня 1933 р. В окремих місцях це явище набуло масового характеру. Переважна більшість голодуючих були колгоспниками. До них, здебільшого, належали багатосімейні господарства, що виробили незначну кількість трудоднів. Факти голоду також були зареєстровані серед колгоспників, які виробили велику кількість трудоднів, але не одержали в колгоспі продуктів харчування в результаті розбазарювання й розкрадання хліба в момент збирання. Сім'ї, що голодували, вживали в їжу різні сурогати (кукурудзяні качани і стебла, просіяне лущиння, сушену соломку, гнилі

кавуни і буряки, картопляні залишки, стручки акації тощо). Було зареєстровано й факти вживання в їжу м'яса котів, собак і дохлих коней.

Люди вмирали родинами, селами. Були зафіксовані страшні випадки людоджерства й трупоїдства, більша частина з яких сталася у третій декаді лютого та на початку березня 1933 р. [195, арк. 191; 196, арк. 207]. Факти людодїдства, які були зафіксовані в усіх областях УСРР, свідчать про жахливу соціально-психологічну аномалію. Масовим виявилось трупоїдство, не кажучи вже про дохлу худобу, домашніх тварин – котів, собак. Труп собаки коштував 12 крб., а кілограм дохлої конятини – 6–8 крб.

Батьки, прагнучи врятувати дітей від голодної смерті, везли їх у міста і кидали в лікарнях, установах, на вулицях. Чимало голодуючих, попри категоричну заборону виїздити за межі республіки, йшли на залізничні станції, сподіваючись дістатися до Росії, де такого страшного голоду як в Україні не було, але вибратися за "залізне кільце", встановлене навкруг України ухвалою ЦК ВКП(б) з 23 січня 1933 р., їм не вдалося.

Органи ДПУ розробили низку заходів, щоб не допустити масових утеч селян з уражених голодом місць: сільським радам категорично було заборонено видавати будь-які довідки на виїзд; мобілізовано агентуру та сільський актив на виявлення організаторів виїздів; у транспортних органах ДПУ та в районах створено оперативні заслони; проведено арешти організаторів і підбурювачів до втечі; розгорнуто "роз'яснювальну" роботу.

З 15 грудня 1932 р. до 2 лютого 1933 р., за даними обласних відділів ДПУ, в Україні масовими виїздами із сіл було охоплено 215 районів. За цей час свої рідні місця залишили 94 433 колгоспники, одноосібники, так звані куркулі і навіть понад 1 000 колгоспного активу [335, арк. 138]. За останній тиждень січня 1933 р. у районах України заслони затримали 3 861 особу. Велика кількість людей прагнули скористатись залізницею, щоб уникнути голодної смерті в рідних краях. У зазначений період 16 733 селян намагались виїхати залізницею. Більшість із них насильно повернуто до попередніх місць проживання.

Хоча знесиленим українським селянам важко було подолати межі України, та навіть вибравшись за них, вони наражались на заборону чи обмеження на вивезення продуктів, які існували в інших радянських республіках. Так, ще в лютому 1932 р. начальники районних відділів та районні уповноважені ПП ОДПУ в Криму, який на той час входив до складу РСФРР, одержали завдання перекрити наплив українських і північнокавказьких "спекулянтів", що скуповували на півострові хліб [273, арк. 75]. Після одержання директиви органам ДПУ та міліції пропонувалось відбирати хліб у всіх, хто віз його із Криму понад одного пуда, звернувши особливу увагу на північний напрямок. Розпорядчі документи пізнішого періоду вимагали ще жорсткіших заходів з метою припинення руху хлібних припасів із Криму, так званих "чорних обозів".

У зв'язку з тим, що Радянський Союз офіційно не визнавав факту голоду, міжнародна допомога йому не надавалася. Допомога в іноземній валюті та продуктами з Польщі, Німеччини, Чехословаччини та інших країн якщо й потрапляла в Україну, то лише з великими труднощами. Розцінюючи поодинокі добродійні надходження від родичів чи деяких організацій як приниження радянської влади, "антирадянську агітацію" або "шпигунство", каральні органи фіксували всіх одержувачів переказів з-за кордону і вживали відповідних заходів.

Нечуваних масштабів голод набув у січні 1933 р. Проте з трибуни об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін, який ставився до Голодомору як до нереального явища, заявив: "Ми, безперечно, добилися того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується з року в рік. У цьому можуть сумніватися хіба що закляті вороги радянської влади" [938, с. 551].

Харчова блокада та примусове визначення місця проживання без засобів до існування зумовили неминучість масового вимирання населення. Епідемії, опухання від голоду, хвороби шлунка, недокрів'я, розумові розлади впливали на генофонд нації та призвели до її вимирання та безповоротної

деградації.

Колгоспник М. Рева із с. Хильківка Покровсько-Багачанського району Полтавської області в листі до Й. Сталіна в травні 1940 р. писав, що "сільська рада не видає довідок про смертність у 1933 р., бо кількість померлих тоді перевищила попередні 50 років. Люди, які залишились живими, безсилі, упали на ноги, пропала розумова здібність, значно погіршився зір, з'явилась велика кількість відвідувань лікарні та загальна слабкість організму людей. Станом на 1 вересня 1940 р. в перший клас сільської школи мали йти тільки 3 учні, а більше нікому йти – діти нового покоління кілька років поспіль або не народжувались, або при народженні помирали" [272, арк. 122]. Особливо високою була смертність серед дітей, небаченим було зростання кількості безпритульних і сиріт.

За період, менший, ніж календарний рік (масштабний голод розпочався наприкінці літа 1932 р., досяг свого піку до початку весни 1933 р. та завершився на початку літа 1933 р.) в Україні загинули мільйони людей.

Важливим є питання про загальну кількість жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, який став однією з глобальних демографічних катастроф українського селянства ХХ ст. Однак, абсолютно точні цифри жертв голоду назвати не можливо, оскільки в цей період населення України зменшувалось не лише внаслідок голодомору, а й розкуркулювання та виселення селян за межі села залежно від категорії.

Під час проведення суцільної форсованої колективізації у 1929–1933 рр. селянство України понесло значні демографічні втрати внаслідок кількох причин. Спочатку з села були вигнані найпрацьовитіші володарі заможних господарств, оскільки сталінська колективізація передбачала не тільки об'єднання селян у колгоспи, а й ліквідацію цілого класу хазяйновитих заможних господарів, яких комуністи називали "куркулями". За статистичними даними в Україні під розкуркулення потрапило близько 200 тис. господарств, тікаючи від якого селяни їхали в міста або на новобудови.

Однак, незважаючи на те, що міграційні процеси сільського населення України в другій п'ятирічці зазнали примусової стабілізації внаслідок запровадження паспортної системи, на початку 30-х рр. ХХ ст. значно зросла кількість селян, які переміщувалися у регіони, де відбувалася посилена індустріалізація, в тому числі й у різні місцевості РРФСР.

Чисельність населення України зменшувалась і за рахунок осіб, які стали жертвами політичних репресій. Протягом 1932 р. було депортовано за межі України майже 25 тис. селянських родин, а з кінця року й до червня 1933 р. – 23,5 тис. [938, с. 557].

У зазначений час сотні тисяч українських юнаків призивались до лав Червоної Армії, переважно у частини, які знаходилися в інших республіках.

Збільшилась і природна смертність українського населення (важко хворі; люди похилого віку), однак, при цьому серед померлих домінували жертви Голодомору 1932–1933 рр., переважно жінки і діти, серед яких переважали сільські жителі. Між дослідниками тривають дискусії щодо точної кількості осіб, що загинули, вони називають і намагаються довести різні цифри чисельності жертв – від 2 до 15 мільйонів.

Незважаючи на те, що статистичні дані, офіційно наведені у доповідній записці Й. Сталіну, розкривають інші цифри – в 1932 р. померло 668 тис. осіб, а в 1933 р. 1 млн 309 тис. осіб, тобто всього 2 млн осіб, включаючи число померлих з природних причин, а жертвами голоду стали лише 640–650 тис. осіб [460, с. 34], статистичний аналіз архівних і опублікованих джерел дає підстави констатувати, що кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні вираховується в мільйонах осіб, що фактично складає за чисельністю населення цілу європейську країну. Як справедливо зазначають дослідники "навіть у царській Росії здійснювалося "магазинування" (складування) збіжжя, і тому природні лиха не призводили до такої масової смертності як в 1932–1933 рр., коли помер кожен п'ятий український селянин" [893, с. 10].

Протягом 22 місяців на території УРСР нестерпно голодували 24 млн

хліборобів, з них лише на теренах 6 областей та МАСРР, що входили до її складу, померли 5,5 млн чоловік. В південних районах траплялися села майже із суцільною смертністю. У результаті з географічної карти зникли тисячі сіл. Найбільших втрат зазнали Дніпропетровщина, Вінниччина, Одещина (до якої входила тоді більша частина Миколаївщини), Донеччина, Харківщина.

За даними вчених, найбільш постраждали від голоду тодішні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадає 52,8% загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів. У нинішніх Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий у 5–6 разів, у Донбасі – у 3–4 рази. Фактично голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України [805, с. 51].

Саме такі результати Всесоюзного перепису населення 1937 р. виявилися неочікуваними для керівників СРСР.

Всесоюзний перепис населення 1937 р., який виявив значні демографічні втрати в Україні, та, матеріали якого уряд СРСР визнав "дефектними", насправді відбувався під пильним наглядом НКВС.

Аналіз архівних джерел дає підстави констатувати, що працівники НКВС супроводжували процес перепису, не знаючи, якої небезпеки від нього можна чекати, тому в спеціальному зведенні "Про контрреволюційну діяльність у зв'язку з Всесоюзним переписом населення" від 10 січня 1937 р., підготовленому для В. Балицького, і на його основі – загальному зведенні від 13 січня 1937 р., надісланому в ЦК КП(б)У, йшлося не про його результати, а лише про спроби антирадянських елементів дискредитувати й зірвати Всесоюзний перепис населення [297, арк. 2, 4, 18].

У 1934 р. відділи ЗАГС були передані у підпорядкування НКВС. 28 вересня 1935 р. газета "Правда" опублікувала постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про постанову обліку природного руху населення", де стверджувалося, що ця справа перебувала у незадовільному стані: "Органи

обліку часто використовувалися класовими ворогами (духовенство та куркулі), які проникли в ці організації і проводили контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація декілька разів смерті одних і тих же осіб, недооблік народжуваних і як наслідок низький рівень природного приросту населення)" [892, с. 31].

Намагаючись приховати наслідки Голодомору 1932–1933 рр. звинуваченням працівників ЗАГС у шкідницькій діяльності, Й. Сталін поклав на партійно-державне керівництво додаткові обов'язки, пов'язані з обліком демографічних процесів, а сам взяв на себе функцію монопольного інформатора з питань смертності, народжуваності і загальної чисельності населення.

В основу другого п'ятирічного плану в 1932 р. була покладена цифра чисельності населення в 165,7 млн чоловік, і, на кінець п'ятирічки в 1937 р. передбачалося її збільшення до 168 млн [44, арк. 13]. Відтак, на початку 1934 р., коли XVII з'їзд ВКП(б) приймав другий п'ятирічний план, демографи не знали, що в країні не більше 158 млн чоловік.

Провідні радянські демографи не орієнтувалися в ситуації, що може означати тільки одне – органи державної безпеки не давали їм зведених даних реєстрації природного руху населення. Відповідно, демографи не били на сполох і не розкривали очі владі на загрозу, яку ніс з собою майбутній перепис населення, і, тільки цим можна пояснити повторний "демографічний демарш" Й. Сталіна в грудні 1935 р.

Однак, люди з найближчого оточення Й. Сталіна попередили його про небезпеку перепису населення 1937 р. і, навіть, порадили, як її пом'якшити. 27 червня 1936 р. ЦВК і РНК СРСР заборонили аборти (заборона трималася до листопада 1955 р.). Захоплене зненацька населення не встигло пристосуватися до нової ситуації. В Україні число народжень зросло з 766 тис. в 1935 р. до 1 214 тис. в 1937 р. [974, с. 25]. Проте, до останньої призначеної дати перепису залишалось обмаль часу, і заборона абортів мало позначилася на його результатах.

Напередодні та в день перепису 6 січня 1937 р. НКВС прагнуло, по-перше, не допустити, щоб хтось ухилився від обліку, по-друге, нейтралізувати духовенство, яке нібито намагалось завищити число віруючих і тим самим домогтися відкриття недіючих церков. Зверталась увага і на правильне зазначення національності кожної особи, бо, як стало відомо управлінню держбезпеки НКВС, через чутки про наступне виселення із прикордонної смуги, поляки мали намір приховати свою національність. Обліковців, обвинувачених у недобросовісності через неповністю врахованих на їхніх ділянках осіб, негайно звільняли, а допущені недоліки виправляли. Спецзведення з областей, передані до м. Києва за підсумками перепису, сповіщали про організованість цього заходу, а також про окремі ексцеси, що, однак, істотно не вплинули на його результати. Навіть одноосібників і сектантів, які намагались виїхати із села чи відмовлялись називати свої об'єктивні дані, змусили пройти процедуру перепису в наступні дні.

Союзні республіки повинні були не пізніше 10 січня відправити до м. Москва телеграфне донесення з сумарною цифрою переписаного населення. До 16 січня республіки повинні були відправити в центр перевірені дані з поділом населення за статтю, на основі яких ЦУНГО Держплану СРСР мав подати урядові найбільш важливі для загальнодержавного планування дані (загальну чисельність населення, його поділ по території і за статтю). У містах Москва, Ленінград і Харків почали працювати машинно-лічильні станції з більш ніж тисячею працівників на кожній, за кілька місяців вони мали опрацювати всі дані Всесоюзного перепису населення [259, арк. 7].

Однак, 10 січня 1937 р. заступник начальника УНГО Укрдержплану Є. Кустолян у записці на ім'я І. Кравалія, надісланій разом з обов'язковим телеграфним повідомленням, вказав: "результати перепису в УРСР, судячи з попередніх даних, роблять цей матеріал абсолютно секретним" [265, арк. 8], оскільки, загальна чисельність населення України виявилася меншою, ніж за

переписом 1926 р. Перепис не тільки не фіксував "перемоги соціалізму", а викривав ретельно замовчувану демографічну катастрофу 1932–1933 рр. З цього моменту всі повідомлення про перепис у масових засобах інформації були негайно припинені, ніби його й не було [960, с. 9].

Результати перепису, що спочатку був визнаний радянським урядом як зразковий, невдовзі були засекречені. Радянське партійно-державне керівництво зрозуміло, що старанно приховувана страшна правда про демографічну катастрофу 1932–1933 рр. може відкритися. З'ясувалося, що в Україні, на відміну від інших радянських республік, чисельність населення за десять років не просто зменшилася, а й серед усіх національностей СРСР негативною динаміка була лише в українців (84,7 % у 1937 р. порівняно з 1926 р.) і казахів (72,3 %) [894, с. 380].

Значну частину матеріалів перепису та багатьох людей, хто його проводив, було знищено, а названі обставини послужили причиною призначення нової дати перепису населення на початок 1939 р.

Винним за такі результати перепису призначили начальника сектору обліку і населення Управління народногосподарського обліку УРСР І. Вейцбліта, якого було заарештовано 29 березня 1937 р. Арештований назвав учасників "шкідницької" групи і серед них – О. Асаткіна (начальника Управління народногосподарського обліку УРСР, члена Президії Академії наук УРСР, директора науково-дослідного інституту економіки). Його заарештували 5 липня 1937 р. і добилися заяви на ім'я народного комісара внутрішніх справ УРСР із визнанням своєї участі в "контрреволюційній організації", яка проводила "шкідницьку" роботу в галузі народногосподарського обліку в системі ЦУНГО [297, арк. 26–27]. Водночас дістали зізнання, що результати перепису по областях в Україні свідомо фальсифіковані.

Правда про Голодомор 1932–1933 рр. послідовно витравлювалася з пам'яті народу на генетичному рівні. За рішенням вищих партійних органів до кінця 1980-х рр. про нього заборонялось навіть згадувати. Для цього,

зокрема, спростовувалися факти саботажу, сумнівів щодо справедливості хлібозаготівель з боку окремих партійних і радянських керівників низової ланки, замовчувалися факти незаконних конфіскацій селянського майна та збіжжя, насильницького позбавлення селян будь-яких їстівних припасів, наголошувалося на несприятливих погодних умовах, що не дали змоги виконати плани хлібозаготівель.

Поza увагою суспільства залишалися і організатори Голодомору 1932–1933 рр. з вищих ешелонів партійно-державного керівництва, і безпосередні виконавці – партійна, радянська та господарська номенклатура, оцінка діяльності якої й донині потребує диференційованого підходу.

Відразу після одержання перших підсумків перепису 1937 р. перестав діяти циркуляр ЦУНГО від 23 грудня 1936 р., яким дозволялося надавати обкомам партії і облвиконкомам дані про чисельність населення. 21 червня 1937 р. в місцеві бюро перепису була розіслана директива ЦУНГО про порядок здавання і зберігання всіх допоміжних матеріалів перепису в його спецсектори, а 27 серпня розпорядженням уже нових керівників ЦУНГО всі матеріали перепису населення 1937 р. були передані на зберігання в секретні частини відповідних відомств [265, арк. 93].

Не зважаючи на те, що питання демографічних втрат під час Голодомору 1932–1933 рр. дістало особливе висвітлення в науковій літературі, підрахувати їх фактично не можливо, оскільки під час голоду реєстрація смертності не велася ретельно. Спочатку цим займалися органи ЗАГСу та сільських рад, а згодом органи ДПУ. В архіві ЦУНГО збереглися й звіти про умови реєстрації смертності в сільській місцевості, які відносяться до березня 1934 р., зокрема, й в районах України, найбільш уражених голодом, та Азово-Чорноморського, Саратовського і Сталінградського країв, Курської та Воронежської областей. В звітах зазначено, що у сільських радах, які обстежувалися в Україні, не було виявлено недостачі книг запису народжень, але книги обліку смертей було заповнено та закінчено уже в перші місяці року, оскільки з осені 1933 р. до літа 1934 р. спостерігалась

надзвичайно висока смертність населення від тифу, переїдання, внаслідок самогубств або самосудів над людожерами й трупоїдами.

Надалі записи здійснювалися в зошитах або на окремих клаптиках паперу, а коли були видані нові книги, ніхто не перевіряв правильності перенесення в них раніше зроблених записів. Після підпорядкування ЗАГСів НКВС смертні книги були вилучені і знищені. З багатьох тисяч книг, в яких реєструвалися смертні випадки, випадково збереглися лише одиниці.

Сталінська заборона на будь-яку інформацію щодо голоду змушувала надто ретельних чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації великої кількості смертей, тобто порушувати встановлені законом обов'язки. У випадку, коли смерть все-таки реєструвалася, вони вдавалися до фальсифікацій при заповненні графі, де вказувалися її причини.

У зведеному звіті про результати обстеження постановки обліку природного руху населення, яке було здійснене співробітниками ЦУНГО Держплану УСРР в березні 1934 р. в Україні та в інших регіонах, вказувалося, що "З характеру запису причин смерті особливо яскраво виявляється не тільки надзвичайно низька класифікація осіб, які приводять реєстрацію, але й їх надзвичайно недбале і безвідповідальне ставлення до цієї частини своєї роботи. Переважають такі причини: "старість", "слабкість", "невідомо". Як приклади безвідповідальності при записі причин смерті можна навести такі: помер від дамської хвороби, ліг відпочити й помер, або такий випадок, коли причиною смерті сорокап'ятилітнього чоловіка вказується старість тощо. Крім того, було встановлено наявність негласних вказівок – щоб на випадок заяви родичів померлого про те, що причиною смерті був голод, писати – "виснаження" або "невідомо" [898, с. 75].

Визначаючи число прямих жертв голоду, не треба забувати про іншу складову демографічної катастрофи – ненароджених. Оскільки голод зумовив зниження природного приросту населення в Україні з 662 тис. у 1927 р. і 644 тис. у 1928 р. до 97 тис. у 1933 р. і 88 тис. у 1934 р., то, ці, непрямі, втрати варто включати та вважати складовою частиною сукупних

втрат [895, с. 17].

Отже, курс на прискорений розвиток промисловості держава здійснювала в руслі форсованого перекачування в індустрію коштів із села, шляхом зміни в ньому економічних відносин. Вище політичне керівництво через адміністративно-командний апарат намагалось будь-що взяти під свій контроль поставки сільськогосподарської продукції. Соціалістичними перетвореннями на селі передбачалося обов'язкове переведення його на колективний спосіб господарювання. Центром було висунуто гасло суцільної колективізації і проведення її форсованими темпами.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні виявився наслідком цілеспрямованої політики радянського уряду, який здійснював насильницьку масову колективізацію, хлібозаготівлі, свідоме вилучення фінансових і продовольчих запасів селянських господарств, створивши умови, що призвели до мільйонних жертв мирного населення.

Основним винуватцем Голодомору початку 30-х рр., безперечно, був Й. Сталін, який сповідував ідеологію тоталітаризму, насильницькі методи "перебудови" сільськогосподарського виробництва. Однак, він діяв не один, йому допомагали чиновники різних рангів, починаючи від членів Політбюро і ЦК, до секретарів партійних осередків та голів рад. Дії партійно-радянських органів влади та посадовців були наперед сплановані, відтак в українському селі стався голод, масово помирали діти, фактично протягом 22 місяців тривала депопуляція населення, оскільки смертність перевищувала народжуваність, спостерігалися факти фізичного винищення людей, арешти, репресії та розстріли, переселення інших етнічних груп натомість померлих від голоду українських селян. Голод вніс істотні зміни в життя і побут українців. Спустошені села занепали. Зникли народні промисли – різьбярство, ткацтво, вишивання, гаптування. Селяни залишали сільське господарство та йшли працювати на новобудови, залізницю, цукроварні, лісництва.

2.2. Аграрна політика радянського уряду та її наслідки в Україні

В основу аграрної політики радянського уряду фактично була покладена лінія, проголошена на листопадовому пленумі 1929 р., суть якої полягала в тому, що "Україна за своїми умовами ... має всі дані ... для того, щоб у галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленим темпом попереду інших республік. Україна повинна протягом найкоротшого терміну дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, що охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію ..." [484, с. 237].

Відповідно із цими настановами, у досліджуваній період в Україні не тільки проводилася швидкими темпами колективізація, а й здійснювалось укрупнення колгоспів, в результаті чого їх число зменшилося з 35,8 тис. у 1933 р. до 25,3 тис. у 1935 р., а середній розмір збільшився до 140 господарств і 890,5 га землі, а також було завершено процес переведення комун і товариств спільного обробітку землі (ТСОЗ) на статут сільськогосподарської артіль, яка стала домінуючою формою господарювання – понад 96 % [26, арк. 24, 26].

Процес колективізації в СРСР розпочався зі створення ТСОЗів, у 1927 р. вони становили більше половини колективних господарств України, решта – артіль (41,3 %) і комуни (4,6 %). ТСОЗ були схожими на сільську общину і не передбачали повної колективізації, зокрема, засобів та знарядь праці. У них була найвища мотивація селян до праці, оскільки вони були єдиною формою з розподілом доходів на паї, що найповніше відповідало засадам кооперації. Саме за рахунок збільшення кількості ТСОЗ швидко зростали масштаби колективізації. В 1929 р. вони становили вже 74,5 % колективних господарств, а решта 22,6 % – артіль і 2,9 % – комуни [860, с. 256].

У подальшому основою колективізації стала артільна форма, яка

передбачала повне усупільнення землі, знарядь праці, самої праці і примітивний рівень її мотивації. Позбавлення селян майна в процесі колективізації виявилось набагато простішою справою, ніж організація спільного виробництва в сільськогосподарській артілі. Новопризначені голови колгоспів не мали ні агрономічних знань, ні досвіду ведення великого колективного господарства. Їх робота виявилася продовженням тих методів і форм, які застосовувалися під час колективізації (отримання плану сільськогосподарської кампанії з району, подвірний облік членів колгоспів, примусовий вихід селян на роботу та призначення відповідальних). Колгоспи не мали ні тваринницьких ферм, ні спеціальних приміщень для реманенту та насіння, тому нагадували речові склади.

Нові виробничі відносини в сільському господарстві, цілі, завдання, організаційна структура колгоспів були закріплені в новому Примірному статуті сільськогосподарської артілі, прийнятому лише на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що відбувався з 11 до 17 лютого 1935 р. в Москві, яким було скасовано обмеження на прийом до колгоспу, оскільки раніше траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести в колгоспну касу його вартість грошми [542, с. 118]. Увібравши в себе основні положення попереднього першого статуту, який був затверджений ЦВК і РНК СРСР 1 березня 1930 р., новий статут доповнив їх конкретними положеннями, зумовленими практикою колгоспного будівництва, що стосувались різних сторін громадського господарства і внутрішньогосподарських відносин.

Першорядне значення для зміцнення сільськогосподарської артілі, як відзначала офіційна пропаганда, мало зафіксоване в новому статуті рішення радянського уряду про передачу колгоспам землі у безплатне і безстрокове користування. 7 липня 1935 р. РНК СРСР прийняв постанову про видачу сільськогосподарським артілям державних актів на вічне користування землею і затвердив розроблену Наркомземом СРСР інструкцію про порядок складання і видачі таких актів [523, с. 300]. Першою в Україні 15 вересня

1935 р. такий документ одержала сільськогосподарська артіль "Паризька комуна" Славутського району Вінницької області, станом на 10 жовтня 1936 р. у республіці державні акти на землю одержали вже 25 311 колгоспів, а до кінця 1937 р. за колективними господарствами було закріплено 35 млн га землі, що становило понад 80 % усього земельного фонду республіки [94, арк. 94, 98].

Проголошене примірним статутом положення про те, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними у безоплатне і довічне користування, в дійсності мало суто декларативний характер. Як слушно зазначає С. Кульчицький, безплатність користування землею аж ніяк не перешкоджала нееквівалентному обміну між містом і селом. Держава і після цього могла будь-коли підвищити норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції або ціни на реалізовані в селі промислові товари. Державні акти про передачу землі колгоспам не перешкоджали також відібрати яку завгодно кількість землі у них на промислові або інші потреби [900, с. 401]. Водночас, статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви цілком відверто обґрунтував у виступі на з'їзді колгоспників-ударників голова колгоспу ім. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. Орехов: "Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу" [187, арк. 28].

Галузева структуризація сільськогосподарського виробництва була успадкована від селянських господарств, але там був єдиний власник, а в колгоспах панував безлад. Колгоспне правління та сільська рада отримували плани засіву та контрольні цифри збільшення поголів'я худоби, яка масово гинула від голоду та холоду. Хаотичність була характерною ознакою повсякденного функціонування колгоспів, а між правлінням та колгоспниками не вдалося досягнути порозуміння.

В артільній формі господарювання колгоспи за своєю природою стали

дуалістичними, оскільки селянське громадське господарство прив'язувалося до командної економіки, а підсобне – до ринку. Проіснувати за рахунок присадибної ділянки колгоспник не міг, тим більше, що її відбирали, якщо він не працював у громадському господарстві, проте певну незалежність вона селянину все-таки залишала. У зв'язку з цим, колективна праця, яка насправді мала своєю першою заповіддю постачання державі хліба за символічними цінами, не могла залишатися тільки примусовою, а відтак, необхідно було застосувати хоча б обмежені заходи економічного заохочення продуктивності праці в громадському господарстві, тобто залишити колгоспнику частку виробленої продукції, і максимально механізувати працю в колгоспі.

Сталінська політика "підхльостування" індустріалізації країни, примусова колективізація сільського господарства, насадження командно-адміністративних методів керівництва економікою призвели на кінець першої п'ятирічки до таких очевидних провалів у соціально-економічній сфері, що воєнно-комуністичний штурм довелося припинити. Намагаючись уникнути катастрофи, радянський уряд у 1933 р. все ж таки був вимушений відмовитися від прискорених темпів індустріалізації й підвищеного тиску на селян та змінити курс аграрної політики, що пояснювалось тим, що ці завдання було виконано та побудовано економічний фундамент соціалізму, і тому відпала необхідність у "підхльостуванні" країни.

Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами" були закладені основи нової хлібозаготівельної політики. Вона передбачала перш за все скасування продрозкладки, що робило якісною різницю між проподатком 1921 р. і обов'язковими поставками 1933 р. Селянам залишалася вся продукція, вироблена понад заздалегідь визначену норму здавання державі, її можна було продавати за цінами, прийнятними для покупців, що пробуджувало у колгоспників зацікавленість у розширенні посівних площ і відкривало шлях для подолання безгосподарності [520,

с. 25].

Згідно постанови договірна (контрактна) система заготівель зернових культур відмінялась і для колгоспів та одноосібних господарств встановлювались тверді зобов'язання щодо здачі зерна державі за встановленими цінами. Постанова визначала для колгоспів пересічні для областей та республік норми здачі державі зерна з урожаю 1933 р. Для колгоспів України, які обслуговувались МТС, розмір поставки зерна дорівнював 2,5 центнера, а для колгоспів, які не обслуговувались МТС, – 3,1 центнера з гектара. Колгоспна торгівля хлібом дозволялась лише після повного виконання зобов'язань перед державою і створення відповідних посівних фондів. Порядок поставки зерна одноосібними господарствами залишався незмінним: вони одержували тверді завдання через сільську раду, виходячи з фактично засіяної площі озимих та твердого плану засіву ярих зернових культур. Норма здачі з гектара одноосібними господарствами мала бути на 5–10% вищою від норми, визначеної для колгоспів даного району. За умови виконання поставок дозволялась заміна деяких культур (ячмінь замість кукурудзи, просо замість гречки і навпаки), але заборонялась заміна пшениці на будь-яку іншу культуру [352, арк. 67].

Отже, фактично, зміна курсу аграрної політики відбулась на основі часткового визнання реальності існування ринку і закону вартості, частково узгодження інтересів держави з інтересами селянства. Реалізація ідеї продподатку у наступні роки досліджуваного періоду не була безпомилковою, оскільки запроваджені обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції державі, які проіснували до 1958 р. здійснювались за символічними цінами, та разом з системою директивного планування і бюрократичного командування колгоспами були основними причинами сповільненого і консервативного розвитку та відставання сільського господарства.

Уже під час весняної посівної кампанії 1933 р. колгоспам була виділена продовольча позика для годування тих, хто працював у громадському

господарстві, однак, страждання й смертність людей від голоду в багатьох місцевостях України не припинились, хоча й набрали менших масштабів. Однією із причин продовження голоду й була потреба повернути надане окремим областям УСРР зерно в "борг". Так, Харківській області взагалі пропонувалось повернути 50 тис. пудів жита, наданого за постановою РНК СРСР від 20 липня 1933 р. у вигляді "продовольчої допомоги потребуючим колгоспам", до 10 серпня цього ж року [413, арк. 315]. Більшовицька влада вважала такі жести "турботою" про постраждалих, хоча насправді допомога раніше відібраним у селян зерном призначалась для проведення посівної кампанії в колгоспах та підтримки тих, хто безпосередньо працював у полі.

Порядок використання і злиденні розміри продовольчої позики, розподіленої між районами, чітко простежувались головами райвиконкомів, головами сільських рад, секретарями партосередків, головами колгоспів району, а також політвідділами МТС.

Продовольчу позику мали видавати колгоспникам винятково на вироблені за п'ять днів трудодні і тільки борошном. Трактористам на добу видавали 600 г печеного хліба, на вироблений ними трудодень – 250–300 г борошна, кваліфікованим ремонтникам – 500 г борошна, решті колгоспників, які працювали у полі, садах, на сінокосі належало від 150 до 400 г борошна на трудодень. Непрацюючим видача хліба та борошна заборонялась під страхом суворої відповідальності "за розбазарювання продовольчої позики" [421, арк. 15]. Очевидно, що норми харчування навіть працюючих селян далеко не відповідали їх фізіологічним потребам, і неминуче призводили до виснаження організму та масової загибелі від недоїдання й голоду, особливо дітей, немічних і літніх людей. Однак, конаюче від голоду українське село все ж таки справилося з посівною компанією та жнивими, і, врожай 1933 р. припинив масовий голод та дозволив надати державі значно більшу кількість хліба, ніж у попередньому році.

Повноваження надзвичайної хлібозаготівельної комісії В. Молотова закінчилися у січні 1933 р., коли в Україну приїхав на постійну роботу один з

найближчих підручних Й. Сталіна П. Постишев. Він зайняв посаду секретаря ЦК КП(б)У і Харківського обкому, зберігши до наступного партійного з'їзду номінальні повноваження секретаря ЦК ВКП(б). Найпершим завданням цього сталінського емісара було подолання кризи у сільському господарстві, однак, йшлося не про порятунок селян, які продовжували гинути голодною смертю, а про організацію польових робіт силами голодуючих.

П. Постишев привіз з собою постанову "Про підготовку до сівби", яку політбюро ЦК ВКП(б) затвердило 27 січня [345, арк. 17]. В ній передбачалося створити комітети з сівби в головних зернових регіонах на чолі з першими особами партійної номенклатури. Розібравшись на місці, П. Постишев визнав за доцільне створити не комітети, а малочисельну комісію при ЦК КП(б)У з іншою назвою "Комісія по керівництву збиранням насіння і проведенням засівної компанії", яка була затверджена в складі: С. Косіор (голова), П. Постишев, В. Чубар, повноважний представник ОДПУ СРСР в Україні С. Реденс і наркомзем УСРР О. Одинцов [896, с. 61].

На першому засіданні політбюро ЦК КП(б)У з участю П. Постишева, яке відбулось 31 січня 1933 р. було прийняте рішення, розіслане всім обкомам і райкомам у формі директивного листа, в якому зазначалось "... з 1 лютого переключити всі основні сили на збирання насінневих фондів і підготовку весняної посівної компанії. Боротьбу за збирання насінневих фондів проводити методами хлібозаготівлі, звернувши головну увагу на виявлення і вилучення розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба ..." [420, арк. 16]. Вимога переключити "основні сили" на збирання насінневих фондів мала в собі певну невизначеність, оскільки на тому ж засіданні політбюро було прийнято додаткове роз'яснення, за яким Одеській, Донецькій і Дніпропетровській областям на період з 1 лютого до 1 квітня дозволялось засипати 70 % заготовленого зерна до насінневих фондів в районах, що не виконали хлібозаготівельних планів, а решту здавати в рахунок плану [412, арк. 163; 410, арк. 62; 411, арк. 162]. Однак становище з насінневими фондами на Півдні України було таким, що вже через кілька

днів це роз'яснення скасували, і, весь заготівельний хліб було дозволено залишити в колгоспах на насіння.

В рахунок заборгованості із хлібозаготівлі молотовською комісією до кінця січня 1933 р. було вилучено з України 104,6 млн пуд. хліба та вивезено значну кількість фуражних і насінневих фондів [422, арк. 31]. Станом на 25 січня 1933 р. республіка була забезпечена посівним матеріалом лише на 37 % [69, арк. 80].

25 лютого 1933 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про насінневу допомогу колгоспам і радгоспам України і Північного Кавказу". Посилаючись на "несприятливі кліматичні умови влітку 1932 р.", які нібито призвели до втрати частини врожаю, постанова виділяла Україні насінневу позичку в розмірі 20,3 млн пуд., в тому числі по колгоспам – 18,6 млн пуд. [353, арк. 6]. Однак, П. Постишев ще 19 лютого, майже за тиждень до постанови про виділення насінневої позички, домігся телеграфного дозволу союзного уряду на використання в Україні розміщених державних запасів продовольства в розмірі 3 млн пуд. Він спромігся також одержати трохи більше зерна для насінневих фондів і невеликі фуражні та продовольчі позички. Всього до кінця квітня республіка отримала 22,9 млн пуд. насінневої позики, 6,3 млн пуд. фуражної позики, 4,7 млн пуд. продовольчої позики і 400 тис. пуд. продовольчої допомоги [1044, с. 54].

У другій декаді березня П. Постишев разом з В. Балицьким, який з грудня 1932 р. очолив ДПУ УСРР, здійснив поїздку по Київській області. Після поїздки обидва винесли на політбюро декілька пропозицій щодо організації продовольчої допомоги: цілком припинити харчування за рахунок продовольчої допомоги всіх працездатних колгоспників або одноосібників, навіть якщо вони її потребували; розділити всіх госпіталізованих на хворих і одужуючих, харчування яких значно посилити щоб якомога швидше виписати їх на роботу [435, арк. 5]. Таким чином, допомога голодуючим була позбавлена благодійності, оскільки П. Постишев відокремив "неперспективних" голодуючих, які вже не могли працювати, від тих, кого

можна було відправити в поле.

13 березня 1933 р. було дано таку вказівку: "Категорично заборонити областям і районам вилучати з гуралень кукурудзу і ячмінь – без обов'язкової заміни відповідними сировинними ресурсами, що потрібні гуральням для виробництва" [365, арк. 202]. Відтак в пошуках продовольчих та насінневих ресурсів місцевій владі дозволялося вибирати в гуральнях доброякісну сировину, а натомість залишати перепріле зерно або морожену картоплю, але не можна було вилучати сировину без заміни, оскільки недостача в торгівлі горілки, ставила під загрозу касовий план.

П. Постишев зобов'язав обкоми і райкоми забезпечити зберігання та охорону насіння і вимагав вжити найсуворіших заходів, щоб голодуючі селяни не з'їли насінневої позички. Такі факти траплялися на шляху від елеватора до колгоспу, або при зберіганні зерна в колгоспній коморі. До цілодобової збройної охорони колгоспних комор з насінням підключали органи ДПУ, міліцію та мобілізованих з міста комсомольців. З областей в ЦК раз на п'ятиденку повинні були надсилати перевірені відомості про наявність засипаного насіння у кожному районі із зазначенням прізвищ секретарів райпарткомів та голів райвиконкомів, що відставали в процесі засипки зерна, яке замочувалося в гасі або пересипалося мідним купоросом, щоб його не їли голодуючі.

На засіданні бюро Київського обкому партії з участю П. Постишева і В. Балицького, яке відбулося в кінці березня 1933 р., було визнано за доцільне призначити контролерами при сівалках партійний і комсомольський актив, відряджений на посівну компанію з районів і області. За цим прикладом в усіх областях спеціально призначені владою довірені особи почали перевіряти кількість закладеного в борозну насіння [876, с. 13].

П. Постишев відразу після приїзду висунув гасло "Місто – на допомогу селу!" Всього у посівній і збиральній компаніях брали участь понад 300 тис. жителів міста. Мобілізованим на постійну роботу з 1 квітня встановлювався пайок, який включав 400 г хліба на день (200 г на утриманця), 2 кг крупи на

місяць (1 кг на утримання), 500 г цукру на місяць (200 г на утримання) [1032, с. 26].

Українським військовим округам П. Постишев поставив завдання допомогти селу тягловою силою. Й. Якір відрядив на 15–20 днів 500 кавалеристів з кіньми і запасом фуражу, яких розділили між трьома областями – Дніпропетровською, Одеською і Харківською. Вони направлялися в колгоспи бригадами по 8–10 чоловік на район, де спостерігався найгірший стан з кінським поголів'ям [283, арк. 47].

Розпорядженням політбюро ЦК КП(б)У від 13 березня директори підприємств, за винятком кам'яновугільної промисловості, повинні були звільнити всіх колгоспників-відхідників. Для мобілізації робочої сили в екстремальних умовах вони зобов'язувалися надати колгоспникам змогу позачергово придбати залізничні квитки для повернення додому. Під час уже згаданої поїздки з В. Балицьким по Київській області було виявлено, що в перші дні масової сівби майже половина працездатного населення не виходила на колгоспні роботи, тому П. Постишев дав розпорядження Наркомзему республіки розробити положення про трудову дисципліну, і 8 квітня з'явилася постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У "Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах".

"Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах" конкретизували ряд положень Примірного статуту сільськогосподарської артілі, який не встановлював конкретної форми щоденної організації праці в колгоспах. Розподілом робіт в артілі займалося правління згідно правил внутрішнього розпорядку, тому кожен колгоспник мав виконувати денні норми виробітку, обов'язково та особисто з'являючись до правління за нарядом [481, с. 286]. За недбайливе ставлення до усупільненого майна, а також за невихід на роботу без поважних причин – колгоспники підлягали штрафу, попередженню, тимчасовому звільненню від виконання робіт та виключенню з членів колгоспу. Директивно-плановий принцип управління колгоспами за галузями господарювання був розрахований на швидке

виконання ними державного хлібозаготівельного завдання, тому районні земельні відділи доводили засівний і заготівельний плани до кожного господарства. Колективний вихід в поле великими групами селян не забезпечував оперативного керівництва виробничими процесами та соціально-професійного виховання колгоспників в "дусі колективізму", тому відбувався активний пошук нових форм щоденної колгоспної роботи. Бригадна форма організації виробничої діяльності функціонувала переважно в радгоспах, а в колгоспах вона ще не мала сталого офіційного статусу. Однак, поступово ідея бригадної організації сільськогосподарського виробництва, запозичена від промислових підприємств, почала набувати системного оформлення та обов'язкового впровадження і в колгоспах. Так, 1 квітня 1931 р. ЦК ВКП(б), дбаючи про розвиток "виробничо-господарської активності та ініціативності" колгоспниць, виділив "жіночі" галузі сільського господарства: рільництво (льон, коноплі, буряк), городництво, молочне тваринництво та птахівництво [481, с. 383]. Партійно-державним керівництвом використання жіночої праці було визнано найпродуктивнішим саме в тих галузях сільського господарства, які були надзвичайно трудомісткими і виснажливими. Червневий пленум ЦК ВКП(б) 1931 р. зобов'язав правління колгоспів забезпечити "...прикріплення постійного складу працівників до тракторів, коней та машин ..." [481, с. 387]. До кожного трактора та молотарки з відповідними причіпними механізмами прикріплювались постійні бригади, які в колгоспах призначали за конкретними ділянками поля.

У преамбулі постанови "Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах" підкреслювалося, що "правила складені в розвиток статуту сільськогосподарської артілі", проте їх зміст не мав нічого спільного з статутом будь-якої добровільної організації. Згідно цих правил, колгоспники закріплювались за певними бригадами на весь рік, їм заборонявся самовільний перехід з одної бригади до іншої, підвищувалась роль і відповідальність бригадирів, у колгоспах вводилась єдиначальність.

Отже, селяни, крім постійної прописки в колгоспі, були прикріплені до рільничої бригади, які діяли за галузевим принципом, а формування персонального складу відбувалося за територіальним, тобто за місцем проживання в селі. На бригаду покладалися завдання по підвищенню продуктивності праці, а також різні організаційно-масові заходи (ударництво, змагання, трудові почини тощо). Виконавці, які були помічниками бригадирів, здійснювали нагляд за трудовою діяльністю та соціальною поведінкою колгоспників. До порушників трудової дисципліни передбачались міри покарання. "Жодний колгоспник, – проголошувалося в них, – не може використовувати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на це в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади". Рядові колгоспники повністю підпорядковувалися бригадирам, якого призначав райземвідділ і без його дозволу не міг усуватися з посади. "Бригадир організовує роботу закріплених за його бригадою колгоспників, – вказувалося в правилах, – і на основі повної єдиначальності розпоряджається всім їх робочим часом" [628, с. 56].

Фактично "Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах", затверджені ЦК КП(б)У 8 квітня 1933 р. свідчили про появу системи колгоспного кріпацтва, оскільки колгоспники залежали від бригадирів.

Створення постійних виробничих бригад в колгоспах як основних виробничих підрозділів було започатковано Постановою ЦК ВКП(б) "Про чергові заходи з організаційно-господарського зміцнення колгоспів" від 4 лютого 1932 р., яка була присвячена питанням внутрішньоколгоспної організації праці. Визначені цією постановою принципи комплектування особового складу бригад і закріплення за бригадами землі, інвентарю, робочої худоби і виробничих будівель мали стати дієвим засобом ліквідації знеособлення в колгоспах, в яких головна увага зверталась на організацію праці, запровадження обліку праці і перехід до відрядної форми оплати праці як ефективних методів колективного господарювання.

За постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У "Про тимчасові правила

внутрішнього розпорядку в колгоспах" від 8 квітня 1933 р. оплата праці колгоспників повинна була повністю залежати від результатів роботи бригади з постійним складом працюючих, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба.

Бригадири теж були "закріплені" і безправні перед радянським апаратом районної ланки, який повністю підпорядковувався парткомам, оскільки у постанові "Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах" відзначалось, що добір бригадирів, подолання плинності їх складу, дійова допомога у підвищенні їх господарської і політичної кваліфікації, повинні стати першочерговими завданнями партійних організацій. Відтак, в сільському господарстві владно-розпорядчі функції присвоїли собі обласні партійні комітети, а також надзвичайні органи ВКП(б) – політвідділи МТС і радгоспів.

Політвідділи турбувались про повсюдне створення бригад з постійним складом колгоспників, до кінця 1933 р. у сільському господарстві України налічувалось 105,5 тис. таких колективів, з яких дві третини були рільничі, інші – тваринницькі, садівничі тощо. Відповідно до постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. "Про заходи до здійснення прополювальної кампанії цукрового буряку" всередині рільничих бригад, що спеціалізувались на технічних культурах, вперше почали створюватись ланки, чисельність яких не перевищувала 5–8 чоловік [709, с. 2]. За ними закріплювались посіви на весь період вирощування певної культури. Пізніше ця система організації праці поширювалась й на зернові.

Після доповіді П. Постишева про хід весняної сівби, 30 квітня 1933 р. політбюро ЦК КП(б) прийняло постанову "Про зміцнення колгоспів", спрямовану на підвищення трудової активності колгоспників та перетворення виробничих бригад у постійні господарські одиниці, за якою було надано розпорядження організувати табірну роботу у полі так, щоб бригада не виїздила на ніч додому і починала роботу вдосвіта [1031, с. 18]. Також в ній йшлося про добір на відповідальні посади в колгоспах

(рахівників, бухгалтерів, вагарів та ін.) перевірених і відданих колгоспній справі людей, а також про встановлення примірної оцінки в трудовнях різних сільськогосподарських робіт, та про встановлення на найважливіші види робіт примірних норм виробітку, оскільки протягом 1933 р. в усіх колгоспах передбачалось ввести сівозміни. Разом з тим, у цій постанові передбачались заходи щодо зміцнення трудової дисципліни, і, відтепер, правління колгоспу мало право оштрафувати колгоспника в разі його відмови від виконання дорученої йому роботи без поважних причин в розмірі до 5 трудовнів, а при повторному порушенні – виключити з колгоспу [1031, с. 19]. П. Постишев використовував будь-яку можливість змусити працювати голодуючих селян в громадському господарстві, він прикладав величезні зусилля, щоб переконати колгоспників в тому, що продрозкладки більше не буде.

Внаслідок поголовного вилучення зерна у селянства і нищення його Голодомором, Україна в 1933 р. у небувало короткий строк повністю виконала по всіх секторах і по всіх видах надходжень річний план хлібоздачі. Державні поставки з урожаю 1933 р. становили 317 млн пуд., що коштувало багато мільйонів людських жертв. У той час, коли частка колгоспів складала 80,2 %, одноосібників – 8,3 %, радгоспів – 11,5 %. Колгоспи й одноосібники дали державі 281 млн пуд. при плані 266 [403, арк. 97–98]. Перевищення не являло собою результат партійних планів, певну кількість хліба держава набула через зустрічну торгівлю дефіцитними промтоварами. Більшою виявилася натуральна плата за послуги МТС у зв'язку з більшим, ніж передбачалося, урожаєм.

Хлібопоставки 1933 р. було виконано до початку листопада. За цей час заготовили хліба на 56 млн пуд. більше, ніж з урожаю 1932 р., хоча тоді заготівлі продовжувалися до лютого 1933 р. Валовий збір становив 946 млн пуд. і після виконання "першої заповіді" в господарствах лишилося близько 630 млн пуд. За річної норми 16 пуд. зерна на людину сільське населення потребувало 350 млн пуд. зерна. На фураж і насінневий фонд залишилося орієнтовно 280 млн пуд. Зерна [731, с. 10]. Отже, хлібний запас зводився з

надзвичайним напруженням, без резервів, і саме тому П. Постишев переконав Й. Сталіна не наполягати на поверненні наданої Україні насінневої та продовольчої позичок негайно, тобто з урожаю 1933 р.

П. Постишев не мав ресурсів, щоб рятувати тих, хто гинув в сільському господарстві у 1933 р., однак він різними методами змушував їх працювати, і за працю годував. В умовах нескінченного потоку смертей, які не може досягнути людська уява, він справився з завданням, яке мав перед собою – відвоювати урожай 1933 р. та вивести сільське господарство із руїни. У контексті з діями його колег по сталінському політбюро – В. Молотова і Л. Кагановича, які вилучили з села весь продовольчий запас хліба і карали "боржників", тобто переважну більшість селян, натуральними штрафами, які не могли вижити і гинули мільйонами, П. Постишев, байдужий до тих, хто вже був нездатний до праці, допоміг вижити тим, хто міг працювати. Нагородою ж за виживання якраз і стала праця у колгоспі.

Доля врожаю 1934 р. вирішувалася у складних метеорологічних умовах, у степових районах України в результаті посухи валовий збір зерна був набагато нижчим, ніж передбачалося. Проте, і в цих непростих умовах Україна одна з перших в СРСР виконала план хлібозаготівлі. З метою збільшення державних хлібних ресурсів важливе значення надавалось хлібозакупівлі в колгоспах після виконання ними зобов'язань перед державою. Так, якщо в 1933 р. у колгоспників та одноосібників було закуплено 3,8 млн пудів хліба, то в 1934 р. – більше ніж 14 млн пудів [166, арк. 6]. Таким чином, до кінця 1934 р. кризу колгоспного ладу було подолано, колгоспи поступово почали виходити з кризи, що засвідчили скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів і ліквідація політвідділів МТС. Більшість колгоспів крім виробництва зерна, стала розвивати й додаткові галузі сільського господарства – птахівництво, садівництво, бджільництво тощо. Організовувалися тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит на придбання худоби.

Переломний момент у виробництві зернових настав у 1935 р., після

якого поступово почали збільшуватися валові збори і врожайність, які продовжували зростати і в роки третьої п'ятирічки. В 1935 р. ці показники склали відповідно 176,6 млн ц і 9,2 ц з га, в 1936 р. – 221,2 млн ц і 11,8 ц з га, в 1937 р. – 227,7 млн ц і 11,8 ц. з га [133, арк. 25]. Зростання валових зборів і врожайності зернових забезпечували дострокове виконання колгоспами і радгоспами України своїх зобов'язань щодо хлібоздачі. В 1935 р. республіка здала 462 млн пудів, у 1936 р., незважаючи на несприятливі метеорологічні умови, – 545 млн пудів, у 1937 р. – 496 млн пудів зерна [95, арк. 72; 121, арк. 345]. Скорочення обсягу хлібозаготівлі у 1937 р. порівняно з попереднім роком пояснювалась більш низьким, ніж планувалось валовим збором зерна, який передбачалось збільшити на 62,7 %, а фактично він зріс лише на 5,5 %. Причина цього полягала в недовиконанні передбаченого планом розширення посівних площ і росту кількості МТС, недостатньому рівні культури землеробства, некваліфікованому керівництві партійними органами колгоспним і радгоспним виробництвом.

В Україні процес колективізації практично було завершено у 1937 р., в середині якого в республіці нараховувалось 27 347 колгоспів, в яких було об'єднано 3 757 тис. селянських господарств, що складало 96,1 % їх наявної кількості та 99,7 % посівних площ [95, арк. 78]. У господарствах налічувалося 70 56 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожний двір. На один колгосп пересічно припадало – 779 га посівної площі, 71,8 голови великої рогатої худоби, 78, 0 – свиней, 67,1 – овець та кіз, 98,3 – коней [117, арк. 29].

Після завершення колективізації станом на 1 січня 1938 р. розподіл землі в УРСР за формами землеволодіння мав такий вигляд (див табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1

**Розподіл землі в УРСР за формами землеволодіння
(1938 р.) [533, с. 166]**

Форма землеволодіння	Тис. га	% до всієї площі
Колгоспи	35 239	79,1
Одноосібники	194	0,4
Радгоспи, дослідні станції, заповідники тощо	4 300	9,7

Державний лісовий фонд	3 700	8,3
------------------------	-------	-----

Продовж. табл. 2.2.1

Форма землеволодіння	Тис. га	% до всієї площі
Міста	384	0,9
Інші державні мастки й фонди	729	1,6
Всього	44 546	100

Дані, наведені в таблиці 2.2.1 дають підстави констатувати, що на кінець другої – початок третьої п'ятирічок суцільна та всеосяжна колективізація в республіці стала фактом. Не зважаючи на те, що на початок 1938 р. ще залишались 168,7 тис. одноосібних господарств, які обробляли 0,4 % всіх посівних площ, вони вже не відігравали значної економічної ролі в сільському господарстві, оскільки головна роль у виробництві сільськогосподарської продукції покладалась на колгоспи і радгоспи.

У роки третьої п'ятирічки в сільському господарстві України відбулись певні прогресивні зміни. Поступово воно почало розвиватись шляхом інтенсифікації – було раціоналізовано структури посівних площ, запроваджено правильні сівозміни, нові системи обробітку ґрунту, виведено нові високоврожайні сорти культур тощо. Наприклад, зміни в структурі посівних площ, які були продиктовані вимогами розвитку народного господарства країни, зокрема його харчової і легкої промисловості, ілюструють дані таблиці 2.2.2:

Таблиця 2.2.2

**Обсяги посівних площ УРСР в 1939 р.
(в тис. га) [499, с. 25–26]**

Групи культур	Роки	
	1928	1938
Загальна посівна площа	24 639,3	25 568,1
в тому числі:		
зернові	19 658,3	17 766,6
технічні	2 213,9	2 400,8
овочево-баштанні і картопля	2 085,4	2 101,2
кормові	681,7	3 299,5

Як видно з даних, наведених у таблиці 2.2.2, площа, засіяна технічними

культурами, продукція яких є сировиною для легкої і харчової промисловості, зросла за десять років на 186,9 тис. га, овочево-баштанними і картоплею – на 15,8 тис. га та кормовими, що служили базою для розвитку тваринництва – на 2 617,8 тис. га, або більше ніж у 4,8 рази. Зменшення питомої ваги зернових культур пояснювалось насамперед запровадженням більш високоврожайних і високо цінних за харчовими якостями озимих сортів.

В результаті прийняття постанови РНК СРСР "Про запровадження правильних сівозмін у колгоспах і радгоспах Української РСР", що мало на меті підвищення культури землеробства, напередодні Другої світової війни 25,4 тис. колгоспів, що становило 93,4 % їх загальної кількості в республіці, вже запровадили сівозміни, що свідчило не лише про вдосконалення структури посівних площ, а й про галузеву перебудову землеробства. Так, якщо в 1933 р. частка зернових культур становила 72 %, а технічних, овочевих, картоплі та інших культур разом – 28 %, то в 1939 р. питома вага обох груп культур розподілялась маже порівну – по 50 % [767, с. 259].

Дані про валові збори і врожайність основних сільськогосподарських культур у республіці в 1939 р. наведені в табл. 2.2.3.

Таблиця 2.2.3

Валові збори і врожайність основних сільськогосподарських культур в Україні в 1939 р. [467, с. 132]

Культури	Валові збори (тис. т)	Урожайність (ц з га)
Зерно	26420	12,4
Цукрові буряки	13052	159
Соняшник	946	13,1
Картопля	20664	101

Позитивні зрушення в галузі рослинництва, розширення посівної площі під кормовими культурами, зміцнювали кормову базу і створювали сприятливі умови для розвитку тваринництва. Так, з 1937 р. до 1939 р. кількість великої рогатої худоби в Україні збільшилась з 7,8 млн до 11,0 млн голів, у тому числі корів – з 3,5 млн до 6,0 млн, а свиней – з 7,7 млн до

9,2 млн, овець і кіз – з 3,3 млн до 7,3 млн голів [492, с. 64].

Поряд з бригадною і ланковою формою організації праці в рослинництві, у тваринництві основною формою організації виробництва стали товарні ферми. В 1938 р. в сільгоспартілях України нараховувалось 18 112 ферм великої рогатої худоби, 10 966 свиноферм, 21 258 вівцеферм [52, арк. 12]. Крім цього в колгоспах республіки було створено 3 775 змішаних ферм, 4 144 конярських і багато ферм дрібного тваринництва – птахівничих, кролячих тощо. Станом на 1 січня 1939 р. в Україні птахівництвом займались 10 184 колгоспи, бджільництвом – 21 459, кролівництвом – 799 колгоспів [116, арк. 46].

Однак, у розвитку громадського тваринництва республіки існували серйозні недоліки, зокрема, у значної частини колгоспів ще не існувало тваринницьких ферм, а багато з них мали дрібні ферми, які не могли дати ні високої товарності, ні доходності. На початок 1939 р. 47 % колгоспних ферм в Україні мали менше 10 корів і лише 5 % ферм налічували їх більше 51 [569, с. 88]. Аналогічне становище спостерігалось з свинарством і вівчарством. Крім того, рівень механізації в тваринництві залишався дуже низьким, кормова база була недостатньою, а також значною перешкодою для розвитку тваринництва в Україні була діюча у досліджуваний період система обов'язкових поставок м'яса державі, розміри яких обчислювались за кількістю поголів'я худоби в колгоспах та відповідно його зростанню. Сільгоспартілям, які збільшували поголів'я худоби, нараховували м'ясопоставок більше, і, навпаки, тим, якій його зменшували – менше, що не стимулювало розвиток колгоспного тваринництва.

На усунення цих та інших недоліків була спрямована постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про заходи щодо розвитку громадського тваринництва в колгоспах" від 8 липня 1938 р., якою для всіх колгоспів встановлювався обов'язковий мінімум кількості товарних тваринницьких ферм і поголів'я худоби в них, виходячи з розмірів їх земельної площі. Передбачалось, що в кожному господарстві повинно бути не менше двох тваринницьких ферм,

зокрема великої рогатої худоби і свинарської або вівчарської. Постановою визначались середньорічні норми з 1 га земельної площі у республіках, краях та областях. Враховуючи місцеві умови, для України було встановлено норму в 4,5 кг з 1 га [362, арк. 47]. Новий погектарний принцип обрахунку розмірів заготівель тваринницької продукції повинен був посилити зацікавленість колгоспів у розвитку громадського тваринництва, поставивши у вигідне становище ті колективні господарства, які дбали про збільшення поголів'я худоби.

Вжиті заходи дещо поліпшили стан справ у тваринництві, і, вже у 1939 р. Україна виробили 1 127 тис. т м'яса та сала у забійній вазі, або 24 % загальносоюзного виробництва, молока 7 114 тис. т, що становило 21,1 % валового обсягу СРСР; яєць було зібрано 3 272 млн штук, а вовни – 13,4 тис. т, або відповідно 26,8 % та 8,3 % їх загальносоюзного виробництва [537, с. 147, 148].

Ріст сільськогосподарського виробництва обумовлював зростання державних закупок продукції сільського господарства. В 1939 р. вони становили: зерно – 9 368 тис. т, цукрові буряки – 12 669 тис. т, соняшник – 486 тис. т, картопля – 1 823 тис. т, овочі – 1 329 тис. т, плоди і ягоди – 141 тис. т, худоба та птиця у живій вазі – 516 тис. т (у перерахунку на забійну вагу – 305 тис. т), молоко і молочні продукти – 1 006 тис. т, яйця – 1 039 млн штук [496, с. 124, 132].

Проте, існуюча на той час система заготівель і закупок сільськогосподарської продукції була застарілою і перешкоджала подальшому зростанню і зміцненню колгоспного виробництва. За цією системою заготівель розміри обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів обчислювались залежно від фактичного стану господарства, а саме, продукції рослинництва – від плану посіву культур, продуктів тваринництва – поголів'я худоби. Така практика заготівель призводила до того, що колгоспи прагнули зменшувати плани посіву зернових, технічних та інших культур, що завдавало збитків колгоспному виробництву, яке в свою

чергу не стимулювало розвиток громадського тваринництва та зростання поголів'я худоби в колгоспах. Таким чином, визріла об'єктивна необхідність зміни системи заготівель і закупок сільськогосподарських продуктів. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про заходи по розвитку громадського тваринництва в колгоспах" від 8 липня 1939 р. було усунено ці недоліки в системі заготівель м'яса, а в організації заготівель іншої тваринницької продукції – рішеннями "Про обов'язкову поставку вовни державі" та "Про заходи по поліпшенню заготівель шкіряної сировини" відповідно від 30 січня та 20 квітня 1940 р. [730, с. 25; 729, с. 118; 1007 с. 16]

Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про "Зміну в політиці заготівель і закупок сільськогосподарських продуктів" від 7 квітня 1940 р. взагалі скасувала діючий порядок обчислення розмірів обов'язкових поставок колгоспами державі зерна, рису, картоплі, овочів, насіння олійних культур і трав з кожного гектара орної землі, закріпленої за господарствами [996, с. 52]. З удосконаленням системи заготівель і закупок сільськогосподарської продукції та збільшенням виробництва основних продуктів харчування держава вживала заходів щодо підготовки до скасування нормативного постачання населення продовольством.

Ряд аспектів періоду так званої "реконструкції сільського господарства" становлять значний науковий і практичний інтерес, оскільки в системі заходів щодо створення командної економіки радянським урядом чільне місце відводилось активним аграрним перетворенням, у зв'язку з тим, що його стратегічною метою було створення великого сільськогосподарського виробництва в формі державного землеробства. Пріоритет надавався державним господарствам, оскільки вважалося, що організовані за зразком державних промислових підприємств, вони забезпечать найвищу продуктивність праці і дозволять створити чисельний загін пролетаріату. Створивши в аграрному секторі виробничі і управлінські структури командного типу, тодішнє партійно-державне керівництво сподівалось за їх допомогою швидко збільшити виробництво

сільгосппродукції і перетворити сільське господарство в розвинену галузь економіки. Особливі надії у досягненні цієї мети, а також у подальшому одержавленні сільського господарства покладались на радгоспи – підприємства "послідовно-соціалістичного типу", де земля, засоби виробництва і саме підприємство належали державі. Одночасно у ЦК ВКП(б) почалось перетворення колгоспів на радгоспи, зокрема було ухвалено організувати нові величезні зернові радгоспи-фабрики у степових районах України.

У досліджуваній період зернові радгоспи, при проектуванні яких уряд ігнорував сільськогосподарську науку, світовий і вітчизняний досвід організації землеробства, керуючись виключно політичними цілями та ідеологічними догмами, стали одним із найбільш поширених типів радгоспів. Так, деякі з них мали понад 100 000 га землі, а середні – 53 175 га, їм виділялися найкращі імпортні машини й великі капітали, проте вони були нерентабельні й малопродуктивні. Станом на 1 січня 1934 р. в УРСР налічувалось 768 радгоспів, крім зернових було ще багато так званих "приписних" радгоспів, що належали окремим промисловим підприємствам та установам. Всі радгоспи УРСР мали 3 404 тис. га посівів, 11 828 тракторів, 309 тис. гол. робочої худоби, 703 тис. гол. великої рогатої худоби, у тому числі 292 тис. корів, 1 262 тис. свиней та 631 тис. овець і кіз [182, арк. 2–3]. Пізніше почали створюватися спеціалізовані підміські радгоспи для постачання харчів населенню міст. Поступово радгоспи виникли й в системі НКВС, у яких працювали в'язні.

Незважаючи на те, що радгоспи планувалося розташувати в районах, вільних від селянського землекористування, щоб запобігти політичним ускладненням з селянством, при відведенні земель радгоспам та їх впорядкуванні державні органи нехтували його господарськими інтересами. Зокрема, в Україні організація зернорадгоспів відбувалась в степовій смузі, переважно на землях, що вже були освоєні селянами – старожилами, переселенцями, орендарями, у процесі землевпорядкування яких траплялись

випадки здійснення насильства і застосування репресій до них з боку державних органів. Крім того, у постголодоморний період під радгоспи стали відводити ще й землі розкуркулених, кинутих господарств, а також господарств померлих селян, в результаті чого українські зернорадгоспи мали найвищий серед зернорадгоспів СРСР показник орнопридатних земель – 92 % [1049, с. 70].

За вказівкою політичного керівництва країни зернорадгоспи організовувались як надзвичайно великі господарства з декількома тисячами гектарів посівної площі, в результаті чого радгоспну систему, як уже зазначалось, охопила хвиля гігантоманії. В погоні за виконанням урядових завдань, розширення посівних площ, території радгоспів було доведено до абсурдних розмірів, які сягали 60 тис. га на одне господарство. Раціонально управляти такими господарствами-монстрами та здійснювати належним чином обробіток землі було неможливо. Однак, невдовзі ейфорія гігантизму стала згасати, оскільки зернові радгоспи-велетні, території яких, як правило, розташовувались в декількох адміністративних районах, виявились просто некерованими. Незважаючи на те, що вони мали вищу технічну озброєність, ніж інші спеціалізовані радгоспи, рівень агротехніки і врожайності зернових культур в них був значно нижчим. Пояснювалось це в першу чергу тим, що технічні і тваринницькі радгоспи були менші за розмірами, і, тому, мали змогу краще проводити агротехнічні заходи.

Сталінський уряд провів цілий комплекс спеціальних заходів з метою дезінформації суспільства та приховування кричущих прорахунків в організації радгоспів. За його вказівкою преса визначила політику організації зернорадгоспів-велетнів як "лівий заскок" і охрестила "гігантоманією", начепивши на неї ярлик "ворожої". Почалось розукрупнення радгоспів, після проведення якого у січні 1934 р. на один радгосп пересічно припадало 25,2 тис. га. [506, с. 58]. У наступні роки розукрупнення продовжувалось, паралельно в масштабах СРСР йшов процес скорочення мережі радгоспів за рахунок ліквідації частини з них і передачі їх майна та земель іншим

радгоспам. В Україні цей процес не набув значного поширення, хоча також відбувався, зокрема, в 1936 р. було розформовано 6 радгоспів [377, арк. 26].

Протягом другої половини 30-х рр. ХХ ст. пересічна земельна площа зернорадгоспів значно поменшала і становила в 1939 р. уже 11,7 тис. га. При цьому загальна посівна площа зернорадгоспів в Україні істотно не зменшилась. Так, у 1933 р. вона дорівнювала 729,1 тис. га, в 1935 р. – 763,8 тис. га, а в 1939 р. – 756,7 тис. га. Отже, скорочення територій зернорадгоспів відбулося переважно шляхом багаторазового зростання кількості господарств: з 30 одиниць в 1933 р. до 137 в 1939 р. [509, с. 215, 216, 218].

Питома вага радгоспів у сільськогосподарському виробництві України зросла у другій п'ятирічці і в передвоєнні роки третьої п'ятирічки. В 1938 р. у посівній площі зернових вона становила 7,8 %, у загальному поголів'ї худоби – 7,0 %, поголів'ї свиней – 8,9 %, поголів'ї овець і кіз – 14,4 % [512, с. 19]. За розмірами землеволодіння, технічною оснащеністю та забезпеченістю основними засобами виробництва радгоспи були значно крупніші, ніж колгоспи. На початку третьої п'ятирічки на одне господарство вони мали більше землі в 3,3 рази, поголів'я великої рогатої худоби – в 5, свиней – в 7, овець та кіз – у 5,7, потужностей тракторного парку – в 7, а комбайнів – у 6,2 рази, ніж в середньому на один колгосп [512, с. 24].

Проте, навіть за таких обставин, розмір земельної площі зернорадгоспу залишався економічно недоцільним. Особливо це відчувалося у процесі використання ручної праці (прополка зернових культур, угноєння тощо). У цьому контексті колгоспи вигідно відрізнялись від радгоспів, оскільки пересічна площа зернорадгоспу становила в 1939 р. 5,5 тис. га, а колгоспу – 780 га [492, с. 43]. Відтак, остання більше відповідала параметрам теорії "оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств", що було однією з головних причин кращого господарювання колгоспів порівняно з радгоспами. Земельні фонди зернорадгоспів стабілізувались лише наприкінці 30-х рр. ХХ ст. Питома вага посівів зернових культур в зернорадгоспах

становила 49,7 % загальної посівної площі зернових радгоспного сектору і 3,3 % всього сільського господарства України [509, с. 69].

Практика довела авантюризм організації радгоспів гігантів. Проєкспериментувавши, Й. Сталін та його прибічники змушені були прийняти, хоча й в урізаному вигляді теорію "оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств" "буржуазного" професора О. Чаянова, згідно з якою укрупнення виробництва, враховуючи проблему рентабельності, не може бути безмежним, оскільки при перевищенні певного розміру земельної площі різко зростають витрати на внутрішньогосподарський транспорт, а також послаблюється господарське спостереження за польовими роботами, через що погіршується їх якість. Розроблена О. Чаяновим методика дозволяла визначити господарче доцільні розміри будь-якого типу господарства. За підрахунками вченого, оптимальний розмір зернорадгоспу знаходився в межах 2–2,2 тис. га. [1049, с. 51].

Уряд безуспішно шукав шляхи виходу радгоспів з кризи і перетворення їх у високоорганізовані господарства, і тому, протягом 1929–1939 рр. відбувалось не лише поступове розукрупнення зернорадгоспів шляхом збільшення їх кількості, а майже щорічно піддавалась реорганізаціям система їх управління. Свідченням провалу сталінської аграрної політики стало запровадження у січні 1933 р в радгоспах і МТС надзвичайних органів управління армійського зразка – політвідділів, про які Й. Сталін та його прибічники поширили один із чисельних міфів про те, що їх організація виправдала себе і вони добились серйозних успіхів у справі перетворення "відсталої ланки соціалістичного будівництва – сільського господарства в передову" [846, с. 42]. Насправді вище партійне керівництво надало політвідділам право приймати участь в управлінні виробництвом, а саме у господарсько-технічній роботі. Втручання у виробництво некомпетентних людей, оскільки робітники політвідділів, як правило, не мали спеціальної освіти в галузі сільського господарства, завдало йому немало шкоди.

Політуправління Наркомату радгоспів СРСР лише в 1935 р. зобов'язало всіх начальників політвідділів скласти в аграрних вищих навчальних закладах заліки за програмою інституту підвищення кваліфікації керівних робітників радгоспів [842, с. 115].

Деякі з начальників політвідділів, яким особливо кортіло відзначитись, так завзято почали керувати, що підшефні їм радгоспи через деякий час дійшли до повного розвалу. Так, у зернорадгоспі "Азов" Люксембурзького району Дніпропетровської області більше півроку точились справжні баталії між адміністрацією та політвідділом за право керувати господарством, оскільки за матеріалами бригади ЦК КП(б)У "начальник політвідділу став на шлях повного ігнорування директора і створив абсолютно неможливу обстановку для роботи. Боротьба між начальником політвідділу і директором перекинулась у відділення, де владу намагались захопити секретарі партосередків. Один з них відверто заявив, що відділення обійдеться без управляючого. Політвідділ створив в зернорадгоспі нестерпні умови життя та праці, а працівники радгоспу нагадували примусовців, яких без кінця судили за невихід на роботу, а двох, навіть, намагались виселити з квартир. Наслідки розв'язаної політвідділом боротьби були вражаючими: засміченість радгоспних ланів "сягала небачених розмірів", врожайність зернових культур в господарстві складала 4,07 ц з 1 га, втрати під час жнив визначались у 1,5–2 ц з 1 га, тобто до 50 % і радгосп лише на 45 % виконав план хлібоздачі та на 60 % – план осінньої сівби" [1015, с. 63].

Подібні процеси спостерігались і в зернорадгоспі "Доренбург" Дніпропетровської області, де також відбувались сутички, але з ініціативи директора радгоспу. Він не тільки бойкотував політвідділ, але й вів агітацію серед колгоспників Новорепінської сільради, запевняючи їх, що закон про зернопоставки виданий для оковамилювання, а насправді весь хліб у них заберуть [847, с. 125].

Тенденція скептичного ставлення до політвідділів, їх ігнорування простежувалась не тільки в зернових, але й інших радгоспах. За

повідомленням Наркомату радгоспів УСРР, в системі Донецького скототресту навіть мав місце виступ проти політвідділів і намагання їх дискредитувати. Зокрема, начальник будівельного сектору тресту, виступаючи в радгоспі "Сартана", говорив, що "... там, де політвідділ, толку не буде ...", а директор радгоспу "Пролетар" прямо заявив, що "... політвідділи заважають працювати" [363, арк. 96].

Не всі політвідділи проявляли руйнівну активність, більшість з них обмежували свою діяльність центральною садибою господарства, намагаючись адмініструвати її роботу. Так, зернорадгосп "Шляховий" Одеської області робітники політвідділу відвідували в гастрольному порядку, приїжджаючи у радгосп раз на тиждень. На момент приїзду бригади ЦК КП(б)У партійні та комсомольські осередки в радгоспі були розвалені. Помічник начальника політвідділу з політичної роботи забрав весь шпалерний папір, який використовувався на прокладки для тракторних двигунів і з "принципових міркувань" не видавав його трактористам, мотивуючи тим, що він потрібен для оформлення транспарантів до річниці Жовтневої революції. Дирекція радгоспу через відсутність коштів не могла купити нового паперу [250, арк. 30].

На XVII з'їзді ВКП(б), що проходив з 26 січня до 10 лютого 1934 р. Й. Сталін у своїй доповіді зазначив, що "... в результаті виконання першої п'ятирічки СРСР остаточно зміцнився на соціалістичній дорозі, перетворився з відсталої аграрної країни в індустріально-колгоспну державу, побудований фундамент соціалістичної економіки, розгромлений останній капіталістичний клас – куркульство, а основна маса селянства – колгоспники стали міцною опорою радянської влади на селі ..." [481, с. 428], однак розкритикував діяльність Наркомату радгоспів і Наркомзему СРСР і назвав їх "найбільш зараженими бюрократично-канцелярським ставленням до справи" [481, с. 429].

Внаслідок рішень з'їзду 22 квітня 1934 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову "Про реорганізацію комісаріату зернових і тваринницьких

радгоспів та його місцевих органів", яка містила комплекс заходів щодо ліквідації функціональної побудови апарату. В наркоматі радгоспів ліквідувались функціональні управління та сектори, а замість них створювались Головні управління зернових радгоспів, які керували господарствами через систему обласних зернотрестів. Реорганізація передбачала всебічне зміцнення трестів і передачу їм всього комплексу функцій, пов'язаних з обслуговуванням і господарським керівництвом радгоспами. Однак, досягти бажаного результату не вдалося, реорганізації виявилися приреченими, а практика довела неефективність і безперспективність командного управління сільським господарством. Крім того, у процесі організації і виробничій діяльності зернорадгоспів тоталітарний режим фізично і морально нещадно експлуатував їх працівників. Радгоспна форма організації сільськогосподарського виробництва виявилась низькопродуктивною і безперспективною, оскільки за основними виробничими показниками радгоспи поступались колгоспам, а в окремих випадках й одноосібним господарствам.

Отже, насильницька колективізація, розкуркулення, Голодомор 1932–1933 рр. мали для України важкі наслідки. У всі роки передвоєнного періоду українські селяни відчували на собі страхітливий тягар минулого, уряд СРСР так і не зміг ліквідувати продовольчий дефіцит в Українській СРР та забезпечити її населення повноцінним харчуванням. Сільське господарство України вийшло на рівень, який існував до початку колективізації лише наприкінці 30-х рр. ХХ ст., колгоспний лад перетворився на один з механізмів командно-бюрократичної економіки й авторитарного режиму.

Організаційно-господарське зміцнення колгоспів та радгоспів проводилось не лише за лінією удосконалення внутрішньогосподарських форм організації праці та її оплати, а також шляхом посилення впливу централізованих планово-регулюючих важелів держави на колгоспно-радгоспне виробництво. Забезпечення нормального відтворювального процесу в сільському господарстві можна було досягти за умови його

єдиного планового спрямування. Широке застосування планових початків в аграрному секторі у досліджуваний період стало реальним у результаті створення в процесі колективізації великих господарств. Однак, збитки, нанесені нею сільському господарству, не обмежувались руйнуванням продуктивних сил, були підірвані селянський спосіб життя, мотивація до праці та господарювання, селянська підприємливість, хист і майстерність, мораль, етика та духовність.

2.3. Руйнівні явища та технічна реконструкція сільського господарства України

Розуміючи, що піднесення сільськогосподарського виробництва неможливе без зміцнення його матеріально-технічної бази, сталінський уряд наполегливо продовжував супроводжувати докорінні перетворення в сільському господарстві його технічною реконструкцією. На XVII з'їзді ВКП(б), що проходив з 26 січня до 10 лютого 1934 р. була прийнята резолюція "Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933–1937)", в якому основним господарським завданням ставилося завершення технічної реконструкції всього народного господарства, в тому числі й сільського господарства, та освоєння нової техніки. Велика увага була приділена підготовці кваліфікованих технічних кадрів та подальшому підвищенню матеріального і культурного рівня їх життя. Капіталовкладення в сільське господарство України зросли з 480 млн крб. у 1932 до 710,9 млн крб. у 1935 р. [536, с. 9]. Тракторний парк сільського господарства республіки зріс з 51,3 тис. тракторів у 1933 р. до 87,2 тис. у 1938 р, кількість комбайнів за цей же період збільшилась з 4 859 до 28 973, близько 90 % яких були вітчизняного виробництва [533, с. 253–254]. Крім цього в сільському господарстві України на кінець 1937 р. нараховувалось 32 тис. вантажних автомашин, 333 тис. сівалок та багато іншого сільськогосподарського інвентарю [61, арк. 32, 34].

Проблема механізації сільського господарства розв'язувалася через

машинно-тракторні станції (МТС), які мали перетворились на інтегральний елемент колгоспного ладу та одним із найважливіших чинників планово-регулюючого впливу держави на колгоспне виробництво в період організаційно-господарського зміцнення колгоспів.

МТС виступали дієвим засобом не лише зміцнення, а й одержавлення колгоспів, оскільки через них держава здійснювала керівництво колективними господарствами і контроль над ними. По-перше, завдяки МТС вона мала можливість найбільш ефективно використовувати техніку в сільському господарстві, а по-друге, тримати в своїх руках основні засоби допомоги колективним господарствам, з метою зробити їх залежними від держави та здійснювати керівництво колективізованим селянством.

Створення машинно-тракторних станцій передбачало раціональне поєднання організаційних форм великого колективного господарства та їх господарського самоуправління з організаційно-технічною допомогою і керівництвом з боку держави, що було закладено в основу договорів між МТС та колгоспами, в яких визначались зобов'язання і взаємна відповідальність за їх виконання.

Спочатку за виконану роботу МТС одержували від колгоспів певну суму грошей, а після постанови РНК СРСР від 5 лютого 1933 р. "Про примірний договір машинно-тракторних станцій з колгоспами" було відмінено існуючий вид оплати колгоспів МТС і затверджено новий – натуральну оплату (зерном, буряками, бавовною, льоном тощо), розмір якої залежав від урожаю [521, с. 47].

Нова система оплати була вигідна і державі, і колгоспам, оскільки тепер МТС і колгоспи стали однаково матеріально зацікавленими в підвищенні врожайності – чим більше вироблялось сільськогосподарської продукції, тим більше її одержувала МТС у вигляді натуральної оплати, і тим більше залишалось продукції у колгоспів, оскільки їх витрати на оплату МТС перекривались за рахунок підвищення врожайності.

МТС зобов'язувалась забезпечити колгоспам своєчасний і

доброякісний обробіток ґрунту, ретельний догляд за посівами, внесення під посіви достатньої кількості місцевих органічних та мінеральних добрив, впроваджувати у виробництво досягнення агробіологічної науки та передової практики з метою одержання високих урожаїв.

На основі узагальнення попереднього досвіду роботи МТС у 1938 р. було затверджено третій типовий договір МТС з колгоспами, що діяв без змін до 1948 р. і був спрямований на поліпшення використання машинно-тракторного парку, підвищення якості тракторних робіт і виконання їх в найсприятливіші агротехнічні терміни, підвищення врожайності сільськогосподарських культур в обслуговуваних колгоспах, своєчасне збирання врожаю і виконання планів здачі натуроплати [1027, с. 8].

Типовий договір МТС з колгоспами і укладені на його основі на початку кожного року договори МТС з колгоспами мали силу закону, були обов'язкові для точного, повного і безумовного виконання як МТС, так і колгоспами. Ніяких відхилень від зобов'язань за договором ні з боку колгоспів, ні з боку МТС не допускалось за будь-яких обставин.

МТС, як державне підприємство особливого типу, не мала статуту або положення. Програма її роботи була викладена в договорі з колгоспом, який набував сили закону. Цим основним положенням і керувались у своїй роботі директори і всі працівники МТС при виконанні виробничих планів та у взаємовідносинах з колгоспами, який і для них був важливим документом, що регулював виробничі відносини з державним підприємством. Договір підписували директор МТС і голова колгоспу.

МТС повинні були своїми тракторами та іншими сільськогосподарськими машинами виконувати в колгоспі роботи з обробки ґрунту, посівів, міжрядної обробки, збирання врожаю та обмолоту в розмірах, передбачених договором. Договір зобов'язував МТС "надавати постійну допомогу колгоспу в справі його організаційно-господарського зміцнення шляхом агрономічного обслуговування колгоспу, складанні його виробничо-фінансових планів, встановлення правильної сівозміни, сприяння

в справі організації праці в розподілі доходів, підготовці колгоспних кадрів і постановки обліку" [502, с. 4].

Колгосп брав на себе зобов'язання виконувати всі без винятку польові роботи своїми силами і в терміни, встановлені договором, забезпечувати повне використання тракторів і сільськогосподарських машин. Він зобов'язувався виділяти на весь сезон сільськогосподарських робіт колгоспників для роботи на причіпних машинах і для обслуговування машинно-тракторного парку, а також потрібну кількість колгоспників для підготовки їх на трактористів, комбайнерів і машиністів.

Колгоспники повинні були виконувати всі без виключення польові роботи, в тому числі і роботи на тракторах, в порядку, який встановлювався машинно-тракторною станцією і колгоспом. Колгосп зобов'язувався також здійснювати доставку пального і машин з залізничної станцій або пристані до місця роботи та підвезення води до місця роботи тракторів. У договорі передбачалося, що доставка пального із складу МТС до місця роботи забезпечується засобами і за рахунок колгоспу, для чого колгосп закріплював на весь сезон водіїв і транспортні засоби.

Колгосп створював відповідні побутові умови для колгоспників і механізаторів у період польових сільськогосподарських робіт, організовуючи для цього польові табори та громадське харчування. Договором також передбачалися обов'язки колгоспу з ремонту власного сільськогосподарського інвентарю і передачі його в разі необхідності у користування МТС за умови оплати вартості його спрацювання в розмірі відрахувань на ремонт.

Після закінчення кожного виду робіт, але не рідше одного разу на п'ятиденку, МТС здавала, а колгосп приймав виконану роботу за актом, який підписували директор МТС (або за його дорученням агроном) і голова колгоспу. Здача-приймання проводилась за участю бригадира тракторної бригади і обліковця-заправника, а також бригадира рільничої бригади чи завідуючого тваринницькою фермою, якщо виконані роботи були пов'язані з

громадським тваринництвом колгоспу, роботами на полях кормової сівозміни, у кормовиробництві чи з обслуговуванням інших трудомістких робіт у тваринництві. В акті обов'язково зазначалася кількість, якість і терміни виконання робіт [625, с. 55].

Після закінчення кожної зміни виконану роботу тракториста, комбайнера, машиніста чи іншого працівника МТС приймав бригадир рілничої бригади або завідуючий тваринницькою фермою разом з бригадиром тракторної бригади і обліковцем-заправником, які підписували обліковий лист на ці роботи. Заповнення бланків договору мало велике значення, тому у договорі не залишали незаповнених граф, а всі якісні показники робіт і строки їх виконання вказувалися чітко і конкретно.

МТС і колгосп зобов'язувались дбати про стан тракторів, машин, живої тяглової сили та іншого державного і громадського майна. До робітників МТС і колгоспників, винних у безгосподарному використанні майна, застосовувались суворі заходи покарання, включаючи зняття з роботи в МТС, виключення з колгоспу, стягнення завданих збитків. Особи, винні в злісному ставленні до майна МТС і колгоспу, притягувались до карної відповідальності, як за розтрату державного і громадського майна. Договір передбачав досить сувору відповідальність за порушення зобов'язань, що підвищувало дієвість цього документа, зміцнювало договірну дисципліну в МТС і колгоспах.

Для обговорення основних питань, які визначали взаємовідносини МТС з колгоспом, створювалась Рада МТС у складі директора (голова Ради), його заступників, головного бухгалтера і голів колгоспів, що їх обслуговували МТС. Рада машинно-тракторної станції проводила свої засідання при потребі, але не рідше трьох разів на рік і обов'язково перед початком основних сільськогосподарських робіт, а також і в будь-який час на вимогу не менше двох колгоспів. На Раді МТС обговорювались плани робіт у колгоспах, хід виконання робіт за укладеними договорами, особливо по основних видах робіт, строках і якості, хід здачі натуроплати. Крім того,

намічались конкретні заходи щодо виконання договору МТС з колгоспами у встановлені строки і поліпшення якості робіт [638, с. 65].

Матеріально-технічна база МТС, які відігравали важливу роль у справі інтенсифікації механізації колгоспно-радгоспного виробництва, зміцнювалась з року в рік. У 1937 р. в них було зосереджено 67 200 тракторів на відміну 34 200 в 1933 р. та 22 100 комбайнів замість 2 400 на початку другої п'ятирічки [60, арк. 24–25]. В 1939 р. кількість вантажних автомобілів у МТС України порівняно з 1937 р. зросла в 2,3 рази, навіть при тому, що вартість різноманітних сільськогосподарських машин і знарядь за цей період підвищилась на 33 % [63, арк. 67, 78]. Потужність тракторного парку МТС становила 1 322,1 тис. кінських сил, парк комбайнів – 26,4 тис. штук. На кожну МТС в 1939 р. припадало в середньому по 61 трактору і 21,6 комбайна [512, с. 32].

Від підвищення продуктивності машинно-тракторного парку, зниження собівартості робіт та підвищення врожайності залежав перехід МТС до безбиткової рентабельної роботи, тому поряд з розширенням мережі та зміцненням матеріально-технічної бази МТС вживались заходи щодо удосконалення їх діяльності.

Зміну порядку фінансування МТС було здійснено постановою РНК СРСР "Про порядок фінансування машинно-тракторних станцій" від 5 лютого 1938 р., за якою з 1 січня 1938 р. МТС переводились на повний державний бюджет [524, с. 8]. Відтепер фінансування всіх затрат МТС повністю здійснювалось за рахунок державного союзного бюджету за їх власними кошторисами, хоча до прийняття цієї постанови МТС знаходились на госпрозрахунку, тобто витрати по утриманню МТС покривались за рахунок плати, яку вони одержували від колгоспів за їх виробниче обслуговування (натуроплатою та грошима). Крім того, МТС одержували бюджетні асигнування з фонду освоєння сільськогосподарського виробництва, а також із союзного бюджету на формування власних обігових коштів. Державний банк кредитував МТС тільки в частині, яка покривалась

натуральною та грошовою оплатою їх робіт у колгоспах.

Практика довела, що державне фінансування МТС, незалежно від виконання ними своїх зобов'язань перед колгоспами, не мотивувало МТС до вчасного та якісного виконання сільськогосподарських робіт і одержання від колгоспів у визначені терміни натуроплати за виконані роботи, тому наступною постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про роботу машинно-тракторних станцій" від 13 січня 1939 р. така практика фінансування МТС була скасована [526, с. 14]. З 1 січня 1939 р. запроваджувалось поквартальне фінансування МТС відповідно до виконання річного виробничо-фінансового плану. МТС зобов'язувались щоквартально здавати звіт про виконання плану і лише тоді отримували аванс на наступний квартал, що й сприяло підвищенню їх зацікавленості у більш якісному проведенні сільськогосподарських робіт.

13 січня 1939 р. був затверджений новий типовий договір МТС і колгоспу, в якому було чітко окреслено їх обов'язки, і поряд з порядком приймання й оплати виконаних робіт запроваджувались певні умови та види відповідальності сторін за порушення умов договору, що також мало певне значення для поліпшення виробничої діяльності МТС. Крім того, на МТС було покладено організацію постачання колгоспів і радгоспів запасними і відремонтованими частинами та рядом інших технічних товарів виробничого призначення, враховуючи заявки та забезпечуючи їх постачання і надходження у кількості, що повністю забезпечувала б потреби колгоспного виробництва [748, с. 129].

Весь тракторний парк МТС поділявся між тракторними бригадами, які були основною виробничою одиницею МТС, розмір яких відігравав важливу роль в справі використання тракторного парку. Практика доводила, що на ефективність використання машин негативно позначаються як надзвичайно великі, так і невеликі розміри бригад. Узагальнюючи передовий досвід кращих механізаторів, президія Харківського райвиконкому і бюро райкому ВКП(б) у постанові від 16 лютого 1936 р. "Про план весняної сівби 1936 р. і

заходи підвищення врожайності" встановили оптимальні розміри тракторних бригад – три–п'ять "СТЗ", або два "ЧТЗ", або "ЧТЗ і один–два "СТЗ", або "Універсал" [566, с. 83; 945, с. 108].

РНК СРСР та ЦК ВКП(б) у постанові від 8 березня 1939 р. " Про норми виробітку та оплати праці трактористів машинно-тракторних станцій", підкреслюючи негативні наслідки надмірного укрупнення тракторних бригад, встановили, що тракторна бригада повинна складатись не менше ніж із чотирьох колгоспних тракторів, колісних та гусеничних разом, або з трьох гусеничних тракторів [527, с. 115].

Бригада мала постійний склад трактористів, бригадира тракторної бригади, який керував нею за наказом директора МТС, його помічника та обліковця-заправника, а з 1937 р. до складу тракторної бригади на час польових робіт включались також колгоспники, які обслуговували причіпні машини, – причіпники. Однак, у багатьох колгоспах причіпниками працювали малолітні, глухонімі, розумово не розвинені та злодії, відіслані "на виправлення" тощо, які не могли забезпечити високої продуктивності праці та належного використання машин і знарядь, знижували ефект роботи машинно-тракторного парку. Керівники колгоспів недооцінювали роботу причіпників, виділяючи на ці посади не кращих, а гірших колгоспників, тим самим зриваючи виконання плану МТС.

Державне завдання кожна МТС одержувала у вигляді виробничо-фінансового плану, в якому визначалась виробнича і фінансова діяльність на наступний рік. Вироблена практикою система планування роботи МТС включала: детальний план землекористування колгоспів, дані про кількість живої тягової сили та засобів виробництва, трудових ресурсів, розміри посівних площ в розрізі культур, про урожайність, кількість худоби та її продуктивність, організацію праці та кадри. Ці дані за кожним колгоспом з урахуванням внутрігосподарської сівозміни закладались у комплекс агротехнічних заходів щодо підвищення урожайності сільськогосподарських культур. Дирекція МТС заздалегідь приймала від колгоспів заявки на

виконання робіт у наступному році.

З розширенням мережі МТС і збільшенням парку тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки зростала і кількість оброблюваної ними землі, постійне зростання питомої ваги якої стало одним з суттєвих показників технічної реконструкції сільського господарства. Так, посівна площа колгоспів, яку обробляли МТС, виросла з 80,0 % в 1933 р. до 98,7 % в 1938 р., а в 1939 р. цей показник вже становив 99,3 %, тобто майже всі колгоспи України були охоплені обслуговуванням машинно-тракторних станцій [467, с. 74]. До того ж, водночас із зростанням загальної площі колгоспних посівів, що оброблялись силами МТС, в другій п'ятирічці на 33,5%, посівна площа, що припадала на одну МТС, зменшилася, оскільки в 1933 р. в середньому в УСРР на одну МТС припадало 20,4 тис. га, а в 1937 р. – 18,5 тис. [530, с. 253]. Таким чином, зростання посівних площ, що оброблялись технікою МТС було результатом не збільшення навантаження на кожен окрему МТС, а зростання їх загальної кількості і технічної озброєності.

У розмірах посівної площі колгоспів, що припадала на одну МТС, спостерігалися сильні коливання, що обумовлювалось головним чином виробничим напрямком того чи іншого району, якщо в зернових районі одна МТС обслуговувала зазвичай 25–30 тис. га, то в районах технічних культур – 5–6 тис. га, що пояснювалось й недоліками їх організації, оскільки існувало чимало надмірно великих за розмірами МТС [530, с. 254].

Громіздкі МТС були організаційно слабкими, не могли продуктивно використовувати техніку, оскільки досить часті і довготривалі переїзди машин вимагали додаткових витрат, тому наприкінці другої п'ятирічки постало питання про розукрупнення надмірно великих МТС.

У проекті Наркомзему СРСР "Про поліпшення роботи МТС", розглянутому на Пленумі ЦК ВКП(б) в 1937 р. і переданому на обговорення місцевих партійних організацій, передбачалося розукрупнення МТС, пропонувалося встановити на одну МТС в зернових, бурякових і бавовняних

районах, які не поливались, максимальні розміри посівних площ в 20–25 тис. га, в нечорноземних районах – 8–12 тис. га., а в районах, які поливались – 4–6 тис. га [941, с. 5]. Розукрупнення надмірно великих і громіздких станцій, здійснене в наступні роки, зіграло позитивну роль в поліпшенні обслуговування колгоспів.

Концентрація в МТС функцій технічного обслуговування колгоспів дала змогу впровадити у землеробство нову техніку та переозброїти його, що сприяло зміцненню колгоспів та підвищенню продуктивності праці. Тільки з 1933 р. до 1939 р. село одержало сільськогосподарських машин на 3,2 млрд крб. Вартість тракторів, комбайнів, автомобілів та інших сільськогосподарських машин в розрахунку на 1 га посівів у колгоспах збільшилась з 22 крб. у 1933 р., до 76 крб. у 1939 р. замість 6 крб. вартості реманенту, який припадав на 1 га посівів у селянських господарствах [751, с. 24]. МТС стали вирішальною силою, від якої залежали здобутки колгоспного виробництва. Трактори, комбайни і машини МТС замінили малопродуктивну ручну працю, у багато разів зросла якість сільськогосподарських робіт, підвищилась урожайність, збільшилось валове виробництво продукції.

У 1939 р. кількість МТС, що працювали на полях колгоспів, збільшилась вже до 6 500, вони обслуговували 99,3 % всієї посівної площі колгоспів. Протягом другої п'ятирічки парк тракторів та інших складних сільськогосподарських машин МТС з року в рік зростав. На їх придбання витрачалася переважна частина капіталовкладень, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів. У 1937 р. з виділених коштів на техніку МТС в УРСР було витрачено на придбання тракторів 22,2 %, придбання комбайнів 10,3 %, транспортні засоби 25 %, капітальний ремонт 11,6 %, на будівництво споруд виробничого та невиробничого призначення – 5,9 % капіталовкладень [407, арк. 33].

Постачання МТС тракторами та іншими складними сільськогосподарськими машинами здійснювалось в централізованому

порядку черев спеціальний орган Наркомзему СРСР – "Сільгосппостач", який укладав з організаціями промисловості генеральні, локальні або прямі договори про збут та постачання продукції тій чи іншій МТС.

Потужність тракторного парку МТС становила 7 437 тис. к.с., у їх розпорядженні було 127,2 тис. комбайнів. Загальний обсяг тракторних робіт, виконаних МТС у 1939 р., в перерахунку на умовну оранку становив 216 млн га. Так, тільки одна Шевченківська МТС у 1939 р. за договорами з колгоспами виконувала тракторних робіт в перерахунку на умовну оранку до 50 тис. га, а за видами робіт – оранка під ярі, озимі, підняття пару, посівів – 70–80 % усього обсягу. Збирання зернових комбайнами досягло 90 %, а роботи з підняття і обробітку парів у колгоспах виконувались тільки тракторами [909, с. 67].

Зростання обсягу та питомої ваги робіт, виконаних за допомогою механізованих засобів праці, становило одну з найважливіших сторін технічної реконструкції сільського господарства. Розширення машинно-тракторного парку МТС і краще його використання, а також зростання технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва, забезпечення його фахівцями та кваліфікованими кадрами масових професій сприяло підвищенню рівня механізації польових робіт у колгоспах (див. табл. 2.3.1.) [530, с. 259].

Таблиця 2.3.1.

**Механізація польових робіт у колгоспах України
(1934–1937 рр.)**

Види робіт	Польові роботи, виконані тракторами (у %)		
	1934 р.	1935 р.	1937 р.
Оранка на зяб	42	50	72
Підняття чистих парів	79	89	92
Сівба ярових культур	6	19	40
Сівба озимих культур	11	17	39
Збирання зернових культур	11	22	45
У тому числі роботи, виконані комбайнами	2	8	40

В структурі тракторних робіт істотні зміни відбулися в роки другої

п'ятирічки, їх основним видом залишалася оранка як найбільш трудомісткий процес землеробського виробництва, однак водночас відбувалось відносно зниження питомої ваги ріллі за рахунок збільшення інших видів сільськогосподарських робіт. В загальному обсязі тракторних робіт частка збирання залишалася майже на одному рівні, а обробка посівів зросла на 10%. Так, в Бердичівській МТС Житомирської області в 1933 р. питома вага оранки становила лише 39,9%, а в 1936 р. – 53,3%, обробка посівів збільшилась в 1,5 рази, боронування – майже в 2 рази і збирання комбайнами – в 5 разів [491, с. 45].

На початок третьої п'ятирічки рівень механізації основних виробничих процесів у землеробстві України значно підвищився та в 1938 р. становив: за весняною оранкою і переорюванні зябу – 90,0 %, оранці чистого пару – 94,2 %, оранці зябу – 72 %, весняній культивуації – 67,3 %, боронуванні весняної оранки і зябу – 69,0 %, сівбі ярових зернових – 50,3 %, сівбі буряків – 88,0 %, мотиженню буряків – 81,7 %, підживленню буряків – 54,1 %, збиранню комбайнами зернових – 50,0 %, збиранню комбайнами соняшника – 84,2 %, збиранню льону – 21,0 %, підкопуванню буряків – 80,5 % [509, с. 53].

Завдяки МТС було механізовано трудомісткі роботи у рільництві – на токах, підготовці насіння, збиранні та скиртуванні сіна і соломи, а також на тваринницьких фермах.

Водночас, механізоване прибирання зернових в УРСР все ж таки залишалось ще на досить низькому рівні. Повільними темпами здійснювалась механізація сівби, обробки зябу, пара і просапних культур, лущення стерні, прибирання технічних культур, збирання бавовни проводилася вручну. Посадка і прибирання картоплі були механізовані лише на 2 %, прибирання кукурудзи – 2,2%, а збирання сіна ще менше. В колгоспах в 1937 р. на гектар посіву зернових культур витрачалось 10,55 людино-дня, а на гектар картоплі – 65,15, льону – 79,16, бавовни – 81,76, цукрового буряка – 131,80 людино-дня [482, с. 58].

Якщо в роки першої п'ятирічки нова техніка в першу чергу спрямовувалася в основні зернові райони СРСР, а потім – в райони технічних культур і тваринництва, то в наступний період почалася поступова ліквідація надмірного розриву в рівні технічної озброєності між зерновими і незерновими районами. Так, на 1 липня 1935 р. в СРСР було 2 036 зернових МТС (49,3 % від їх загальної кількості), 452 бавовняні (10,9 %), 438 льняні (10 %), 550 бурякових (13,3 %), 325 овоче-картопляних (7,8 %) і 327 інших МТС (7,9 %) [361, арк. 17].

За допомогою МТС в УРСР також проводились значні роботи й з механізації трудомістких процесів у тваринництві. Так, починаючи з 1938 р. було механізовано роботи з підготовки грубих і концентрованих кормів на 147 фермах, запарюванню кормів – на 103 фермах, з'явилися перші електродоїльні апарати та автопоїлки [798, с. 55].

Механізація ферм дала можливість значно підвищити продуктивність праці, скоротити витрати робочої сили: 1) механізована підготовка кормів зменшувала витрати робочої сили на 30 %; 2) застосування електромеханічного доїння знижувало потребу в робочій силі у 2 рази і давало змогу організувати роботу на фермах у дві зміни; 3) впровадження автонапувалок зменшувало витрати робочої сили в 16–17 разів, сприяло кращому поїданню кормів і збільшенню надоїв молока; 4) електромеханічна стрижка овець знижувала потребу в робочій силі в 10 разів.

Впровадження механізації значно підвищувало продуктивність тваринництва з надою молока – на 10 %, настригу вовни – на 5–7 % [798, с. 56].

Незважаючи на те, що застосування механічних засобів виробництва підвищувало культуру праці на фермах, забезпечувало гігієнічні умови утримання тварин і одержання високоякісної продукції, механізація тваринництва значно відставала від рівня механізації виробничих процесів у рільництві. Спостерігалась нерівномірність у механізації окремих процесів сільськогосподарського виробництва. Навіть при наявності нової техніки

часто зустрічались випадки, коли через відсутність потрібного причіпного інвентарю або внаслідок неправильного агрегування частина потужних тракторів використовувалась з неповним завантаженням. Недостатньо були механізовані обробіток просапочних культур, роботи у садівництві та городництві. Однак, механізація сільського господарства, яка здійснювалась машинно-тракторними станціями, полегшувала працю селян, вивільняла робочі руки для використання в інших галузях сільськогосподарського виробництва, що в свою чергу сприяло перетворенню колгоспів у багатогалузеві, економічно міцні господарства. Вивільнення робочої сили давало можливість зміцнювати також інші галузі народного господарства, і насамперед, промисловість.

Кількість колгоспів, які обслуговувались однією МТС, було далеко не однаковим у різних районах, оскільки залежало від розмірів посівних площ і виробничого напрямку колгоспів, тому не дивлячись на те, що обсяги механізованих робіт у деяких колгоспах постійно збільшувались, трактористам нараховувалась зовсім незначна кількість трудоднів. Так, у 1939 р. вона становила лише 4 % від всієї кількості трудоднів, нарахованих у колгоспах, і 7 % – від кількості трудоднів, вироблених у рослинництві. В той же час у колгоспах МТС виконали 92 % оранки, 74 % сівби, 43 % збирання зернових культур та 85 % їх обмолоту [927, с. 12].

Не зважаючи на те, що комбайни в сільському господарстві України почали використовуватись з 1930 р., протягом досліджуваного періоду основною тяговою силою в колгоспах залишався колісний трактор з карбюраторним двигуном. Так, в 1935 р. в загальному ресурсі колгоспного машинно-тракторного парку питома вага тракторів становила 58,8 %, вантажних автомобілів 31,5 %, двигунів та локомотивів – 5,8 %, робочої худоби – 3,9 % [506, с. 216].

Розширення обсягів робіт, які виконувались тракторами, супроводжувалось ущільненням та зменшенням термінів виконання сезонних сільськогосподарських робіт, підвищенням продуктивності праці,

збільшенням валових зборів зерна та інших сільськогосподарських культур.

З 1934 р. в радгоспах та колгоспах почалося широке впровадження гусеничних тракторів з дизельними моторами – "ЧТЗ"-48/60, "СТЗ НАТІ"-32/48, "ЧТЗ"-50, які за технічними і експлуатаційними показниками перевищували своїх колісних попередників. Спочатку це були машини Челябінського тракторного заводу ("ЧТЗ"), який освоїв випуск потужних гусеничних тракторів в 60 к. с., а з 1936 р. в господарства стали надходити гусеничні трактори "ХТЗ". В 1937 р. на Сталінградському тракторному заводі почалося виробництво гусеничних тракторів марки "СТЗ НАТІ" потужністю 53 к. с., кількість яких дедалі зростала, якщо в 1937 р. гусеничні трактори склали 12 % загальної кількості радгоспних тракторів, то в 1939 р. – вже близько 50 %, а питома вага гусеничних тракторів в загальній потужності тракторного парку колгоспно-радгоспного виробництва становила 75 %, оскільки потужність гусеничного трактора в півтора-два рази перевищувала потужність колісного [181, арк. 66].

Масове впровадження в сільське господарство гусеничних тракторів у процесі формування машинно-тракторного парку відбивало урядову політику гігантизму. Вважалося, що великі потужні трактори найбільше відповідають системі "соціалістичного" землеробства.

Інтенсивно тривав характерний для періоду технічної реконструкції процес заміни кінного інвентарю тракторним. Чисельність кінних плугів в колгоспах з 1934 до 1937 р. зменшилася на 856 тис., культиваторів – на 179 тис., складних і напівскладних молотарок – на 5,9 тис. і т.д. Проте, кількість тракторних плугів збільшилася з 127 тис. в кінці 1933 р. до 346,6 тис. в кінці 1937 р., тракторних дискових борін з 27,3 тис. до 35,5 тис., культиваторів – з 29,4 тис. до 88,9 тис. і т.д. [788, с. 85]. Однак, причіпний реманент був слабким місцем технічної бази колгоспів та радгоспів, оскільки його асортимент в багатьох випадках не відповідав вимогам агротехніки, тому проблема комплексної механізації рільництва залишалась нерозв'язаною, і в колгоспах та радгоспах широко використовувалась ручна праця при угноєнні

ланів, підготовці насіннєвого матеріалу, на просапочних роботах тощо.

Незважаючи на значне поповнення парку сільськогосподарських машин тракторною тягою, їх чисельність значно відставала від зростання тракторного парку, диспропорція між цими двома компонентами технічної бази колгоспного виробництва не була ліквідована. В 1934–1937 рр. МТС на кожен новий трактор отримували все менше плугів, сівалок та культиваторів. На 100 умовних 15-сильних тракторів в МТС на 1 січня 1934 р. припадало 107 тракторних плугів, а на 1 січня 1937 р. – тільки 70. Число зернових сівалок на 100 тракторів в цей же час скоротилося з 45 до 27, а культиваторів з 17 до 12 [359, арк. 48].

В результаті недалекоглядної політики радянського уряду, який дбаючи про потужність тракторів, забув про причіпний реманент, у другій половині 30-х рр. виявилась диспропорція між наявним гусеничним тракторним парком та причіпним реманентом, який був розрахований на потужність колісного трактора, відтак, його використання на гусеничному тракторі, потужність якого використовувалась фактично тільки наполовину, було нерентабельним. Так, бригадир Олександрівської МТС І. Таранков розповідав: "Начіпляєш до ЧТЗ безліч різних тракторно-кінних сівалок, а все-таки силу машини повністю не використаєш. Через нестачі тракторних причепів ми поламали в колгоспах кінний інвентар, витратили багато часу даремно. Та й якість роботи була невисока" [350, арк. 133].

Недоліком причіпного тракторного інвентарю пояснювалося наявність в МТС деяких сільськогосподарських машин і знарядь кінної тяги. На початку 1934 р. в МТС було близько 12 тис. кінних плугів, 78 тис. кінних борін, 10,1 тис. зернових сівалок тощо. Однак, слід зауважити, що питома вага машин і знарядь кінної тяги, що належали МТС, була дуже невеликою [788, с. 151].

3–7 січня 1936 р. у залі засідань ЦК ВКП(б) відбулася нарада директорів, агрономів, механіків, бухгалтерів МТС, завідуючих обласними земельними управліннями та наркомів землеробства республік, скликане

Наркомземом СРСР. У центрі уваги учасників наради була проблема підвищення продуктивності машин, зниження собівартості тракторних робіт, посилення ролі МТС в боротьбі за врожай. У доповіді про виробничо-фінансової діяльності машинно-тракторних станцій зазначалося, що незважаючи на збільшення виробітку на трактор з року в рік, все ж трактор повністю ще не використаний. Серед причин незадовільного використання машин підкреслювалися недоліки в підготовці механізаторських кадрів і в системі їх оплати [215, арк. 112].

Диспропорція між потужним трактором і "малопотужним" причіпним реманентом стала основою стаханівського руху серед механізаторів, найбільш досвідчені й енергійні з них застосовували різні засоби, щоб досягти повного використання потужності трактора. Основними способами стали збільшення кількості оборотів двигуна понад встановлену заводом норму (650 оборотів за хвилину) і проведення польових робіт на третій швидкості замість передбаченої другої. За таких умов трактор виконував обсяг робіт значно швидше і з меншими витратами пального. Однак при такому режимі роботи двигуна передчасно спрацьовувались деталі шатунно-поршневої групи і ламались вентилятори. До того ж, постійно існувала загроза взагалі вивести машину з ладу. Звертаючи увагу на ці обставини, частина вчених і заводські фахівці не рекомендували використовувати трактор у форсованому режимі роботи двигуна, однак їх зауваження ніхто не розумів і не підтримував, а навпаки вищі керівні інстанції на сторінках тогочасної преси докоряли їм "у небажанні враховувати досвід і надбання передових робітників, які сміливо ламають застарілі технічні норми" [215, арк. 128]. Однак, працювати на тракторі в форсованому режимі двигуна, запобігаючи виведенню його з ладу, здатні були тільки кращі, досвідчені трактористи, які добре знали його будову і могли забезпечити належний догляд за сільськогосподарською технікою, в цьому й полягала одна з основних причин обмеженості стаханівського руху.

Оранку, боронування, сівбу трактористи-рульові проводили, їдучи на

тракторах один за одним. Попереду, як правило, їхав досвідчений тракторист, щоб у разі виходу з ладу будь-якого трактора, надати допомогу його трактористу. В умовах недостатньої підготовки механізаторських кадрів збирання врожаю включно до 1934 р. здійснювалось переважно простими машинами (лобогрійками, косарками, снопов'язками тощо) [639, с. 119]. Урожай вивозили з ланів, в основному, малопотужними тракторами з 3–5 тонними візками, або підводами, оскільки вантажних автомашин не вистачало й використовували їх вкрай непродуктивно. Так, в радгоспі "Металіст" Дніпропетровської області середньорічне навантаження на один трактор становило 1,3 тис. годин замість планових 2,5 тис. За рік роботи 16 % тракторів були розбиті і поставлені на консервацію. Автомобілі і трактори знаходились в такому занедбаному стані, що заводили їх, як правило, з буксиру. Трактористи-рульові виїздили на роботу в поле без необхідних інструментів і в разі необхідності будь-якого дрібного ремонту трактор простоював поки тракторист бігав на базу за інструментами. Трактори і машини заправляли пальним за допомогою відер, витрачаючи час і проливаючи багато пального на землю.

Через відсутність живої тягової сили та нестачу автомашин, трактори часто використовувались не за призначенням – перевозили вантажі, возили воду в поле. Збирання врожаю не відремонтованою технікою спричинило 30–35 % втрат ярої пшениці та 75–80 % кукурудзи. Комісія Наркомзему СРСР відзначила, що "в радгоспі "Металіст" машини використовувались по-варварськи. У колгоспі ім. Й. Сталіна протягом 3 днів не працювали снопов'язалки, оскільки механік МТС не інструктував та не навчав малодосвідчених водіїв снопов'язалок. Безвідповідальне приймання машин з ремонту, відсутність в полі похідних майстерень привели до тривалих простоїв техніки. Коли вже приступили до молотби, виявилось, що більшість молотарок не відремонтовано. Молотарка механіка О. Маслова не працювала тому, що у локомотива не було клапана, а на іншій молотарці при нагріванні локомотива текла вода. На це механік О. Маслов каже, що "коли

нам підносили могорич, машини звичайно працювали, а тепер могоричу не дають, і тому нічого чекати від нас хорошої роботи". Цей же О. Маслов за останні роки спалив три молотарки, за що був засуджений до 3 років позбавлення волі. Механік І. Пічугін систематично пиячив. Під час ремонту він повчав машиністів: "пофарбуйте дірки на машинах так, щоб їх не видно було, і добре" [62, арк. 37–38].

Готуючись до весняної сівби 1934 р., українські радгоспи не встигли відремонтувати 20 % свого тракторного парку, а в радгоспі "Богатир" Донецької області за перші 5 днів роботи в полі з наявних 34 тракторів з ладу вибуло 20 [62, арк. 41].

Одним із засобів збільшення корисної роботи гусеничного трактора було також збільшення кількості причіпних знарядь. За допомогою власноруч сконструйованих пристроїв механізатори робили зчепи з декількох багатокорпусних плугів (12–15 корпусів) або луцильників, чіпляючи 15 замість 8, однак таке "нововведення" було ненадійним в роботі, оскільки зчепи часто розривались. У погоні за рентабельним використанням трактора і досягненням рекордів механізатори часто вдавались до нехтування правил безпеки та вимог агротехніки. Так, в жодному зернорадгоспі у плугів не було дискового ножа, продовжувача відвалу та передплужника, оскільки трактористи знімали їх, щоб зменшити опірність плуга. Внаслідок такого "удосконалення", якість обробітку землі істотно погіршувалась і не відповідавала агротехнічним вимогам [631, с. 13].

Недооцінка ролі причіпного реманенту негативно позначилась на рівні агротехніки, навіть наприкінці 30-х рр. в колгоспах і радгоспах були відсутні окремі види причіпних знарядь – багатодискові луцильники для лушіння стерні, багатокорпусні відвальні луцильники для обробки чорного пару, екстирпатори для передзасівної культивуації ґрунту, механічні розкидувачі гною тощо, без яких якісний обробіток землі та впровадження інтенсивної системи землеробства було неможливим. Зокрема, провідний ґрунтознавець СРСР академік В. Вільямс намагався звернути на це увагу у листі до

делегатів Всесоюзної наради робітників радгоспів, проведеної у березні 1938 р. [244, арк. 26].

Організація використання техніки в господарствах віддзеркалювала екстенсивний характер сільськогосподарського виробництва. Територія зернових радгоспів була поділена на ділянки, а головною виробничою одиницею була пересувна дільнична машинно-тракторна колона, яка не мала постійно закріпленої за нею земельної ділянки. Обробивши одну ділянку, колона переходила на іншу, згідно такому принципу організації робіт все допоміжне устаткування в колонах було похідного типу – польові вагончики, палатки, цистерни на колесах, вагончики-майстерні, похідні кухні й кузні. Дрібний ремонт техніки механіки здійснювали на полях, а складний – в центральній майстерні радгоспу.

Ремонт колгоспних тракторів, автомобілів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин і знарядь покладался на колгоспні ремонтні майстерні, до обов'язків яких також входили організація ефективного використання, обслуговування та підтримка постійної технічної готовності колгоспного машинно-тракторного парку.

У переважній більшості колгоспів механічні ремонтні роботи мали порівняно невеликий обсяг, що включало ремонт кінного інвентарю, транспортних засобів, ковальські та слюсарні роботи, що супроводжували ремонти колгоспних будівель. Виконувались вони здебільшого в кузнях або простих слюсарних майстернях [834, с. 14].

Наявність таких майстерень з одного боку надавала колгоспам і радгоспам можливість своєчасно і якісно виконувати нескладні ремонтні роботи та здійснювати технічне обслуговування і ремонт машин, а з іншого внаслідок відсутності необхідного досвіду, фахівців та практичних посібників з питань ремонтних робіт, деякі з них виділяли непридатні приміщення для ремонтних майстерень та купували устаткування, що не задовольняло вимог ремонту, витрачаючи зайві кошти. Крім того, більшість колгоспів і радгоспів у 30-х рр. ХХ ст. не були електрифіковані, тому

будівництво майстерні було для них неможливим. В окремих колгоспах, як і в зернових радгоспах-гігантах, де тракторні бригади були віддаленими від ремонтної майстерні на десятки кілометрів, на польових станах тракторних бригад почали налагоджувати так звані польові майстерні, в якій устатковували переносний ковальський горн, точило, паяльну лампу та набір демонтажно-монтажних, ковальських і слюсарних інструментів [834, с. 8].

База для ремонту та зберігання техніки в УСРР зміцніла в період другої п'ятирічки, за роки якої капіталовкладення Наркомзему СРСР в машинно-тракторні майстерні склали понад 600 млн крб. замість 108 млн у першій п'ятирічці. Мережа МТМ (машинно-тракторних майстерень) розширилася майже в 2 рази. Так, на початок 1938 р. в СРСР налічувалось 3 731 МТМ, у тому числі 1 200 майстерень капітального ремонту. Однак, не зважаючи на те, що ремонтні підприємства мали в своєму розпорядженні новітнє технічне обладнання, різні металорізальні верстати, силові установки, монтажні інструменти тощо, ремонт машинно-тракторного парку МТС все ще не був повністю забезпечений, і до кінця 1939 р. 2 088 МТС все ще не мали власної ремонтної бази, значна частина МТС знаходилася від найближчих МТМ на відстані більше 200 км., існували серйозні недоліки й в організації та фінансуванні ремонтних робіт, технічній оснащеності МТМ [512, с. 28].

Ремонт машинно-тракторного парку відігравав важливу роль у підготовці та виконанні сільськогосподарських робіт, тому високоякісний ремонт кожного трактора та причіпної машини була однією з найважливіших функцій МТС, які до початку весняних польових робіт відремонтувати всю колгоспну техніку [502, с. 2].

Розвиток сільського господарства потребував автомобільного транспорту та цілого ряду більш досконалих машин, які раніше не застосовувалися в землеробстві. У 1931 р. було розпочато виробництво 65 нових марок машин, в 1932 р. – 57, в 1933 р. – 15, в 1934 р. – 17, а в 1938 р. було вироблено, 211,4 тис. автомобілів, частина з яких була направлена в сільське господарство України [59, арк. 83].

Застосування нової техніки в 1929–1939 рр. дало можливість додатково механізувати в сільському господарстві понад двадцять окремих виробничих процесів – збирання комбайнами цукрових буряків та льону, лушення стерні одночасно із збиранням комбайно-луцильними агрегатами та інші роботи.

З появою та насиченням новою технікою і досягненням певного рівня механізації трудомістких процесів у колгоспах та МТС дедалі більше зосереджували увагу на технологічних процесах рільництва, дотриманні оптимальних термінів виконання сезонних робіт та вимог до їх якості. Так, лушення стерні необхідно було проводити одночасно з комбайнуванням, а за умов збирання урожаю простими машинами його не можна було організувати одночасно. Зяблеву оранку доцільно закінчувати не пізніше вересня, а підняття чорних парів на всій території південних областей УРСР та в зоні бурякосіяння виконували обов'язково восени, глибоку оранку застосовували не лише для технічних культур, а й для зернових.

Вітчизняна промисловість дедалі більше постачала селу сільськогосподарської техніки та інших засобів виробництва, застосування яких не тільки полегшувало працю в полі, але й створювало можливості для впровадження агротехніки.

У механізації сільського господарства вирішальну роль відіграла енергетика. В УРСР наприкінці 1939 р. працювало понад 6 500 МТС, енергооснащеність яких безперервно зростала. Наприкінці другої п'ятирічки 2/3 енергетичних ресурсів якими користувалися колгоспи, становили механічні джерела енергії (мотори, трактори, комбайни, автомобілі та інші двигуни) і лише 1/3 робоча худоба. В основних зернових районах механічні двигуни становили переважну частину (4/5 і більше) всієї енергетики колгоспного виробництва. Однак, слід враховувати, що настільки істотне зростання питомої ваги механічної тяги в основному пояснюється абсолютним скороченням поголів'я робочої худоби. В енергетичному балансі сільського господарства заміна робочої худоби механічними двигунами становила один із самих значних підсумків технічної реконструкції. Швидка

тракторизація сільського господарства дозволила не тільки компенсувати завдані шкоди в реорганізаційні роки в продуктивних силах, а й значно рушити їх вперед, причому на якісно новій основі. Так, один із сучасників досліджуваного періоду С. Мацкевич писав "... в сільському господарстві нараховується до 200 тис. дрібних млинів, з яких близько 160 тис. вітряків і 40 тис. водянок. Переважна більшість цих механізмів в силу своєї крайньої зношеності і малої виробничої ефективності, а також політики концентрації переробки сільськогосподарської продукції на великих нових підприємствах припинила своє існування. В результаті дослідної роботи, проведеної Центральним інститутом аерогідродинаміки протягом цієї п'ятирічки, сконструйовані нові типи вітродвигунів – потужних міцних металевих конструкцій з високим коефіцієнтом корисної дії, що забезпечують безперебійну роботу навіть при відсутності вітру за допомогою акумуляції вітроенергії в електричних або водяних акумуляторах, тому використання вітру намічається тепер в іншій, більш раціональній формі і ці двигуни повинні набути поширення у водопостачанні і зрошенні земель в районах з сприятливим річним режимом.

Незважаючи на наявність дрібних вдосконалених гідротурбін, гідросилові двигуни, будучи не в силах витримати змагання з двигуном внутрішнього згорання, через велику вартість експлуатації, не набули значного поширення. Використання гідроенергії в сільському господарстві найближчим часом буде широкого застосоване з подвійною метою: зрошення та у формі гідроелектричних станцій для комбінованого використання води як джерела електричної енергії, про що свідчить ряд технічно розроблених і прийнятих партією проектів.

Зі стаціонарних двигунів широкого поширення набули двигуни внутрішнього згорання. За першу п'ятирічку їх було встановлено в сільському господарстві близько 15 тис. Більш потужні марки двигунів знайшли застосування в ремонтних майстернях радгоспів і МТС, а дрібніші – для молотьби, кормовиробництва та водопостачання. Загальна кількість

нафтових двигунів в сільському господарстві в 1933 р. досягло близько 25 тис. штук, з яких станом на 1 січня 1933 р. 17 тис. штук перебували в ремонті. Використання нафтових двигунів перевищувало використання локомотивів, не опускалася нижче 100 днів на рік і отже перевищила 1 000 годин. Надалі нафтовий двигун повинен набути широкого поширення у зв'язку, з одного боку, з необхідністю механізації стандартних процесів у тваринницькому господарстві та для стаціонарних робіт у радгоспах та МТС, а з іншого боку, з метою технічного вдосконалення найдрібніших нафтодвигунів, на яких працюють і комбайни. Отже, ... сільському господарству, заснованому на застосуванні новітньої машинної техніки, необхідний стаціонарний двигун, який використовує сили природи, місцеві ресурси і потужні запаси основних видів палива, в тому числі і нафти" [627, с. 121–122].

У 1933 р. в УСРР розпочалася електрифікація радгоспів і МТС, яка охопила 160 зернорадгоспів та понад 100 МТС. Електрифікація тваринницьких радгоспів почалася ще в 1931 р. і охопила понад 70 радгоспів, всього протягом 1932–1937 рр. було побудовано 480 нових установок з потужністю в 40 тис. кВт [378, арк. 62].

Отже, з метою створення технічної бази сільського господарства і надання колгоспам виробничої та організаційної допомоги радянським урядом було створено цілу мережу машинно-тракторних станцій (МТС), в яких концентрувалася вся велика та найновіша сільськогосподарська техніка. МТС допомагали колгоспам у складанні виробничих планів, обґрунтуванні чергування культур у сівозмінах, організації праці, підготовці фахівців тощо. Не зважаючи на недостатню кількість сільськогосподарської техніки, оснащення нею сільського господарства, укріплення МТС та колгоспів і радгоспів кваліфікованими кадрами, впровадження досвіду передовиків та новаторів сільськогосподарського виробництва дало змогу піднести культуру землеробства і на цій основі досягти стійких урожаїв сільськогосподарських культур, оскільки найбільш характерними ознаками технічного прогресу в

агропромислового комплексу є зростання потужності і продуктивності сільськогосподарських машин, їх удосконалення, підвищення погодинної і сезонної ефективності, розширення комбінування операцій, збільшення ширини захвату агрегату, робочої швидкості, кількості операцій, що виконуються за один прохід, підвищення якості виконаних робіт. Водночас, не зважаючи на деякі успіхи в процесі механізації сільського господарства, вона торкнулася лише найбільш трудомістких процесів зернового виробництва, в першу чергу оранки і збирання врожаю. Кінно-ручні машини і знаряддя праці, які належали майже виключно колгоспам, все ще відігравали важливу роль у багатьох галузях сільськогосподарського виробництва.

Висновки до другого розділу. Голодомор, що став останньою крапкою у процесі ліквідації індивідуальних селянських господарств, змусив селян підкоритися волі тоталітарного режиму та радянському державно-партійному керівництву. Внаслідок насильницької колективізації, розкуркулення, примусових хлібозаготівель українські землероби були розорені, а найкращі заможні господарі затавровані й вигнані з села, що призвело до тривалих застійних процесів в аграрному секторі й відставання сільськогосподарського виробництва від потреб держави.

Голод зламав українських селян; виснажені фізично, вони перетворювались на слухняних залежних особистостей. Фактично Голодомором було зрубано генетичний корінь українського народу, розмито український етнос, знищено колосальний культурний генофонд української нації, що полегшило справу підкорення України та призвело до різкого знелюднення української землі. Тотальне винищення мільйонів українських хліборобів штучним голодом стало свідомою терористичною акцією політичної системи сталінізму, якою було зруйновано соціальні основи української нації, її вікові традиції, підірвано духовну культуру і унікальну етнічну самобутність. Геноцид став політикою, спрямованою на те, щоб

остаточно зламати українську націю.

Внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. загинуло понад 3,5 млн чол., а якщо враховувати загальні демографічні втрати, то ця цифра зросла до 5 млн чоловік лише за 1932–1934 рр. Наслідки перепису 1937 р. наочно розкривали люджерську політику радянської влади щодо населення України, тому й спровокували репресії сталінського керівництва проти статистиків та стали основною причиною ліквідації в Україні Інституту демографії і санітарної статистики.

Протягом 1934–1939 рр. кількість сільського населення також щорічно зменшувалась, що відбувалось в результаті соціально невинуватених високих темпів урбанізації і переливу сільського населення у міста, адміністративно-територіальних перетворень сільських поселень в міста та звуженого процесу природного відтворення селян. Останній фактор внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. переріс у депопуляцію сільського населення, яка з 1933 р. охопила всю територію України. Основною причиною такого стану, який можна оцінити як демографічно кризовий, є інтенсивна смертність населення в результаті розкуркулення, Голодомору, репресій та масових депортацій, зниження життєвого рівня та відсутності медичного обслуговування, що фактично стало передумовою такого соціально-економічного явища, як вимирання української нації.

Щорічне абсолютне і відносне зменшення сільського населення протягом 1929–1939 рр. стало наслідком аграрної політики сталінського тоталітарного режиму, що дає можливість вивести закономірність впливу політики на економіку й науку, а форм виробничих відносин – на результати виробництва й психологію виробника. Так, у здійсненні аграрної політики радянським урядом впродовж досліджуваного періоду чітко виділяються чотири етапи:

- перший етап – 1929 р. – перша половина 1933 р., коли насильство над селянами, репресії, грубі адміністративні методи керівництва та відчуження виробників сільськогосподарської продукції від результатів праці

стали головною причиною деградації сільського господарства на початку 1930-х рр., що завдало нищівного удару сільськогосподарському виробництву. Методи, якими проводились хлібозаготівельні кампанії, свідчили про відродження на селі ситуації, характерної для "воєнного комунізму" – періоду гострого класового протистояння, оскільки плани хлібозаготівель встановлювались довільно, без урахування реальних можливостей колгоспів, і для більшості колективних господарств вони були непосильними;

- другий етап розпочався постголодоморною відбудовою українського села і охопив другу половину 1933–1935 рр. (для нього характерні продовження тотальної примусової колективізації та приховування грубих помилок, прорахунків й прямих злочинних дій сталінського керівництва щодо селянства, які призвели до деградації сільського господарства, багатомільйонних людських жертв внаслідок колективізації і штучного Голодомору в Україні, намагання більшовицької партії вирішити продовольчу проблему за допомогою колгоспно-радгоспної системи в рамках командної економіки);

- третій етап, який розпочався у 1936 р. і тривав до початку 1938 р. (характеризувався в цілому позитивним, багато в чому повчальним досвідом у відбудові й розвитку сільського господарства на основі впровадження нових технологій тощо);

четвертий етап – 1938–1939 рр. (ознаменувався зміною соціально-економічної політики радянського уряду на селі, і характерний для завершення суцільної колективізації та вирішення зернової проблеми, поступився методам політичного терору в період завершального етапу сталінської модернізації суспільства).

Господарська структура України, що утвердилась в 1929–1939 рр., становила собою систему, в якій суспільно-політичні обставини, що функціонували в колгоспах і радгоспах, доповнювались далеко не найкращими внутрішніми соціально-економічними і виробничо-

господарськими відносинами. Несприятливими були макроекономічні відносини, що склалися в ланках "держава – село" і "село – промисловість", оскільки у всіх складових цих відносин сільське господарство завжди залишалося в економічному програті. Одержавлення аграрного сектору набуло прискорених потворних форм і масштабів, за яких будь-яка не узгоджена з партійно-державним керівництвом діяльність не допускалась та жорстоко каралась. Партійні та державні структури втручались у безпосередню виробничо-господарську діяльність колективних господарств, не рахуючись з досвідом сільськогосподарських працівників та реальними місцевими обставинами. Більшість із колективних господарств очолили керівники, які нічого не розуміли в сільському господарстві та їх нерідко висміювали селяни, що ще більше їх розлючувало, оскільки своє партійне слово вони вважали законом. Всі зміни у процесі удосконалення структури сільськогосподарської галузі відбувалися надто повільно. Не дивлячись на певні позитивні зрушення в удосконаленні технології сільськогосподарського виробництва, його технологічність продовжувала залишатися надто низькою, оскільки колгоспники з самого початку були поставлені в умови практично безоплатної примусової кінно-ручної праці в сільськогосподарській артілі.

За таких умов руйнації в галузі сільського господарства набули розмаху і потворних форм. Форсоване соціалістичне будівництво з його жорстокими й антигуманними методами, стало для селян радикальним реформуванням сільськогосподарських традицій, що було нещадним зламом, який вони психологічно не сприймали і, звісно, чинили опір. Серед селян з'явилися настрої утриманства, у психології певної частини сільського населення зароджувалося зневажливе, байдуже ставлення до господарювання. Найістотнішим проявом кризи, що охопила колгоспний лад, була незацікавленість селян у розвитку колективного господарства. Не отримуючи платні, а лише міфічні трудовні, селяни, втрачали будь-який інтерес до колгоспної роботи. У сільському господарстві дедалі більше практикували страйк з присутністю на робочих місцях, що стало не

організованою акцією, а реакцією селян на прагнення держави змусити їх працювати безоплатно. Деякі з них просто не виходили на роботу, і такі дії селян місцева влада називала "волинками". Крім того, до суспільного майна селяни ставилися не як до власного, а як до нічийного, що призвело до занепаду землеробства і тваринництва.

Крім того, протягом століть поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарювання в Україні інтенсивно розвивалися різні ремесла та промисли. Українська селянська родина до кінця 1920-х рр. залишалася доволі замкненою виробничо-споживчою соціальною структурою, яка дотримувалась основних засад історично сформованого способу життєдіяльності. Сільські ремесла забезпечували насамперед економічні потреби селянської родини, слугували збереженню необхідних виробничих знань та навичок, усталених сімейних традицій і норм звичаєвого права, спадкоємності фахових знань. Більшовицька влада зруйнувала кустарні ремесла, оскільки її агресивне ставлення до ремісників наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. ґрунтувалося на ідеологічній нетерпимості до інституту приватної комерції. Однак, навіть після Голодомору селяни ще довгі роки продовжували займатися побутовим обслуговуванням: самотужки ремонтували одяг, взуття, речі домашнього вжитку, але багато ремесел та промислів занепали через свою незатребуваність, оскільки зріс попит на фабричні вироби.

Радикальне реформування споконвічних засад сільськогосподарської праці було для селян нестерпним, переважна більшість українських хліборобів не сприймала колективізації і чинила їй опір. Психологічний бар'єр, що існував між колективними та індивідуальними формами господарювання, більшовицькій владі так і не вдавалося подолати. Через почуття страху опір селянства був переважно пасивним і зазвичай помста селян падала не на ініціаторів, а на дрібних виконавців (активістів, сільське керівництво, партійців тощо).

РОЗДІЛ 3. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

3.1. Суспільно-правовий статус колгоспного селянства України

Колгоспно-радгоспна власність утверджувалася насильницькими методами, оскільки формувалася внаслідок насильницької експропріації землі, худоби та реманенту у селян, що досягалось не економічними, а адміністративно-вольовими, насильницькими методами та суперечило приватновласницькій психології селян. Саме на цій основі зародилось ставлення до сільського господарства як до другорядної галузі економіки та зміцніла зневага до селян.

Психологічно принизлива і політично згубна для сільського господарства і села державна політика СРСР стала основою реформування аграрної галузі економіки у передвоєнний період, увібравши в себе різноманітні форми соціального приниження селянства, неприховано відводячи йому другорядне місце в суспільстві, й позбавляючи його політичних прав. Основою ставлення до селян радянська влада зробила пошук і практичне здійснення сукупності форм і методів знущань над ними, оскільки їй нічого так не лякало, як заможні, багаті селяни, яких вона вбачала джерелом формування свого найстрашнішого ворога – капіталізму. Державна політика фактично протидіяла збагаченню селян, до яких ставлення центральної влади було найжорстокішим, і українським селянам дісталось найбільше.

Апогеєм обмеження прав селян та їх дискримінації у передвоєнний період стало запровадження паспортизації населення спільною постановою ЦВК та РНК СРСР "Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу СРСР та обов'язкової прописки паспортів" від 27 грудня 1932 р. [519, с. 516]. 31 грудня того ж року відповідну постанову прийняли ВУЦВК і РНК УСРР,

яку газети опублікували 1 січня 1933 р. [599, с. 3], але вона не викликала позитивного ефекту, а швидше навпаки – занепокоєння, оскільки її запроваджували не для того, щоб зафіксувати почуття соціальної гідності за усвідомлення себе громадянином соціалістичної держави, а насамперед з метою персонального обліку населення, упорядкування його пересування по країні, здійснення політичних чисток.

Постанова ЦВК та РНК СРСР про встановлення паспортної системи проголошувала: "З метою покращення обліку населення міст, робітничих селищ та новобудов і розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов'язаних з виробництвом та роботою у закладах і школах, та не зайнятих суспільне корисною працею (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також з метою очищення цих населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших антисупільних елементів ЦВК та РНК СРСР постановили: встановити в СРСР єдину паспортну систему на підставі положення про паспорти; ввести єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою по всьому Радянському Союзу протягом 1933 р., охопивши в першу чергу населення Москви, Ленінграда. Харкова, Києва, Мінська, Ростова-на-Дону, Владивостока й Одеси" [519, с. 516].

За новим законом усі громадяни країни віком від 16 років, які постійно мешкали у містах, робітничих селищах, працювали на транспорті, в радгоспах і на новобудовах, зобов'язані були одержати паспорт, який став єдиним документом, що засвідчував особу паспортизованої зони, решту посвідчень не визнавали за документ. Однак, ці паспорти були дійсні за наявності обов'язкової прописки в органах міліції протягом 24 годин, яка визначала переваги міських мешканців – наявність продуктової картки, соціального страхування, права на житло.

14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР було затверджено "Інструкцію про видачу паспортів", у якій, зокрема, проголошувалося: "Затвердити інструкцію про видачу громадянам СРСР паспортів у Москві, Ленінграді і Харкові, в 100-кілометровій смузі навколо Москви і Ленінграда і в 50-

кілометровій смузі навколо Харкова" [471, с. 2]. Цією інструкцією було виділено дві категорії міст – "закриті" (режимні) і "відкриті". У "відкритому" місті прописку отримати було значно легше, ніж у "закритому", оскільки в ньому було необхідно народитися або одружитися з його мешканцем.

На думку Т. Вронської, у цьому документі фактично вперше вводилося поняття "географічного мінуса", хоча на папері цей термін був відсутній, але введення заборони проживати певним категоріям громадян у 100- та 50-кілометровій смузі навколо визначених законом міст автоматично робило "мінусниками" велику кількість людей [786, с. 39]. Зокрема, в ст. 19 інструкції було зазначено, що "... особам, яким не видадуть паспорт у Москві, Ленінграді й Харкові та в залюднених пунктах у межах 100-км смуги навколо Москви й Ленінграда й 50-км смуги навколо Харкова... не дозволяється жити у цих містах і залюднених пунктах. Цим особам органи робітничо-селянської міліції дають наказ виїхати – коли їм відмовили видати паспорта – протягом десяти днів..." [471, с. 3]. Цей документ визначав й коло осіб, яким не дозволялося проживати у зазначених постановою містах та місцевостях навколо них. Так, у ст. 20 проголошувалось: "Особам, яким не дозволено проживати у Москві, Ленінграді і Харкові та в межах 100-кілометрової смуги навколо Москви і Ленінграда та 50-кілометрової смуги навколо Харкова, надається право безперешкодного проживання в інших місцевостях СРСР і видається паспорт за новим місцем проживання після введення у цих місцевостях паспортної системи" [471, с. 3].

В УСРР до таких міст належало м. Харків, для якого паспортизація обмежувалася 50-ти кілометровою зоною навколо міста, яка вважалася режимною. У грудні 1933 р. Г. Ягода наказав своїм службам щотижня проводити "чистки" на вокзалах і ринках "закритих" міст [194, арк. 20]. Так, міліцейський контроль та масові облави на людей без документів сприяли вигнанню тисяч селян з міст.

Особам, які потрапили в "мінусники" для безперешкодного проживання треба було пережити примусове виселення із своєї рідної

домівки, а у разі непокори відповісти перед законом за свої дії. Громадян, які за тих чи інших обставин не залишили паспортизовані місцевості протягом відведених для цього десяти днів, викликали до міліції і брали у них зобов'язання про виїзд протягом 24 годин. Якщо вони не виконували цього, їх притягали до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Перелік осіб, яким заборонялося проживати у паспортизованих місцевостях, визначався спеціальним секретним розділом згаданої "Інструкцію про видачу паспортів" і додатком – секретним переліком "для службового користування", що не підлягав оголошенню, до якого ввійшли особи, не зайняті суспільне корисною працею; колишні куркулі, що втекли з місць заслання; "вичищені" з державних установ і партійних органів; колишні поміщики; ті, що відбули покарання за політичними статтями; члени родин репресованих і всіх категорій громадян, внесених до переліку; ті, що відбули покарання за контрабанду, бандитизм, спекуляцію, розбійницькі напади; професійні гравці у карти, шахраї, утримувачі будинків розпусти; особи, що мали у минулому не менше двох звинувачувальних вироків за кримінальними справами; приватні торговці; духівництво та ін. [786, с. 41]. Цей перелік діяв до 1940 р., але багатьох з перерахованих категорій вже не треба було обмежувати у праві десь жити, їх вже знищили фізично.

13 лютого 1933 р. постановою народного комісара юстиції УСРР, "щоб забезпечити паспортизацію та перешкодити антигромадським і соціально небезпечним елементам незаконно одержувати паспорти" було зупинено справи про зміну прізвищ та імен [472, с. 79]. Державні органи стали на перепоні тих, хто шляхом зміни прізвищ шукав шляхів, щоб уникнути репресій. Цей запобіжний крок справді не дозволив багатьом членам "розкуркулених" селянських родини, взявши шлюб з бідняками, заховатися під іншим прізвищем і уникнути подальших репресій. У разі виявлення родичів тих, хто мав нещастя потрапити до секретного переліку, паспорт також не видавався і вони автоматично виселялися з паспортизованих місцевостей.

У квітні 1933 р. РНК СРСР постановою № 861 "Про видачу паспортів на території СРСР" визнала режимними ще 25 міст, у тому числі – Київ, Одесу, Севастополь, Дніпропетровськ. Режимними також вважали населені пункти у межах стокілометрової прикордонної смуги країни, в яких заборонялося видавати паспорт і проживати всім особам, в яких радянська влада вбачала пряму чи непряму загрозу її існуванню. Ця категорія людей підлягала примусовому виселенню.

У постанові чітко підкреслювалося, що "сільські мешканці паспортизації не підлягають". Паспортизація не стосувалася сільського населення, крім робітників радгоспів. Сільським мешканцям, які не були пов'язані з роботою на державних підприємствах (МТС, радгоспах, школах, лікарнях тощо) та їх села не входили до визначених 100- та 50-кілометрових смуг, а також режимних територій, паспортів не видавали аж до 1974 р. Постанова РНК СРСР від 28 квітня 1933 р. "Про видачу громадянам СРСР паспортів на території СРСР" декларувала це положення і зазначала, що облік населення у цих місцевостях буде здійснюватись за по-селянськими списками сіл і селищними радами під контролем районних управлінь робітничо-селянської міліції" [522, с. 168].

Відтак, паспортизація радянського населення відповідала завданням, визначеним у вступі до цього закону – обмеженню переміщення селян до міст, а також їх ринкової діяльності. З одного боку, селян дискримінували. Не маючи документів, вони були позбавлені права селитися у містах, влаштовуватися на роботу у паспортизованих місцевостях без обґрунтованих серйозних причин (мобілізація на будівництво новобудов, промислових гігантів тощо), не могли вільно пересуватися по країні. З другого боку, вони хоча б на якийсь час, доки до них не дійшла черга потрапити у поле пильного зору компетентних органів, могли жити, уникаючи тієї прозорості, якою, на відміну від них, були обтяжені власники паспорта. Звичайно, це торкалося лише тих, кому було що приховувати від чекістів – походження, "незручну національність", куркульське минуле, або причетність до антирадянських

формувань. Названі та деякі інші категорії громадян у разі свого переїзду до сільської місцевості, яка була за межами паспортизованих і режимних територій, мали хоча й мізерний, але все ж таки шанс не потрапити до лещат репресивного механізму. Проте, селянам відмовляли у паспорті з будь-яких причин. Так, у квітні 1933 р. в Богодухівському районі, де мешкало понад 60 тис. населення, вручили паспорти 18,6 тис. особам, а 606 осіб не одержали паспортів, тому що не виконували хлібозаготівельних завдань, таємно забивали власну худобу, займалися власним господарством, виступали проти радянської влади [284, арк. 47].

Селянин непаспортизованої зони не мав права поїхати до паспортизованої зони без наявності паспорта. До 13 березня 1933 р. органи ОДПУ затримали 37 924 особи в УСРР, які виїхали до міст в пошуках хліба [458, с. 633]. Починаючи з квітня 1938 р., власники паспортів прикордонних сільських районів повинні були наклеїти фотографії, а в окремих сільських радах, території яких прилягали до лівого берега р. Дністер, необхідно було додатково дістати особливий штамп відповідних органів.

Отже, колективізація зруйнувала економічні підвалини самодіяльних селянських господарств, започаткувала організаційно-господарські основи нового соціального статусу колгоспника, якого позбавили права вільного пересування Україною, витворивши нестерпні умови життя. Колгоспи стали своєрідними резерваціями для селян, експериментальним полем сталінської модернізації сільського господарства, а безпаспортний селянин – її заручником і жертвою. У подальшому соціальний статус колгоспного селянства був виписаний Зразковим статутом сільськогосподарської артілі 1935 р., однак до конституції СРСР 1936 р. вони не мали юридичної ідентифікації. Їх фіксували сільська рада, правління колгоспів, фінансово-податкові органи, але колгоспникам та селянам взагалі відмовили у повноцінному адміністративно-політичному оформленні громадянства. Довідка сільської ради, яку видавали селянам, мала тимчасову дію і засвідчувала лише місце проживання та соціальний, а не громадянський

статус. Держава мала справу з фізичними особами, підневільною робочою силою, живими чи напівживими виконавцями її хлібозаготівельних та податкових зобов'язань. Колгоспники виявилися приписними селянами-кріпаками, яким відповідно до ухваленого у 1933 р. внутрішнього розпорядку колгоспів заборонялося покидати села.

Репресивні технології створення колгоспів, які особливо активно застосовували протягом першої третини 30-х рр., привели до так званого "відпливу" селян з колгоспів. Вони не лише масово покидали артілі, а також намагалися легально (шляхом вербування на промислові об'єкти) або напівлегально (зміна соціального статусу внаслідок продажу майна) виїхати до міста. Радянське керівництво усвідомлювало, що необхідно вжити заходи з метою упорядкування процесів міграції, оскільки потік сільської робочої сили на новобудови, які вже не могли її поглинути, набув безконтрольного характеру. Через місяць після введення паспортної системи, 22 січня 1933 р., вийшов наказ, підписаний Й. Сталіним та В. Молотовим, в якому місцевій владі, і, зокрема, ОДПУ, було наказано заборонити масове пересування селян України в міста всіма можливими способами та засобами.

23 січня 1933 р. ЦК КП(б)У за підписами М. Хатаєвича і В. Чубаря розіслав усім обкомам партії та облвиконкомам директивний лист про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України. У листі пропонувалось "негайно застосувати в кожному районі рішучі заходи для недопущення масового виїзду одноосібників і колгоспників, виходячи із розісланої за лінією ОДПУ директиви В. Балицького" й припинити продаж квитків за межі України селянам, які не мали посвідчення РВК, що надавало право проїзду, або промислових, будівельних і державних організацій про те, що вони завербовані на будь-які роботи за межі України [456, с. 342]. Після арешту утікачів їх як "контрреволюційних елементів" належало повертати на попереднє місце проживання. У всіх областях, уражених голодом, продаж залізничних квитків було негайно припинено та поставлено кордони ОДПУ, щоб перешкодити

селянам покинути свої місця. Так, селяни стали безправними членами радянського суспільства, оскільки своїми постановами держава прикріпила їх до села і фактично перевела у статус кріпаків.

Позбавлення селян, які на той час становили переважну частину населення України, права мати паспорти не лише примусово прив'язувало їх до села та не дозволяло виїхати з нього і шукати іншу роботу, а й було дуже близьким до неофіційного позбавлення прав громадянства, що стало неприкритим замахом на їх політичні права. Близькою до цього була й відмова селянам в праві мати трудові книжки прийнятого в країні зразка, що, на доповнення до безпаспортності, ще більше позбавляло їх можливості влаштуватися на роботу поза межами колгоспу, оскільки книжка колгоспника, яка засвідчувала особу її власника, не давала права на працевлаштування в інших підприємствах, організаціях та установах.

Заготівельні ціни на зерно та відсутність хліба й стали основними причинами невдоволень та скарг українських селян [288, арк. 5]:

Таблиця 3.1.1.

Зведення про настрої селян України з листів, що надходили в Червону армію з 1 липня до 1 серпня 1935 р.

Листи селян	Кількість
Прийшло	423 824
Прочитано	381 961
% прочитаних	81
Виявлено позитивних повідомлень	9 089
- в тому числі із сіл України	4 301
Виявлено негативних повідомлень	20 585
- в тому числі із сіл України	10 547
% позитивних повідомлень	23 %
% негативних повідомлень	53 %
конфіскованих листів	3 802

Найбільше негативних повідомлень надходило від селян з Одеської та Дніпропетровської областей УСРР, які скаржились на відсутність хліба, недостатню кількість чорного хліба, що надходила в продаж, погану організацію торгівлі, дорожнечу і скупчення великих черг у хлібних магазинах.

У значній кількості повідомлень відзначалось невдоволення колгоспників не лише недостатньою кількістю хліба, а й продажем його тільки робітникам МТС, вчителям і службовцям сільських партійних організацій. Так, О. Радченко, вчителька з м. Городок Городецького району Кам'янець-Подільської області в своєму щоденнику писала, що "ставлення до людей просто жахливе, вони зовсім хворі та вимучені, всі голодують і багато помирає прямо по дорозі додому... Голод, штучно створений голод, набуває жахливого характеру. Нікому не зрозуміло, чому забирають весь хліб до зернини, і, навіть, тепер, коли вже бачать результати цієї викачки, все ж таки продовжують вимагати хліб на посів... Не було б так боляче, якби був неврожай, а то просто забрали хліб і створили штучний голод" [270, арк. 46].

А. Тимошенко із с. Квітки Корсунський району Київської області в листі до друга в артилерійський полк у 1935 р. повідомляв: "Ми відчуваємо, що довго жити так не будемо, бо хліба у нас немає і купити нема за що. Крім того, його селянам не продають, і кажуть: "Ви працювали в колгоспі, там Вам і повинні давати хліб". Так, що селянам знову доводиться з голоду пропадати. Даремно ти був радий, що знищена карткова система. Робітникам добре, вони як брали хліб за картками, так і будуть брати, а бідні селяни як були раніше без хліба, так і залишаться" [288, арк. 8].

Батьки О. Ковалю із с. Хмелев Краматорського району Дніпропетровської області в 6-й залізничний полк писали сину: "... У нас дуже погано з хлібом, дають тільки службовцям сільських організацій і працівникам МТС, а колгоспникам і зовсім не продають. Коли їде будка з хлібом, то люди за нею слідом біжать і один другого тиснуть. Днями в черзі були задушені дві жінки – одна ожила, а іншу зовсім задушили, залишилося 5 дітей, а це тому, що білого хліба випікають більше ніж чорного, а від цього люди страждають, особливо ті, у кого сім'я з 7–8 чоловік. Чорного хліба не вистачає, а білий нема за що купити" [288, арк. 9].

9 квітня 1933 р. головою РНК УСРР В. Чубарем і секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором було підписано спільну урядово-партійну постанову

"Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах", яка фактично повертала колгоспника до становища кріпака за часів самодержавства. Вона була розроблена ініціаторами бригадної форми організації праці, які враховували рівень низької механізації сільськогосподарських робіт і намагалися компенсувати її брак за рахунок так званого "організаційно-господарського зміцнення колгоспів" та підвищення дисципліни. Насправді йшлося про запровадження адміністративно-репресивної системи господарювання.

Селяни ставали колгоспниками, якщо юридично оформляли свій підневільний статус, тобто подавали письмову заяву про вступ до артілі і погоджувалися на усупільнення власного господарства – землі, реманенту, худоби. Відсутність принципу і факту добровільної колективізації, оскільки селян заганяли силою до колгоспів, стала політико-економічною, нормативно-правовою базою покріпачення хліборобів. Крім того, основні положення постанови "Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах", полягали в тому, що жоден колгоспник не міг використовувати свій робочий час за межами колгоспу без дозволу правління колгоспу та бригадира його бригади (за перше порушення цього пункту передбачався штраф від одного до п'яти трудоднів, а за друге – виключення з колгоспу з безумовним позбавленням натуроплати на вироблені трудодні: злісні порушники за рішенням райвиконкому позбавлялись також землі й садиби). Всі колгоспники повинні були входити до складу бригад, закріплення за якими здійснювалось правлінням колгоспу раз на рік, перехід з однієї бригади до іншої суворо заборонявся. Колгоспник, призначений на роботу, не мав права висилати замість себе членів своєї родини, а щоб пропустити один робочий день з поважної причини, необхідно було брати дозвіл у бригадира, без розпорядження якого навіть не дозволялось робити перерви на сніданок і обід. Правлінню також надавалось право відмінити вихідні й примушувати колгоспників працювати цілодобово [628, с. 62].

На своїй присадибній ділянці селяни мали право працювати тільки за

умови повного закінчення робіт у колгоспі. Намагаючись поставити сільськогосподарське виробництво в повну залежність від держави як і промисловість, партійне керівництво, не брало до уваги приватновласницької психології українських селян, які ставились прихильно до більшовицької влади лише до тих пір, поки були власниками виробленої ними продукції. Однак, навіть за цих обставин влада пішла на насильницьке зменшення присадибних ділянок селян під приводом полегшення їх праці, а фактично – з метою змусити їх ще більше працювати в колгоспах. Відтак, "Тимчасовими правилами трудового розпорядку в колгоспах" в українському селі було запроваджено своєрідний кодекс соціальної поведінки колгоспників, положення яких засвідчувало їх напівкріпосне становище. Така система праці залишалася без змін упродовж другої половини 30-х рр., і навіть знайшла законодавче оформлення в статуті сільськогосподарської артїлі 1935 р., котрий затвердив бригадно-ланкову організацію.

Селянське самоврядування, що існувало в земельних громадах, було ліквідовано. На зміну старостам в громаді, які були шанованими людьми й обирались на сході селян, прийшли керівники, які були ставлениками держави і часто не розумілись в сільськогосподарських справах, їх турбувала лише власна кар'єра. За Зразковим статутом сільськогосподарської артїлі, загальні збори колгоспників могли самостійно обирати голову й членів правління [565, с. 36], однак це положення мало суто декларативний характер, оскільки остаточне затвердження кандидатур залежало від районного керівництва. Колгоспних керівників обирали не за характеристикою їх господарських здібностей, а за тим, наскільки вони влаштовували партійне керівництво.

У господарюванні колгоспів поступово основну роль почав відігравати їх адміністративно-управлінський апарат. Керівництво колгоспами здійснювалось директивними методами. Почуваючи себе господарями на селі, районні інстанції могли робити все, що завгодно, навіть без будь-якої згоди списувати суми з банківських рахунків колгоспів, розпускати їх,

штрафувати колгоспників і всупереч положенням статуту та існуючим законам, усупільнювати худобу колгоспників.

У колгоспах центральними керівними фігурами стали бригадири, на яких покладалася відповідальність "за соціалістичну дисципліну", і тому, їм надавалося право бути "цілковитим єдиноначальником і розпорядником робочого часу колгоспників" [681, с. 3]. Одна із головних функцій бригадира полягала в тому, щоб кожного ранку зганяти людей на роботу в колгосп, і тому в селянській психології формувалося негативне ставлення до цих людей. Так, мешканці с. Нова Олександрівка Дніпропетровської області писали: "... у нас немає хороших бригадирів-тваринників, а голова колгоспу О. Толпешніков творить погані справи в сторону своєї кишені" [284, арк. 47].

Внаслідок проведення колективізації селян було позбавлено не лише землі, а й засобів виробництва. У Зразковому статуті сільськогосподарської артілі, що був прийнятий на другому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників і затверджений РНК СРСР та ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р. було зазначено, що "вся робоча худоба, сільськогосподарський реманент (плуг, сіялка, борона, молотила, косилка), насінневі запаси, кормові засоби в розмірах, необхідних для утримання усупільненої худоби, господарські будівлі, необхідні для ведення артільного господарства, і всі підприємства з переробки продуктів сільського господарства усупільнюються" [542, с. 133]. В особистому користуванні колгоспників залишався лише дрібний сільськогосподарський реманент, необхідний для робіт на присадибній ділянці. У випадку необхідності для виконання сільськогосподарських робіт на присадибній ділянці артіль виділяла селянину коня за плату.

Після проведення колективізації основним джерелом існування колгоспника стало його присадибне господарство. Вище згаданим статутом сільськогосподарської артілі визначалося, що "із усупільнених земельних угідь в особисте користування кожного колгоспного двору виділяється невелика ділянка у вигляді присадибної землі (город, сад)" [542, с. 137]. Розміри присадибної ділянки, що знаходилась в особистому користуванні

колгоспного двору (не враховуючи землі під житловими будівлями), могли коливатись від однієї четвертої до однієї другої гектара, а в окремих районах до одного гектара залежно від місцевих умов [481, с. 531].

Кожен селянський двір в особистому користуванні міг мати одну корову, до двох голів молодняка рогатої худоби, одну свиноматку з приплодом або, якщо правління колгоспу визначить необхідним, дві свиноматки з приплодом, до десяти овець і кіз разом, необмежену кількість птиці та кролів і до двадцяти вуликів [481, с. 532]. Перевищення дозволеної кількості худоби у присадибному господарстві обкладалося додатковим податком, що гальмувало і суворо обмежувало господарську діяльність селян, позбавляючи їх матеріальної зацікавленості. Відтак, будь-яка діяльність селян була чітко регламентована, вони, не маючи права на власну ініціативу, повинні були виконувати вказівки згори, а багатовіковий досвід українських хліборобів ігнорувався радянською владою. Директивне за рішеннями найважливіших владних структур обмеження селян щодо чисельності у дворах колгоспників поголів'я тварин, насамперед корів, які вони мали право утримувати в присадибному господарстві, видавалося за турботу про селян, щоб вони менше втомлювалися в домашньому господарстві, а насправді це був ще один спосіб змусити селян більше працювати в колгоспах. При цьому нікого не турбувало, що в багатьох випадках селянські діти залишались без молока.

Примусова робота у колгоспі була малоефективною. Низька трудова дисципліна й недбалий догляд за худобою в колективних господарствах стали нормою. Так, наприклад, перевірка посівної кампанії 1933 р. та використання тягової сили в артілі "Червоний орач", виявила, що 75 % наявних корів були хворими і не могли працювати. Крім того, члени артілі, які мали своїх корів, не використовували їх у посівній кампанії. Керівництво не піклувалось про стан худоби та догляд за нею – "коням третій день нічим обмішати корм, і ні голова колгоспу, ні завгосп не подбали про те, щоб своєчасно змолотити обмішку на млині..." [554, с. 199]. Колгоспники артілі

ніколи не виходили на роботу в повному складі.

В 1933 р. основна робота політвідділів в колгоспах була направлена на боротьбу з прогулами, а в 1934 р. основними формами боротьби за трудову дисципліну стали спроби ущільнення робочого дня, перевиконання норм виробітку, відмова від запізень на роботу.

Політвідділи МТС і радгоспів повинні були забезпечити, як наголошувалось в резолюції пленуму, "партійне око і контроль в усіх галузях роботи і життя як самих МТС і радгоспів, так і обслуговуваних ними колгоспів" [481, с. 436]. Основна мета масової політичної, організаційно-партійної й виховної роботи політвідділів полягала у "подоланні дрібнобуржуазних пережитків і власницьких тенденцій вчорашнього одноосібника-власника, який перетворився на сьогоднішнього колгоспника" [481, с. 437]. Відтак, насамперед політвідділи займались зміцненням партійних осередків у колгоспах, МТС і радгоспах, суть перебудови яких полягала в тому, щоб в центрі їх уваги постійно перебували питання та проблеми сільськогосподарського виробництва. Цьому сприяла прийнята 29 квітня 1933 р. ЦК КП(б)У постанова "Про роботу колгоспного осередку", згідно з якою відмінялась практика об'єднання комуністів різних колгоспів в один партійний осередок, а натомість пропонувалось створювати партосередки у колгоспах, які мали відповідну кількість членів партії. В артілях, де кількість членів партії не перевищувала одного-двох, рекомендувалось створити кандидатські групи, а там, де працював хоча б один кандидат у члени партії, виникали партійно-комсомольські групи. В тих господарствах, де члени або кандидати в члени партії були зовсім відсутні, пропонувалась нова форма груп із призначених партійних організаторів, завдання яких були різноманітними і включали як систематичну роботу з колгоспним активом та опрацювання з ним до постановки на загальних зборах основних виробничих питань, так і підбір кандидатур для висування на керівні посади у громадському виробництві [209, арк. 46].

Політвідділи розгорнули активну роботу щодо залучення активу

колгоспів до їх організаторської діяльності. Більшість політвідділів МТС з перших днів своєї роботи активно співпрацювала з райкомами партії, спільно з якими проводились наради голів колгоспів, секретарів колгоспних партійних організацій, семінари пропагандистів, кущові партійні збори тощо. Беручи участь у засіданнях бюро райкомів, нарадах і пленумах райкомів партії, сесіях районних виконавчих комітетів, робітники політвідділів намагались вивчити колгоспне життя. Основними формами організації навчання колгоспників методів активного впровадження в життя політичних рішень, які застосовували політвідділи, стали школи, курси, семінари, колгоспні політичні університети, конференції, зльоти, конкурси, виробничі наради та "огляди" окремих представників активу (червоноармійців, сільської молоді, агростарост, помічників бригадирів, інспекторів з якості, трактористів, конюхів та ін.).

Представників колгоспного активу, які пройшли відповідне навчання, зараховували до лав політвідділів. Так, якщо в 1933 р. кожен політвідділ в середньому мав близько 400 осіб безпартійного активу, то в 1934 р. – понад 800 чоловік. Наприклад, в 1933 р. в Одеській області в 93 МТС нараховувалось 64 608 осіб зарахованого активу, то в 1934 р. вони становили вже 119 тис. чоловік [248, арк. 33].

"Колгоспи як соціалістична форма організації господарства можуть довести чудеса господарського будівництва, якщо на чолі їх стоять справжні революціонери, більшовики, і комуністи" [712, с. 2] – ці слова Й. Сталіна були цілком і повністю впроваджені в життя в 1933 р. у зв'язку з організацією політвідділів МТС, оскільки очолювали нові організації, як правило, партійні представники з міста. ЦК КП(б)У створив спеціальну комісію, яка займалась добром працівників політвідділів МТС і радгоспів. Очолював її один із секретарів ЦК, спочатку М. Хатаєвич, а пізніше П. Постишев. Комісією на роботу в політвідділи відбиралися комуністи, які мали досвід керівної партійної, комсомольської, організаційної і масово-політичної роботи серед населення. Майже всі начальники політвідділів мали

вищу і середню освіту, близько половини їх мали вищу політичну підготовку, багато закінчили інститут Червоної професури, Вищі курси марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б), Вищу комуністичну сільськогосподарську школу та інші навчальні заклади.

Враховуючи нові умови роботи на селі, ЦК ВКП(б) ухвалив перебудувати територіальні сільські партійні осередки за виробничим принципом, тобто таким чином, щоб поряд з територіальними осередками сільських установ існували окремі колгоспні виробничі партосередки [192, арк. 12]. Станом на 1 листопада 1933 р. у колгоспах республіки вже нараховувалось 5879 виробничих партійних осередків, 3 550 кандидатських груп, 3 412 партійно-комсомольських груп і 5 444 парторганізатора. Відсоток колгоспів, які мали партосередки, зріс за цей час до 77, 4 % замість 33 % на момент прийняття постанови ЦК КП(б)У "Про роботу колгоспного осередку" [192, арк. 54].

Політвідділи МТС підпорядковувались політуправлінню Наркомзему УСРР, а політвідділи радгоспів – політуправлінню Наркомату радгоспів. Безпосередньо відповідальність за свою діяльність вони несли перед обласними партійними комітетами. До складу політвідділів МТС і радгоспів входили начальник, два його заступники з загальнопартійної роботи та один помічник з комсомольської роботи. Начальник політвідділу МТС одночасно був заступником директора МТС, а начальник політвідділу радгоспу – заступником директора радгоспу з політичної роботи.

Найважливішими завданнями політвідділів були політичний контроль і нагляд за розстановкою і використанням колгоспних і радгоспних кадрів, які повинні були зіграти провідну роль у боротьбі за весняну сівбу і збирання врожаю, своєчасну здачу хліба та "очищенні, колгоспів і радгоспів від шкідницьких і класово-чужих елементів". Якщо МТС сприяли технічній модернізації сільського господарства, то політвідділи стали "надзвичайними органами партії" в сільських районах, які очолювала "більшовицька гвардія", а, відтак на них покладалися особливі завдання. Політвідділи мали остаточно

паралізувати "класового ворога" в колгоспах, подолати "дрібнобуржуазні забобони і власницькі тенденції вчорашніх одноосібників-власників" [1030, с. 34]. Вони виконували одночасно декілька функцій: організаційно-політичного унеможливлення соціального бунту, ідеологічного впливу на село, насаджування форм ударництва, змагання, політичного керівництва хлібозаготівлями, репресіями та розкуркуленням. Їх діяльність, як влучно охарактеризував І. Зеленін у своїх працях, посилила "надзвичайщину" в українському селі [846, с. 42].

Створення політвідділів повністю відповідало природі командно-адміністративної системи, режиму особистої влади Й. Сталіна, що утвердився на той час в державі. Не довіряючи сільським райкомам партії, свідченням чого став той факт, що політвідділи їм не підпорядковувались, та звинувачуючи їх у саботажі хлібозаготівель, сталінське керівництво сформувало та впровадило такі надзвичайні партійні органи на селі як політвідділи МТС і радгоспів. Перевіряючи роботу політвідділів МТС навесні 1933 р., начальник політуправління МТС Наркомзему СРСР О. Криницький у доповідній записці Й. Сталіну писав, що "колгоспники пов'язують свої успіхи з роботою політвідділів. Начальника та працівників політвідділу вони знають в обличчя і відгукуються про них добре, як про кращих людей партії та своїх твердих і чуйних керівників ..." [210, арк. 4].

Наприкінці 1933 р. – початку 1934 р. в Україні було створено 646 політвідділів МТС і 293 політвідділи радгоспів, до яких були відряджені відповідно 2 990 і 784 члени партії з міста, які вже мали певний досвід партійно-організаторської роботи. Статистичний аналіз даних про їх склад показав, що абсолютна більшість працівників політвідділів на території України мала попередній досвід керівної роботи не менше 3 років, і вони являли собою вже сформований тип партійних службовців. В середньому стаж керівної роботи начальників політвідділів МТС і радгоспів становив 4 роки 7 місяців, а їх заступників – 3 роки 5 місяців. Майже 80 % начальників політвідділів та їх заступників становили партійні працівники, з яких

відповідно близько 47 % та 35 % мали вищу партійну або спеціальну освіту. За соціальним походженням 60,7 % посланих людей на роботу в політвідділи УСРР становили робітники [210, арк. 28].

У зв'язку з діяльністю політвідділів МТС вітчизняними дослідниками різних поколінь тривалий час в історичній науці широко використовувався термін "організаційно-господарське зміцнення колгоспів", але вони зосереджувались переважно на їх матеріально-технічному забезпеченні, проблемі розподілу фондів та оплати праці колгоспників. Комуністична партія, здійснивши насильницьку колективізацію, намагалася модернізувати систему колгоспного господарювання, відтак взяла за зразок управлінську схему і структуру, подібну до існуючих у промисловості – бригадну систему, ознаки якої в Україні з'явилися ще наприкінці 20-х рр., але масового поширення набули лише після завершення колективізації, коли в колгоспах виникла доцільність створення внутрішньогосподарських форм виробничої роботи, враховуючи галузевий характер сільського господарства. Їх необхідність відчувалася, починаючи з весни і до глибокої осені, тобто у період сезонних сільськогосподарських робіт.

ЦК ВКП(б) здійснював організаційно-господарське зміцнення колгоспів, розвиваючи артільну форму, яка задовольняла владу, тому що організаційно забезпечувала швидке налагодження колективного виробництва в умовах неухильного зростання земельних площ, кількості реманенту, худоби, які усупільнювалися внаслідок масової колективізації. Артіль, яку на Другому з'їзді колгоспників-ударників визнали основною формою організації колгоспів та затвердили постановою РНК СРСР і ЦКВКП(б) від 17 лютого 1935 р. [503, с. 2], давала змогу вирішувати низку соціальних та політико-економічних завдань: налагодити колективну форму сільськогосподарського виробництва, відтворити механізм позаекономічного примусу, забезпечити умови першочергового виконання державних зобов'язань, модернізувати соціально-економічні відносини згідно з принципами більшовицької моделі соціалізму, тобто, якщо в комунах селяни

втрачали всяке індивідуальне майно, то в артілі їм залишали "агромінімум" (двір, присадибну ділянку, сад).

Ключовою організаційною ланкою колективного сільськогосподарського виробництва стала бригада. ЦК ВКП(б) визнав за доцільне "організувати в колгоспах бригади з постійним складом колгоспників, щоб, як правило, такі бригади провадили всі основні сільськогосподарські роботи протягом цілого року на певних ділянках" [682, с. 2]. Дбаючи про підвищення "господарської та політичної кваліфікації" бригадирів, партійні органи запроваджували інститут виконавців та наглядачів в українському селі, посиливши їх відповідальність за весь цикл сезонних робіт. Бригадна форма, крім виховних функцій, стала інструментом боротьби за врожайність, яку намагалися збільшити шляхом максимального використання фізичних можливостей людського організму. Відтак, з'явилися форми матеріального заохочення, ударництва, соціалістичного змагання. Бригади виникали "за кутковим принципом", за ознакою "бригади-двійки", за ознакою "спеціалізації", тобто на кожну сільськогосподарську культуру. До них приписували всіх колгоспників, навіть сільських вчителів.

Влада прагнула створити загальноколгоспні бригади за галузевим принципом, а правління колгоспів врахували територіально-цехову специфіку. Так, на початку 1934 р. в УСРР 16 239 колгоспів вже мали постійні виробничі бригади, а решта колективних господарств – сезонні. У 1938 р. на один колгосп припадало 2,8 рільничих бригад, а їх мали 84,5 % колективних господарств [772, с. 19].

Керуючись постановою "Про роботу політвідділів МТС, колгоспний осередок і взаємовідносини політвідділів і райкомів", політвідділи МТС з перших днів своєї роботи почали зміцнювати профспілкові, партійні і комсомольські організації, які були перебудовані за виробничим принципом, тому у період діяльності політвідділів, особливо в 1933–1934 рр., змінилось становище механізаторів, політичний вплив яких на селі як найбільш передової і політично свідомої частини колгоспників різко зріс. Поступово

трактористи, комбайнери та машиністи стали виокремлюватись в особливу категорію колгоспників, оскільки у всіх МТС в якості основної виробничої одиниці остаточно виокремилась тракторна бригада з постійним складом трактористів. У 1933 р. діяло 6 565 тракторних бригад, у 1937 р. – 18 838, а кількість трактористів збільшилася у 2 рази, досягнувши у 1937 р. 140 тис. осіб. Спостерігалось зростання чисельності комбайнерів – з 2 429 у 1933 р. до 18 607 у 1937 р. [536, с. 115].

В бригаді трактористи прикріплювались до тракторів на весь період сільськогосподарських робіт, та всі розпорядження бригадира та керівництва МТС були для них обов'язкові [732, с. 38]. Будучи членами постійної тракторної бригади, трактористи, як правило, переставали обслуговувати тільки свій колгосп, перетворюючись у виробничому процесі з колгоспників, які працювали на полях свого колгоспу, на працівників МТС, які виконували роботи на виробничих ділянках машинно-тракторної станції [49, арк. 9, 12]. Таким чином, залучаючись у виробничу систему МТС, трактористи поступово змінювали своє правове становище. Так, якщо до 1933 р. вони часто виділялися колгоспами незалежно від МТС, то з початком діяльності політвідділів їх призначали лише наказом директора МТС.

Масове створення постійних виробничих бригад дало можливість органам влади максимально використовувати робочу силу в колгоспах, забезпечуючи кожного працездатного хлібом по 200–300 г на день. Кожна дільнична бригада пересічно мала 40 колгоспників, з них – 20 чоловіків, 14 жінок, 2–3 підлітків, їй було відведено від 420 до 560 га землі під культурами [681, с. 5]. Сільськогосподарські угіддя розподілялися за кожною бригадою, незважаючи на відсутність реманенту, тягової робочої сили, і, якщо взяти до уваги наявність 20 чоловіків у бригаді і 400–500 га землі, то на кожного припадало по 20–25 га, а виорати щодня один гектар виснаженим і напівголодним селянам було фізично неможливо.

21 вересня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) була прийнята постанова "Про організацію використання тракторного парку", яка передбачала, що у

разі самовільного виходу тракторист позбавлявся "посвідчення тракториста" і одночасно виключався з колгоспу [580, с. 25]. Крім того, цією ж постановою було введено нову систему заохочень та стягнень, яка дозволяла керівництву МТС регулювати працю трактористів. Насамперед, гарантійний мінімум оплати праці трактористів був збільшений до 2 р. 50 к. грошима і 3 кг зерном за трудовдень. У постанові особливо підкреслювалося, що всі "розрахунки з трактористами здійснює безпосередньо МТС, для чого колгоспи вносять в МТС для оплати трактористам хліб і гроші в розмірах, визначених кількістю трудовднів, вироблених трактористами ..." [247, арк. 22]. Бригадирам тракторних бригад встановлювалася доплата від МТС, за домовленістю з якими вони могли навіть цілком перейти на оплату і утримання від МТС.

Розуміючи першорядну роль системи оплати праці у створенні стійких політичних кадрів, партійні організації дбали про те, щоб всі найважливіші рішення партії і уряду з цього питання своєчасно і зрозуміло доводились до широких мас колгоспників і механізаторів. Здійснення цих рішень партійні організації брали під свій безпосередній контроль, вимагаючи дбайливо ставитися до механізаторів, не допускаючи затягування нарахування ним трудовднів і виплати заборгованості. Секретарям райкомів та заступникам директорів МТС з політичної частини правлячі органи неодноразово прямо ставили в обов'язок перевіряти і покращувати матеріальний стан механізаторів.

Надалі з числа механізаторів були виділені комбайнери, які відповідно до прийнятої в квітні 1935 р. постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) були зараховані до штату МТС в якості постійних працівників, для яких запроваджувалась преміально-прогресивна система оплати праці на період збирання врожаю. В інший час комбайнери використовувались як трактористи, бригадири або ремонтні працівники з оплатою залежно від виробітку в розмірі від 200 до 240 руб. на місяць [972, с. 160–161]. Однак, грошова оплата трудовдня залишалася низькою, склавши в 1936 р. в

середньому в УРСР 85 коп. за трудовень [979, с. 34], і тому грошовий мінімум для механізаторів практично означав значно більше, ніж натуральний.

Система нарахування та оплати праці в колгоспах на трудовні (норму виробітку за одиницю часу) виявилась ганебною і принизливою, оскільки в ній виявилось чимало умовностей. Так, для того, щоб мати реальну кількість зароблених трудовнів, колгоспнику необхідно було спочатку виконати норми виробітку. За їх невиконання або низьку якість, обліком яких займався бригадир, колгоспник одержував меншу плату. Норми виробітку були реальними, а оплата праці – умовною, тому що її обліком займалися постійно, однак розраховували двічі на рік. Бригадирам нараховували пересічну кількість вироблених бригадою трудовнів та 25 % надбавки [374, арк. 24]. Трудовень вважали мірилом добробуту, трудової активності і виявом соціальної свідомості, однак насправді система оплати праці в колгоспах на трудовні виявилася модернізованим соціально-економічним інститутом кріпацтва, оскільки селян приписали до бригад і ланок, бригадири примушували працювати весь світловий день без права залишати поле, запроваджуючи систему відробітків. Колгоспників штрафували заробленими трудовнями, якщо вони не з'являлися на роботу, не виконували норми або державних хлібозаготівельних зобов'язань. Система і практика розподілу результатів роботи на трудовні, яка функціонувала у 30-х рр. в Україні, перестала бути суто економічною проблемою, набуваючи ознак соціальної катастрофи, оскільки в листопаді і грудні велика частина колгоспників на роботі не була зайнята, і рядові колгоспники, прикріплені до польової бригади, незважаючи на наявність великої кількості трудовнів за весь рік – отримували незначну їх кількість, про що вони повідомляли у своїх листах: "... адже зараз немає такої роботи, щоб можна було заробити 30 трудовнів. За 1936 р. я маю до 400 трудовнів, а за ці місяці лише 15. Звичайно отримують хліб тільки ті, хто має 36–40 трудовнів" [292, арк. 32]. Непрацевдатним членам колгоспу, тобто підліткам і селянам похилого віку,

хліб взагалі не видавали.

1 липня 1933 р., тобто напередодні чергового врожаю, наркомзем УСРР О.В. Одинцов інформував секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та голову РНК УСРР В. Чубаря про те, що згідно з телеграмою Й. Сталіна і В. Молотова, він розробив проект постанови "Про порядок видачі хлібних авансів в колгоспах з врожаю 1933 р. на внутрішньоколгоспні потреби", якою категорично заборонялося витратити хліб на громадське харчування, видавати його ледарям, а колгоспам, що не виконали хлібозаготівельних завдань, відмовлялося у видачі авансу. 10 січня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У констатувало факти невиплати хліба на трудодні родинам померлих колгоспників, які заробили їх у рік Голодомору.

Матеріальна незабезпеченість, низька оплата трудодня та відсутність хліба спричинили провокаційні та антирадянські настрої селян. Так, батько І. Симонова із с. Велика Лобуха Київської області написав своєму сину: " ... Ти хочеш, щоб я писав тобі добрі листи – руки не беруть. Життя з кожним днем погіршується. Хліба багато, але нам його не їсти. Користі нам від вільної торгівлі ніякої. Вдень і вночі у магазині стільки народу, як Першого травня на Червоні Площі. Взагалі, нашому братові скрізь добре жити при Радянській владі. Старий народ говорить, що було б дуже добре, якби повернулося старе" [292, арк. 12]. У листі до брата в м. Одесу А. Ровенко із с. Успенівка Херсонського району повідомляв: "Ми втратили молоді сили і життєрадісність, ми тепер в'янемо як польові квіти в грудневі морози. Народ пав духом, і похиленою головою тихо-тихо шле прокльони радянській владі.... Зараз перебуваємо на межі погибелі. Народ увесь в бригаді голодний і без оплати, а хліба у нас не продають. Розпитай там, чи будуть давати щось колгоспникам, чи вони знову будуть дохнути як 1933 р.? Цікаво знати їх політику. У нас в селі народ похмурий, бо радянська влада його згубила і живає зі світу ..." [292, арк. 14]. Водночас, автори 2 096 повідомлень із сільської місцевості у Київській області в 1936 р. наводять позитивні дані з питань матеріального забезпечення колгоспників, і у зв'язку з вирішенням

питання про вільний продаж хліба та збільшення оплати трудодня вказують на підйом і бадьорі настрої селян. Зокрема, мешканці с. Саксаганське в листі до сина у 99 артилерійський полк написали, що " ... зараз у нас регулярно платять гроші та вільно продають хліб і для трактористів стало набагато краще, ніж раніше. Радянська влада, партійні організації та наш улюблений вождь товариш Й. Сталін довели колгоспникам свою турботу ... " [292, арк. 24].

Незважаючи на те, що вжиті заходи сприяли зменшенню плинності кадрів МТС, і особливо комбайнерів, механізатори все ж таки покидали МТС з інших причин. Так, з одного боку, якщо в 1933–1936 рр. на кожен комбайн в МТС доводилося готувати по 3 комбайнера, однак їх все одно не вистачало, то в 1937–1939 рр. на кожен новий комбайн готували вже приблизно 1–2 комбайнера [124, арк. 62, 69]; а з іншого, в 1939 р. у записці Головного управління підготовки кадрів Наркомзему СРСР в ЦК ВКП(б) перераховано такі причини плинності механізаторів як прострочена заборгованість, незадовільні побутові умови, недостатня кваліфікація, що тягне за собою аварії, перевикористання пального і, відповідно, великі штрафи або усунення з роботи [124, арк. 98].

Комуністична партія вбачила в механізаторах одне з основних джерел поповнення своїх рядів у селі, тому їх підготовка здійснювалась під керівництвом партійних організацій, зокрема, бюро районних, обласних, крайових, республіканських партійних комітетів щорічно стверджували її плани, а потім стежили за їх виконанням. Одночасно в масштабах всієї країни політвідділи організували перепідготовку механізаторів. На основі МТС створювалися кваліфікаційні комісії, до складу яких входили секретар райкому партії і представники райвиконкому, які розподіляли всіх трактористів на I та II категорії, частину з яких знову відсиляли на навчання.

Неодноразово в рішеннях партійних організацій, з трибуни пленумів і конференцій вказувалося на необхідність прийому в партію найкращих механізаторів. Так, наприклад, у рішенні бюро ЦК ВКП(б) від 28 травня

1936 р. зазначалось: "ЦК підкреслює особливе значення підготовки до прийому в партію і вербування в підготовчі групи кращих стахановців серед трактористів і трактористок" [190, арк. 347]. Так, за даними 573 МТС і 7 030 колгоспів УСРР, в січні 1936 р. близько 17 % трактористів, 16,7 % комбайнерів МТС та 14,2 % їх помічників були членами партії і комсомольцями, що було значно більше, ніж серед інших категорій колгоспників, оскільки в цілому партійно-комсомольський склад серед колгоспних працівників становив 5,5 %, тваринників – 2,8 %, конюхів – 2,8 %. Переважну кількість механізаторів в Україні склали молоді люди віком до 25 років, серед яких 13,3 % трактористів та 14,3 % комбайнерів були комсомольцями [190, арк. 349–350].

Особливо цінним здобутком політвідділів ЦК ВКП(б) вважав залучення жінок на різні види робіт зі складними машинами та висування жінок-колгоспниць до лав колгоспного активу і керівних колгоспних кадрів.

В штаті політвідділів працювали помічники начальника політвідділу з жіночої роботи, які підбирались партійними організаціями з числа жінок-активісток з відповідною загальною освітою. Так, на роботу помічниками начальника політвідділу з жіночої роботи долучали вчителів, агрономів, працівників культури, вищих навчальних закладів, студентів комуністичних шкіл, партійних працівників. Зокрема, партійна організація Всеукраїнського інституту комуністичної освіти підбрала і послала в політвідділ 18 жінок-комуністок, які розгорнули серед жінок колосальну роботу, постійно організовуючи численні зльоти ударниць, виробничі конференції жінок-колгоспниць, наради жінок-інспекторів з якості, сількорок, індивідуальну та групову роботу з окремими колгоспницями за виробничою ознакою (доярок, трактористок, льонотеребильниць і т.д.). Так, до організації роботи політвідділів з жінками-активістками, жінки – керівні працівниці колгоспного виробництва нараховувалися одиницями і на один район припадало приблизно 150 жінок-активісток, то в результаті їх діяльності в 1934 р. кількість жінок, які працювали в кожному колгоспі зросла до 400

[949, с. 37]. За даними МТС Донецької області у весняній сівбі 1934 р., взяли участь 42 325 колгоспниць, з яких 13 242, тобто 31,2 % працювали на важких сільськогосподарських роботах: 452 трактористками, 458 причіплювачами, 266 сіяльницями, 6 547 боронувальницями, 2 196 орачами, 495 конюхами і т.д. За даними 72 МТС тієї ж області в жнивях взяли участь 89 866 колгоспниць, з яких близько половини (47,5 %) працювали на механізованих роботах (комбайнерами, барабанщицями, скидальницями, штурвальними, трактористками, в'язальницями і т.д.) [934, с. 94].

На початку третьої п'ятирічки, коли міжнародне становище серйозно ускладнилося, питання залучення жінок до роботи в МТС постало в центрі уваги партійних організацій. Завідувач Сільськогосподарським відділом ЦК ВКП(б) А.Я. Яковлев ще на Другому всерадянському з'їзді колгоспників-ударників 11 лютого 1935 р. у своєму виступі заявив: "Ті, хто стверджують, що жінка не годиться для трактора, забувають, що зараз знайдеться не так багато чоловіків ... Візьміть деякі райони, де розвивається промисловість, – там не вистачає робочої сили. Крім того, треба врахувати й інтереси оборони країни ... Коли країні буде загрозувати небезпека, всі ми сядемо на трактор" [1033, с. 42]. Так, починаючи з 1933 р. чисельність жінок-механізаторів стала неухильно зростати, і якщо в 1933 р. жінок-трактористок було не більше 2–3 тис., то наприкінці 1935 р. їх нараховувалось вже 19 тис., а в 1939 р. – 27 тис. [871, с. 25] Тисячі жінок працювали на комбайнах і причіпних знаряддях. Станом на 1 липня 1939 в МТС комбайнерами і помічниками комбайнерів працювали 25 тис. жінок, з яких більше 8 тис. були комбайнерами [591, с. 28]. Проте плинність серед жінок-механізаторів була вищою, ніж у чоловіків. Навіть в середині 1939 р. жінки-трактористи і комбайнери становили всього 8 %, помічники комбайнерів – 7 % і механіки – 2 % [591, с. 30].

"Політвідділи як надзвичайна форма організації, базуючись на силі та авторитеті всієї партії, на господарській могутності МТС, домоглися серйозних успіхів у справі перетворення відсталого ділянки соціалістичного

будівництва – сільського господарства – в передову" – зазначено в резолюції листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1934 р., рішенням якого політвідділи МТС були перетворені в звичайні партійні органи, які повинні були злитися з існуючими районними комітетами партії. На думку керівництва партії створення політвідділів на той час цілком себе виправдало, і вони відіграли винятково важливу роль у вирішенні політичних і організаційно-господарських проблем у сільському господарстві [846, с. 43]. Політвідділи радгоспів продовжували діяти ще понад п'яти років.

Звертає на себе увагу той факт, що політвідділи МТС були створені і почали діяти саме у сумнозвісному 1933 р., коли Голодомор в Україні набув найбільших масштабів. Безумовно, ці органи не стояли осторонь від хлібозаготівель, викачуючи останнє зерно у селян, прирікаючи їх тим самим на голодну смерть.

Отже, сталінська соціально-економічна революція в українському селі, яка тривала упродовж десяти років, починаючи з її проголошення на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) у 1929 р., завершилася не просто утвердженням колгоспної системи господарювання, а насамперед докорінною зміною соціального статусу селянства. Новий статус виявився справді напівкріпосним. Примусово об'єднані в одержавлені колгоспи та радгоспи, позбавлені землі і засобів виробництва, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом, селяни були зобов'язані виконувати свій "обов'язковий мінімум трудоднів" у формі натуральних поставок державі. Встановлення найвищою партійною владою кількості людино-днів (людино-виходів), яку кожний член колгоспу змушений був відпрацювати в громадському господарстві, з суворим покаранням – аж до виселення за межі України – тих, хто з якихось причин, в тому числі за станом здоров'я, не міг цього зробити, стало провідною формою прив'язування селян до рабської роботи на селі. Ця, так звана правова норма праці, була настільки жорстокою, що у передвоєнні роки не обминала навіть багатодітних жінок. Серед постраждалих були й ті жінки, які фізично не

могли мати встановлений мінімум виходів на колгоспну роботу у зв'язку з доглядом за дітьми-інвалідами, що стало особливим видом політичного садизму щодо селян.

При цьому в колгоспах зверху офіційно насаджувалася "копійчана" і "кількаграмова" (зерном) оплата одного трудодня, заробленого селянином в колгоспі, що фактично було безоплатною працею, яка зумовлювала проживання переважної частини, або й усіх колгоспників та їх сімей, впроголодь, використання в їжу листя буряків, лободи, кропиви, інших бур'янів. До того ж, колгоспна робота тривалий час не передбачала офіційних відпусток і вихідних, не мали селяни й пенсії, яка з часом призначалася в кілька раз меншою порівняно з іншими громадянами. Відтак, праця в сільському господарстві і проживання в селі все більше ставали мало престижними і безперспективними, оскільки щодо селян в радянському суспільстві цілеспрямовано була сформована несприятлива соціально-психологічна обстановка, що змушувало батьків відправити дітей в міста, на промислове виробництво, де здебільшого їх чекала не легша робота, ніж в селі і тривалий період далеко не найкращих умов проживання, що призвело до поступового знищення демографічно-відтворювального потенціалу села.

Однак, підбиваючи загальний підсумок 30-х рр. ХХ ст., не буде перебільшенням сказати, що найбільшим здобутком українських селян за це десятиліття було те, що вони змогли його пережити. Деякі важливі сторони сільського традиційного способу життя пережили навіть руїну сталінського врядування. Замість винищеного селянства з'явилося нове, щоб задовольняти потреби надіндустріалізації, і те, що ці та інші сторони сільського життя збереглись, давало підстави сподіватись, що у майбутньому мрія про національне самовизначення може знову відновитися.

3.2. Хутірське господарство та депортації українських селян у 30-х рр. ХХ ст.

У резолюції листопадового пленуму 1929 р. ЦК ВКП(б) було

зазначено, що "серйозною перешкодою для розвитку колективних форм господарювання є широко розвинута хутірська та відрубна система землекористування", і тому була проголошена лінія на ліквідацію цієї форми землекористування [484, с. 238], у 1933–1934 рр. в УСРР на землях колгоспів було створено 9 842 нових хутори, а на початку 1935 р. з'явилося ще 657 [242, арк. 48]. Багато хуторян, за характеристикою Наркомзему УСРР фактично мали одноосібні господарства.

Присадибні ділянки хуторянами використовувалися досить ефективно, оскільки урожайність всіх культур у них була вищою, ніж на полях колгоспів і радгоспів. Поступово в особистих підсобних господарствах, що значно скоротилося за роки Голодомору 1932–1933 рр. та посухи 1934 р., відновлювалося поголів'я худоби. Зокрема, у Харківській області в 1934 р. поголів'я великої рогатої худоби на фермах колгоспів скоротилося на 260 голів, а в господарствах колгоспників воно збільшилося на 253 голови. У Вінницькій області відповідно, – на 167 і на 182 голови [115, арк. 16, 21]. Такі ж факти були зареєстровані в Київській, Одеській, Чернігівській та інших областях.

Особисте підсобне господарство потребувало чималих трудових зусиль, за матеріалами бюджетних обстежень праця у ньому становила 23–24 % усіх річних витрат робочого часу, які певною мірою здійснювалася за рахунок роботи у колгоспах. Проте, хутірська форма як самостійний тип землекористування і господарства залишалась популярною серед сільського населення УСРР. Так, у Барському районі Вінницької області навіть в 1935 р. хутір залишався однією з основних форм розселення селян на колгоспній землі, і в деяких колгоспах кількість колгоспників, які проживали на хуторах, сягала 29 % [105, арк. 63].

10 квітня 1935 р. Український науково-дослідницький інститут колгоспного будівництва звернувся з офіційним листом до Наркомзему УСРР, в якому було зазначено, що "... пережитки капіталізму у формі хутірського розселення продовжують тиснути на колгоспне виробництво,

гальмуючи організаційно-господарське зміцнення колгоспів УСРР" [112, арк. 28]. На думку авторів, наявність в колгоспах такої форми старого розселення, як хутірські садиби на колгоспній землі, стала чинником, який гальмував процес утворення нового колгоспного села.

У річному звіті Наркомзему УРСР за 1935 р. зазначено, що "уривчасті дані, наявні з цього питання, показують, що початок руху щодо "зселення хуторів" в єдині господарські житлові центри не зменшується, а, навпаки, збільшується" [136, арк. 104]. Працівники Наркомзему УРСР пов'язували цей процес з новим будівництвом, яке при добровільному зселенні хуторів, як правило, відбувалось без плану і організованої систематичної допомоги, і тому, в таких умовах, звичайно, не можна було очікувати більш-менш правильного раціонального розміщення будівель. Колгоспи будували їх безладно, а збудувавши, переконувались в тому, що вони розмістили їх неправильно і недоцільно, марно витративши на це значні кошти. "Самоплив у справі "зселення хуторів" може призвести до великих нераціональних витрат матеріальних засобів і часу та до великих організаційно-господарських ускладнень на нових місцях поселення [136, арк. 105].

З метою виконання даного завдання було рекомендовано організувати державний рух з ліквідації хуторів і допомагати колгоспам вибрати нові центри, розпланувавши їх таким чином, щоб створити умови для багатогранної виробничої та культурної діяльності колгоспів і колгоспників. Крім того, хуторяни та одноосібники, які були виключені з колгоспів, сільські мешканці, зайняті в ліспромгоспах, торгівлі, на роботі у державних підприємствах впливали на ставлення колгоспників до роботи. Вони мали присадибні ділянки, наймалися на тимчасову сезонну роботу в колгоспи й радгоспи і заробляли більше, ніж колгоспники, які працювали там постійно, що відбивалося на ставленні селян до роботи в громадському господарстві. Аналіз даних бюджетних обстежень колективних господарств УСРР та чисельності наявного працездатного колгоспного населення у віці 16–59 років, проведений працівниками Держплану СРСР показав, що понад 22 %

працездатних колгоспників УСРР у 1936 р. не виробили мінімуму трудоднів, а 1,2 % взагалі не працювали в колективних господарствах [22, арк. 12]. В 1937 р. 21,2 % працездатних колгоспників УРСР не виробили мінімуму трудоднів, 8,5 тис. з яких зовсім не брали участі в роботі колгоспів, а середньорічний виробіток трудоднів в УРСР був нижчим, ніж в інших республіках СРСР [125, арк. 83], оскільки на рівень трудової активності українських селян впливали антирадянська та антиколгоспна агітація, голод 1932–1933 р. та посуха 1934 р., у процесі яких вони побачили і усвідомили соціальну незахищеність.

Переселення людей здійснювалось без їх згоди, за рішенням районних трійок, до складу яких входили голова райвиконкому, головний уповноважений НКВС та представники тих організацій, які використовували переселенців. Всеукраїнський переселенський комітет у першій половині 30-х рр. ХХ ст. без будь-якого погодження і згоди затвердив і здійснював такі плани переселення українського населення: 1) з України в РРФСР і БРСР – 24300 господарств; 2) внутрішньоукраїнські – 17 тис. господарств; 3) в Сталінградський край – 300 господарств; 4) Далекосхідний край – 484 господарства; 5) Азово-Чорноморський край – 14 тис. господарств [954, с. 148]. Крім того, Всесоюзний переселенський комітет активно використовував тих осіб, які свого часу були позбавлені волі, або перебували на засланні. Так, в його звіті за 1935 р. зазначено "у зв'язку з розвантаженням місць позбавлення волі перевести туди всіх засуджених і заарештованих, які знаходяться в камерах попереднього затримання з тим, щоб це переведення було закінчене до 15 квітня 1935 р. Зобов'язати органи міліції конвоювати арештованих в місцевостях, де немає пунктів конвойних військ, з камер попереднього затримання і виправно-трудоустанов у виправо-слідчі органи і назад, а також від і до етапо-посадочних пунктів" [954, с. 150].

Масове переселення українських селян було розпочато після засідання президії ВУЦВК 20 березня 1929 р, члени якої дійшли висновку, що "визнаючи правильно взяту на Україні тверду лінію на концентрацію нарядів

на переселення не менш ніж 20 господарств з кожного земельного товариства, що дасть реальну можливість ставити питання про колективізацію бідноти на землях, та одночасно і про організацію переселенців в сільськогосподарські колективи, Наркомзему УСРР необхідно терміново посилити в цьому напрямку роботу своїх органів" [773, с. 63]. Не зважаючи на те, що в проекті резолюції, схваленої головою ВУЦВК Г. Петровським та секретарем виконавчого комітету М. Василенком, розглядалася можливість здійснення переселення лише найбільш заможних селян "гуманними методами", однак закладена цим документом програма депортації українських селян, розглядалась місцевими органами ДПУ як конкретна директива, спрямована на виселення всіх прибуткових селянських господарств.

23 січня 1930 р. партійне керівництво УРСР створило республіканську комісію для вирішення питань та координації заходів, пов'язаних із розкуркуленням, до складу якої увійшли С. Косіор (голова), В. Балицький, В. Порайко, М. Демченко та П. Постишев [455, с. 357], яка в цей же день встановили контрольні цифри розкуркулення (150 тис. господарств), 60 тис. з яких планувалось вислати за межі України. 30 січня 1930 р. ці цифри були офіційно затверджено у постанові ЦК КП(б)У "Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації" [776, с. 76]

Були визначені й орієнтовані терміни початку операції, в тому числі з УСРР до 15 лютого 1930 р. планувалося виселити 30–35 тис. родин, з них 50 тис. осіб – до Північного краю [514, с. 107]. Крім того, було визначено й обсяги "куркулів", які необхідно було виселити – 3–5 % від загальної кількості селянських господарств у межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці, однак чітко не було розмежовано родини, які мали депортуватися у віддалені місцевості СРСР, і ті, що виселялися у межах округи. Диференціація селянських родин віддавалося на розсуд та свавілля місцевих активістів.

План масової операції щодо українських селянських родин був

викладений у доповідній записці заступника ДПУ УСРР К. Карлсона, відповідно до якої в першу чергу репресіям підлягав "антирадянсько-куркульський і контрреволюційний актив" (селяни, стосовно яких органи ДПУ вели агентурні розробки), потім – родини уже розстріляних, ув'язнених в концтабори та висланих в адміністративному порядку "контрреволюціонерів", і в останню чергу виселялися ті, хто не виявляв відкритого спротиву заходам влади, але не приймав активної участі в проведенні колективізації. Дотримуючись планового підходу у здійсненні репресій, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1930 р. була затверджена розкладка по округах на заслання селян у віддалені місцевості СРСР, які належали до другої категорії. С. Косіору та В. Балицькому доручили розіслати на місця відповідні директиви щодо депортацій, які планувалося завершити до 15 березня поточного року [783, с. 19].

Незабаром на репресії розкуркулених селян почали затверджувати та збільшувати ліміти. Розкуркулені селяни поділялись на три категорії: 1) до першої категорії включали "найбільш злісних противників, що засуджувались до вищої міри покарання або виселялись за межі республіки; 2) до другої категорії входив "куркульський актив", який складали "найбільш багаті куркулі"; 3) до третьої категорії належали селяни, які виселялись за межі району і розселялись на нових ділянках землі.

На першому етапі операції виселення селян, початок якої було покладено постановою ЦВК та РНК СРСР "Про заходи зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації та боротьби з куркульством" від 1 лютого 1930 р., планувалося в межах 20–25 лютого 1930 р. в УСРР репресувати за першою категорією 15 тис. осіб і депортувати 35 тис. куркульських сімей" [622, с. 5]. Крім того, ця постанова надавала урядам союзних республік та виконкомам країв і областей право застосовувати "всі необхідні засоби боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів та виселення їх за межі окремих районів і країв (областей)". У секретній інструкції ЦВК та РНК СРСР, яка

з'явилась 4 лютого 1930 р., була й визначена мета цих заходів – "рішучий підрив впливу куркульства на окремі прошарки бідняцько-середняцького селянства і безумовне придушення будь-яких спроб контрреволюційної протидії з боку куркулів колгоспам та заходам, що здійснюються радянською владою". Цією ж інструкцією було встановлено й ліміт виселення куркулів – 3–5 % загальної кількості селянських господарств в межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці [988, с. 22].

Під час розкуркулення селян викидали з власних хат, забираючи майже весь одяг, а в інструкції про порядок розкуркулення і виселення куркулів вказувалося, що верхній жіночий одяг (літній та зимовий) залишати тільки старий та тільки дві пари білизни для дорослих. Гроші та інші цінності повністю конфісковували. Все це представники місцевого активу чинили під суворим наглядом уповноважених із НКВС. Відповідно, операція здійснювалась в умовах жорсткого опору українського селянства, яке нерідко переходило до збройної боротьби з радянською владою, супроводжувалась терористичними актами, фізичним знищенням місцевих партійних, радянських керівників та колгоспного активу, тому чоловіків, визнаних "куркулями", а фактично "ворогами" та "зрадниками", розстрілювали, їх дружин відправляли до таборів ГУЛАГу, а дітей – до "сиротинців".

Селянам, які підлягали депортації, дозволялося взяти з собою майно в межах встановленої норми та продовольство з розрахунку на місяць (загальною вагою не більше 5–30 пудів на всю родину). В інструкціях також зазначалося, що селяни мають брати до багажу сокири, пили, лопати та теслярський інструмент.

Перші ешелони з українськими селянськими родинами вирушили в другій декаді лютого 1930 р., а 27 лютого 1930 р. заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон повідомив керівництво, що через станцію Бахмач і далі у напрямку території РСФРР вже пройшло 10 ешелонів з 17 294 розкуркуленими (з них: чоловіків 16 256, жінок – 5 718, дітей – 5 320) [783, с. 20]. За донесенням голові ОДПУ Г. Ягоді до 10 березня 1930 р. операція в

основному була завершена, з 29 українських округ було видалено 92 970 осіб [543, с. 337].

У радянській каральній практиці найчастіше застосовувалося виселення у віддалені місцевості РСФРР, що було не чим іншим, як засланням. Так, станом на 1 травня 1930 р. з території України було виселено 20 761 селянських сімей у кількості 98 743 чол., а також 32 сім'ї та 14 894 чол. "одинаків особливого призначення", які були тими головами "куркульських" родин першої категорії, що відправляли до Сибіру. Інших селян також відправляли на північ, переважно в Архангельську область і Комі АРСР (19 658 сімей у кількості 93 461 чол., з яких 31 956 чоловіків, 28 014 жінок, 33 491 дитина) [845, с. 36].

За спільною постановою ЦВК СРСР та РНК СРСР "Про надання крайовим (обласним) виконкомам і урядам автономних республік права виселення куркулів за межі районів суцільної колективізації сільського господарства" від 1 лютого 1931 р. право на депортацію населення надавалося не лише органам ОДПУ, а й місцевим органам влади на рівні райвиконкомів і сільрад [680, с. 2]. В результаті кампанія "ліквідації куркульства як класу" набула такого розмаху, що місцеві органи влади не могли справитись з потоком "розкуркулених", що змусило політбюро ЦК КП(б)У в середині березня 1931 р. розіслати директиву, в якій зазначалось, що "у зв'язку з тим, що більшістю районів УСРР проведено попередні арешти куркулів та їх вислання, куркулів, які перебувають під арештом при сільрадах та райвиконкомах необхідно звільнити з-під арешту і застосувавши до них розселення в межах району" [225, арк. 92]. До розкуркулених і висланих селян за межі України в цей період нерідко потрапляли не лише заможні селяни, а й середняки та бідняки, які не бажали вступати до колгоспів, колишні партизани та червоноармійці, які мали заслуги перед радянською владою. Самотужки обробляючи свої земельні наділи, вони досягли певної стабільності, змогли гідно утримувати свої родини та набули репутації міцних господарів, що якраз і стало приводом для швидких

висновків оперативних трійок ДПУ. Не зважаючи на ці обставини, ліміти на депортації селян продовжували збільшуватись. Так, у листі секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева першому секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору від 29 травня 1931 р. було підкреслено, що "згідно постанови ЦК ВКП(б) від 20 травня 1931 р. у республіці повинно бути проведено виселення 30 тис. куркульських сімей в Уральську область" [563, с. 214].

За даними ОДПУ протягом 1930–1931 рр. з України було виселено 63 817 сімей, з яких потрапили у Північний край – 19 658, Урал – 32 127, Західний Сибір – 6 556, Східний Сибір – 5 056, Якутію – 97, Далекий Схід – 323 [848, с. 16].

У першій половині 1930-х рр. депортовані українці брали участь у будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, гідроелектростанцій на річках Свирі й Ниві (Карелія), залізниць Котлас-Ухта, Байкало-Амурської та ін. Так, на початку 1933 р. заступник наркома лісової промисловості повідомляв уряду про стан українських робітників у сибірських ліспромгоспах: "на ґрунті недоїдання спецпереселенців і особливо їх дітей лютують цинга, черевний та висипний тиф, приймаючи форми епідемічного характеру з масовою смертністю" [783, с. 27].

Місця спецпоселень вибирались не випадково, і пізніше були конкретизовані постановою ЦВК і РНК СРСР від 18 січня 1938 р., в якій було визначено райони заселення загальносоюзного значення (Далекосхідний край (Сахалін та Камчатка), Кавказька АСРР, Сибірський край, степові райони Азербайджанської СРР, північні частини Кримської АСРР, Карело-Мурманський район, Чорноморський округ Північнокавказького краю, Бурят-Монгольська та Якутська АСРР) [849, с. 103].

Становище переселенців, спецпереселенців (до 1934 р.) та трудпоселенців (1934–1944 рр.) було надзвичайно важким. Незважаючи на те, що радянський правовий ідеологічний апарат, уникаючи слово "ув'язнений", постійно вводив у обіг нові терміни, їх сутність не мінялась. Становище спецпереселенців та трудпоселенців у виправно-трудо

таборах та спеціально створених трудових поселеннях дещо відрізнялось від в'язниць режимом утримання, охорони та матеріального забезпечення, однак, переселенці залишались однаково безправними і знедоленими.

Потяги з розкуркуленими та "контрреволюційними" українцями йшли на Північ та Схід, натомість їх місце заповнювали переселенці з Росії та інших регіонів СРСР. Уже 9 серпня 1931 р. заступник Голови ДПУ УСРР К. Карлсон повідомляв ЦК КП(б)У: "Керівництво розселенням спецпереселенців із Середньої Азії у кількості 3 тис. господарств, організація їх господарського, адміністративного, культурно-побутового життя, охорона, оперативне обслуговування та раціональне використання як робочої сили покладено на органи ДПУ. Розселення цих господарств планується у південних районах: Каховський район – 400, Хорловський – 800, Скадовський – 400, Голопристанський – 300; Генічеський – 350, Ново-Васильєвський – 250, Ново-Троїцький – 250 та Акімовський – 250. Всього в середньому очікується 18 тис. чоловік" [783, с. 23].

Переселення людей з інших республік СРСР в Україну тривало і в наступні роки. У 1933 р. з БСРР було розселено в Одеській області 5 399 селянських господарств (34 345 осіб), з Ярославської в Донецькій – 2 081 (19311 чол.), із Західної* в Дніпропетровській – 6716 (38612 чол.); у 1934 р. Харківська та Дніпропетровська області прийняли 3530 господарств (19 123 чол.) з Воронежської та Західної областей. Всього ж у 1933–1937 рр. Всесоюзним переселенським комітетом та Переселенським відділом НКВС СРСР в Україну було переселено 44 457 родин (221 465 чол.). Однак, найбільше переселенців (117 149 чол.) прибуло в УСРР в голодному 1933 р. [228, арк. 3, 65; 227, арк. 2].

Організація виправно-трудова таборів та спеціально створених

* До складу області ввійшли території зі скасованих Брянської, частини Калузької, Смоленської, частини Тверської губерній і Великолукського округу Ленінградської області. Спочатку Західна область поділялась на 8 округів: Брянський, Великолукський, Вяземський, Клінцовський, Ржевський, Рославльський, Смоленський (Ярцевський) і Сухинічський.

трудоуведень регламентувалася постановами РНК СРСР від 16 серпня 1931 р., 20 квітня 1933 р. та 21 серпня 1933 р., якими відповідальність за розташування, нагляд, господарсько-побутове обслуговування та трудове використання виселених куркулів покладалося на ГУЛАГ. Станом на 1 червня 1938 р. на обліку ГУЛАГ нараховувалось 997 329 трудпоселенців, які проживали в 1 741 трудпоселеннях, адміністративне управління яких здійснювали 150 районних і 800 селищних комендатур, що підпорядковувались місцевим відділам НКВС, а в центрі ГУЛАГ НКВС СРСР [849, с. 112]. Звертає на себе увагу довідка Верховного Суду СРСР, підготовлена у 1934 р. після фронтального обстеження Наримського краю, в якій йшлося про те, що "у більшості районів краю спецпереселенці у господарському відношенні влаштовані незадовільно, оскільки житлове будівництво не було розпочате своєчасно, і в результаті у ряді селищ житлова проблема вкрай загострилась. На початку зими переселенці опинились в куренях та землянках, зовсім не захищених від холодів та дощів. Крім того, становище більшості з них погіршується відсутністю теплового одягу і взуття. Майже всі поселення розташовані на великій відстані від водних шляхів і до кінця зими продовольством забезпечені не були. Мережа медпунктів абсолютно недостатня, і тому спостерігається висока смертність серед літніх людей та дітей. Зокрема, за даними Подабельської комендатури протягом літа 1934 р. померло 1 375 чоловік, в тому числі 1 106 дітей; Середньо-Васюгівської комендатури з моменту розселення спецпереселенців до 1 вересня 1934 р. померло 2 158 чоловік, тобто 16,13 % їх загальної кількості" [870, с. 14].

Нелюдські умови існування, відсутність мінімальних побутових умов, невлаштованість та розлука з рідними змушувала певну кількість депортованих селян нелегальним шляхом повертатися на батьківщину. З метою припинення цього процесу 4 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов направив всім начальникам НКВС та начальникам УНКВС країв та областей телеграму № 11926, в якій наказував "взяти на облік всіх

куркулів та кримінальних злочинців області, які повернулися після відбуття покарання, втікачів з таборів та заслання. Всіх, взятих на облік, поділити на дві категорії: 1) найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту і розстрілу в порядку адміністративного проведення справ через трійки; 2) менш активні, але ворожі елементи, що підлягають висланню в район за вказівкою НКВС СРСР. До 8 липня 1937 р. повідомте телеграфом кількість осіб за першою та другою категоріями з виокремленням куркулів і кримінальних злочинців" [327, арк. 22].

Варто відзначити, що українських селян депортували не лише у віддалені місцевості СРСР, а й просто видаляли з села за його межі. Такі селянські родини становили більшість з-поміж інших репресованих. Лише в 1930-х рр. за третьою категорією в СРСР були виселені 400–450 тис. родин тобто близько 2 млн селян [1011, с. 54].

21 листопада 1930 р. Наркомзем УСРР підготував спеціальний обіжник селянських родин третьої категорії, в якому чітко зазначалося, що таких селян треба наділяти землею "за мінімальними споживчими нормами" на відокремлених ділянках, на віддалених і незручних для сільськогосподарського використання землях, розрахованих на спільне проживання не більше 10–20 господарств. Цю роботу планувалося завершити до грудня 1930 р. [479, с. 248]. Згодом такі сім'ї розселяли в межах району або сільської ради на нових позаколгоспних землях, у так званих "виселках", які сучасні дослідники іноді називають "куркульськими резерваціями" або "кантонами" [785, с. 81], соціально-правовий статус яких був досить вичерпно виписаний у постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1932 р. [923, с. 468]. Згодом більшість із тих, хто був на "виселках", також вирішили депортувати.

Раціональний підхід до репресій селянських родин виявив секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, який наприкінці травня 1931 р. звернув увагу регіональних партійних комітетів на те, що недоречно відправляти в заслання сім'ї, які не мають у своєму складі працездатних осіб, оскільки "замість

внеску у соціалістичну економіку вони лише створюють баласт у місцях переселення". Неабиякий прагматизм у цій справі продемонстрував й секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, який клопотався, щоб депортації в Україні відбулися після посівної кампанії 1931 р., коли селянські родини вже встигнуть обробити поля для держави, тому навіть було зменшено квоту примусових мігрантів для УСРР, і замість запланованих 40 тис. було вирішено відправити у заслання лише 30 тис. господарств. Однак, тимчасово зменшені для України норми депортацій зросли після весняної сівби і уже в червні 1931 р. примусові міграції активізувалися. Впродовж цього місяця з республіки в Уральську область та інші місцевості РСФРР вирушило 11 ешелонів з 4 853 селянськими родинами загальною кількістю 18 279 осіб. Взагалі, планувалося вивезти ще 25 тис. сімей, або близько 100 тис. осіб, однак цим планам не судилося реалізуватися, оскільки з другої половини 1931 р. масове розкуркулення, а відтак, і масові депортації сімей майже припинилися [900, с. 381]. У подальшому такі репресії стосовно жінок, дітей і людей похилого віку дозволялося здійснюватися в індивідуальному порядку і невеликими групами.

Чергова спроба нових акцій проти "куркулів" на зразок початку 1930 р. була здійснена вже тоді, коли Україна потерпала від страшного голоду. Так, 3 січня 1933 р. ЦК КП(б)У просило вище політичне керівництво СРСР дозволити вислання на Північ 400 родин "злісних елементів, куркулів і одноосібників" Харківської області, що перш за все передбачало розпродаж їх майна, а також позбавлення присадибної ділянки та всіх будівель. Сумнозвісні ліміти встановлювались і для інших областей (Дніпропетровської області – 500, Чернігівської – 300 господарств) [31, арк. 43].

Голод, який у цей час лютував в Україні, не зупиняв місцевих партійних керівників. Масштаби здійснених акцій очевидно викликали занепокоєння вищого політичного керівництва УСРР, оскільки 1 березня 1933 р. ЦК КП(б)У відхилило нове прохання Дніпропетровського обкому

КП(б)У про виселення 1 тис. господарств колгоспників і одноосібників, "що організовують саботаж сівби", а 16 березня було відмовлено й Одеському обкому КП(б)У у проханні вислати 250 родин одноосібників, що "злісно ухиляються від сівби" [225, арк. 122, 123].

Проте, у 1934 р. масові депортації українських селян знову були відновлені. 17 жовтня 1934 р. ЦК КП(б)У звернулось до ЦК ВКП(б) з проханням санкціонувати вислання за межі УСРР 500 сімей одноосібників, які не виконали встановлені для них плани хлібоздачі. Так, аргументуючи свій запит, перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор в листі секретарю ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу вказував: "... у зв'язку з саботажем хлібоздачі, який в ряді районів і селищ Вінницької, Чернігівської, Київської та Харківської областей був організований куркульськими елементами в одноосібному секторі, ми змушені були поставити питання про вислання за межі УСРР найбільш злісних противників здачі хліба і організаторів саботажу. Вже зараз областями представлені списки осіб, що підлягають висланню, які будуть переглянуті ще раз. Основна кількість одноосібників припадає на села у прикордонних районах, де в ряді місць був організований абсолютно відвертий і нахабний саботаж хлібоздачі в одноосібному секторі, який необхідно зламати будь-якою ціною, тому прошу дозволити нам вислання за межі України 500 чоловік злісного куркульського елемента і організаторів саботажу разом з родинами" [226, арк. 185].

Про плани "трудового використання залишків куркульських господарств з Північного Кавказу, контрреволюційного націоналістичного елемента та куркулів з УСРР, які виселяються" нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода 20 січня 1935 р. доповідав голові РНК СРСР В. Молотову: "З УСРР 3000 родин – 12 000 чол. на підприємствах Білбалткомбінату в районі Біломорсько-Балтійського каналу. З Північно-Кавказького краю 750 родин – 3 000 чол. будуть освоєні у сільському господарстві в Північному Казахстані через організацію нестатутних сільськогосподарських артільей і 750 родин – 3 000 чол. передаються для трудового використання в Бавовнорадгоспи

Узбекистану" [419, арк. 11].

Нормативи встановлені в ході операції щодо виселення сільського населення України не витримувались, оскільки повністю залежали від позиції союзних, республіканських, місцевих партійних та радянських органів, спецслужб. Так, попередньо з території України до Казахстану планувалося виселити 6–7 тис. куркульських родин, однак вже на початку 1936 р. в деяких документах ДПУ з'явилась зовсім інша цифра – 15 тис. родин. Пізніше в листі народного комісара внутрішніх справ Г. Ягоди фігурувала цифра – 17 тис. господарств. "З цього контингенту 3 тис. господарств будуть заселені до вже існуючих трудпоселень НКВС Карагандинської області, з них на 1 тис. господарств побудова нового житла непотрібна, 2 тис. господарств тимчасово розселяться в клубах, школах тощо. Ці переселенці будуть використані на будівництві житла в нових селищах для інших переселенців. 14 тис. господарств будуть розселені на відведених землях в Акмолинському і Сталінському районах Карагандинської області, для яких потрібно організувати 14 нових селищ і облаштувати житлове, комунально-побутове і господарське будівництво. Це будівництво, а також сільськогосподарський устрій переселених буде організовувати ГУЛАГ НКВС" [354, арк. 4]. Однак, з'ясувалось, що Казахстан практично не був готовий до переселення такої кількості осіб.

17 липня 1936 р. перший секретар ВКП(б) Карагандинського району О. Амосов звернувся з листом до Й. Сталіна, в якому він писав: "на виконання рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 28 квітня 1936 р. в Карагандинській області Казахської АРСР повинно бути розселено 15 тис. господарств переселенців з України, загальною кількістю населення 45 тис. чоловік, враховуючи середній склад сім'ї – 3 особи. Станом на 10 липня 1936 р. в область вже завезено 5 535 переселенських господарств з кількістю населення 26 778 чоловік, або в середньому на одну родину – 5 чоловік, замість запланованих 3. Ця обставина збільшить контингент до 72 тис. чоловік, замість 45 тис., або рівно на 27 тис. (60 %) більше попереднього

плану. Однак, план житлового будівництва НКВС, складений з розрахунку забезпечення житловою площею 45 тис. осіб у нормі 2,5 квадратні метри на чоловіка обсягом 731 983 кубометри, фактично не збільшувався, а тому обсяг житлового будівництва на контингент 72 тис. чол. складе лише 1,5 квадратні метри на людину, що створить надмірну житлову перенаселеність з відповідними наслідками" [354, арк. 7]. Подібна ситуація, яка склалась і в інших трудпоселеннях, обумовила постанову РНК СРСР від 5 вересня 1936 р., якою Народні комісаріати внутрішніх справ СРСР та УСРР, а також РНК УРСР зобов'язувались дотримуватися встановленої попередніми нормативами кількості переселенців.

Створення спецпоселень та трудпоселень, як правило, здійснювалось у найвіддаленіших степових районах Казахстану, і лише працелюбність українців дозволяла звести, хоча і примітивні, але придатні для житла бараки і будинки, побудувати медичні пункти, школи, приміщення господарського призначення. Однак, для розвитку інфраструктури поселень катастрофічно не вистачало коштів. В умовах суворих режимних обмежень, побутової невлаштованості, браку харчів та промислових товарів, виснажливої праці серед депортованих селян був дуже високий рівень захворюваності та смертності. У зв'язку з цим, голова РНК Казахстану І. Ісаєв 22 квітня 1937 р. звернувся до В. Молотова з проханням виділити на 5 млн крб. більше для подальшого житлового, промислового і господарського будівництва [849, с. 109]. Однак, враховуючи кількість депортованих "куркульських родин" з України, цих мізерних коштів не вистачило для їх розміщення і облаштування, організацію праці та налагодження необхідного харчування. Відтак, 21 вересня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) було змушене відреагувати на прохання наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова "про надання з резервного фонду СРСР 30 млн крб. для покриття витрат на організацію семи лісозаготівельних таборів" [849, с. 110].

Крім того, оскільки українські селянські сім'ї традиційно були багатодітними, у засланні опинилося дуже багато дітей різного віку, які

набагато важче, ніж дорослі, долали труднощі нового буття. Дитячих лікарів практично не було, а ті спеціалісти, яким довелося працювати з великою кількістю дітей, не здатні були надати їм кваліфіковану медичну допомогу, тому загальний відсоток захворюваності серед депортованих дітей становив 85 % , величезною там була й їх смертність. Відтак, в той час, як радянська преса і радіо щодня повідомляли про перемоги і рекорди на всіх ділянках соціалістичного будівництва, мільйони людей безкоштовно, в нелюдських умовах працювали в концтаборах, на лісопозаводах, в поселеннях для спецпереселенців, і їх праця стала звичайним явищем на великих будовах п'ятирічок. Більше половини депортованих селянських родин направили на найбільш важкі й виснажливі роботи у лісову, будівельну та гірничорудну промисловість. Частина з них об'єднали у так званих "нестатутних сільськогосподарських артілях". Зокрема, в роки другої п'ятирічки функціонувала спеціальна комісія на чолі з заступником голови РНК СРСР А. Андрєєвим, до якої надходили заявки на робочу силу. В одному із протоколів її засідання було зазначено: "Слухали питання про додаткові заявки на спецпереселенців та їх розподіл. Постановили зобов'язати Вищу Раду народного господарства (ВРНГ) у 3 денний термін надати в ОДПУ свої кінцеві заявки на спецпереселенців; задовольнити заявки "Східсталі" на 14 000, "Колірметзолота" – 4 600, "Автобуду" – 5 000, "Східвугілля" – 31 000 родин куркулів, зобов'язавши їх у 2 денний термін погодити відповідні договори з ОДПУ" [961, с. 274]. Відтак, кількість репресованих та депортованих селян планувалась відповідно до потреб виробництва, а комісія на чолі з заступником РНК СРСР А. Андрєєвим стала, не чим іншим, як своєрідним спеціально організованим координатором депортацій, посередником між республіканськими карально-репресивними органами та ГУЛАГом, підприємства якого потребували дармової робочої сили. Комісія, виконуючи наряди соціалістичних будівництв, фактично дотримувалася військового протоколу. Так, якщо перші хвилі депортацій відбувалися в атмосфері хаосу й незадовільної підготовки місць, то вже пізніше "чистки"

села здійснювалися за заявками промисловості. Діяла відпрацьована схема: ОДПУ отримувало від комісії заявку на кількість "ворожих елементів", а промислові об'єкти-замовники брали на себе "турботу" про них. До селянських сімей не підходили диференційовано, ї не ділили їх на працездатних і утриманців. Фактично вперше в історії політичного терору виселялася вся родина без жодної градації, закріпленої законодавчо. Отже, ті селяни, які хотіли зберегти приватну власність, наражали на небезпеку і свої родини, оскільки всіх, хто проживав із ними під одним дахом, автоматично зараховували до кола людей, не гідних жити серед колгоспників.

Варто підкреслити, що масові депортації українського населення у 30-х рр. ХХ ст. здійснювалися не лише з метою позбавлення від "саботажників та контрреволюційного і куркульського елементу", а й освоєння нових земель. Так, 17 січня 1935 р. нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода заявив: "Насильницьке переселення проводилось не тільки як репресивне, але і з метою економічного освоєння окремих недостатніх щодо цього районів. Головним завданням переселенських заходів повинно було стати заселення Далекого Сходу, Сахаліну, Сибіру і Карело-Мурманського краю з одночасним розгортанням в цих районах залізничного і промислового будівництва" [771, с. 32].

Масові депортації сільського населення України здійснювалися також і в ході інших операцій, які начебто обумовлювалися необхідністю зміцнення обороноздатності країни, "підвищення рівня дисципліни осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві і вели антигромадський, паразитичний спосіб життя" тощо. Зокрема, на початку 1938 р. партійно-державним керівництвом була розгорнута активна ідеологічна робота з підготовки сільської громадськості до прийняття рішучих заходів щодо зміцнення трудової дисципліни в колгоспах та скороченню присадибних ділянок колгоспників. Так, до лютого 1938 р. у них було вилучено понад 21 тис. землі як "незаконно відрізаної від громадських земель колективних господарств зверх норми, встановленої для колгоспного

двору", а в тому випадку, коли вже засіяна колгоспником ділянка перевищувала норму, дозволялося безкоштовно зібрати урожай з неї на користь колективного господарства [135, арк. 62]. Для колгоспів, які з великими ускладненнями справлялися з власними землями, додаткова передача тисяч гектарів ріллі не мала істотного значення, і ця акція суттєво не вплинула на рівень працездатності колгоспників.

Справа в тому, що в 1938 р. близько 8,7 % працездатних колгоспників зовсім не працювали в колгоспах, 22,6 % виробляли за рік до 50 трудоднів і 15,8 % – від 51 до 100 трудоднів [135, арк. 61]. Деякі місцеві органи влади намагались покінчити з таким становищем надмірним адмініструванням та необґрунтованим виключенням людей з колгоспів. Так, у Кам'янець-Подільській і Житомирській областях з колгоспів виключали цілі сім'ї, батьки яких пішли працювати на державні підприємства.

У постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про заборону виключення колгоспників з колгоспу" від 19 квітня 1938 р. було засуджено таке формальне, і бюрократичне ставлення до членів колгоспів, яке відштовхувало від роботи в колективних господарствах порядних людей. ЦК ВКП(б) пропонував користуватись виключенням як останнім заходом щодо явно невинуватих осіб і лише після вичерпання всіх передбачених Статутом сіль господарської артілі заходів запобіжно-виховного характеру. Одночасно було вжито й заходи щодо поліпшення справи розподілу доходів в колгоспах, підвищення натуральної і грошової оплати трудодня.

9 жовтня 1938 р. РНК УРСР було прийнято постанову "Про попередній розгляд наслідків господарювання колгоспів", в якій "відставання тваринництва в республіці пояснювалося недостатньою увагою до цієї галузі керівників та працівників колгоспів, у зв'язку з протиставленням особистого господарства громадському". У постанові було наголошено на тому, що "хутірська форма розселення особливо негативно впливає на тваринницьку галузь колгоспного виробництва як з точки зору організації праці на фермах та їх обслуговування, так і з точки зору організації природної кормової бази.

Тваринницька галузь досі не має постійних бригад, однак не тільки тому, що є хутора, а й тому, що колгоспи дрібні, однак хутірська форма розселення значно збільшує час, що витрачається на охорону та обслуговування худоби, а також його регулярність. Хутірська форма розселення є безпосередньою причиною, яка гальмує раціональну організацію кормової бази, оскільки часто поділяє пасовища на окремі дрібні клаптики, порушуючи організацію випасу стада. Розпорошеність хуторів ускладнює збір, організацію і прогін на пасовищі стад худоби " [11, арк. 114].

Незабаром Наркомземом УРСР було підготовлено наказ, який передбачав надзвичайно суворі заходи за злісне ухиляння від трудової дисципліни в сільському господарстві. Голова РНК УРСР Д. Коротченко детально вивчив та проаналізував стан справ у багатьох колгоспах республіки і поставив питання перед ЦК КП(б)У про те, щоб надати право правлінню колгоспу вирішувати питання про виселення із сіл осіб, які ведуть "паразитичний спосіб життя", до складу яких було віднесено й мешканців хуторів – однодвірних поселень поза межами сіл, яких таврували як куркулів, що "... стали головною перешкодою завершення колективізації". Й. Сталін підтримав цю пропозицію, і "йдучи назустріч побажанням передових колгоспників" 2 грудня 1938 р. ЦВК СРСР ухвалив рішення "Про виселення з УРСР осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві і вели антигромадський, паразитичний спосіб життя", відповідно до якого "соціалістичне планування колгоспних садибних ділянок" зводилось "до правильного розміщення всього будівництва господарського центру колгоспу та розміщення виробничого, культурно-освітнього, соціально-побутового та комунального сектора з точки зору раціональної організації всіх виробничих процесів як на самій садибі, так і в полі" [1, арк. 46]. У рішенні наголошувалось на тому, що "планування нових господарських центрів буде правильним тоді, коли задовольнить, з одного боку, умови цього артільного етапу розвитку колгоспів, забезпечуючи їх господарську діяльність, а з іншого, – коли, без корінної зміни існуючої

колгоспної системи забезпечить її подальший розвиток як основного державного виробничого пункту" [1, арк. 47].

Партійно-державне керівництво СРСР вважало, що "сільськогосподарська артіль буде міцною лише тоді, коли на її полях і фермах буде велика кількість зерна, худоби, птиці, овочів та інших продуктів, і коли колгоспник побачить, що йому вигідніше отримувати м'ясо і молоко з ферми, ніж заводити свою корову і отару" [737, с. 59]. У цьому контексті, хутірська форма розселення вважалась одним з основних негативних факторів, які уповільнювали процес завершення колективізації, організаційно-господарського зміцнення колгоспів та порушували трудову дисципліну колгоспників. "Розпорошеність осель колгоспників по всьому колгоспному масиву, периметр якого вимірюється кілометрами, а у великих колгоспах – десятками кілометрів, ускладнює організацію праці. У зв'язку із залишками хутірської форми розселення селян відсутній постійний зв'язок між бригадами і в бригадах, або вона стає випадковою. Важкі збори на роботу мешканців хуторів, скорочують робочий день, в результаті збільшується невихід на роботу, ускладнюється швидка організація всякого роду виробничих зборів і нарад, величезна кількість часу витрачається на подолання відстаней від хутора-житла до місця роботи, бригади, правління колгоспу, яке за таких умов не може бути правильним, безперервним, оперативним [1, арк. 10].

5 грудня 1938 р. Наркомзем УРСР інформував начальника переселенського бюро Наркомзему СРСР С. Гільмана про кількість хуторів в Україні, які підлягали ліквідації: "на Київщині – 5 100, Чернігівщині – 1 384, Житомирщині – 13 806, Вінниччині – 2 111, Миколаївщині – 100, Кам'яниць-Подільській окрузі – 3 139, МАРСР – 342, а разом – 25 982 хутори " [258, арк. 32].

На початку 1939 р. Держплан СРСР затвердив план "розселення хуторських господарств" та їх перехід "на проживання в колгоспи", до якого занесли 12 тис. українських хуторів, з яких було виселено 95 462

господарства. Загалом, протягом періоду колективізації (починаючи з 1928 р. і до 1938 р. включно) 1,4 млн селянських господарств не потрапили до колгоспів, і за даними перепису населення 1937 р., одержаними ЦК КП(б)У 15 січня 1937 р. від Управління народногосподарського обліку, з України було виселено 285 тис. куркульських господарств з населенням 1 млн осіб [265, арк. 93].

Наприкінці 1938 р. – початку 1939 р. у більшості колгоспів УРСР були проведені збори колгоспників, на яких обговорювалось питання "організації проведення заходів щодо виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському і господарстві й ведуть паразитичний спосіб життя". Зокрема, у Київській області у 282 колгоспах було проведено збори колгоспників, на яких було вирішено виселити 421 чол. [314, арк. 56].

У доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова керівникам партії й уряду від 13 грудня 1938 р. зазначалося, що "більшість виступаючих відзначали позитивний вплив проведених зборів, які сприяють зміцненню трудової дисципліни в колгоспах. Селянство активно викриває на загальних зборах ледарів і дармоїдів й одностайно приймає рішення про виселення їх у віддалені райони країни" [316, арк. 174]. Однак насправді такої "одностайності" не існувало, і коли обговорювались кандидатури, які не заслуговували такого суворого покарання, то колгоспники часто не підтримували такі пропозиції. Нерідко з метою виконання вказівки "зверху" організатори зборів здійснювали тиск на селян, а іноді й фальсифікували протоколи зборів.

Керівниками деяких районів УРСР виявилось надмірне прагнення до масового виселення всіх, хто не виробив мінімуму трудоднів та мав присадибні ділянки, не враховуючи причин. Зокрема, у Чернігівській і Харківській областях, було винесено рішення про виселення інвалідів та багатодітних сімей, необґрунтованість виселення яких з'ясувалась лише після прибуття покараних у віддалені місцевості.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 27 травня 1939 р. прийняли спільне рішення "Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання", в якому вони вказали на наявність серйозних перекозів політики партії на місцях у галузі колгоспного землекористування.

За рекомендацією травневого (1939 р.) пленуму ЦК ВКП(б) було визначено і запроваджено обов'язковий мінімум трудоднів для працездатних колгоспників, який був встановлений у розмірі – 100 трудоднів у бавовницьких і 60–80 трудоднів у решті районів СРСР. Крім того, на червневому (1939 р.) пленумі ЦК КП(б)У було розроблено конкретні заходи ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі, а також зобов'язано партійні і радянські органи "встановити неослабний контроль за недоторканістю громадських земель колгоспів" і активізувати процес ліквідації хуторів, оскільки станом на 1 січня 1939 р. в Україні налічувалось 151 тис. колгоспних дворів, розташованих в хуторах, з них одиничних дворів – 62 013, від 2 до 3 дворів на одному хуторі – 27 174, від 3 до 5 дворів – 23 100 хуторів. Так, загальний план зселення хуторів в СРСР в 1939 р. становив 105 тис, а в 1940 р. – 46 тис. хутірських дворів у колгоспні селища в основному був завершений на початку 1941 р. [531, с. 28]. На думку партійного керівництва ці хутірські поселення в умовах соціалістичного будівництва стали перешкодою на шляху поліпшення колгоспного господарювання, гальмували землеустрій, запровадження правильних сівозмін, створювали величезні незручності для їх мешканців через відірваність від шкіл, клубів і громадських установ, що позначалось на трудовій дисципліні, знижувало продуктивність праці, негативно впливало і на побут колгоспників.

Усвідомлюючи реальний стан справ та удавану провину спецпереселенців і трудпереселенців органи державного управління не один раз порушували питання щодо повернення їм громадянських прав. Так, ще в травні 1932 р. ОДПУ СРСР звернулося з цим проханням стосовно окремих осіб до президії ЦВК СРСР, який 17 травня 1932 р. постановив: "беручи до

уваги, що особи, які перераховані в доданому списку (931 особа) з спецпереселенців проявили себе в місцях нових поселень сумлінною роботою, високою продуктивністю праці, лояльним ставленням і підтримкою заходів радянської влади, – клопотання ОДПУ і держорганів в поновленні їх в громадянських правах задовольнити". Продовжуючи роботу в цьому напрямку, ЦВК СРСР 27 травня 1934 р. ухвалив постанову, в якій було краєвим і обласним виконкомам відповідно до постанови ЦВК СРСР від 3 липня 1931 р. "Про порядок поновлення в громадянських правах виселених куркулів" рекомендував "... поновлювати переселенців в громадянських правах після 5 років з дня виселення, а тим хто працював в золотій і платиновій промисловості – після закінчення 3 років, за списками спецпереселенців, представленими відповідними уповноваженими органами ОДПУ, у зв'язку з тим, що вони зарекомендували себе в місцях нових поселень безперечно сумнівною працею, лояльним ставленням і підтриманням заходів радянської влади" [966, с. 401]. Водночас, прийняті рішення носили лише частковий характер. 17 березня 1954 р. було розіслано спільне розпорядження міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова та заступника генерального прокурора СРСР М. Хохлова, в якому міністрам внутрішніх справ союзних республік, начальникам управлінь міністерства внутрішніх справ країв та областей наказувалось зняти з поселенського обліку "колишніх куркулів", виселених з районів суцільної колективізації.

5 липня 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову "Про зняття певних обмежень в правовому становищі спецпоселенців", відповідно до якої з обліку знімалися діти спецпоселенців, які не досягли 16-річного віку та діти спецпоселенців старші 16 років, які перебували на навчанні. 13 серпня 1954 р. було прийнято рішення "Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів", згідно з яким були звільнені всі селяни, депортовані в 1929–1933 рр. В 1955 р. Радою Міністрів СРСР було прийняте рішення "Про видачу спецпоселенцям паспортів", що відкрило їм шлях до поступового повернення на історичну батьківщину.

Отже, депортації сільського населення України у 30-х рр. ХХ ст. здійснювались без будь-яких наявних на те правових підстав, відповідно до постанов РНК СРСР, рішень політбюро ЦК КП(б), які дублювались постановами РНК УСРР, ЦК КП(б)У, органами ДПУ–НКВС та ін. Створення механізму масового насилля над людьми свідчило про переродження всієї суспільної, насамперед державної структури, повного підпорядкування суспільства сталінському самовладдю. Тоталітарна система СРСР могла функціонувати лише за умови, якщо в ній були зайняті люди, які не мали власних поглядів на життя, а тому діяли як витримані ідеологічно функціонери, не спроможні сприймати як людей всіх, кого система оголошувала своїм ворогом.

3.3. Особливості терору в українському селі

В Україні "чистка" кадрів у галузі сільського господарства особливо активно почала здійснюватись після підписання В. Чубарем 17 лютого 1933 р. постанови РНК УСРР "Про хід засипки насінневих фондів" з таким пунктом: "Визначити за можливе тим, хто вкаже на захований хліб у ямах – видавати частину цього хліба в розмірі 10–15 %, а весь залишок зерна, захованого колгоспниками, повертати на поповнення насінневого фонду, і знайденого в одноосібників – на хлібозаготівлю" [8, арк. 23].

Чистки завдали великої шкоди сільськогосподарському виробництву. Один з керівників радгоспів в Україні П. Капустін на нараді в січні 1933 р. говорив: "Є постанова провести у нас чистку, з 30 тис. чоловік уже залишилось близько 18 тис., ми повинні їх переглянути й вилучити непотрібні елементи, а з ким ми будемо сіяти ..." [67, арк. 23]. Через підозріле ставлення політвідділів до інженерів та агрономів виникла загроза повного очищення радгоспів від технічних й агрономічних кадрів, і в подальшому їх керівникам прийшлося прикласти немало зусиль, щоб замість звільнених під час чистки фахівців знайти та підібрати нових.

У березні 1933 р. ОДПУ СРСР оголосило про викриття

"контрреволюційної шкідницької організації в деяких органах Наркомзему і Наркомрадгоспів, головним чином у сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу, Білорусії". Наступного місяця ДПУ УСРР викрило так звану "українську філію" цього "контрреволюційного заклоту" в сільському господарстві. За повідомленням ДПУ УСРР, заарештовані мали на меті "підірвати селянське господарство і викликати голод в країні". Постановою судової трійки республіканського ДПУ від 27 квітня 1933 р. всі учасники "змови" були притягнені до кримінальної відповідальності (4 були страчені, а решта отримали від 3 до 10 років позбавлення волі) [287, арк. 38, 39].

Активну партійну чистку політвідділи провели в Україні в квітні 1933 р., однак, уже на той період в колгоспах і радгоспах людей охопила байдужість, вони втратили віру й страх, а тому вже не боялись погроз і покарань. Фінал діяльності політвідділів був закономірним: "Політвідділи, працівники яких являються посильними партії, також самоусунулись від боротьби за найсуворішу державну та трудову дисципліну, забувши про цей найперший обов'язок. Більше того, деякі начальники політвідділів стали на захист недбайливих господарів, приглушуючи критику й самокритику, мабуть звикнувши вже до безпорядків, які відбуваються в радгоспах" [846, с. 43].

Безлад у колективних господарствах та виснажених голодомором селах України супроводжувався активним опором селян. ДПУ кваліфікувало його як масовий терор та новий метод боротьби проти радянської влади. Хоча кількість терористичних проявів на селі, за статистикою ДПУ, у 1934 р. була нижчою від рівня 1933 р., однак темпи наростання непокори виявились вищими порівняно з попереднім роком. Найпоширенішими формами боротьби стали фізичні розправи з радянським активом та підпали. За оперативними зведеннями СПВ ДПУ УСРР отруєння коней, корів і свиней набули систематичного характеру, у січні–березні 1934 р. внаслідок пожеж згоріли тисячі пудів соломи, сіна, конюшини, колгоспні приміщення та

інвентар, хоча й так не було чим утримувати худобу й обробляти землю. Водночас, до терористичних проявів на селі ДПУ УСРР відносило так звані "волинки", учасниками яких стали близько 300 жінок, терор яких полягав лише в тому, що вони вимагали хліба й намагалися розібрати в колгоспі картоплю.

За даними НКВС, восени 1934 р. у селах України склалася ситуація з проведенням посівної кампанії не набагато краща, ніж весною чи впродовж 1933 р. Це неминуче мало призвести до чергових втрат у сільськогосподарському секторі економіки та продовження випробувань голодом для жителів села. Політика радянської держави на селі у 1934–1935 рр. мало чим відрізнялась від тієї, що реалізовувалась на початку 1930-х рр. Так, 16 липня 1935 р. прокурор СРСР А. Вишинський вимагав від прокурорів союзних республік притягувати до відповідальності одноосібників, які ухилялися від виконання "зобов'язань по зернопоставкам", а 17 липня політбюро ЦК ВКП(б) нагадало Україні про повернення з урожаю 1935 р. 34,8 млн пудів насіннєвої позики [346, арк. 82]. 28 липня 1935 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про скасування судимості колгоспників, засуджених на термін до 5 років, але, водночас було передбачено залишати вирок суду для осіб, засуджених за злісне і систематичне невиконання зобов'язань з поставок сільськогосподарської продукції (зернопоставки, м'ясопоставки, молокопоставки тощо).

Впродовж 1936–1939 рр. відбулась нова хвиля розкуркулення, політичних чисток і смертних вироків. Збереглися принципи й методи хлібозаготівель, хоча обсяги валового збору зменшились, продовжувала діяти стимулююча система оплати праці та нарахування трудоднів. Зокрема, весною 1939 р. запроваджувався обов'язковий річний мінімум трудоднів, вироблених колгоспниками, – від 60 до 100, за невиконання якого вони підлягали виключенню з колективу [979, с. 36].

Політика колективізації не завершилася розселенням хуторів, депортаціями сотень тисяч селянських сімей та масовим заснуванням

колгоспів у 1934 р., тобто на час роботи XVII з'їзду ВКП(б), коли політичне керівництво звітувало про остаточну перемогу колгоспного ладу. Вона набула потворних форм у 1937–1938 рр. Таке становище значно обумовлювалось складними процесами, які проходили в партії. Було репресоване ціле покоління партійних керівників, багато рядових комуністів. Зокрема, у 1937 р. були ліквідовані майже всі вищі урядовці, в тому числі Х. Раковський, Е. Квірінг, П. Любченко, організатори репресій – П. Постишев, С. Косіор. В. Чубар, В. Балицький. Із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У було репресовано 100, а з 11 членів Політбюро було страчено 10 [761, с. 279]. Партійні комітети очолили нові, молоді кадри, переважну більшість з яких складати люди з початковою освітою, та які навчались політичному керівництву в обстановці підозрливості, шпигуноманії і страху, що не могло не позначитись на стилі і методах роботи.

2 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило розпочати репресивну кампанію проти колишніх куркулів і карних злочинців. Наступного дня генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін телеграмою повідомив про це народному комісарові внутрішніх справ СРСР М. Єжову та регіональному керівництву комуністичної партії. Днем пізніше з постановою ознайомилося політбюро ЦК КП(б)У та партійні керівники восьми областей України, включаючи Молдавську АРСР.

Жахливий план знищення та заслання до таборів і в'язниць майже 270 тис. радянських громадян був розроблений наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим і затверджений на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. під офіційною назвою "Оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 "Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів".

Наказ № 00447, який передбачав переслідування колишніх куркулів, злочинців, членів релігійних громад, членів політичних партій, противників більшовиків під час громадянської війни, козаків та інших "антирадянських елементів", дав старт кампанії терору, що тривала від серпня 1937 р. до

листопада 1938 р., жертвами якого за сучасними оцінками стали близько 800 тис. осіб, більшість з яких були розстріляні, а інші отримали тривалі терміни ув'язнення і пізніше загинули в таборах.

В Україні ця терористична сталінська операція сучасними дослідниками названа "куркульською", оскільки була спрямована на винищення заможних селян, яке почалося ще в 1929–1930 рр., коли основною формою боротьби з ними було обране так зване "розкуркулення", що включало економічне пограбування селян, порушення їх прав та репресії.

Й. Сталін особисто оголосив політику "ліквідації куркульства як класу", вважаючи найзаможніший прошарок селян найбільшою загрозою для пролетарської диктатури: "Виконання п'ятирічки в чотири роки в сільському господарстві – це роки створення і перемоги колгоспного ладу. Колгоспи закріплені і шлях до старого одноосібного господарства закрито остаточно. Вирішено історичне завдання перекладу дрібного індивідуального роздробленого селянське господарства на рейки соціалістичного великого землеробства і СРСР з країни дрібноселянської перетворився в країну найбільшого землеробства Весна 1933 р. ознаменувалася великими зрушеннями в боротьбі за якість, але ще є багато недоліків в сільськогосподарському виробництві. Нам ще доведеться багато попрацювати над тим, щоб зробити колгоспи більшовицькими, перетворити вчорашнього одноосібника в свідомого трудівника соціалістичного суспільства, зробити всіх колгоспників заможними, остаточно розгромити залишки куркульства ..." [539, с. 41].

Селян, зарахованих до куркулів, поділяли на три категорії: 1) активні вороги радянської влади, які брали участь в антирадянських виступах і підлягали десятирічному ув'язненню або розстрілу; 2) пасивні вороги радянського ладу, які намагались в рамках радянського законодавства боронити свою власність (їх майно підлягало конфіскації, а самих господарів висилали до північних і східних районів СРСР); 3) лояльні до політики комуністичної партії особи, які не чинили опору радянській владі, певна

частина яких з метою збереження власного господарства навіть була готова вступати до колгоспів (таких селян переселяли на інші території, надавши їм гірші землі).

В 1937 р. закінчувалися терміни висилки багатьох із них. Під час проведення перепису 1937 р. навіть була розповсюджена спеціальна анкета, щоб перевірити в місцях заслання куркулів, чи вони там є, чи вже повернулися в Україну. Зокрема, на цій основі було відновлено кримінальну справу про так звану "Контрреволюційну організацію у сільському господарстві України", жертвами якої стали відомі фахівці в галузі сільського господарства – агрономи, селекціонери, ветеринари, які вели активну роботу з підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та пошуку нових економічних моделей господарювання. Їх діяльність відбувалася в рамках легально створеного ще в листопаді 1922 р. "Всеукраїнського агрономічного товариства" (ВАТ), мета якого полягала у наданні допомоги агрономам в поліпшенні якості їх роботи. ВАТ існувало протягом 4 років, мало свій друкований орган "Українську сільськогосподарську газету" і в 1923 р. за свою діяльність було нагороджено золотою медаллю ВДНГ СРСР. Однак, в 1929 р. органами ДПУ діяльність ВАТ була трактована як така, що спрямована на відновлення капіталістичного ладу шляхом: 1) збочення політики та практичних заходів у галузі сільського господарства; 2) зміцнення і розвитку індивідуального міцного селянського господарства; 3) ослаблення економічної потужності УСРР шкідницькими діями в різних галузях сільського господарства; 4) надання допомоги міжнародній буржуазії, що виявилась в інформуванні про стан дослідної справи і економіки сільського господарства [838, с. 133]. В результаті органами ДПУ УСРР було заарештовано 46 фахівців сільського господарства, з яких 29 стали основними фігурантами у справі про "Контрреволюційну організацію в сільському господарстві УСРР".

Серед заарештованих, звинувачення яких у справі було побудовано виключно на участі у діяльності ВАТ, були такі провідні фахівці у галузі

сільського господарства як В. Батиренко (завідувач Укрсортмережі Насіннесоюзу при Наркомземі УСРР), М. Вольф (член колегії Наркомзему УСРР), А. Воронін (старший інспектор агрогрупи Наркомзему УСРР), А. Дедусенко (керівник кабінету фінансування Інституту сільськогосподарської економіки), Г. Дибольд, І. Доленко, О. Іоффе (спеціаліст з тваринництва Наркомзему УСРР), К. Кононенко (член правління Укрсільгоспбанку), К. Маньковський (професор Геодезичного інституту), Г. Обдула-Абдулевский, Б. Овсянников, М. Резніков, Ю. Уман (інспектор Наркомзему УСРР) та ін., одні з яких займали керівні посади в Наркомземі УСРР, а інші працювали в Переяславі, Дніпропетровську, Житомирі і т.д. За національною ознакою серед них було 12 українців, 8 росіян, 6 євреїв, 3 греки, француз і поляк [866, с. 114].

Справою ВАТ було нанесено удар по верхівці опозиційно настроєної національної сільської інтелігенції, відкрито новий етап у боротьбі з "контрреволюцією" та "націоналізмом" в Україні. Фактично, цей процес став наочним прикладом поєднання класового підходу з міфом про існування націоналізму як ідеології в радянській Україні, своєрідним набором кримінально-політичних штампів, що використовувались в 1930-х рр. для ідейного обґрунтування сталінського терору проти всього українського народу. В той час, коли процес було розпочато над науковою аграрною інтелігенцією та освіченими фахівцями сільського господарства, поступово поширено на працівників харківських сільськогосподарських вищих навчальних закладів та управлінців апарату управління аграрною галуззю України, в надрах ДПУ велося "слідство", а точніше – підготовка грандіозного показового спектаклю – суду у справі "Трудової селянської партії", своєрідною базою якої мали стати "шкідники сільського господарства України". Насправді ж, сталінській владі було просто і вигідно пояснити проблеми, викликані колективізацією та насильством над селянством, діями "шкідників" – в дусі досліджуваного періоду і відповідно політичній кон'юктурі. Продемонструвавши можливість позасудових

розправ, оскільки число жертв, що пройшли у зв'язку зі справою, значно перевищувало кількість учасників ВАТ, він став одним із показових процесів над фахівцями сільського господарства України та розпочав смугу масового терору.

18 березня 1930 р. "Вісті ВУЦВК" повідомили про викриття органами ДПУ УРСР угруповання, яке нібито працювало з 1924 р. і робило все для того, щоб у семирічному плані розвитку сільського господарства України, плані боротьби з посухою і в контрольних цифрах відображати ідейні настанови контрреволюційної організації. Склад "шкідників" був підібраний зі смаком, за принципами "шахтинської справи" – так, щоб представити всі ланки управління сільськогосподарським виробництвом та його постачання: Держплан, Наркомзем, Укрсільбанк та ін. На лаву підсудних потрапили відомі спеціалісти сільського господарства (всього 19 чоловік). Роль емісара "Трудової селянської партії" відводилася М. Резнікову – начальнику сільськогосподарського управління Наркомзему УРСР, тому у пресі навіть з'явився термін "резниківщина". За сценарієм ДПУ було проведено судовий процес, на якому було доведено, що "шкідники" діяли практично у всіх ланках сільськогосподарського виробництва, в тому числі й в сфері підготовки кадрів. Крім того, в газеті повідомлялося, що у Харківському сільськогосподарському інституті група професорів (6 чоловік) робила все, щоб "перспективні спеціалісти – випускники – не попадали до апарату лісового господарства та в наукові заклади", і що вся система підготовки кадрів у цьому вищому навчальному закладі була спрямована "проти соціалістичного будівництва" [735, с. 3].

В обвинувальному висновку без наявності будь-яких доказів стверджується: "Офіційно це товариство переслідує лише мету об'єднання агрономічних сил країни і надання агрономічної допомоги населенню. Однак, під оболонкою ВАТ організація з метою зміцнення і посилення своєї діяльності сформувала тимчасове правління і раду, створила численні філії та організувала ряд маршрутних виїздів співробітників в сільську місцевість як

в цілях відбору, активізації і відпрацювання основного активу цих філій, так і з метою вербування кадрів контрреволюційної організації. У 1925 р., коли контрреволюційна діяльність ВАТ стала надто явною і організації загрожував провал, керівники дійшли до висновку про необхідність її ліквідації. Проте, навіть після ліквідації ВАТ члени контрреволюційної організації продовжували активну антирадянську діяльність у нових формах – працювали в радянських установах, захопивши майже всі основні агропланові та агровиробничі установи як у центрі, так і на місцях, що дало їм широку можливість використовувати у своїх цілях апарат Наркомзему УСРР з метою ідеологічного впливу та сприяння і допомозі у масштабній шкідницькій роботі в галузі сільського господарства... " [838, с. 135].

З матеріалів справи видно, що співробітники ДПУ УСРР з самого початку слідства домагалися зізнань заарештованих про участь у контрреволюційній діяльності. Однак, на допитах всі обвинувачені заперечували причетність до контрреволюційної діяльності в рамках Всеукраїнського агрономічного товариства, обґрунтовуючи характер діяльності його науковою спрямованістю з метою надання допомоги сільському населенню в організації ведення сільського господарства.

Більшість обвинувачених у справі діяльності "Контрреволюційної організації у сільському господарстві України" працювали в Наркомземі УСРР, були чудовими фахівцями, а відтак нерідко висловлювали критичні зауваження на адресу неправильної, на їх думку, політики радянської влади щодо селянства, що ДПУ й розцінювало як контрреволюційну діяльність. В цілому, звинувачення у справі побудовано виключно на свідченнях обвинувачуваних, які носять не конкретний, іноді навіть суперечливий характер, та засновані на суб'єктивних припущеннях допитуваних, що викликає серйозні сумніви в їх достовірності. Так, професор Харківського сільськогосподарського інституту С. Тумановський на допиті визнав, що "... будучи ідеологічно близьким до керівництва контрреволюційних організацій, я був їх знаряддям у справі виховання кадрів в дусі, що не відповідає

політиці радянської влади, чим наносив шкоду радянському сільському господарству". Проте, кримінальну справу було направлено в судову інстанцію, і, незважаючи на відсутність доказів винності, 1 червня 1930 р. надзвичайна сесія Верховного суду УСРР засудила 29 підсудних за статтею 54-7 (шкідництво) КК УСРР, визначивши 24 винним різні терміни позбавлення волі від 2 до 10 років, а 5 засуджених були позбавлені волі умовно і звільнені з-під варти [838, с. 137].

Доля засуджених у цій справі склалася по-різному, однак багатьох з них не обійшла друга хвиля репресій 1937 р., що було характерним для більшості кримінальних справ про контрреволюційні злочини та антирадянську діяльність. Зокрема, А. Воронін, К. Кононенко і М. Резніков знову зазнали кримінального переслідування за причетність до діяльності контрреволюційної організації "Трудова селянська партія". Повторно притягувалися до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність у 1937–1938 рр. і інші засуджені. Так, на різні терміни позбавлення волі були ув'язнені в виправно-трудова табори (ВТТ) А. Дедусенко та І. Доленко, Б. Овсянников, М. Резніков, Ю. Уман. Найсумнішою була доля А. Дедусенка та І. Доленка, яких в 1938 р. було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу.

Під час допитів звинувачених у кримінальній справі про "Контрреволюційну організацію у сільському господарстві України", представники органів ГПУ УСРР ставили питання про те, "хто став їх теоретичними вчителями і натхненниками з питань сільськогосподарського будівництва в Москві", готуючи тим самим підґрунтя для інших більш гучних процесів проти групи відомих вчених-аграрників (М. Макарова, О. Чаянова, А. Челінцева).

У процесі додаткової перевірки, пов'язаної з реабілітацією репресованих, Інститут історії АН УРСР та Інститут економіки АН УРСР на основі аналізу архівних документів у 1987 р. дійшли висновку, що "Всеукраїнське агрономічне товариство виникло як самостійне громадське

формування, статут якого був зареєстрований в НКВД. Воно відіграло важливу роль в мобілізації агрономічних сил у відновленні і розвитку продуктивних сил сільського господарства. ... У діяльності ВАТ нічого контрреволюційного не було. Всі наради, засідання, курси, конференції відбувалися легально. Звіти про його діяльність постійно публікувалися в офіційному друкованому органі "Українській сільськогосподарській газеті". Судові процеси над групою вчених-аграрників, які входили до складу товариства здійснювалися з метою розправи над тими, хто засуджував суцільну колективізацію, та звинувачення відповідальних співробітників різнопрофільних сільськогосподарських інститутів і установ у посиленні господарської кризи, щоб приховати справжніх винуватців того, що відбувалося в сільському господарстві УСРР".

28 квітня 1989 р. Пленум Верховного суду УРСР задовольнив протест прокурора республіки і всі 29 звинувачених та засуджених в ній були реабілітовані за відсутністю в їх діях складу злочину [838, с. 142].

У цей же час за схожим сценарієм відбувся процес над "шкідниками лісового господарства", але він не набув масового поширення та широкої реклами й пройшов так же, як і викриття "шкідників" у овочевому господарстві, рибній промисловості та тваринництві. Всі ці справи були подібними і повсюди серед "шкідників" головували спеціалісти з дореволюційним стажем або непролетарського походження, які на той час становили 40 % всіх освічених фахівців сільського господарства України. Варто також зазначити, що боротьба зі "шкідництвом" у сільському господарстві України, яка завдала нищівного удару по значній частині фахівців-аграрників, відбувалася саме, тоді, коли дефіцит кваліфікованих агротехнічних кадрів був найгострішим і становив майже 25 тисяч чоловік, і десятки великих радгоспів і колгоспів УРСР не мали жодного агронома та ветеринара.

Початком доби "Великого терору" сучасні вітчизняні дослідники вважають 3 липня 1937 р., коли генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін

телеграмою повідомив народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова та регіональних керівників партійних організацій про постанову політбюро ЦК ВКП(б) "Про антирадянські елементи" [429, арк. 89], в якій було визначено контингент репресій – колишні куркулі й карні злочинці, а також міри покарання.

Відповідно до постанови "Про антирадянські елементи" регіональні партійні керівники повинні були подати на розгляд політбюро ЦК ВКП(б) пропозиції стосовно комплектування трибуналів із трьох осіб, до числа яких, як правило, входили начальник НКВС, перший секретар ЦК, крайового або обласного комітету ВКП(б) та прокурор краю, області або республіки. Ці пропозиції разом із вказаною кількістю зареєстрованих куркулів і карних злочинців мали бути подані на розгляд вищому партійному керівництву впродовж п'яти днів.

3 липня 1937 р. М. Єжов директивою № 266 проінформував всіх начальників крайових та обласних управлінь НКВС про рішення політбюро й зобов'язав їх подати необхідні дані до 8 липня 1937 р. [326, арк. 22].

М. Єжов проявив ініціативу, скоригувавши визначення цільової групи запланованої операції і впровадивши як додатковий критерій втечу з таборів і поселень для куркулів, оскільки в 30-х рр. ХХ ст. масова втеча людей з виправних установ примусового характеру привела до того, що серед населення СРСР сформувалася особлива група, яка в офіційних документах мала назву "куркулі-втікачі". Саме ця категорія, на переконання влади, була тією силою, що поповнювала загони "бандитів", ряди сільських "терористів" й "шкідників" у містах та на новобудовах.

Незважаючи на заборону, колишні куркулі, поверталися додому, і у зв'язку з тим, що в колгоспах спостерігалася нестача робочих рук, місцева влада, сільради, правління колгоспів й районні відділи органів держбезпеки фактично не тільки не опиралися їх поверненню, але й недбало ставилися до контролю над цим контингентом.

"Куркулі-утікачі" із таборів та спецпоселень проживали з

підробленими документами, як у селах, так і в містах, і крім цього, у 1936–1937 рр. вони, нелегально повернувшись на батьківщину, вимагали повернення майна, конфіскованого в 1930–1933 рр.[325, арк. 20], тому реєстрацією осіб, які відбули термін ув'язнення, або втікачів із місць покарання займалася міліція (відділ карного розшуку), а органи безпеки повинні були приділяти підвищену увагу контролю над ними. Зокрема, у доповідній записці Київського обласного управління НКВС наркомом внутрішніх справ УРСР І. Леплевському від 25 серпня 1937 р. повідомлялось, що " ... у Васильківському та Фастівському районах розкрито українську повстанську організацію, що ставила своїм завданням повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення "Самостійної України". Ця організація була закладена колишнім жителем с. Будаївка (сучасна Боярка) Васильківського району І. Гринько, який недавно повернувся з таборів, де він відбував покарання за контрреволюційну діяльність. Заарештовані куркулі-утікачі І. Гринько, Г. Пасіка та С. Корова, будучи учасниками організації, проводили підривну роботу по лінії сільського господарства, зривали посівну кампанію та збір врожаю в колгоспах. У справі заарештовано 11 осіб, з яких вже зізналося – 4 людини. Проводяться додаткові арешти" [293, арк. 27].

Для УРСР точкою відліку фатальних подій є 4 липня 1937 р., коли за розпорядженням політбюро ЦК КП(б)У наркомом внутрішніх справ УРСР І. Леплевський передав директиву про репресії всім підрозділам НКВС [174, арк. 38]. В свою чергу міські та районні відділи НКВС повинні були, повністю використовуючи апарат держбезпеки та міліції, проаналізувати наявні списки "ворогів", повідомлення агентів, інформаторів і резидентів та до 6 липня 1937 р. подати їх обласному керівництву НКВС, яке в свою чергу подавало дані до республіканських органів в Києві, які взаємодіяли з центром у Москві.

Більшість шифровок наданих республіканськими органами НКВС обмежувалася лише прізвищами кандидатів до складу трійки й потрібними

відомостями про чисельність контингенту тих, хто репресується. В них зазначалось, що чисельність репресованих є лише віддзеркаленням процесу реєстрації, тому дані подаються як "попередні", "орієнтовні", а облік є "неповним". Крім цього, нерідко у них зазначалося, що за браком часу не всі райони охоплені реєстрацією, і передусім це стосувалося "віддалених" районів. Партійні керівники сповіщали, що остаточні дані повідомлять додатково, і тому ліміти на репресії людей, затверджені політбюро ЦК ВКП(б), не були остаточними, оскільки повідомлення з периферії фактично лише бралось до уваги.

Не видається дивним й прохання багатьох регіонів про продовження терміну подання даних про чисельність контингенту тих, хто репресується. Наприклад, про відстрочення термінів до 1 серпня 1937 р. прохали перший секретар Київського обкому С. Кудрявцев та перший секретар Донецького обкому Е. Прамнек [438, арк. 27; 437, арк. 136].

Місцеві органи НКВС також мали великий вплив на виконання указу № 00447, і влаштували криваве соціалістичне змагання на найшвидше використання ліміту. Один з керівних працівників апарату НКВС пізніше згадував: "...Я достеменно знаю, що ці ліміти були предметом своєрідного змагання між багатьма начальниками НКВС. Навколо них в наркоматі була створена така атмосфера, що той із начальників УНКВС, хто, швидше реалізував виділений йому ліміт у стільки-то тисяч осіб і отримав від наркома новий, додатковий ліміт, розглядався як найкращий працівник, який краще й швидше за інших виконує й перевиконує директиви М. Єжова щодо "розгрому контрреволюції" [511, с. 319]. Зокрема, в УРСР відсоток сільського населення був найвищим серед всіх республік СРСР, і тому, коли прислали ліміти для України, то враховували, що цей показник може бути збільшеним в будь-який момент народним комісаром внутрішніх справ УРСР І. Леплевським. Зокрема, у листі від 10 липня 1937 р. М. Єжову він зауважив, що "кількість узятих на облік по Донецькій (за першою категорією – 466 осіб, за другою – 1 355 осіб) і Дніпропетровській (відповідно 234 та 1 971 особа)

областях відверто зменшені" [296, арк. 122].

Вказані у шифровках цифри взятих на облік "ворогів" в УРСР до 10 липня 1937 р. свідчать про перевагу репресованих за другою категорією. У цілому для України співвідношення кількості тих, хто підлягав репресії за першою та за другою категоріями, становило 1:3,8 (у Київській (1:5), Вінницькій (1:5,4), Чернігівській (1:5,6) та Дніпропетровській (1:8,4) областях, а також у Молдавській АРСР (1:22,5) ця різниця була ще значнішою). Однак, дані, які І. Леплевський повідомив М. Єжову 10 липня 1937 р., не були остаточними для України [937, 97]. Так, перший секретар Дніпропетровського обкому М. Марголін 23 липня 1937 р. про взятих на облік "ворогів" по області: "За першою категорією куркульського й ворожого елементу – 1 500 осіб та кримінального елементу 1 000 осіб. За другою категорією куркульського й ворожого елементу 2 000 та кримінального елементу 1 000 осіб" [436, арк. 12], що свідчить про те, що порівняно з даними від 10 липня 1937 р. ці цифри істотно збільшились. Так, за першою категорією, вони зростають більше ніж у 10 разів (2 500 осіб замість 234 особи) й більше ніж у 1,5 рази – за другою (3 000 осіб замість 1 971 особи).

Близько 30 % телеграм, що надійшли до ЦК ВКП(б), містили в собі прохання регіональних партійних керівників репресувати разом із куркулями й карними злочинцями інші групи населення, які відзначалися ворожістю, небезпекою або шкідливістю. До цього контингенту зараховувалися: ув'язнені священики, "церковники", ісламське духівництво, лами, націоналісти-терористи, білогвардійці, спецпереселенці (до 1934 р., а потім трудпоселенці), які "проявляли контрреволюційну активність й посилену втечу з селищ", шкідники, затримані під час збирання врожаю зернових, палії, члени банд, колишні члени антибільшовицьких партій, члени родин куркулів і карних злочинців, засуджених трійками за першою та другою категоріями в 1930–1933 рр., колишні поміщики, члени козачо-білогвардійських організацій, реемігранти, перевізники (особи, які нелегально переправляли людей через державний кордон СРСР), жандарми,

карателі та інші колишні слуги царського режиму. Привертає увагу й те, що партійні керівники вимагали відправляти репресованих, зарахованих до другої категорії, не до спецпоселень, а в табори.

Висловлені прохання регіонів залучити до каральної акції загальносоюзного масштабу інші цільові групи ґрунтувалося на коаліції інтересів регіонів та московського центру, що підтверджується на прикладі переслідування членів релігійних общин. Так, перепис населення, проведений у січні 1937 р., збентежив як регіони, так і центр, зокрема владу занепокоїли відповіді на запитання анкети "Про релігію", оскільки 56,7 % із опитаних осіб записали себе віруючими [454, с. 291].

На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) лунали численні скарги секретарів обкомів, підкріплені повідомленнями НКВС, на посилену релігійну активність, спрямовану проти виборів до Верховної Ради [309, арк. 198, 204]. Крім цього, у березні начальник Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР І. Краваль у доповідній записці "Про ставлення віруючих до Всесоюзного перепису населення 1937 р." проінформував секретаря ЦК ВКП(б) А. Андрєєва, що "перепис населення просигналізував про існуючий зв'язок між його результатами, обговоренням Конституції та запланованими виборами, а також про фіаско антирелігійної пропаганди" [315, арк. 38]. В результаті, боротьба проти "контрреволюційної діяльності" віруючих була доручена НКВС.

27 березня 1937 р. з Москви було відправлено циркуляр, адресований обласним та крайовим управлінням НКВС, що містив наказ про посилення агентурної й оперативної роботи стосовно церковного активу (церковників) та прибічників сект [319, арк. 4]. В УРСР збір матеріалів про діяльність релігійних общин, зміст яких відповідав завданню центру закінчили через місяць. Зібрані документи підкреслювали негативний вплив церковників на молодь і "доводили їх організовану антирадянську діяльність, включаючи контакти із закордоном" [318, арк. 105].

Циркуляром НКВС СРСР від 8 червня 1937 р. було санкціоновано

"розпочати рішучі дії щодо ліквідації церковників та прихильників сект" [317, арк. 74]. Відтак, у таких умовах вимога секретарів регіональних парторганізацій про включення духівництва до контингенту, який підлягає репресії, була цілком логічною. Репресії священнослужителів й активістів церковних общин регулювалися в процесі виконання оперативного наказу № 00447 численними додатковими директивами та циркулярами як центру, так і регіональних управлінь НКВС [299, арк. 97; 303, арк. 200].

Контингент жертв операції розширювався дуже швидко. Так, нова категорія жертв згадується й в листі першого секретаря Харківського обкому КП(б)У Н. Гикало Й. Сталіну від 21 липня 1937 р.: "по лінії НКВС є вказівка включити в операцію інші категорії активного контрреволюційного елементу" [321, арк. 91], а через день перший секретар Вінницького обкому Д. Євтушенко у своїй шифровці конкретизував: "... крім того, обробляється матеріал учасників повстанського руху проти радянської влади, есерів та учасників інших контрреволюційних політичних груп" [320, арк. 92].

16 липня 1937 р. в Москві відбулась конференція керівників НКВС на якій були обговорені план і техніка проведення "куркульської операції". УРСР на конференції представляли: нарком внутрішніх справ І. Леплевський, сім начальників обласних УНКВС та нарком внутрішніх справ Молдавської АРСР. Зокрема, начальник УНКВС в Івановській області В. Стирне, який був учасником конференції, розповів, що "М. Єжов виступив із доповіддю, в якій озвучив приблизні цифри "ворогів народу", що підлягають арешту та знищенню. Почувши ці цифри, всі присутні так і завмерли. Вони не могли повірити в реальність та хоч якусь обґрунтованість названих цифр" [452, с. 119]. У ході підготовки операції у 59 республіках, краях і областях були зареєстровані 263 тис. 76 осіб "колишніх куркулів і карних злочинців", з них 81 тис. 514 осіб були зараховані до першої й 181 тис. 562 особи – до другої категорії. Згідно із наказом № 00447 кількість тих, хто репресувався за першою категорією, становила 59 тис. 200 осіб, за другою – 174 тис. 500 осіб, а загальна кількість тих, хто підлягав репресії, відповідно – 233 тис. 700 осіб

[304, арк. 40]. Дані про кількість осіб, які підлягали репресія в УРСР наведено таблиці 3.3.1 [452, с. 30].

Таблиця 3.3.1.

Статистичні дані про кількість осіб, які підлягали репресіям в УРСР

Області	1 категорія	2 категорія	Разом
1. Харківська область	2 000	4 000	6 000
2. Київська область	1 095	5 521	6 616
3. Вінницька область	479	2 999	3 478
4. Донецька область	466	1 355	1 821
5. Одеська область	886	1 069	1 955
6. Дніпропетровська область	2 500	3 000	5 500

23 липня 1937 р. в УРСР було створено республіканський оперативний штаб із практичного проведення операції, який очолив М. Герзон – начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР [330, арк. 15]. За його підрахунками, для здійснення операції необхідно було залучити близько 5 тис. співробітників, оскільки такої кількості в наявності не було, на четвертому засіданні штабу, що відбулося 3 серпня, було віддано розпорядження залучити випускників шкіл УДБ й міліції [331, арк. 20]. Крім цього, була проведена вже випробувана під час Громадянської війни та колективізації "партійна мобілізація", у процесі якої для проведення кампанії залучалися перевірені члени партії, які зобов'язалися в письмовій формі не розголошувати відомості про операцію.

4 серпня 1937 р. Й. Сталін підписав директиву ЦК ВКП(б) про проведення у 2–3 районах відкритих процесів над шкідниками у сільському господарстві. Видобування слідчим необхідних зізнань полегшувалося тим, що саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосовувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у ворожих діях. ЦК ВКП(б) у своїй телеграмі назвало засоби фізичного впливу як "припустимий і правильний метод". Так, за даними Київського обласного управління НКВС про розкриті контрреволюційні формування в процесі проведення операції "по вилученню куркульського, кримінального і контрреволюційному елементу в Київській області" станом на 25 серпня 1937 р. оперативно-слідчими групами з

моменту початку операції було репресовано 5 899 чол., в тому числі за першою категорією – 3 449, другою категорією – 2 450, з яких куркулів – 2 950, втікачів – 1 600, кримінальних елементів – 1 924, контрреволюційного елемента – 1 025 чол. Зазначені заарештовані були вилучені з колгоспів (1 863 чол.), радгоспів (150 чол.), промисловості (297 чол.), радянського апарату (181 чол.), залізничного транспорту (46 чол.), індивідуального сектору (1 123 чол.), МТС (27 чол.), кар'єрів (22 чол.), військових будівництв (68 чол.), новобудов (34 чол.), без певних занять (2 088 чол.) [293, арк. 62].

В УРСР "куркульську операцію" було вирішено розпочати 5 серпня 1937 р. Спочатку в рамках операції повинні були заарештовуватися й засуджуватися тільки "контингенти", включені до першої категорії (перехід до переслідування представників другої категорії вимагав згоди центрального керівництва НКВС), пояснюється побоюваннями ЦК ВКП(б) з приводу перевантаження й без того переповнених в'язниць.

Особливість УРСР полягала в тому, що разом із РРФСР й Казахською РСР, вона була однією з найбільших республік СРСР, які своєю чергою поділялися на ряд великих адміністративно-територіальних одиниць, задіяних у "куркульській операції". Так, згідно із затвердженим оперативним наказом № 00447, у каральній акції були задіяні 16 автономних республік, 5 країв й 19 областей РРФСР, 8 областей Казахської РСР, а також 7 областей та Молдавська АРСР, що входили до складу УРСР [332, арк. 21]. За період проведення операції кількість задіяних адміністративно-територіальних одиниць УРСР збільшилася. Так, якщо в наказі були затверджені ліміти для Вінницької, Донецької, Дніпропетровської, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської областей й Молдавської АРСР, то згодом додалися ще ліміти для знову утворених 22 вересня 1937 р. Полтавської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Миколаївської, а також для утворених 3 червня 1938 р. на базі ліквідованої Донецької області Сталінської та Ворошиловградської областей [298, арк. 191, 193].

Не зважаючи на те, що для України ліміти виділялися централізовано,

їх подальший розподіл по областях залежав від партійного керівництва республіки. Так, семи областям та Молдавській АРСР, що входили до складу УРСР у наказі № 00447 був виділений ліміт у розмірі 8 тис. осіб за першою категорією та відповідно 20 тис. 800 осіб – за другою [783, с. 20]. Згідно з наказом в Україні до трійки спочатку були передані справи осіб, призначених до засудження за першою категорією, а через місяць після початку операції восьмитисячний ліміт був вичерпаний, тому 6 вересня 1937 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР І. Леплевський повторно звернувся до М. Єжова з настійним проханням про підвищення ліміту за першою категорією більше ніж на 50 %, тобто на 4 тис. 200 осіб, однак керівництво НКВС СРСР задовольнило його прохання лише 15 вересня, відреагувавши фактично на третій запит.

Лідерами з використання ліміту в УРСР були Одеська, Вінницька та Київська області. Так, Одеська трійка станом на 9 вересня 1937 р., тобто за місяць "куркульської операції", повністю вичерпала виділений ліміт за першою категорією, Вінницька трійка засудила 966 осіб із запланованої 1 тис. за першою категорією. Київській трійці для виконання двохтисячного ліміту у вересні залишилося засудити 422 особи до вищої міри покарання. В результаті, за проханням І. Леплевського, найбільші квоти – по 1 тис. осіб – повинні були отримати Київська, Одеська та Донецька області, тоді як для Харківської та Вінницької області зазначався ліміт по 500 осіб, а для Чернігівської відповідно – 200 осіб [546, с. 362]. Для Дніпропетровській області та Молдавській АРСР виділення додаткових квот не передбачалося.

І. Леплевський займався розподілом ліміту за першою категорією до 29 вересня 1937 р. Наприкінці вересня він знову звернувся до центру з черговим проханням про збільшення лімітів. Зокрема, збільшення ліміту за першою категорією ще на 4 тис. 500 осіб він обґрунтовував створенням чотирьох областей. За другою категорією він просив збільшити ліміт для України на 15 тис. 200 осіб, тобто з 20 тис. 800 осіб до 36 тис., детально розписавши його розподіл [294, арк. 246]. Телеграми, якими І. Леплевський

повідомляв регіони про виділення відповідних лімітів, датовані 17 жовтня 1937 р.: за першою категорією було виділено 5 тис. 950 осіб замість запланованих НКВС УРСР 4 тис. 500 осіб, та за другою категорією – 12 тис. замість 15 тис. 200 осіб [546, с. 605]. Наведені дані свідчать про те, що керівництво НКВС СРСР підтримувало розгортання репресій за першою категорією, одночасно "пригальмовуючи" репресії за другою категорією.

Згідно зі свідченнями наступного наркома внутрішніх справ України О. Успенського, на початку 1938 р. "на оперативній нараді начальників УНКВС УРСР, скликаній М. Єжовим у Києві, він дав директиву "громити направо й наліво". На запитання начальника УНКВС у Чернігівській області М. Корнева, як бути з каліками й людьми похилого віку, які з усіх областей зведені в Чернігівську в'язницю, оскільки нікуди садити нових заарештованих, М. Єжов буквально відповів наступне: "Ох ви, чекісти, вивезіть їх усіх до лісу та розстріляйте, кому вони потрібні". М. Корнев засумнівався в правильності цієї директиви і поділився своїми думками з кимось після наради. Про це доповіли М. Єжову і він негайно наказав зняти М. Корнева з роботи" [452, с. 307]. Отже, у процесі активного діалогу між Києвом та Москвою, який вівся з серпня до кінця грудня 1937 р., сторони оперували прагматичними міркуваннями, внаслідок чого страта виявилася економічно доцільнішою, а збільшення чисельності контингентів репресованих розкручувалося по спіралі. В результаті протягом п'яти місяців ліміт для України за першою категорією був збільшений у 4 рази – з 8 тис. до 32 тис. 715 осіб, а за другою відповідно – в 2,4 рази – з 20 тис. 800 до 50 тис. 407 осіб [328, арк. 90].

Для оперативного керівництва кожна з областей УРСР була розділена на сектори на чолі з призначеними керівниками. Зокрема, до середини липня 1937 р. Вінницька, Київська, Харківська та Чернігівська області були розділені на 7 оперативних секторів, Дніпропетровська, Донецька й Одеська – на 5, Молдавська АРСР – на 2, а загалом уся УРСР відповідно – на 45 [329, арк. 14].

Центральна роль в операції відводилася керівникам оперативних секторів, на які були розділені всі республіки, краї й області. Ці керівники контролювали складання списків на арешт, виписували ордери, наглядали за ходом попереднього слідства й передавали трійці обвинувальні висновки, що нерідко складали не одну сторінку. Слідство мало проводитися "прискорено в спрощеному порядку", тобто без правової допомоги, очної ставки зі свідками, допиту експертів, збору й перевірки доказів, не більше ніж з двома-чотирма поверховими допитами свідків й короткими допитами обвинуваченого. Найважливішими компонентами слідства були: стандартизований формуляр з 22 запитань про особу (анкета заарештованого), протокол допиту, що також починався з 20 стандартизованих запитань про особу, "характеристика", яка видавалася сільською або міською радою, обвинувальний висновок та допит від двох до чотирьох свідків. Після короткого повідомлення доповідача й на основі письмового опису справи, в яких уже пропонувалося включення підсудного до першої або другої категорії, "судді" ухвалювали вирок, що, як правило, відбувалося вночі, при зачинених дверях. Судді жодного разу не бачили й не заслуховували обвинуваченого. Крім того, текст наказу № 00447 не передбачав оскарження їх вироку.

Засуджені трійкою до вищої міри покарання вмирили без ознайомлення з вирокком, що на думку керівників ОДПУ, повинно було перешкодити опору, спробам самогубства й колективним протестам засуджених. Вказівка у наказі № 00447 про "обов'язкове повне збереження в таємниці часу й місця приведення вироку у виконання" трималася майже півстоліття. У 1939 р. було видано наказ № 00515, який зобов'язував відповідати на запити родичів засуджених формулюванням "10 років виправно-трудоих таборів без права листування", а починаючи з 1945 р., їм повідомлялося, що родич, засуджений до 10 років виправно-трудоих таборів, помер в ув'язненні. Лише під час реабілітації у 1989 р. радянські громадяни вперше дізналися дійсну причину та справжню дату смерті родичів та друзів, місця страт та масових поховань

були виявлені переважно тільки у 1990-х рр. Варто підкреслити, що порядок поводження з майном засуджених трійкою до розстрілу регулювався окремою директивою М. Єжова, метою якої було попередження розкрадання конфіскованого майна або приведення його у непридатність. Однак, під час процесів проти чекістів, що відбулися впродовж 1939–1941 рр., обвинувачені зізнавалися у збагаченні за рахунок засуджених. Зокрема, члени команд, які розстрілювали засуджених, "купували на конфісковані гроші спиртні напої, що вживалися як під час, так й після виконання розстрілів".

До співучасників акції входили РНК, наркомати шляхів сполучення, оборони (керівний персонал для охорони таборів), лісового господарства й охорони здоров'я (лікарі та обслуговуючий персонал), а також партійні й комсомольські організації областей, на території яких створювалися табори (персонал для управління й охорони таборів). Крім того, політбюро ЦК ВКП(б) відало розпорядження про використання частини "антирадянських елементів", засуджених за другою категорією, на будівництві ГУЛАГу, перш за все у лісовій промисловості. Для цього Головному управлінню таборів було виділено лісові ділянки, на яких упродовж серпня 1937 р. були засновані нові лісопвальні табори, які до 1 жовтня 1937 р. вони повинні були прийняти 35 тис. нових ув'язнених [430, арк. 117].

Відсутність та дефіцит приміщень для ув'язнених стали однією із основних організаційних проблем куркульської операції в УРСР. 20 серпня 1937 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР І. Леплевський проінформував М. Єжова, що в 39 в'язницях, розрахованих на 24 тис. 755 ув'язнених, уже перебуває 43 тис. осіб. У зв'язку з цим він наполегливо клопотався про виділення для УРСР в ГУЛАЗі 5 тис. місць у серпні та 7 тис. місць у вересні 1937 р. Причиною тотального переповнення в'язниць, на думку І. Леплевського, було те, що трійками "із розглянутих справ за першою категорією засуджуються тільки від 30–50 %, а інші йдуть за другою категорією" [295, арк. 194]. Наприкінці січня 1938 р. у тюремних камерах УРСР перебувало, замість передбаченого тюремного "ліміту" в 23 тис.

975 осіб, 94 тис. 985 осіб, тобто майже вчетверо більше ув'язнених, ніж передбачалося [310, арк. 45]. "Серед зими в камері була така задуха, що люди сиділи в одних трусах та бюстгальтерах, обливаючись потом. Була груба, але вона не опалювалася, однак люди знемагали від цієї задухи. Камера, кажуть, призначена на 35, а сиділо 117 осіб, та ще й у більшості були з собою речі – вузли, ганчір'я, вогкість, сморід" [560, с. 66]. В УРСР офіційна акція знищення ув'язнених розпочалася в серпні 1937 р. й завершилася в листопаді 1938 р., однак в деяких в'язницях та таборах кампанія проти в'язнів тривала довше, ніж планувалося. Правила її проведення регулював наказ М. Єжова № 59190 "Про завершення операції з репресування найбільш активних контрреволюційних елементів з числа осіб, які перебувають у в'язницях Головного управління державної безпеки" [311, арк. 78]. У цих спеціальних в'язницях, до середини 1930-х рр. відомих як політизолятори, а потім перейменованих у "в'язниці особливого призначення" (ВОП), які 15 березня 1937 р. були підпорядковані 10-му відділові ГУДБ НКВС, перебували "найлютіші вороги радянської влади" (члени антирадянських партій, відомі представники внутріпартійних опозиційних груп, передусім троцькісти, а також карні злочинці, засуджені на великі терміни ув'язнення).

У телеграмі І. Леплевського М. Єжову від 26 серпня 1937 р. зазначено, що "за період з 20 до 25 серпня обласними трійками за першою категорією (розстріл) засуджено 795 осіб, з яких куркулів – 402, раніше засуджених – 143 та 250 інших антирадянських елементів. Прошу Вашого розпорядження ГУЛАГу про прискорення наряду на відправку другої категорії (позбавлення волі) в табори" [989, с. 613].

В Україні інструкції про застосування наказу № 00447 доводилися до областей через органи НКВС УРСР. І. Леплевський, а згодом і його наступник О. Успенський фактично виступали "рупором центру", однак за допомогою численних інструкцій вони привносили в директиви московського центру своє бачення операції. Так, І. Леплевський відразу ж після початку операції зосередив увагу підлеглих на трьох пунктах:

1) основного удару треба було завдати по вороже налаштованих групах, а не по окремих особах; 2) основна увага під час операції мала приділятися особливо "враженим куркульсько-ворожим, повстанським і бандитським елементам" районам – на транспорті й у прикордонних областях, де виявлені шкідники підлягали інтенсивному знешкодженню з урахуванням специфіки місцевостей; 3) основними цільовими групами операції в УРСР повинні були стати націоналісти, активні "церковники та сектанти", а також есери [299, арк. 95; 300, арк. 106; 301, арк. 133]. І. Леплевський та його заступник М. Степанов пильну увагу приділяли й боротьбі з "організованою" злочинністю, насамперед зі злочинами в економічній сфері – розтрата та розкрадання соціалістичного майна, спекуляція [302, арк. 183].

Наказ № 00447 передбачав чотиримісячний термін проведення операції, однак в останню мить план центру про її закінчення був скасований, і відповідно до директиви М. Єжова № 50194 від 11 грудня 1937 р. проведення каральних акцій тривало до 1 січня 1938 р. [434, арк. 8]. Ця телеграма забезпечила кривавий фінал операції в УРСР, оскільки І. Леплевський в цей же день телеграфував до Москви: "Я повідомляю, що встановлений Вами відповідно до наказу № 00447 ліміт для України, а саме 24 150 осіб за першою категорією та 47 800 осіб за другою, вичерпаний. Посилаючись на Вашу телеграму № 50194, прошу Вас додатково надати ліміт в 6 тис. осіб за першою категорією та 10 тис. за другою для всіх обласних управлінь НКВС України [323, арк. 108]. 17 грудня 1937 р. керівництво НКВС СРСР схвалило нову смертельну квоту.

В цьому контексті не викликає подиву й директива НКВС СРСР від 17 грудня 1937 р., спрямована на підтримку дисципліни в таборах, оскільки на рубежі 1937–1938 рр. ситуація, що склалась там, дуже непокоїла уряд, керівництво партії та НКВС. Табірна система виявилася неспроможною прийняти новоприбулих у результаті проведення масових операцій, а також забезпечити їм мінімальні умови для існування. Станом на 1 липня 1937 р. загальна кількість ув'язнених таборів дорівнювала 786 тис. 595 осіб, а на

1 лютого 1938 р. – вже 1 млн 126 тис. 500 осіб, серед яких був високий відсоток хворих, непрацездатних та літніх осіб [1037, с. 177]. Наслідком цього стало швидке погіршення умов життя в таборах, спалахи хвороб (пелагри, тифу й сифілісу) серед ув'язнених, які хронічно недоїдали та були погано вдягнені (спостерігався дефіцит зимового одягу та особливо взуття), а також висока смертність, що в свою чергу спричинило катастрофічно швидке падіння рівня дисципліни. Відповіддю влади на цю ситуацію стало застосування насильства.

Кількість заарештованих в Україні в рамках усіх репресивних заходів 1937–1938 рр., включаючи наказ № 00447, станом на 4 січня 1938 р. становила 177 тис. 350 осіб, а на 15 січня 1938 р. відповідно досягла 183 тис. 343 особи. За кількістю заарештованих лідерами стали "національні операції" (майже 40 % – (69 тис. 817 осіб), "куркульська операція" (34,6 % – 61 тис. 425 осіб) та репресії відносно партійно-державної еліти (відповідно 24,4 %) від їх загальної кількості [333, арк. 31]. Проте, доба "масового терору" ще не була закінчена, і остаточну ясність у вирішення цього питання внесла постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р., згідно з якою 22 адміністративні одиниці (дев'ять союзних республік, дві автономні республіки та одинадцять країв та областей РРФСР) були включені у другий етап "куркульської операції" та отримали нові репресивні квоти – 48 тис. по першій категорії й 9 тис. 200 осіб по другій. Операцію планувалося закінчити до 15 березня (на Далекому Сході – до 1 квітня), в усіх інших регіонах трійки повинні були припинити свою роботу не пізніше 15 лютого 1938 р. [555, с. 294].

Для України перша половина 1938 р. стала кривавим періодом в історії доби "Великого терору". Так, за період з 1 січня 1938 р. до 1 серпня 1938 р. із 36 тис. 393 осіб, засуджених обласними трійками та трійкою Молдавської АРСР у рамках "куркульської операції", до вищої міри покарання були засуджені 35 тис. 563 особи і лише 830 осіб – до ув'язнення у табори. Таким чином, доля смертних вироків в Україні у 1938 р. склала 98 %, залишивши далеко позаду показники 1937 р. з його 39,3 %.

Починаючи з лютого 1938 р. головним напрямом удару в діяльності НКВС стали "національні операції", – друга за значенням масова акція епохи Великого терору, яка продовжувала лютувати в Україні в першій половині 1938 р. Зміни у керівництві республіки на початку 1938 р., поза сумнівом, стали чинником, який сприяв такому розвиткові подій. Першим секретарем ЦК КП(б)У 27 січня 1938 р. був обраний М. Хрущов [564, с. 83]. Одночасно на посаду народного комісара внутрішніх справ УРСР було призначено О. Успенського [851, с. 116]. Через місяць, 26 лютого і 3 березня 1938 р., усі керівники обласних управлінь НКВС УРСР були усунені з посад і замість них відбулося призначення нових. 17 лютого 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про збільшення ліміту для УРСР на 30 тис. осіб [700, с. 5], який став найбільшим з виділених керівництвом НКВС у ході "куркульської операції", наприкінці 1938 р. призвело до масового знищення населення республіки. Так, судова трійка УНКВС у Вінницькій області за період з 26 березня до 10 травня 1938 р. засудила 3 тис. 427 осіб, з них 3 тис. 200 осіб – до вищої міри покарання. Трійка УНКВС у Полтавській області впродовж 1938 р. засудила 3 тис. 100 осіб, при цьому усіх до розстрілу. Серед засуджених зустрічаються офіцери петлюрівської та гетьманської армій, боротьбисти й колишні учасники українських націоналістичних організацій [908, с. 198]. Таким чином, НКВС розширив цільові групи операції й пристосував їх до української дійсності. У більшості областей України "куркульська операція" закінчилася до середини травня 1938 р., однак, були й винятки, наприклад, у Сталінській області операція була завершена у середині вересня 1938 р. Отже, каральна акція закінчилася в Україні мінімум на два місяці пізніше, ніж було заплановано політбюро 31 січня 1938 р.

Особливостями другого етапу "куркульської операції" стали більш жорстокі вироки трійок і перенесення центру тяжіння операції на переслідування "інших контрреволюційних елементів". Цю тенденцію можна дослідити на прикладі репресивної статистики. Так, у 1937 р. доля "інших контрреволюційних елементів" становила 29,2 %, а в 1938 р. – уже 40,3 %.

Одночасно спостерігало збільшення долі засуджених куркулів серед репресованих, якщо у 1937 р. куркулі становили 44 % від загальної кількості репресованих, то в 1938 р. – уже 50,8 %. При цьому різко знизилася доля засуджених карних злочинців: з 20,2 % до 8,9 % [547, с. 157]. В УРСР з 21 тис. 943 осіб, зарахованих до "інших контрреволюційних елементів", до розстрілу були засуджені 21 тис. 611 осіб (98 %) і лише 332 особи (2 %) відправили до таборів. З 10 тис. 712 засуджених куркулів розстріляли 10 тис. 561 особу (98,6 %), а 151 особу (1,4 %) відправили до таборів. За період з січня до 1 липня 1938 р. за категорією "карні злочинці" із 33 тис. 829 осіб були засуджені 1 тис. 74 особи (3 %), при цьому, на відміну від тенденції 1937 р., значну частину з них засуджували до розстрілу (79,4 % до 20,6 %) [334, арк. 156].

8 травня 1938 р. голова РНК СРСР В. Молотова і секретарь ЦК ВКП(б) Й. Сталін заявили про закінчення масових депортацій та арештів і в подальшому дозволили арешти тільки за санкцією прокурора. Трійки – позасудові органи, які поєднували судові та виконавчі функції, а також були основою необмеженої влади НКВС, з відновленням соціалістичної законності були ліквідовані.

Таким чином, у 1929–1939 рр. у партійно-державного керівництва СРСР провідне місце займала політична категорія "ворог народу", з яким радянська держава вела нещадну та безкомпромісну війну. Однак, саме політизація цієї проблеми та її зведення в рамки геноциду навіть не народів України, а в першу чергу українців, і призвела до такого масштабного їх винищення. Не зважаючи на те, що не знайдено жодного архівного документа, що підтверджує етнічні мотиви "великого терору" щодо українців, однак абсолютно весь масив документів свідчить про те, що головним ворогом радянської влади у той час був ворог не за етнічною, а за класовою ознакою. В Україні до "ворогів народу" здебільшого були віднесені "куркулі" і "куркульські елементи" (середняк, що вагається та чинить опір хлібозаготівлі, і бідняк – як "підкуркульник", тобто знову ж ворог), які

становили більшість її сільського населення. Україна завжди була хліборобською країною, що позначилося на її суспільно-економічному розвитку та відбилося на ментальності народу, його культурі та історично зумовило аграрний характер господарства України. Споконвічно майже дві третини її населення становили селяни – хлібороби та хазяї, тобто за політичною оцінкою сталінського керівництва "куркулі", що й спростило державним структурам процес їх "очищення" та винищення українського народу, що офіційно не мав ні державних, ні етнічних, ні будь-яких інших кордонів, крім класових.

Висновки до третього розділу. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. сталінська тоталітарна влада з метою радикального реформування сільськогосподарських відносин та знищення індивідуального господарства змушувала селян вступати до створеної нею мережі комун, ТСОЗів, артільей, колгоспів та радгоспів різними методами: економічними (штрафи, податки), юридичними (позбавлення прав), адміністративними (розкуркулення, виселення, знищення хуторів, масові депортації, репресії), надзвичайними (насильницьке вилучення хліба, терор голодом) та кримінальними. Однак, навіть створені радянською владою нестерпні умови не витравили із свідомості українських селян поваги до приватної власності.

Переважна більшість сільського населення України, не зважаючи на застосування найжорстокіших методів впродовж 1929–1939 рр., продовжувала опиратися колективізації, тому основним завданням тоталітарного режиму було перетворити українських самостійних селян на звичайних робітників, які працювали б на державній землі, не маючи жодних власних засобів виробництва і будучи позбавленими будь-яких прав на продукти власної праці. Лише повна залежність від партійно-державної влади могла надати більшовикам можливість задарма забирати весь урожай, що вимагало упокорення українських селян та перетворення їх на багатомільйонну безвільну, слухняну колгоспну масу, нездатну навіть на

пасивний опір. Здійснення цих задумів і призвело до жорстокої колоніальної розправи над українським селянством.

Запровадження паспортизації населення та встановлення паспортної системи повернули селян до кріпосного права, оскільки сільським людям заборонялося покидати колективні господарства в пошуках іншої роботи, в той час як місцеве керівництво встановлювало жорстокий контроль, запроваджуючи каральні санкції за невихід на роботу або за працю поза колгоспом.

Злочинні дії більшовицького режиму спричинили зміну соціального складу села, оскільки був повністю знищений заможний прошарок сільського населення, постраждало багато селян середнього достатку, і в результаті було сформовано однорідне соціальне середовище – колгоспне селянство, що відповідало інтересам адміністративно-командної тоталітарної системи.

Безправність посилила критичні настрої селян у радянському суспільстві, викликавши прихований та відкритий опір як безпартійних, так і партійних громадян існуючій політичній системі та похитнула авторитет Й. Сталіна. Через масові міграції селян у міста радянське керівництво оголосило жорстоку боротьбу проти "куркульського саботажу", оскільки саме так було охарактеризовано владою втечу селян. Сільськими радами, завданням яких було затримувати всіх, хто намагався покинути село, була припинена видача будь-яких довідок і посвідчень. Українських селян, винних лише у тому, що важкою працею вони намагались забезпечити собі життя та існування власних дітей, з тавром "куркулі" відправляли на заслання, звідки повернення уже не було. Не позбавляючи свободи, формально партійно-державне керівництво позбавило величезну кількість ні в чому не винних людей права жити на рідній землі.

Застосовуючи жорстокі репресії в українських селах, сталінська система, деморалізувала суспільство. В умовах постійного пошуку зовнішніх і внутрішніх ворогів радянсько-більшовицький режим створив атмосферу перманентного нагнітання страху, хоча рештки так званих

"експлуаторських класів" вже давно були ліквідовані. Екстремальні умови несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров'ю людей. У ситуації безпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни поведінка селян, яка призвела до руйнації норм та ціннісних орієнтацій. Гнітюча атмосфера доносів і постійного страху, який вкарбувався у людську свідомість, зламали внутрішній супротив селян, перетворили їх на впокорених і німих рабів, залишаючи такими ще тривалий час.

Світова цивілізація ніде й ніколи раніше не стикалася з такими гігантськими примусовими міграціями великих груп населення, виокремлених із загального середовища за політичними, соціально-економічними, класовими, етнічними та ідеологічними принципами для санації однієї території та освоєння інших – необжитих та неосвоєних. Масові депортації українських селян стали початком історії спецпоселень. Пустельні місцевості СРСР почали заселяти новітніми радянськими рабами, основним покликанням яких була участь у форсованій колонізації необжитих районів, забезпечення робочими руками промисловості та новобудов Сибіру та інших віддалених місцевостей СРСР. У невимовно важких умовах руками спецпереселенців з числа українських селянських родин споруджувалися новобудови, які радянські лідери вважали своїми найвищими здобутками.

В Україні, яка вирізнялась мільйонними жертвами Голодомору 1932–1933 рр. і господарською руїною, у селянському середовищі запанували біль, а потім байдужість, черствість, жах і зненависть до режиму, що межували з поклонінням партійним вождям місцевої влади й активістів. Однак це була лише підготовка до головного наступу – Великого терору, який почався в 1937 р. Насильницькі акції та надзвичайні заходи перетворились у систему і надалі їх почали застосовуватися ширше й жорсткіше. Напруга залишалася, а репресії стали перманентними, тобто залежними від політичної та ідеологічної "доцільності", одна за одною їх зазнавали різні соціально-професійні групи – військові, вчителі, селяни, науковці, українці, національні

меншини і т. д. Однією з основних рис сталінських репресій 1930-х рр. стало те, що покарання не ставало наслідком конкретних дій, сама належність людини до певної ланки політичного ланцюжка, наміченого до репресій, або навіть до родини того, кого визнавали справжнім чи навіть потенційним опонентом радянської влади, ставала приводом для покарання, що породжувало кругову поруку, сімейне заручництво, створюючи бажану для режиму атмосферу політичної напруги, яка підтримувалася ще й загрозами зовнішнього вторгнення. Все це помітно змінило систему морально-етичних цінностей, і люди починали миритися з такими вчинками, які ще донедавна здавалися цілковито неприпустимими.

Означені причини та фактори засвідчують, що радикально-насильницький злам українського селянства був заздалегідь спланованим і реалізованим більшовицькою владою. Він перетворив волелюбних, мудрих і працьовитих господарів на підневільних і збайдужілих до землі наймитів, зруйнував незалежні господарства, на довгі роки понівечив духовність українського народу. Внаслідок цього було уповільнено послідовний розвиток нації, що призвело до деформації споконвічних українських традицій.

РОЗДІЛ 4. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНЕ НАПОВНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

4.1. Кадрове забезпечення сільськогосподарського виробництва

Практика соціалістичного будівництва виявила три основні шляхи вирішення проблеми підготовки кваліфікованих сільськогосподарських працівників: 1) спеціальне навчання через систему різних навчальних закладів (інститути, технікуми, школи, курси тощо); 2) висування передовиків сільського господарства на провідні посади та проблемні ділянки виробництва; 3) направлення міських працівників на роботу в сільську місцевість. Місце і значення кожного з цих шляхів підготовки кваліфікованих працівників на всіх етапах розвитку сільського господарства було різним, але завжди в цій справі вирішальну роль відіграла "радянська держава", яка здійснювала основні фінансові та організаційні заходи на основі чотирьох постулатів кадрової політики досліджуваного періоду – "найкоротші терміни", "найбільша чисельність", "найвища кваліфікація", "комуністична ідеологія" підготовки нових фахівців, від яких залежав успіх "соціалістичної реконструкції народного господарства".

Організація та характер виробництва в колгоспах і радгоспах України у 1933–1939 рр. зумовили використання як постійних, так і тимчасових працівників. Контингент постійних працівників включав керівну ланку (директор (голова колгоспу), його заступники, керівники діляниць або відділень), агротехперсонал (інженерно-технічні робітники, агрономи), службовців (бухгалтери, рахівники) і кваліфікованих робітників (трактористи, комбайнери, шофери, ремонтні робітники). Групу тимчасових працівників складала сезонні робітники, що працювали у господарствах з початку весни до початку зими (причіплювачі, помічники комбайнерів, заправники, водовози та ін.) і поденні працівники, які наймалися на період виконання окремих робіт (молотьба, скиртування, вантажні, просапні й

транспортні роботи тощо).

Штат працівників радгоспів для УСРР був затверджений в 1929 р. і не змінювався протягом всього довоєнного періоду [173, арк. 12].

Таблиця 4.1.1.

Штат працівників радгоспу

Працівники	Кількість (осіб)
Постійні працівники:	
- адміністративний персонал	5
- агрономічний персонал	18
- інженерно-технічний персонал	16
- конторський персонал	34
- трактористи та інші кваліфіковані робітники	133
- некваліфіковані робітники	64
Тимчасові працівники	540
Всього	810

Отже, згідно затвердженого штату, виробничий колектив радгоспу на 66 % повинен був складатись із тимчасових працівників. Протягом 1929–1933 рр. вони становили переважну більшість загальної кількості працюючих робітників в радгоспах, що пояснювалось низьким рівнем механізації збиральних робіт та нестачею транспортних засобів [68, арк. 18]. У 1934–1936 рр. у зв'язку з посиленням технічної бази сільського господарства чисельність тимчасових робітників в радгоспах помітно зменшилась, і переважну більшість вже становили постійні робітники. Так, в 1936 р. в господарствах Наркомату радгоспів частка тимчасових робітників становила лише 27 % [170, арк. 38].

Контингент тимчасових робітників формувався кількома способами, головним із яких було укладання угод з колгоспами та радгоспами. У перші роки господарювання колективних господарств угоди ґрунтувались переважно на взаємній зацікавленості обох сторін: радгоспи проводили обробіток частини колгоспних земель, а колгоспи за це надавали робітників та живу тяглову силу. Згодом, коли почались серйозні труднощі з господарським освоєнням земель, радгоспи стали неспроможні укласти

угоди такого характеру, і тому було використано адміністративні методи – за вказівкою ЦК КП(б)У районні та обласні партійні комітети віддавали накази адміністраціям колгоспів постачати радгоспи робочою силою.

Адміністрації радгоспів практикували також вербування робочої сили, яке відбувалось як через обласні відділи Наркомату праці, так і через радгоспних агентів. Здебільшого, вербування здійснювалось в селах тієї області, де розташовувався радгосп, проте інколи вербувальники привозили робочу силу і з віддалених областей України.

Поширеним способом формування контингенту тимчасових робітників були "мобілізації" працівників міських промислових підприємств, військовослужбовців, студентів, а в самих радгоспах – домогосподарок та учнів загальноосвітніх шкіл. Слід відзначити, що використання в зерновому виробництві цілої "армії" випадкових людей – тимчасових робітників, виявилось нераціональним. У 1933–1934 рр. питання про виробничі кадри стояло в радгоспах надзвичайно гостро, оскільки першоосновою такого стану речей був авантюристичний задум уряду формувати кадри в процесі форсованого будівництва радгоспів. Внаслідок короткотермінової професійної підготовки в господарства приходили фахівці з низьким рівнем кваліфікації, який не відповідав складному характеру механізованого виробництва. Ситуація ускладнювалась величезною плінністю тимчасових працівників, яка щороку в деяких господарствах сягала 60–70 % загальної кількості працівників.

Поступово з розширенням діяльності радгоспів комплектація керівних кадрів і фахівців відбувалась шляхом курсової підготовки, контрактації та вільного найму. Так, більшість директорів українських радгоспів були призначені на посади після закінчення короткотермінових курсів при ЦК ВКП(б). Посади заступників директорів з технічної частини були укомплектовані фахівцями, взятими із цукрової промисловості. Зокрема, для підготовки фахівців керівної ланки радгоспів в 1933 р. в м. Харків були відкриті Вищі агроіндустріальні курси, термін навчання на яких становив

один рік [355, арк. 46].

У другій половині 30-х років ХХ ст. підготовку керівних кадрів і фахівців для радгоспів і колгоспів було організовано через мережу вищих навчальних закладів та технікумів. Зокрема, цим займались Київський інститут механізації та електрифікації сільського господарства, ряд вищих навчальних закладів м. Харків (Інститут зернових культур, сільськогосподарський, інженерно-економічний та автодорожній інститути), Одеський інститут зернових культур, Херсонський сільськогосподарський інститут та багато інших.

Інженерно-технічний та агрономічний персонал був сформований за допомогою контрактації студентства та системи найму. Характерно, що підбір студентів-випускників відбувався не за рівнем кваліфікації майбутніх фахівців, а за соціальним походженням й партійною приналежністю, а відтак, у професійному відношенні підбирались не найкращі кадри. В 1933–1934 рр. у зв'язку з "деякими труднощами в сільському господарстві" в УСРР у вищих навчальних закладах було проведено дострокові випуски студентів, яких шляхом контрактації зараховували на посади інженерів, інструкторів-механіків, техніків, помічників завідуючих дільницями [37, арк. 52].

Фахівців агрономічної і бухгалтерської груп здебільшого наймали на роботу, що пояснювалось їх невеликою чисельністю порівняно з інженерно-технічними робітниками в сільському господарстві досліджуваного періоду. Незважаючи на гігантські розміри земельних площ, радгоспи мали в своєму розпорядженні лише по 1–3 агрономів, які нерідко мали низьку кваліфікацію. Наприклад, у Дніпропетровській області в 1933 р. на 600 виробничих ділянок було 150 дільничних агрономів [191, арк. 37], які мали спеціальну агрономічну освіту, а решта були рільниками з колгоспів – людьми, які не володіли навіть елементарними основами агрономії.

Недостатню укомплектованість фахівцями, особливо брак дільничного персоналу (дільничних агрономів, роз'їзних механіків, які безпосередньо здійснювали технічний інструктаж та ін.) наочно демонструють дані таблиці

4.1.2 [191, арк. 78].

Таблиця 4.1.2.

**Укомплектованість дільничним персоналом колгоспів УСРР
станом на 1 червня 1933 р.**

Область	Старші агрономи			Дільничні агрономи			Старші механіки			Дільничні роз'їзні механіки		
	потрібно	наявні	відсоток забезпеченості	потрібно	наявні	відсоток забезпеченості	потрібно	наявні	відсоток забезпеченості	потрібно	наявні	відсоток забезпеченості
Київська	72	72	100,0	271	226	83,4	72	72	100,0	396	193	48,3
Вінницька	91	91	100,0	546	199	36,4	91	91	100,0	440	152	34,5
Харківська	48	49	102,0	288	100	34,5	48	48	100,0	288	107	37,1
Чернігівська	14	14	100,0	84	10	11,9	14	14	100,0	84	15	17,8

Переважає більшість виробничих дільниць працювала взагалі без агроперсоналу, а функції їх завідувачів виконували "вчорашні трактористи або комбайнери". Наявний агрономічний персонал був просто неспроможний керувати дільницями, площі яких займали від 8 до 12 тис. га, оскільки агрономи були недостатньо ознайомлені з технікою сільського господарства, яка надходила в колгоспи і радгоспи – машинами, комбайнами, тракторами, що стало серйозною перешкодою для того, щоб вони могли виконувати функції дійсних керівників великого механізованого господарства. Переважає більшість механіків була практика без теоретичної підготовки, які не знали елементарних вимог агротехніки, причин, що породжують забур'яненість полів, наслідків дрібної оранки тощо, що також не могло не відбиватись на правильному використанні машинно-тракторного парку, раціональному поєднанні механізації з агротехнікою, більш ефективному використанні всієї технічної потужності колгоспно-радгоспного виробництва.

Поява нових засобів праці, машин (тракторів, комбайнів, автомашин тощо) та створення машинно-тракторних станцій загострили проблему

механізаторських кадрів в сільському господарстві УСРР, оскільки у найкоротший термін вимагали масової підготовки з ще неписьменних і малограмотних селян фахівців невідомих раніше механізаторських професій. Підготувати самостійно понад чверть мільйона механізаторів на рік українське село не могло, колгоспи не мали для цього фінансових можливостей, матеріальних засобів, викладацьких ресурсів та досвіду, тому у формуванні виробничих кадрів радгоспів і колгоспів брали участь й великі промислові підприємства. Так, на заводах Києва та Харкова було відкрито курси для підготовки інструкторів-механіків з числа кваліфікованих робітників (токарів, слюсарів, механіків та ін.), після закінчення яких вони виїздили на постійну роботу в радгоспи та колгоспи.

На виконання рішення ЦК ВКП(б) від 24 травня 1933 р. для масової підготовки кадрів сільського господарства до збиральної кампанії поточного року Наркомземом СРСР був спущений на місце план їх підготовки в кількості 636886 осіб, а вже на 10 липня за такими профілями, як комбайнери, план був виконаний на 125,6 %, робітники льнотеребильних машин – 88,0 %, машиністи на молотарках – 88,2 % [206, арк. 117; 89, арк. 21, 24]. Загалом в УСРР протягом 1933–1935 рр. передбачалося підготувати понад три тисячі інженерів-механіків аграрного профілю.

Найбільший брак технічних кадрів у досліджуваній період відчувався в тваринництві. В апараті центральних установ були абсолютно відсутні відомості про кількість фахівців, що працювали безпосередньо на тваринницьких фермах, оскільки їх було навіть менше, ніж самих ферм. З цієї причини наявні фахівці, які об'їжджали і обслуговували цілі групи ферм, об'єднувались в районні ланки і закріплювались не за фермами, а за районами, а інколи й областями. За даними станом на 1 липня 1934 р. м'ясо-молочні ферми СРСР обслуговували 2395 фахівців вищої кваліфікації, що становило лише 17 % їх потреби та 4625 фахівців середньої кваліфікації, тобто 14,6 % потреби. На одного фахівця вищої та середньої кваліфікації припадало 6,9 ферми з 875 голів великої рогатої худоби, оскільки кожна

ферма нараховувала в середньому 125 голів. На свинарських фермах працювало лише 993 фахівці, з яких всього 6 % мали вищу та середню сільськогосподарську освіту. На одного фахівця припадало 25,5 ферм з 2 550 гол. Вівчарські ферми обслуговував 171 спеціаліст, що становило 13,3 % їх потреби. На кожного фахівця припадало 32,8 ферми з поголів'ям в 27 100 овець. На птахівницьких фермах нараховувалось 1 727 фахівців, або 9,8 % їх потреби. На одного фахівця припадало 6,2 ферми [569, с. 89]. Незважаючи на потужну систему підготовки фахівців в Україні в 1938 р. одному зоотехніку та техніку-твариннику доводилось обслуговувати дві ферми, які були забезпечені технічними працівниками фахівцями з вищою та середньою освітою на 15 % [408, арк. 28].

Упровадження нових принципів організації праці вимагало також оволодіння колгоспниками і працівниками машинно-тракторних станцій новими виробничими технологіями та методами господарювання. З цією метою була організована широка мережа курсів і шкіл щодо підготовки масових кадрів механізаторів. На кінець 1937 р. на машинно-тракторних станціях України працювало 158 тис. трактористів і бригадирів тракторних бригад, 18 600 комбайнерів, 18 400 шоферів, 5 700 механіків, 8 500 машиністів молотарок та багато інших спеціалістів [123, арк. 19].

Трактористи й комбайнери, які закінчили короткотермінові курси, також відзначались технічною малограмотністю. Крім того, у зв'язку з величезною плинністю механізаторів, які намагались влаштуватись на великих промислових підприємствах і новобудовах в міста, де були кращі умови життя та праці, господарствам сільської місцевості необхідно було щорічно поповнювати їх склад на 50–60 %, саджаючи за кермо нових людей, котрі навчались і отримували елементарні навички управління машинами та догляду за ними в процесі роботи. В результаті значна кількість трактористів навіть не знала як завести трактор, який їм заводили для того, щоб вони виїхали в поле.

На початку другої п'ятирічки кадрова проблема в радгоспах стала

такою гострою, що навіть у офіційних виданнях цього вже не можна було приховати. Зокрема, в ювілейному збірнику "Радгоспи до XV річниці Жовтня" відзначалось: "Плинність кадрів – неймовірна: важко зустріти тракториста, який пропрацював би в одному й тому самому радгоспі 2–3 сезони. Така плинність спостерігається й в адміністративно-технічному персоналі радгоспів" [529, С. 108].

Плинність кадрів сільського господарства призвела до того, що в колгоспах щороку майже третину посад обіймали нові працівники. Так, у 1937 р. зі стажем роботи менше року працювали 45,9 % голів колгоспів, 41,1 % голів ревізійних комісій, 34,9 % бухгалтерів і рахівників, 40 % бригадирів-садівників, 54,4 % зоотехніків, 33,9 % ветеринарних фельдшерів, 43,5 % завідувачів тваринницькими фермами, тобто більшість колишніх працівників цих професій з різних причин у 1937 р. перестали працювати і були замінені іншими, а плинність колгоспних кадрів в 1937 р. перевищила відповідні показники 1933–1936 рр. [189, арк. 91, 115, 136].

Головною причиною плинності працівників колгоспів та радгоспів були нестерпні матеріально-побутові умови, що перш за все, стосувалось житла. Так, в 1933 р. порівняно нормальним житлом були забезпечені лише 12 % працівників українських зернорадгоспів, а решта мешкали в бараках, землянках та інших тимчасових будівлях [67, арк. 94]. Більшість так званих гуртожитків у радгоспах, особливо на виробничих відділеннях, становили сараї, в яких люди спали на землі, соломі, а в кращому випадку – на нарах.

Матеріально-побутовий стан в зернорадгоспах 1934–1935 рр. коротко і красномовно охарактеризувала голова Дніпропетровського обкому профспілки робітників зернових радгоспів О. Бодрий: "Розвалені гуртожитки, солома, воші, тиф, смерть" [203, арк. 137]. Побутові умови працівників радгоспів пояснювались політикою сталінського уряду, який нещадно експлуатував працівників радгоспів заради здійснення авантюристичних проектів.

Директори радгоспів в СРСР були неспроможними створити належні

побутові умови для працівників, не маючи достатнього фінансування, оскільки форсоване будівництво десятків механізованих сільськогосподарських підприємств можна було проводити тільки за рахунок економії на здоров'ї десятків тисяч людей, що простежується при аналізі фінансової політики тоталітарних режимів, для якої особливо характерним стало нехтування умовами життя та інтересами виробників.

Наприкінці другої п'ятирічки в багатьох зернорадгоспах центральні садиби та майстерні залишались все ще недобудованими. Навіть у тих господарствах, де кількість конфіскованих житлових приміщень була достатньою, їх ремонт не здійснювався вчасно. Так, у звіті про підсумки поїздки у радгоспи Херсонського зернотресту навесні 1937 р. нарком радгоспів СРСР Т.А. Юркін писав: "Центральна садиба зернорадгоспу "Більшовицький наступ" займає прекрасний будинок, який належав місцевим куркулям, які його дуже гарно збудували. Однак зараз він перебуває у жахливому стані – стіни облуплені, дах дірявий, немає тину, навкруги бруд, гній, а всі дерева зламані... Така ж картина спостерігається і в зернорадгоспі "Червоний маяк", де центральна садиба розміщена у приміщенні колишнього монастиря" [570, с. 56]. Гострота проблем санітарних умов проживання радгоспних працівників і житла дещо спала лише наприкінці 30-х рр. ХХ ст., однак так і залишалась нерозв'язаною.

Працівники радгоспів УСРР та їх сім'ї фактично жили впроголодь, задовольняючись мізерним пайком – 800–1000 г хліба в день для робітників та 400 г – для службовців і утриманців. Однак, варто зауважити, що під час Голодомору 1932–1933 рр. та відразу після нього хлібний пайок і громадське харчування дозволили частині людей вижити. З політичних міркувань партійно-державне керівництво не хотіло допустити загибелі людей, у "передовому секторі сільського господарства". Селяни прагнули влаштуватись на роботу в радгоспи, аби врятуватись від голодної смерті за допомогою радгоспного пайка. Голови колгоспів змушені були виставляти на дорогах охорону, щоб не допустити вплив колгоспників до радгоспів, а

радгоспних вербувальників виганяли з сіл. Навіть траплялись випадки, коли голови колгоспів мордували селян за те, що вони ходили на роботу в радгоспи, хоча навесні 1933 р., коли українці сотнями тисяч мерли від голоду і колгоспи відчували гостру нестачу робочої сили, частина районних партійних комітетів заборонили брати колгоспників на роботу в радгоспи, а вже завербованих наказали повернути назад.

Принцип оплати праці рядових колгоспників не відрізнявся від оплати їх керівних працівників, оскільки для всіх працівників сільського господарства основною одиницею обліку та оплати праці був трудовень, різниця полягала лише в тому, що праця голів колгоспів, бригадирів, завідувачів фермами та інших управлінців вираховувалась за вищими розцінками. Так, в 1935 р. в УСРР в середньому на працездатного колгоспника було нараховано 158 трудовнів, на голови колгоспу – 431,6, завідувача молочною фермою – 398,9, бригадира-рільника – 350,7 трудовнів. У процесі розподілу доходів за кількістю нарахованих трудовнів на працездатного колгоспника в середньому припадало 5,6 ц зерна, на голову колгоспу – 14,2, завідувача молочною фермою – 10,9, бригадира-рільника – 10,2 ц. [141, арк. 18]. Відтак, навіть, якщо провести елементарні розрахунки і розділити 5,6 ц на рік, що припадали на одного працездатного колгоспника, то виходить близько 1,5 кг на день, і якщо на його утриманні перебувало на той час 3–5 дітей і немічних, то вони отримували лише в середньому по 300–500 г на людину, що фактично змушувало сім'ю голодувати. Крім того, оплата праці колгоспників не була постійною та гарантованою і залежала від підсумків сільськогосподарського року та виконання хлібозаготівельного плану.

Значною була різниця й в оплаті праці фахівців найнижчої ланки земельних органів та МТС порівняно з зарплатою фахівців, які працювали в обласних і районних організаціях. Так, в 1934 р. в Харківській області завідувач агрономічно-виробничого сектору Наркомзему СРСР отримував 475 крб. в місяць, керівник агрономічно-виробничого районного відділу –

500, старший агроном МТС – 210–260, заступник директора МТС з агрономічної частини – 275–300; тобто старший агроном, який працював на полі, отримував заробітну плату майже вдвічі нижчу, ніж фахівець середньої категорії центрального та обласного апарату Наркомзему, який працював в кабінеті [212, арк. 39, 47, 52]. Районний агроном, який ніс безпосередню відповідальність за агротехнічний стан сільського господарства усього району, здійснював комплексне і місцеве агрономічне планування, керував колгоспами, які не обслуговувались МТС, і повинен був мати кваліфікацію не нижчу, ніж старший агроном МТС, отримував лише 35 % його зарплати.

Подібною була ситуація і щодо старших механіків МТС, зарплата яких порівняно з чиновниками Наркомзему була нижчою фактично вдвічі – керівник групи експлуатації машинно-тракторного парку Наркомзему УРСР отримував 450 крб. в місяць, інженер з експлуатації – 400, старший механік МТС – 180–230, старший механік радгоспу – 180–220 [211, арк. 26, 28]. Нерідко траплялись і такі факти, коли агротехніки на ділянці отримували стільки ж, скільки і агрономи з вищою освітою, а агротехнік-практик в колгоспі як агротехніки з середньою освітою.

Заходи щодо підвищення матеріальної зацікавленості працівників сільського господарства найбільше торкнулись механізаторів. Для трактористів ще в 1933 р. був введений гарантований мінімум оплати за трудодень у розмірі 2 крб. 50 коп. і 3 кг зерном. Особливо стимулювалася оплата робіт на оранці, де була встановлені вищі розцінки. Поступово із зростанням питомої ваги інших видів тракторних робіт (боронування, посів, культивування, прибирання тощо) виникла необхідність збільшити оплату для трактористів залежно від розміру обробленої території, що було запропоновано на Всесоюзній нараді керівних працівників МТС і земельних органів в січні 1936 р. народним комісаром землеробства СРСР.

Питання про застосування комбайнів в сільському господарстві, підготовку комбайнерів та оплату їх праці обговорювалось на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) 1934 р., відповідно до рекомендацій якого ЦК ВКП(б) і

РНК СРСР у квітні 1935 р. прийняли постанову "Про роботу комбайнерів і оплату їх праці в радгоспах і МТС", на основі якої колгоспні комбайнери були зараховані в штати державних підприємств – МТС, що забезпечувало їм гарантовану заробітну плату. Важливе значення мало й те, що зарплата комбайнерів нараховувалася за преміально-прогресивною системою. Такий же принцип оплати був покладений в основу постанови партії і уряду "Про оплату машиністів та інших працівників молотарок", прийнятого на початку червня 1935 р. Упорядкування системи оплати праці механізаторів значно вплинуло на зменшення їх плинності. Якщо до 1933 р. з МТС щорічно вибувала майже половина механізаторів, то у наступний період (1934–1939 рр.) – лише чверть. Плинність двох основних груп механізаторів – трактористів і комбайнерів – була неоднаковою: включно до 1935 р. вона була вищою у комбайнерів, надалі, навпаки, у трактористів.

Підвищення продуктивності машинно-тракторного парку у багатьох випадках залежало від раціональної організації праці. Серед механізаторів МТС, і в першу чергу серед найбільш важливої і численної їх категорії – трактористів, як основна форма організації праці утвердилася постійна тракторна бригада. Організаційні принципи діяльності тракторної бригади, законодавчо були оформлені 21 вересня 1933 р. постановою "Про організацію використання тракторного парку", що зводились до наступного: 1) склад робітників бригади повинен бути постійним; 2) за тракторною бригадою на тривалий термін закріплюються трактори, сільськогосподарські машини, інвентар, обладнання тощо; 3) тракторна бригада закріплювалась, як правило, за одним колгоспом чи однією рільничою бригадою (залежно від виробничих умов).

В МТС за постійною тракторною бригадою було закріплено техніку і поля, а робота механізаторів оцінювалась і оплачувалась за результатами праці. Інженерно-технічний персонал та майстерні МТС забезпечували оперативне обслуговування агрегатів у тракторних бригадах, здійснювали контроль за якістю роботи техніки безпосередньо на полях, тому

продуктивність праці у колгоспах за короткий час зросла більше як у 3–4 рази, істотно збільшилось виробництво сільськогосподарської продукції [798, с. 59].

В МТС працювали тракторно-рільничі бригади, які були іншою формою організації праці на відміну від колгоспів і радгоспів. У тракторно-рільничих бригадах складались взаємозацікавлені стосунки між колгоспниками і механізаторами, що давало змогу краще використовувати трудові ресурси МТС і колгоспів. До 1935 р. у колгоспах працювали спеціалізовані бригади: рільничі, овочівницькі, садівничі, будівельні та тваринницькі за видами тварин – молочнотоварні, свинарські, птахівничі та ін. У пошуках кращої форми організації праці в деяких передових колгоспах було вирішено створити комплексні бригади, які могли повноцінно використовували техніку МТС, ведучи спільну роботу з виконання технологічних процесів, передбачених у договорах МТС з колгоспами. Одним із важливих моментів правильних взаємовідносини колгоспів і машинно-тракторних станцій було раціональне поєднання роботи тракторної бригади МТС з рільничою бригадою колгоспу. Якщо тракторна бригада не закріплювалася за певною рільничою бригадою або групою бригад одного колгоспу, то виробничі результати знижувалися. Так, у Вінницькій області в 1936 р. чотири тракторні бригади обслуговували більш ніж по 20 колгоспів кожна, що спричинило зайву трату робочого часу і пального на часті переїзди з одного колгоспу в інший. Бувало так, що одну і ту ж колгоспну ділянку обробляли дві–три тракторні бригади: одна оре, інша сіє, третя прибирає, що вело до знеособлення, безвідповідальності, низької якості роботи, зниження врожайності [945, с. 14].

Поступово партійні організації добилися закріплення тракторних бригад МТС за певними колгоспами або їх рільничими бригадами. Так, президія Харківського райвиконкому і бюро райкому ВКП(б) у постанові від 16 лютого 1936 р. "Про план весняної сівби 1936 р. і заходи підвищення врожайності" постановила, що тракторна бригада, як правило, на весь рік

закріплюється за колгоспом і обробляє ділянки одних і тих же рільничих бригад [932, с. 107].

Статут сільськогосподарської артіль, прийнятий в 1935 р., закріпив колгоспну бригаду в якості її основної виробничої одиниці. Бригади стали більшими, а їх склад постійним. Так, в 1937 р. в середньому на одну артіль припадало 2,2 рільничої бригади, кожна з яких в середньому по УСРР включала 62 особи (24 чоловіки, 30 жінок і 8 підлітків).

Складним і важким був пошук сприятливих форм організації праці серед працівників тваринницьких ферм. Наркомзем УСРР Л. Паперний в 1936 р. зазначав, що "... існуючі інструкції з організації та оплати праці в тваринницьких колгоспних товарних фермах, які зіграли у свій час велику позитивну роль щодо впровадження відрядної оплати на фермах, в даний час застаріли і потребують перегляду" [58, арк. 23].

Основний недолік в організації праці в колгоспному тваринництві полягав у тому, що в основу оплати була покладена пряма відрядність, і значна частина трудоднів нараховувалася за догляд за худобою, а не за вироблення тваринницької продукції. Враховуючи досвід роботи провідних тваринницьких ферм, Наркомзем СРСР розробив та впровадив у лютому 1936 р. нову інструкцію з організації та оплати праці на фермах. Так, за новою інструкцією правління колгоспу комплектувало постійну тваринницьку бригаду на термін не менше трьох років на чолі з бригадиром, який призначався не менше ніж на два роки. На молочній фермі, яка обслуговувалась, як правило, однією бригадою, бригадир одночасно був і завідувачем фермою. За наявності понад 100 корів та телят на фермі організовувалося кілька бригад. Число колгоспників, які працювали в постійній бригаді, встановлювалося з урахуванням повного обслуговування всієї худоби. За кожною тваринницькою бригадою і фермою закріплювалася певна кількість худоби, необхідний інвентар, тягло та тваринницькі будівлі. "Робота між окремими членами бригади, – вказувалося в інструкції, – розподіляється безпосередньо бригадиром, який зобов'язаний найкращим

чином використовувати кожного колгоспника своєї бригади, не допускаючи при розподілі роботи ніякого кумівства, сімейності і суворо враховуючи трудову кваліфікацію, досвід і фізичну силу кожного". Кожному члену бригади правління колгоспу встановлювало річні та місячні завдання (надій молока, кількість приплоду, середньодобовий приріст живої ваги телят тощо).

З урахуванням обладнання ферм, ступеня механізації окремих виробничих процесів правлінням колгоспу розроблялись і затверджувались на загальних зборах колгоспників норми навантаження і розцінки трудоднів кожного виду робіт на фермі. Наприклад, доярці за кожні 100 л надоєного молока від закріпленої за нею групи корів нараховувалося 1,7 трудодня. За умов перевиконання річного завдання дояркою розцінки за молоко, надоєне понад план, відповідно до преміальної відрядної оплати праці підвищувалися в 2 рази [58, арк. 24–25].

Відповідно до зростання поголів'я худоби колгоспів збільшувалося число тваринницьких бригад, вони стали більшими і постійними за своїм складом. Так, тваринницькі бригади, які доглядали за великою рогатою худобою, поділялися на три групи – по догляду за дійною худобою, глибокостільними коровами, молодняком. До складу бригади, яка обслуговувала дійну худобу (приблизно 350 корів), входили бригадир, старша доярка, 22 основні доярки, 4 підмінні доярки, 8 скотарів-гуртоправів, підмінний скотар, ветсанітар, контролер-обліковець.

В 1937 р. в Україні у кожній із 100 бригад, які доглядали за великою рогатою худобою, в середньому нараховувалось 847 осіб (350 чоловіків, 435 жінок та 62 підлітка), 100 свинарських бригад – 373 особи (151 чоловік, 202 жінки, 20 підлітків), 100 вівчарських бригад – відповідно 398 осіб, у тому числі 245 чоловіків, 122 жінок та 31 підліток [788, с. 105].

Недоліки в системі оплати праці та загальні труднощі матеріально-побутового становища колгоспників були не єдиною причиною великої плинності сільськогосподарських працівників. У більшості випадків

надмірно часті зміщення і переміщення керівних працівників колгоспів були результатом надмірного адміністрування та невиправданого втручання у справи колгоспів і МТС з боку різних організацій. Ю.І. Шаповал, аналізуючи недоліки кадрової політики радянського уряду, дійшов висновку, що "... в ній сильніше, ніж будь-де, позначилися негативні наслідки культу особи Й. Сталіна" [1019, с. 35], і з цим не можна не погодитися, оскільки кадрову проблему колгоспів та радгоспів УСРР загострювали "чистки" та репресії, найбільш масові з яких були здійснені наприкінці першої і другої п'ятирічок, коли сталінський уряд карав керівників за невиконання п'ятирічних планів і "очищав виробничі колективи від інакомислячих". Так, під час масових репресій 1937–1938 рр. найбільше постраждала керівна ланка колгоспів та радгоспів, і тому з метою ліквідації величезної нестачі керівників різного рангу Наркомзем та Наркомат радгоспів СРСР почав широко застосовувати принцип "висування кадрів", суть якого полягала в призначенні на керівні посади активних працівників, більшість яких не мала відповідної освіти та практичного стажу керівної роботи. Зокрема, у 1937 р. в Київській області з 145 директорів МТС були звільнені з роботи 85, в 7 МТС директорів змінили двічі, а станом на 1 січня 1938 р. понад 300 МТС УРСР не мали директорів [313, арк. 210, 214].

Отже, авантюристична спроба сталінського уряду сформувати виробничі кадри колгоспів та радгоспів у процесі їх форсованої організації була провалена, і впродовж досліджуваного періоду процес їх остаточного комплектування так і не завершився. Прискорена форма підготовки фахівців не виправдала себе, оскільки, перш за все, обумовила їх низький професійний рівень і неспроможність належним чином обслуговувати сільськогосподарське виробництво. Сільське господарство СРСР, в тому числі й УРСР, відчувало постійну гостру нестачу як адміністративного, так і інженерно-технічного та агрономічного персоналу. Впродовж 1933–1936 рр. головною причиною такого стану була величезна плинність кадрового контингенту колгоспів та радгоспів, вона щорічно сягала 60–70 % загальної

кількості їх працівників, які через нестерпні матеріально-побутові умови, напівголодне співіснування та нещадну експлуатацію кидали свою роботу, шукаючи кращої долі в місті або МТС. В 1937–1939 рр. гострота кадрової проблеми обумовлювалась репресіями, в процесі яких відбулось масове винищення фахівців, наслідки якого не були ліквідовані напередодні та навіть після Великої Вітчизняної війни. Зокрема, у 1937 р. в Україні нараховувалось 27 347 колгоспів, в 254 з яких на момент складання річних звітів не було голів, а в 1938 р. – 1 040 не мали керівників, що було пов'язано з їх частими переміщеннями. У 1938 р., за неповними даними, заступників голови не мали 9 464 колгоспи, в 1939 р. – 8 707 колгоспів. Таким чином, забезпеченість колгоспів цією категорією працівників також була задовільною, враховуючи, що багато колгоспів без заступників голів були переважно невеликими господарствами. За Статутом сільськогосподарської артілі, в кожному колгоспі створювалася ревізійна комісія на чолі з головою. У 1937 р., за відомостями 21 743 колгоспів, у 2 438 колективних господарств не було голів ревізійних комісій, в 1938 р., за відомостями 23 568 колгоспів, голів ревізійних комісій не було тільки у 5 147 колгоспів, що свідчить про покращення стану цих справ [66, арк. 33, 36, 47]. Крім того, серед керівників державних установ в сільській місцевості чисельну групу становили голови сільських рад, яких не завжди можна було віднести до працівників розумової праці.

В 1938 р. в сільгоспартілях України нараховувалось 50 336 ферм продуктивної худоби, проте наявний склад завідуючих фермами забезпечував приблизно лише половину потреби. У 1939 р. в середньому на колгосп припадав один працівник цієї кваліфікації, що як правило відповідало числу тваринницьких бригад. Крім того, як уже зазначалося, спостерігалася значна фемінізація сільськогосподарських професій. Так, в 1939 р. частка жінок серед агрономів сягала 26,9 %, а серед завідуючих фермами 54,7 %, і найбільше жінок було серед представників низькооплачуваних професій.

Аналізуючи дані про рівень забезпеченості потреб колгоспного виробництва кваліфікованими спеціально підготовленими фахівцями, варто зауважити, що у досліджуваній період відбувалось активне та значне чисельне зростання всіх категорій колгоспних працівників, однак аналіз річних звітів колгоспів показує, що з якісної сторони стан колгоспних кадрів був незадовільним. Так, за даними на кінець 1938 р. з 23 528 голів колгоспів 7,5 % закінчили районні колгоспні школи, 22,8 % – курси і 69,7 % не мали сільськогосподарської освіти і не пройшли спеціальної підготовки. З 24 390 колгоспних бухгалтерів і рахівників 2,9 % пройшли підготовку в районних колгоспних школах, 26,9 % – на курсах, 43 % були без спеціальної підготовки. В 1939 р. в УРСР без спеціальної підготовки та освіти працювали 75,5 % бригадирів рілльничих бригад, 62 % завідувачів товарними фермами, 72,3 % бригадирів тваринницьких бригад, 87,4 % доярок, і, навіть, 10,2 % ветеринарних фельдшерів [34, арк. 404]. Таким чином, більшість кадрів, особливо вищої кваліфікації, осідали в різного роду партійних установах, не потрапляючи в колгоспи, а частина з них, хоча й були направлені на роботу в сільську місцевість, з різних причин довго там не затримувались, оскільки такі працівники зазвичай замінялися практиками без спеціальної підготовки та вищої і середньої освіти.

На фоні загальної нестачі освічених фахівців у галузі землеробства та тваринництва, варто відзначити їх неправильний розподіл між центральними, обласними та районними установами в системі Наркомзему і безпосередніми виробничими одиницями. Як зазначив керівник Донецької області на одній із виробничих нарад, "ситуація полягає в тому, що чим ближче до колгоспу і радгоспу, тим менше кваліфікованих працівників технічного, агрономічного і зоотехнічного персоналу" [245, арк. 52].

Варто також зазначити, що у процесі організаційно-господарського зміцнення колгоспів, пов'язаного з прийняттям нового статуту сільгоспартілі, до кінця другої п'ятирічки з одного боку збільшилась кількість вироблених трудоднів працездатним населенням, підвищилися зацікавленість

колгоспників у розвитку сільськогосподарського виробництва та зроста їх участь у колективній праці, однак серед них було й немало людей, які фактично не брали участі у громадському виробництві, що видно з даних, наведених у таблиці 4.1.3 [718, с. 63]:

Таблиця 4.1.3.

Кількість трудоднів, вироблених колгоспниками УСРР

Рік	% колгоспників, які виробили за рік трудоднів						Всього
	до 30	31–100	101–200	201–300	301–400	понад 400	
1936	22,3	18,3	26,5	17,4	9,8	5,7	100,0
1937	21,2	15,6	25,0	18,4	11,3	8,5	100,0

Статистичний аналіз річних звітів колгоспів України у досліджуваній період показав, що більше третини працездатних колгоспників брали лише символічну участь у громадських роботах. В 1937 р. налічувалося 4 658 тис. колгоспників, які не відпрацювали жодного трудодня, та 8 528 тис. колгоспників, які відпрацювали не більше 50 трудоднів, тобто були зайняті в колгоспних роботах в середньому менше місяця в рік [718, с. 64].

Основними причинами того, що селяни не були зацікавленими працювати в колгоспах були відсутність матеріальної зацікавленості колгоспників, що спонукало їх більше працювати в особистому господарстві, та яскраво виражена сезонність сільськогосподарських робіт. Так, якщо в липні–серпні один працівник відпрацьовував в сільському господарстві в середньому від 17 до 20 трудоднів у місяць, то в листопаді–березні – від 7 до 10. Навіть у період найбільшої напруги та активності сільськогосподарських робіт у колгоспах був надлишок робочої сили. Так, у липні 1938 р., за даними Наркомзему УСРР, не задіяними в колгоспах залишились 4,6 % працездатних чоловіків та 24,3 % жінок [528, с. 56]. Застосування в колгоспах техніки, особливо комбайнів у період збирання врожаю, компенсувало потребу в працівниках, а в зимовий час колгоспники займатися такими роботами, як снігозатримання, вивезення гною, більше працювали в тваринництві тощо.

Отже, формування виробничих кадрів сільськогосподарського

виробництва здійснювалось у процесі організації господарств шляхом прискореної підготовки фахівців, що зумовило їх низький професійний рівень і неспроможність належним чином обслуговувати сільське господарство. Поступове впровадження бригадної організації праці та піднесення виробничо-технічного рівня селянства, покращили процес використання трудових ресурсів сільського господарства та підняли продуктивність їх праці.

У другій п'ятирічці була проведена реорганізація системи підготовки фахівців, головним напрямом якої було закріплення за господарствами ряду вищих та середніх навчальних закладів, а також збільшення термінів курсової підготовки фахівців масових професій. Здійснення цих заходів дозволило підняти рівень кваліфікації працівників сільського господарства, що позитивно вплинуло на його організацію.

4.2. Розвиток аграрної освіти та її вплив на формування соціального складу українського селянства

Трансформації аграрної сфери та кардинальні зрушення у галузі сільського господарства 1929–1939 рр. вимагали удосконалення великого колективного господарства на основі використання сільськогосподарської науки, що зумовило становлення та розвиток різнорівневих аграрних навчальних закладів: шкіл, класів, курсів, училищ, технікумів. У свою чергу, нижча та середня освіта цього напрямку сприяла становленню аграрних вищих навчальних закладів та розширенню їх мережі, що позитивно позначилося на якості підготовки фахівців для сіл України.

З метою створення сприятливих умов та задоволення потреб колгоспного виробництва у висококваліфікованих кадрах країна досягла певних успіхів у розвитку сільськогосподарської освіти. Так, якщо в 1917 р. в Росії, яка включала й землі Наддніпрянської України, функціонувало 7 сільськогосподарських вищих навчальних закладів та 9 сільськогосподарських факультетів у складі університетів та інших

непрофільних вищих навчальних закладів із загальною кількістю студентів 7,8 тис., то в СРСР у 1936 р. налічувалося 90 сільськогосподарських інститутів, в яких навчалися 63,6 тис. осіб. За п'ять років (1932–1937 рр.) в СРСР було підготовлено понад 136 тис. агрономів, зоотехніків, ветеринарів та інших фахівців у галузі сільського господарства [156, арк. 106–107]. Однак, невелика кількість та нераціональне розміщення існуючих аграрних навчальних закладів не задовольняли потреби культурного та господарського розвитку українського суспільства і вимагали формування нової системи аграрної освіти. Відповідно виникла потреба удосконалення діяльності та розширення мережі аграрних навчальних закладів, які сприяли б практичному вирішенню питань сільськогосподарського виробництва.

У роки першої п'ятирічки була створена мережа спеціалізованих сільськогосподарських вищих навчальних закладів, технікумів, науково-дослідних інститутів та ін. У розпал Голодомору в СРСР функціонувало 125 сільськогосподарських вищих навчальних закладів з 57,5 тис. студентів, з яких 41 % становили робітники та їх діти, а 33 % – колгоспники [36, арк. 87]. На початок другої п'ятирічки в Україні вже була сформована система підготовки сільськогосподарських кадрів, яка включала кілька типів сільськогосподарських навчальних закладів.

Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. в СРСР у галузі сільського господарства відбувся перехід з територіального до функціонального принципу управління, що зумовило зміну системи управління аграрною освітою. Липневий пленум ЦК ВКП(б) 1928 р. запропонував "приступити з 1928–1929 навчального року до уніфікації системи професійної освіти в СРСР", оскільки його учасники дійшли висновку, що "...в країні спостерігається невідповідність між потребами у кваліфікованих фахівцях та станом їх підготовки в існуючій системі вищих навчальних закладів і технікумів". На пленумі було також наголошено, що підготовка фахівців не відповідає вимогам розвитку господарства, оскільки їх виробнича практика організована на вкрай низькому рівні [462, с. 12].

17 вересня 1929 р. ЦК і РНК СРСР прийняли рішення про запровадження в країні єдиної системи професійної освіти, в тому числі й аграрної, та єдиного типу навчальних закладів.

На пленумі ЦК ВКП(б), проведеному у листопаді 1929 р., було прийнято резолюцію "Про кадри народного господарства", де було зазначено про незадовільну роботу органів управління професійною освітою. Держплану і Народним комісаріатам освіти республік було запропоновано у тримісячний термін розробити новий план підготовки фахівців вищої та середньої кваліфікації. Зокрема у резолюції "Про сільське господарство та про роботу на селі" підкреслювалась необхідність " ... реформування сільськогосподарських вищих та середніх навчальних закладів з метою підготовки фахівців, здатних створити сільськогосподарське виробництво загально радянського рівня" [463, с. 34].

Відповідно до Постанови ЦК ВКП(б) "Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів та робітничих факультетів" від 23 липня 1930 р. педагогічні та інші загальноосвітні навчальні заклади залишались у підпорядкуванні Народного комісаріату освіти УСРР, а професійні були підпорядковані галузевим комісаріатам: медичні – Народному комісаріату охорони здоров'я, юридичні – Народному комісаріату юстиції, сільськогосподарські – Народному комісаріату землеробства [74, с. 57].

У 1930-х роках Народним комісаріатом землеробства УСРР були перейменовані та реорганізовані майже всі інститути сільськогосподарського профілю, також були реорганізовані 44 технікуми: 25 – перетворені на інститути, 16 – середні навчальні заклади, 3 – ліквідовано [155, арк. 29; 96, арк. 72, 76]. Водночас було реформовано й галузеву професійно-технічну освіту. 65 професійно-технічних шкіл сільськогосподарського профілю було переведено на 4-річний термін навчання та реорганізовано в технікуми [487, с. 148]. У цей період було запроваджено жорстку централізацію системи аграрної освіти в СРСР, змісту і методів навчання, типів і структури аграрних навчальних закладів.

Аналіз історичної літератури, архівних та опублікованих документів показав, що у досліджуваний період в СРСР було створено розгалужену систему підготовки фахівців-аграрників, яка була наближена до потреб аграрної галузі та включала різні типи навчальних закладів (додаток В).

Система підготовки фахівців-аграрників в Україні в 1929–1939 рр. включала вищі та середні навчальні заклади, професійно-технічні училища, галузеві навчальні центри, сільськогосподарські школи та курси. Вона будувалися на засадах прямих і зворотних зв'язків. Один із таких зв'язків полягав у реалізації принципу "вертикалізації" аграрної освіти, що забезпечував наступність професійної підготовки фахівців в аграрних навчальних закладах різного рівня. До кожної "вертикалі" належали аграрні навчальні заклади, починаючи з тих, що надавали нижчий рівень кваліфікації, до тих, які забезпечували її вищий рівень.

Значну роль у зосередженні уваги громадськості на розвитку сільськогосподарської освіти та проведенні масової агротехпропаганди серед населення сільських територій України відіграв XII з'їзд КП(б)У, що відбувся в січні 1934 р. і рішенням якого було рекомендовано запровадити в усіх колгоспах і радгоспах соцтехекзамен для керівних сільськогосподарських кадрів. В спеціальній постанові з'їзду "Про агротехпропаганду і підвищення агротехнічних знань колгоспників, працівників МТС і радгоспів" було поставлено завдання, "... починаючи з 1934 р., перейти до обов'язкового агротехнічного навчання колгоспників, працівників МТС і радгоспів за прикладом ліквідації загальної неписьменності ..."[552, с. 573–574].

Виконуючи рішення XII з'їзду КП(б)У, партійні організації УРСР, розгорнули роботу, спрямовану на поліпшення агротехнічного виробничого навчання широких колгоспних мас. Питання масового навчання колгоспників стали предметом обговорення обласних і районних партійних організацій, пленумів, бюро обкомів, райкомів партії та партійних зборів первинних партійних організацій. Вони почали створювати агротехнічні і зоотехнічні

гуртки, семінари, школи, в яких сільські працівники мали змогу засвоїти агротехнічний мінімум.

Станом на 1 лютого 1934 р. лише в 27 районах Чернігівській області діяло 647 сільськогосподарських гуртків, у 38 з яких учні вивчали сільськогосподарську техніку, 234 – проблеми тваринництва, 177 – основи рільництва, 47 – технологію вирощування технічних культур, 67 – основи агротехніки, 84 – основи інших сільськогосподарських галузей [344, арк. 39]. Зокрема, значних успіхів в організації агротехнічного навчання колгоспників, яким передувала робота, проведена міськкомом КП(б)У, добився Прилуцький район Чернігівської області. На засіданні бюро міськкому КП(б)У було обговорено це питання, і водночас розроблені та затверджені календарно-тематичні плани роботи гуртків і їх керівники. З метою залучення громадськості до вирішення питання агротехнічного навчання колгоспників в м. Чернігів було проведено дві конференції з агротехнавання. Надалі міськком КП(б)У систематично заслуховував на засіданнях звіти керівників гуртків, секретарів парторганізацій про організацію навчання в районі, проводив рейди перевірки роботи гуртків. Здійснені заходи сприяли тому, що в 1934–1935 рр. у Полтавському районі в колгоспах було організовано 230 бригадних гуртків, 16 агрошкіл, 35 зоогуртків, 11 міжколгоспних шкіл, що дало можливість охопити навчанням 8 тис. колгоспників Чернігівської області [779, с. 46].

У 1935 р. Чернігівський обком КП(б)У провів ретельну перевірку стану агротехнічного навчання в районах, в результаті якої було встановлено, що деякі райкоми КП(б)У, райвиконкоми, районні земельні відділи формально ставилися до організації навчання колгоспників, внаслідок чого в ряді районів кількість колгоспників, охоплених навчанням, виявилась незначною. Так, у Березнянському районі в 1934 р. навчався всього 671 колгоспник, у Глинському – 1 025 і в Глухівському – 1 262 колгоспники. Формальний підхід до організації агротехнічного навчання колгоспників призвів до того, що в ряді колгоспів гуртки хоч і створені, але працювали нерегулярно, і

відвідування в них було низьким. Так, у Березнянському районі в колгоспі "Праця" організовано 7 гуртків з вивчення агротехніки зернових культур, куди записалося 280 колгоспників, 5 гуртків з вивчення агротехніки вирощування льону, до складу яких зараховано 200 колгоспників. Однак, на першому занятті в гуртках із зернових культур з 280 були присутніми 116 слухачів, на другому – 47, на третьому – лише 37. У гуртках по льону на другому занятті з 200 слухачів було лише 40. Постійні керівники гуртків були відсутні, і не існувало планів їх роботи [343, арк. 352].

У лютому 1935 р. Чернігівський обком КП(б)У прийняв спеціальну постанову "Про хід підготовки масових технічних і колгоспних кадрів", яка зобов'язувала всіх секретарів райкомів партії взяти під свій контроль керівництво агротехнічним навчанням у районах, обговорити питання агротехнічного навчання на засіданнях райкомів партії, звернувши серйозну увагу партійних організацій на поліпшення агротехнічного навчання в колгоспах. У результаті місцевими керівниками в Глинському районі на початок 1935 р. навчанням було охоплено 1 025 колгоспників, а після вжитих заходів кількість учасників гуртка зросла ще на 5 720 слухачів, до проведення занять були залучені агрономи-пропагандисти, передові бригадири, вчителі, досвідчені колгоспники [344, арк. 65].

Агротехнічне навчання колгоспників сприяло підвищенню їх культурно-технічного рівня. За неповними даними, у лютому 1934 р. в Україні працював 8 371 агротехнічний гурток, де навчалось 197 746 колгоспників [553, с. 48], однак досягнуті успіхи не були ще показовими порівняно з тими можливостями, які мало механізоване сільськогосподарське виробництво, основною причиною чого було ще недостатнє впровадження новітньої агротехніки. Однак, проблему зростання культурно-технічного рівня селянства було розв'язати значно складніше, ніж робітничого класу, оскільки на селі ця робота мала бути більш багатогранною і передбачала не лише підвищення технічних знань колгоспників, а й надання їм аграрних знань. У свою чергу підвищення технічних знань працівників сільського

господарства включало, з одного боку, підготовку механізаторських кадрів, а з іншого, – організацію технічного навчання колгоспників.

У системі масового професійного навчання колгоспників особливе місце відводилося підготовці механізаторів, які вважались центральними фігурами колгоспного виробництва, уособленням кращих рис, "властивих трудівнику нового соціалістичного села". В УРСР до кінця другої п'ятирічки було організовано і діяло 380 шкіл механізаторів, які готували трактористів, комбайнерів, бригадирів тракторних бригад, шоферів і механізаторів. Частина таких шкіл готувала механізаторів тільки одного профілю, більшість – за рядом споріднених спеціальностей.

До підготовки механізаторських кадрів активно залучались комсомольські організації. Зокрема, оголосивши з 1 січня 1935 р. Всесоюзне змагання шкіл і курсів з підготовки та перепідготовки сільських механізаторів на X пленумі ЦК ВЛКСМ було вирішено закликати усіх комсомольців активно включитися до нього, а змагання за найкращу підготовку механізаторських кадрів в 1935 р. переросло у змагання за кращу підготовку всіх кадрів для сільського господарства.

Партійне керівництво в цьому процесі особливо великого значення надавало організації навчання жінок, які становили понад 60 % сільськогосподарських товаровиробників. Так, у 1934–1937 рр. провідними професіями сільськогосподарського виробництва оволоділи до 100 тис. колгоспниць і працівниць радгоспів, майже третина з яких стали трактористками [684, с. 43].

Підготовка механізаторів для сільського господарства України активно почала здійснюватись ще в роки першої п'ятирічки, і тоді найпоширенішим видом їх навчання та найбільш масовою формою підвищення кваліфікації колгоспних кадрів стали короткотермінові курси, на яких було організовано масове навчання колгоспників таким провідним сільськогосподарським професіям як чабани, конюхи, яровизатори, доярки, свинарки, телятниці, пташниці та ін. Вони зазвичай діяли в періоди завершення посівних або

збиральних кампаній і в зимовий час. На деяких з них навчання здійснювалось з відривом від виробництва (переважно для підготовки механізаторів), на інших – без відриву (для доярок, конюхів, пташниць і т. д.). Курси з відривом від виробництва створювалися, як правило, при МТС, а курси без відриву від виробництва – безпосередньо в колгоспах. Терміни навчання та підготовки фахівців коливалися від 5–10 днів до 2–3 місяців. Такі короткострокові курси лише в 1933–1934 рр. підготували понад 160 тис. бригадирів, 250 тис. трактористів, комбайнерів та механіків [41, арк. 42]. Проте, курсова система підготовки кадрів мала ряд недоліків: короткотривалість, відсутність необхідної матеріально-технічної бази, базових навчальних планів, типових програм навчальних дисциплін, достатньої кількості викладачів, що неминуче позначалось на використанні тракторного парку, оскільки півтора-двомісячний термін навчання був абсолютно недостатній для освоєння трактора, тому, зокрема в Донецькій області в 1933 р. трактори простоювали 60–65 % робочого часу [73, арк. 192].

Спеціальні курси, відкриті для підготовки колгоспних кадрів, були розпорошені в МТС, різних підприємствах і навчальних закладах, де проводили навчання колгоспників без відриву від виробництва. На той час це мало вагоме значення, оскільки колгоспи не могли дозволити собі на тривалий час відривати колгоспників від роботи і здійснювати витрати, пов'язані з масовим відрядженням своїх членів на відповідні курси в МТС та міста.

У МТС, радгоспах і колгоспах для занять використовувались канцелярії або червоні куточки, які не мали не лише спеціального навчального обладнання, а навіть підручників та наочних посібників. Спостерігалися випадки, коли під час польових робіт колгоспи відкликали курсантів з навчання, і рівень пропуску занять доходив до 40 % всього навчального часу.

Програми навчальних дисциплін також не мали належного навчально-методичного рівня. Так, наприклад, на практичні заняття відводилося лише

20 % навчального часу, а основна увага приділялася теоретичному навчанню у зв'язку з тим, що більшість курсантів не мали достатньої загальної підготовки, і більша частина навчального часу курсів витрачалася на вивчення загальноосвітніх дисциплін – рідної мови, суспільствознавства, арифметики, що серйозно ускладнювало проблему професійної підготовки. Зокрема, з п'яти місяців, за які здійснювалась підготовка тракториста-рульового, три місяці витрачалось на загальноосвітні предмети і лише один-два місяці – на власне виробниче навчання. Крім того, через брак машин курсантам не завжди навіть вдавалося надати ту обмежену практику, яка передбачалася навчальним планом, оскільки в середньому на 150 чол. виділяли одну навчальну машину, і в результаті на кожного курсанта відводилось лише 8 годин практичних занять [40, арк. 19, 124].

Ефективнішими центрами підготовки колгоспних кадрів масових кваліфікацій у досліджуваній період стали передові машинно-тракторні станції. Наприклад, Шевченківська МТС Одеської області в 1934 р. з числа колгоспників підготувала 200 трактористів, комбайнерів, штурвальних та інших фахівців, в 1935 р. – 309, 1936 р. – 457 і в 1937 р. – 325. У МТС також отримували необхідну підготовку бригадири рільничих бригад, шофери, яровизатори, ланкові з бавовни, інспектори з якості, партійні та комсомольські організатори. За 1934–1938 рр. у Шевченківській МТС різні курси, включаючи й курси механізаторів, пройшли 832 колгоспника [743, с. 27].

Зосередження справи підготовки трактористів безпосередньо в МТС не було випадковим, однак воно мало і свої негативні сторони. В МТС поєднувати навчання з роботою було важко, і тому воно завжди опинялося на другому плані. Директорам МТС було вкрай важко відривати фахівців МТС, які викладали на курсах, від виробничих робіт, і тому вони відтягували початок занять на курсах до закінчення польових робіт, скорочуючи таким чином терміни навчання. З цієї ж причини керівництво курсами та викладацьку роботу доручали менш підготовленим дільничним механікам

або бригадирам тракторних бригад, без яких можна було обійтися під час ремонтних робіт, однак і вони часто відривалися від навчальних занять, виїжджали за запасними частинами, відволікалися з інших господарських питань, і в таких випадках учнів на кілька днів відпускали додому. Все це призводило до того, що приблизно 25–30 % курсантів замість належних чотирьох місяців навчалися всього два–три.

У роки другої п'ятирічки було реорганізовано систему підготовки механізаторських кадрів для сільського господарства. Листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. зобов'язав обкоми, райкоми КП(б)У і політвідділи МТС поставити питання підготовки сільськогосподарських кадрів у центр їх роботи, усунути недоліки, що мали місце в минулому, і дбати про якість підготовки цих кадрів.

На основі рішень листопадового пленуму ЦК КП(б)У і РНК УРСР в 1933 р. розробили заходи, спрямовані на поліпшення підготовки фахівців для сільського господарства і передбачали: 1) підготовку основних кваліфікованих кадрів у постійно діючих стаціонарних школах і на курсах з постійним терміном навчання для кожного окремого профілю; 2) ліквідацію короткостроковості в підготовці цих кадрів; 3) забезпечення всіх постійно діючих курсів і шкіл навчально-матеріальною базою, необхідною для нормального проходження навчального курсу; 4) розробку постійних навчальних планів, програм і підручників для шкіл і курсів із залученням до цієї роботи як сільськогосподарських вищих навчальних закладів, так і окремих висококваліфікованих викладачів; 5) укомплектування шкіл і курсів достатньою кількістю кваліфікованих викладачів.

У результаті навчальні плани та програми сільськогосподарських шкіл та курсів було повністю перероблено і оновлено. 90 % навчального часу тепер відводилось спеціальним дисциплінам, в тому числі 60 % – на виробниче навчання. Так, у навчальному плані підготовки бригадирів тракторних бригад із терміном навчання 8 місяців, розробленому у 1934 р., з 1600 навчальних годин 300 відводилось на загальноосвітні дисципліни, а

решта 1300 годин – на професійно орієнтовані, в тому числі 800 годин з них – на практичні заняття біля трактора, комбайна та інших сільськогосподарських машин [35, арк. 14, 17]. Водночас, значно збільшувались терміни навчання на курсах та організовувались стаціонарні школи з підготовки механізаторських кадрів. Шоферів і комбайнерів почали готувати на чотири–шестимісячних курсах, бригадирів тракторних бригад – на восьмимісячних курсах замість тримісячних, а трактористів на чотиримісячних курсах замість двомісячних.

Важливе значення для підвищення якості підготовки технічних кадрів для сільського господарства мало створення курсів безпосередньо на великих промислових підприємствах. Так, у 1933 р., за рішенням Харківського обкому КП(б)У на ХТЗ було створено курси для підготовки трактористів і бригадирів тракторних бригад, на ХЕМЗі – електромонтерів, на заводі "Серп і молот" – машиністів сільськогосподарських машин та ін. За рішенням Дніпропетровського обкому КП(б)У на заводі "Комунар" у Запоріжжі було відкрито курси для підготовки комбайнерів, де пройшли навчання 776 чоловік [905, с. 21].

Відзначаючи позитивний досвід підготовки технічних кадрів для МТС і колгоспів на підприємствах, секретаріат ЦК КП(б)У у квітні 1934 р. прийняв постанову про організацію на базі курсів трактористів при ХТЗ постійно діючої школи тракторних механіків на 500 чоловік із терміном навчання 6 місяців. В результаті створення таких стаціонарних шкіл механізації, збільшення за всіма спеціальностями термінів навчання, забезпечення шкіл і курсів необхідною матеріально-технічною базою, добору кваліфікованого викладацького складу, організації шкіл механізаторів на промислових підприємствах, ретельного відбору в школи найкращої колгоспної молоді, було досягнуто значного збільшення їх кількості і поліпшення якості підготовки. За роки другої п'ятирічки на Україні було підготовлено 644,5 тис. працівників сільського господарства за масовими кваліфікаціями, в тому числі 210,5 тис. механізаторів [810, с. 189].

Водночас з проблемою підготовки механізаторів значно зросла потреба в інтелектуальних силах, що поставило й питання підвищення загальних технічних знань колгоспників та актуалізувало проблему підготовки кадрів масових сільськогосподарських професій для колгоспів. Наркомату землеробства СРСР у 1936 р. було доручено організувати спеціальне бюро для керівництва цією справою та розробити відповідні плани, програми і методичні посібники. Вжиті заходи дозволили активізувати підготовку масових сільськогосподарських кадрів. Тепер, з метою поглиблення та одержання більш високої кваліфікації колгоспники, які закінчили курси, могли у вільний від польових робіт час продовжити навчання у школах колгоспної молоді (ШКМ), де після другого року навчання вони отримували права помічників старших рульових або комбайнерів, шоферів і машиністів; після третього – старших рульових і монтерів, а після четвертого – ставали висококваліфікованими ремонтними робітниками і механіками. На четвертому році в ШКМ навчання здійснювалось в конкретних виробничих умовах – ремонтних майстернях і тракторно-механічних школах. Витрати та відповідальність за підготовку трактористів в ШКМ несли одночасно колгоспи, МТС та районні відділи освіти, які керували загальноосвітнім та виробничим навчанням, направляли курсантів і відповідали за опалення, освітлення навчальних приміщень тощо.

Основним шляхом підвищення культурно-технічного рівня колгоспників в роки другої п'ятирічки стало створення стаціонарних сільськогосподарських шкіл, які були самостійними навчальними закладами з власною матеріально-технічною базою і викладацьким складом, до яких у 1933–1939 рр. відносились районні колгоспні школи, школи механізаторів та Вищі комуністичні сільськогосподарські школи (ВКСГШ), які, як правило, створювались в обласних центрах з метою підготовки керівників та організаторів колгоспного виробництва (голів колгоспів, бригадирів, завідуючих фермами, а також механізаторів). Основна частина випускників ВКСГШ направлялась на роботу в партійні та радянські органи на селі, а

також в МТС і радгоспи, і лише незначна їх частина – у колгоспи. Так, при розподілі слухачів Черкаської ВКСГШ в 1935 р. тільки 6 чоловік з 93 були направлені на роботу в колгоспи як їх голови, а з 44 чоловік випуску 1936 р. ніхто не був посланий до колгоспів [80, арк. 43].

Комбайнерів, бригадирів тракторних бригад, механіків та шоферів МТС готували у постійно діючих школах механізаторів, які утримувалися за рахунок держбюджету.

Завдання масової підготовки колгоспних кадрів (бригадирів-рільників, бригадирів-тваринників, ланкових, рахівників) було покладено на районні колгоспні школи (РКШ), курси і семінарів з відривом від виробництва. З 1933 р. підготовка колгоспних бригадирів зосереджувалась в РКШ, які давали як спеціальну, так і загальноосвітню підготовку. Заняття в цих школах будувались відповідно до господарського напрямку району і пов'язувались з виробничою діяльністю місцевих колгоспів. В Україні у 1933 р. районні колгоспні школи закінчили 20,5 тис. слухачів, у 1934 р. – 32,9 тис., а в 1936 р. – 45 тис. слухачів [579, с. 34].

Станом на 1 вересня 1934 р. в УРСР нараховувалася 1 161 районна колгоспна школа, де навчались 116 800 учнів. РКШ комплектувалися в основному з кращих колгоспників та ударників сільськогосподарської праці. До викладання в колгоспних школах залучалися фахівці районних земельних органів: агрономи, зоотехніки, ветеринарні лікарі та ін. Проте, не маючи стійкої матеріально-технічної бази та належного навчально-методичного забезпечення, РКШ знаходились у скрутному становищі. Найсерйознішим їх недоліком була надто вузька спеціалізація, оскільки у 1933–1939 рр. кадри масової кваліфікації в СРСР готували за 70 спеціальностями. Зокрема, у колгоспних школах здійснювали підготовку машиністів для молотарок, снопов'язальників, пікеристів, льонотеребильщиків та ін., які працювали на відповідних машинах місяць-півтора на рік, а в решту часу використовувалися не за призначенням. Наприклад, спеціалісти неекономічного профілю фактично не отримували необхідних економічних

правових знань у галузі сільського господарства, що було зумовлено відсутністю у колгоспах і радгоспах відповідних посад.

РКШ фінансувалися за рахунок колгоспів і частково за рахунок дотацій з місцевого бюджету, однак основні витрати на утримання учнів, оплату праці викладачів, адміністративного складу тощо здійснювали колгоспи, які не для всіх колективних господарств були посильними. Значна частина колгоспів, які гостро потребували фахівців, не могли утримувати районні школи.

На січневому пленумі ЦК КП(б)У у 1936 р. було зазначено: "Основними причинами низьких врожаїв у колгоспах України є недостатнє застосування агротехніки, слабе впровадження сортового насіння, відсутність у значної частини колгоспів правильних сівозмін, недооцінка, насамперед в районах степу, нагромадження і використання місцевих добрив, недостатнє використання в більшості МТС тракторного парку, що призводить до затягування робіт і порушення агротехнічних строків" [484, с. 176–177]. Вказавши на причини все ще низьких врожаїв в Україні, пленум намітив заходи з підвищення врожайності сільськогосподарських культур, в тому числі й впровадження у сільськогосподарське виробництво у 1936 р. комплексу агротехнічних заходів, поліпшення агротехнічного навчання і розширення знань всіх працівників сільського господарства, а не здачу агромінімуму, як це було раніше.

У 1936 р. набув розвитку підконтрольний партійним організаціям рух за повне охоплення агротехнічним навчанням усіх колгоспників і масове оволодіння ними досягнень передової агротехніки. На основі рішення КП(б)У колгоспні школи організовувалися в кожному районі і до кінця 1936 р. в республіці збільшилася мережа районних колгоспних шкіл до 2 тис. [811, с. 206]. Крім того, на кінець другої п'ятирічки якісно поліпшились викладацький склад, технічна і господарська база районних колгоспних шкіл. Так, якщо на початку другої п'ятирічки вони готували переважно голів колгоспів, бригадирів і рахівників, то вже наприкінці 1937 р. в них навчалися

техніки-рільники, бригадири рільничих бригад, зоотехніки, колгоспні ветеринарні фельдшери та інші фахівці. Тільки за січень–лютий 1937 р. РКШ УРСР підготували 3 544 бригадира рільничих бригад, 3 515 бригадирів тваринницьких бригад та завідуючих молочнотоварними фермами, 2 551 ветеринарних санітара та велику кількість інших працівників [792, с. 18]. Відтак, наведені статистичні дані яскраво свідчать, що підготовка фахівців-аграрників у досліджуваній період здійснювалась надактивними темпами, оскільки партійно-державне керівництво прагнуло будь-якими методами зміцнити позиції як на селі, так і в місті, якомога швидше довести сільському населенню переваги колгоспного ладу, підняти освітній рівень населення, показати успіхи соціалістичного будівництва на міжнародному рівні, придушити опозицію, підготуватись до можливої війни та знищити сліди Голодомору 1932–1933 рр.

Поряд із розвитком агротехнічного навчання колгоспників не припинялась робота партійних організацій з колгоспним активом. Починаючи з кінця 1935 р., ЦК КП(б)У почав приділяти особливу увагу поліпшенню агротехнічної підготовки бригадирів, ланкових, передовиків колгоспного села, коли, з одного боку, масово-технічне навчання колгоспників було вже поставлене на твердий ґрунт, а з іншого – внаслідок руху передовиків сільськогосподарського виробництва, навчання колгоспного активу стало особливо необхідним. Зокрема, проведена партійними організаціями в цьому напрямі робота сприяла тому, що вже у 1935–1937 рр. в Україні через мережу гуртків було підготовлено 195 тис. п'ятисотенниць і ланкових з вирощення цукрових буряків. У 1936 р. тільки в 123 районах України було 5229 гуртків п'ятисотенниць, у яких вивчали передову агротехніку вирощування буряків [753, с. 4].

У період другої п'ятирічки було запроваджено складання агротехнічних іспитів слухачами гуртків. Досвід складання агротехнічних іспитів колгоспниками був запозичений у робітників, які тоді теж складали технічні іспити на виробництві. Секретар ЦК ВЛКСМ А.В. Косарів,

виступаючи на нараді передовиків сільськогосподарського виробництва з керівниками партії та уряду наприкінці 1935 р., зазначив, що "... навчання агротехніці в колгоспах носить неорганізований, а іноді випадковий характер. Сили колгоспної інтелігенції (агрономи, вчителі, зоотехніки, ветеринарний персонал) недостатньо залучені у навчання агротехнічному мінімуму і часто неправильно використовуються, тому ... найближчим часом нам потрібно переглянути агромінімум" [723, с. 47]. У наступні роки справа виробничого навчання колгоспників була помітно активізована, тільки за першу половину 1936 р. закінчили навчання 535 тис. осіб. У Одеській області, з 28 тис. колгоспних активістів, які навчалися в агротехнічних гуртках, 26,8 тис. склали громадський іспит, як завершальний етап агротехнічного навчання, в тому числі 16 % з них на "відмінно" [445, с. 239]. З 1937 р. здача агрозоотехнічного мінімуму, який передбачав перевірку засвоєння колгоспниками правил техніки безпеки та агротехніки, здійснювалась на початку кожного сільськогосподарського сезону, що сприяло підвищенню кваліфікації колгоспних кадрів.

Загальна кількість підготовлених для аграрного сектора працівників у роки другої п'ятирічки становила 3 935 тис. осіб, у тому числі майже 2,5 млн механізаторів сільського господарства, хоча за планом в цей період передбачалось залучити до навчання близько 1,5 млн кваліфікованих працівників сільського господарства [44, арк. 62]. У сільськогосподарських школах і на різних курсах спеціальну підготовку пройшов майже кожен п'ятий працездатний колгоспник УРСР, було підготовлено на кілька тисяч більше голів колгоспів, ніж налічувалося самих колективних господарств, кількість підготовлених рахівників також майже в тричі перевищувала їх кількість.

Певну роль у підвищенні агротехнічних знань колгоспників відіграли хати-лабораторії, які були одним із основних центрів впровадження науки і передового досвіду в колгоспне виробництво у досліджуваний період.

У доповідній записці Наркомзему УСРР ЦК КП(б)У від 16 травня

1934 р. аналізується перший досвід діяльності колгоспних хат-лабораторій в республіці [246, арк. 29], а наприкінці 1935 р. в Україні вже діяло 8 822 хати-лабораторії, робота яких проводилась у трьох основних напрямках: 1) проведення різноманітних дослідів, яких вимагала практика колгоспного виробництва, а також за тематикою дослідних станцій та науково-дослідних інститутів; 2) здійснення виробничого контролю; 3) аналіз якості агротехнічного і зоотехнічного навчання колгоспників.

Для надання допомоги хатам-лабораторіям РНК УСРР у постанові "Про стан хат-лабораторій в УСРР і заходи щодо їх зміцнення" від 25 листопада 1935 р. запропонував Наркомзему УСРР забезпечити їм методичну допомогу сільськогосподарських науково-дослідних інститутів і дослідних станцій шляхом налагодження зв'язку кожного з них з певною кількістю хат-лабораторій. У постанові зазначалося, що "проведення дослідів хатами-лабораторіями повинно здійснюватися на полях загальних колгоспних посівів, а в разі потреби для цього мають виділятися особливі дослідні ділянки" [494, с. 6].

Протягом 1935–1936 рр. у хатах-лабораторіях навчалось близько 100 тис. чол., і як зазначав П.П. Постишев "... вони стали організуючими центрами дослідництва, боротьби за оволодіння агротехнічними знаннями, впровадження новітніх досягнень сільськогосподарської науки, узагальнення та розповсюдження позитивного досвіду колгоспного виробництва ..." [590, с. 40].

Хати-лабораторії організовувались за рішенням загальних зборів колгоспників. Правління відводило для хати-лабораторії приміщення, забезпечувало його обслуговування і надавало кошти на обладнання, літературу, навчальні посібники тощо. Дослідну роботу хата-лабораторія тісно пов'язувала з завданнями колгоспу та його виробничим планом, окремі її завдання включались у виробничі плани бригад. У кожній хаті-лабораторії повинен був бути організований куточок бджільництва, який працював під керівництвом інструктора з бджільництва з найближчої дослідної пасіки або

Інституту бджільництва.

Науково-виробничий контроль хати-лабораторії перш за все був спрямований на здійснення допомоги колгоспній пасіці шляхом різних аналізів і спостережень. Наприклад, в хати-лабораторії проводились аналізи меду, воску, бджіл на зараженість нозематозом, фенологічні та метеорологічні спостереження, обстеження медоносної рослинності тощо. Для проведення цих робіт хати-лабораторії забезпечувались найближчими дослідними станціями і ветеринарними та бактеріологічними лабораторіями необхідним устаткуванням – мікроскопами, термометрами, хімічним посудом та реактивами [581, с. 32].

Хати-лабораторії відіграли важливу роль не лише у розвитку бджільництва, а й насінництва та всього сільського господарства, оскільки вони не лише провадили дослідницьку роботу, а й займалися впровадженням досягнень сільськогосподарської науки. Постановою РНК СРСР від 29 червня 1937 р. "Про заходи щодо поліпшення насіння зернових культур" передбачався перехід на нову систему виробництва сортового і елітного насіння, яка була побудована за територіальним принципом, а насінневі ділянки створювалися в кожному колгоспі й радгоспі. Усім без винятку колгоспам і радгоспам пропонувалося перейти до посіву на насінневих ділянках тільки відібраного хатами-лабораторіями сортового насіння. Було встановлено також, що районні насінницькі колгоспи повинні за договором з Головним сортовим управлінням Наркомзему СРСР розмножувати отримане від державної селекційної станції елітне насіння спочатку на насінневій ділянці хати-лабораторії, а потім у загальних посівах свого господарства. Ця постанова сприяла значному поліпшенню державного сортовипробування і вирощуванню елітного насіння. Нові сорти одержували остаточну оцінку після трирічного випробування на державних сортовипробувальних ділянках, розташованих у різних ґрунтово-кліматичних зонах країни і створених, як правило, на колгоспних полях хатами-лабораторіями. Така система випробування давала найбільш повну характеристику як позитивних якостей,

так і недоліків нового сорту [965, с. 23].

Існуючий стан сільського господарства України не міг задовольнити потреби суспільства, а його подальший розвиток вимагав кваліфікованих робітників. Радянська система аграрної освіти фактично не вирішувала проблему кадрового забезпечення, тому радянський уряд почав створювати та розвивати нову мережу аграрних навчальних закладів, яка включала технікуми та сільськогосподарські інститути, які випускали таких фахівців сільського господарства як агрономи, зоотехніки та ветеринарні фельдшери. Зокрема, з метою забезпечення колгоспного виробництва кваліфікованими працівниками ЦК КП(б)У і РНК УСРР 14 березня 1934 р. прийняли постанову про набір 10 тисяч кращих колгоспників і колгоспниць на навчання у сільськогосподарські вищі навчальні заклади і технікуми республіки, а 19 березня 1934 р. було прийнято додаток до неї, згідно якого 5 тисяч осіб було зараховано до вищих навчальних закладів і 5 тисяч – в технікуми на такі спеціальності як агроном, агроном-зерновод, агроном-буряковод, агроном інших технічних культур (льон, конопля, бавовник, тютюн), агроном городніх культур, агрохімік, інженер-механік, інженер-електрик, зоотехнік, ветеринарний лікар, спеціаліст захисту рослин, економіст, бухгалтер [237, арк. 26]. Зарахованим на навчання колгоспникам їх господарства зобов'язувались сплачувати частину стипендії.

Варто також зазначити, що крім принципу "вертикалізації" у системі аграрної освіти України досліджуваного періоду чітко простежувався і такий зв'язок між її складовими як "горизонталізація", що передбачала наявність аграрних навчальних закладів однакового типу в різних регіонах України: професійно-технічних шкіл, технікумів, інститутів, що видно на прикладі вищої аграрної освіти України (додаток Д):

Відтак, відповідно до регіональних потреб агропромислового комплексу України 19 аграрних вищих навчальних закладів здійснювали підготовку фахівців за 18 спеціальностями: 1) "агромеліорація"; 2) "агрономія"; 3) "агрохімія та ґрунтознавство"; 4) "ветеринарія";

5) "виноградарство та виноробство"; 6) "геодезія"; 7) "гідромеліорація"; 8) "захист рослин"; 9) "землепорядкування"; 10) "зоотехнія"; 11) "економіка лісового господарства"; 12) "енергетика сільського господарства"; 13) "конярство"; 14) "лісове господарство"; 15) "механізація сільського господарства"; 16) "плодоовочівництво"; 17) "селекція та насінництво"; 18) "торфомеханічна меліорація".

Крім того, за постановою ЦК ВКП(б) від 21 вересня 1932 р. комуністичні вищі школи, які здійснювали підготовку партійно-радянських кадрів були реорганізовані у вищі комуністичні сільськогосподарські школи, завдання яких полягало у підготовці "партійно-радянського керівництва в районі" та "забезпеченні МТС, колгоспів і радгоспів політично і технічно міцними керівними працівниками, які поряд з широкими політичним розвитком повинні мати достатні спеціальні знаннями як у галузі сільськогосподарської техніки, так і в області агрономії та тваринництва", і станом на 1 січня 1933 р. в Україні було створено 55 таких навчальних закладів, де навчались 30 тис. осіб [236, арк. 5, 36]. Відтак, УСРР вступала в другу п'ятирічку з працівниками, переважну більшість яких в колгоспах, МТС і радгоспах складали молоді фахівці, підготовлені та виховані радянською владою.

Підвищення культурно-технічного рівня колгоспного селянства у період технічної реконструкції сільського господарства (1933–1937 рр.) залежало від наявності кадрів, здатних здійснити цю роботу. За період з 1933 до 1939 р. сільськогосподарські навчальні заклади підготували 103,4 тис. фахівців з вищою освітою і близько 230 тис. спеціалістів із середньою освітою [126, арк. 31, 37], що надало можливість покращити стан сільськогосподарського виробництва. Випускники аграрних навчальних закладів були підготовлені для того, щоб здійснювати технічне і агротехнічне навчання колгоспників. Однак, на початку 1939 р. в Україні все ще гостро не вистачало фахівців, які мали вищу та середню професійну освіту, особливо було недостатньо таких фахівців в сільському господарстві. З трьох тисяч

фахівців, які працювали в сільському господарстві, лише 54 мали вищу і середню професійну освіту [1001, с. 32].

Розвиток агропромислового комплексу зумовлював необхідність вирішення кадрового питання, оскільки, на початку 1930-х рр. в органах державної влади та радгоспах працювали фахівці, які здобули вищу аграрну освіту до 1917 р. і їх політична благонадійність ставилася під сумнів. Зміни в економічних відносинах, розвиток різних форм господарювання, особливо створення колгоспів та радгоспів, загострили проблему підготовки фахівців сільськогосподарського профілю.

Для агропромислового комплексу УРСР планувалось підготувати 16 тис. фахівців аграрного профілю і 15 200 працівників середнього технічного агроперсоналу. З урахуванням цього кількість студентів аграрних вищих навчальних закладів мала становити близько 19 тис, а кількість учнів у сільськогосподарських професійно-технічних школах – понад 47 тис. [948, с. 115]. З цією метою активно формувалась мережа навчальних закладів для підготовки фахівців-аграрників на території України, і у травні 1939 р. в Україні вже діяли 25 аграрних вищих навчальних закладів, до складу яких входило 45 факультетів, де навчалось 9 тис. студентів [516, с. 312], переважна більшість з яких оволоділи фахом агронома і значна кількість – ветеринара та зоотехніка.

Прийом до аграрних вищих навчальних закладів завжди відбувався дещо специфічно. Зокрема, у 1923–1928 рр. вони здебільшого комплектувалися за рахунок так званих "тисячників" – демобілізованих червоноармійців та селян, які отримали направлення комнезамів, більшість яких, не мала навіть освіти семирічної школи. Студентами аграрних вищих навчальних закладів досліджуваного періоду здебільшого були вихідці із села. Своєрідним був і їх національний склад. У 1939 р. серед студентів сільськогосподарських інститутів українці становили 73,6 %, росіяни – 11,7 %, інші національності – 14,7 %, а у технікумах – відповідно 83,1 %; 4,3 % і 12,6 % [990, с. 37].

У зв'язку з тим, що на початку 30-х років на село почала надходити значна для того часу кількість техніки, більшість якої направлялася у створювані машинно-тракторні станції, в ряді вищих навчальних закладів, зокрема Київському сільськогосподарському інституті, почалась підготовка інженерів-механіків. У Харкові було створено інститут механізації та електрифікації сільського господарства. Загалом передбачалося протягом 1933–1935 рр. підготувати понад три тисячі інженерів-механіків аграрного профілю.

На території України була реорганізована й мережа сільськогосподарських шкіл, які готували середній технічний персонал для аграрного сектора. На основі найкраще обладнаних сільськогосподарських шкіл виникли сільськогосподарські технікуми.

В середині 30-х років ХХ ст. була затверджена номенклатура спеціальностей середніх навчальних закладів, які готували фахівців для сільського, у тому числі й лісового господарств [39, арк. 35–36], наведена у додатку Е.

Відтак, у сільськогосподарських технікумах та середніх школах готували фахівців за 29 спеціальностями. Однак більшість фахівців масових професій не направлялася в колгоспи. Майже половина агрономів та інженерів-механіків, які закінчили сільськогосподарські навчальні заклади у 1933–1939 рр., працювали у відповідних органах державної влади (в основному в обласних і районних земвідділах). Механізатори ставали робітниками машинно-тракторних станцій, а ті, хто оволодів фахом бригадира, направлялися в радгоспи, тому, навіть не зважаючи на розширення мережі аграрних навчальних закладів кадрове забезпечення сільського господарства не надто поліпшилось, оскільки їх випускники здебільшого займали керівні посади (голови та заступники голів колгоспів, провідні фахівці).

Отже, у 1933–1939 рр. в аграрному секторі України відбулися радикальні зміни соціального статусу сільського населення, обумовлені тим,

що не лише в сільському господарстві, а й на підприємствах індустріального профілю, розташованими у сільській місцевості та містах, змінилися форми власності та господарювання. Виникли нові соціальні верстви, які потребували відповідних знань та вмінь у зв'язку з розвитком колективних форм господарювання. Особливо актуальним стало поширення сільськогосподарських знань в аграрному секторі економіки через відповідну систему аграрних навчальних закладів. У цей час на території України була сформована розгалужена система аграрної освіти, яка включала інститути, технікуми, професійно-технічні училища, школи, курси та гуртки відповідного профілю, і підпорядкована Наркомзему УРСР. Однак, дуже швидко виявились недоліки такої системи управління, оскільки виникла загроза монопольного відомчого управління аграрною освітою Наркомземом УРСР, що призводило до прийняття вузьковідомчих рішень, і, в свою чергу породжувало децентралізацію науково-методичного забезпечення навчального процесу в аграрних навчальних закладах та втручання в нього некомпетентних людей, невиправдане форсування підготовки фахівців-аграрників шляхом необґрунтованого скорочення термінів професійного навчання.

Аграрні навчальні заклади були централізовано впроваджені союзними нормативно-законодавчими документами, оскільки система аграрної освіти України була складовою загальноосвітньої системи СРСР. Зв'язки між різними організаційними формами навчальних закладів аграрної освіти України забезпечувалися наступністю навчальних планів та програм, впровадженням різнорівневої підготовки фахівців, реалізацією ідентичних вимог до організації навчально-виховного процесу, єдністю управлінських та методичних структур тощо.

4.3. Сільська молодь України у трансформаційних процесах 1929–1939 рр.

Глибокі зміни, що відбувалися в житті радянського суспільства позначалися передусім на соціальній структурі населення України, оскільки розвиток економіки й надмірна індустріалізація потребували значної кількості нових робочих рук, головним джерелом поповнення яких стала молодь. Сотні тисяч юнаків та дівчат працювали в різних сферах суспільного виробництва, і з кожним роком зростали їх кількість та питома вага серед працюючих. Якщо в 1930 р. в усіх галузях народного господарства (крім сільського) працювало 929,3 тис. осіб віком до 23 років (28,2 % від загальної кількості працюючих), то в 1933 р. загальне число молоді серед працюючих становило 1 114,5 тис. чол. (30,4 %) [505, с. 116]. Серед молодих робітників переважна більшість походила з робітничих та селянських сімей, більшу частину яких складала колишні колгоспники та одноосібники.

Найбільш глибокі соціальні зрушення у досліджуваній період відбулися саме серед сільської молоді, оскільки внаслідок примусової колективізації на селі була сформована єдина соціальна верства – колгоспне селянство, яку за суттю не можна було вважати окремим класом селян, оскільки колгоспники не мали ні власної землі, ні засобів виробництва. Вони працювали на державу за мізерний "обов'язковий мінімум трудоднів", а введення у 1932 р. внутрішніх паспортів фактично зробило колгоспників кріпаками, що стосувалося й селянської молоді. Не оминуло їх і розкуркулення, десятки тисяч юнаків і дівчат потрапили в категорію "куркульських дітей", і якщо навіть їх не було виселено за межі України разом з батьками, то вони залишались з тавром "соціально-чужих" та "ворожих".

Особливо трагічно позначився на молодому поколінні Голодомор 1932–1933 рр., серед жертв якого значну кількість становили діти та підлітки. У ці роки сільська молодь намагалась будь-якою ціною втекти з села і

влаштуватися на роботу в містах та новобудовах, перетворюючись на одне з джерел поповнення робітничого класу, особливо в кам'яновугільній, металургійній промисловості та на будівництві. Введення внутрішніх паспортів фактично позбавило їх можливості змінити своє місце проживання та становище і більшість юнаків та дівчат залишилася на селі та працювала в сільському господарстві. У 1933 р. в УСРР проживало 4 млн 785,3 тис. осіб молоді віком від 16 до 23 років, тобто 15 % населення республіки, з них майже 70 % – у сільській місцевості. [929, с. 5]. Не всіх сільських юнаків та дівчат можна віднести до селянства оскільки певна частина з них працювала в місті, радгоспах, була зайнята на будівництві тощо. Однак, тяжке становище сільського господарства зумовлювало необхідність утримання молоді на селі, особливо в тваринництві. Міграція сільської молоді в міста обезкровлювала село, була серйозною перешкодою на шляху до підвищення продуктивності полів і ферм. Втеча сільських жителів у міста республіки та за її межі призвели до формування несприятливої, а в ряді областей України й загрозливої демографічної ситуації на селі. Саме тому, що село залишала молодь, цей процес супроводжувався підвищенням частки осіб пенсійного віку, зростанням смертності сільського населення, скороченням народжуваності, зниженням питомої ваги кількості дітей і підлітків. Зменшились абсолютні та відносні розміри населення працездатного віку, в його структурі відбулося зрушення на користь старших вікових груп. Наприклад, питома вага дітей (до 12 років), підлітків (12–16 років) серед населення колгоспу "Здобуток Жовтня" Тальнівського району Київської області зменшилася з 30 % у 1931 р. до 18 % у 1935 р. [141, арк. 7].

Не зважаючи на зміни, які відбулись у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті села у 1929–1939 рр. традиційні цінності українського селянства залишились і тому спосіб життя селянської молоді мало чим відрізнявся від того, який тривав багато десятиліть і передавався із покоління до покоління. Селянське господарство вимагало максимального напруження фізичних сил усіх його членів, тому

молоді селяни залучалися до праці з дитинства, а в 10–12 років, як і всі члени родини, вже працювали від сходу до заходу сонця, часто понад 14 годин на добу, виконуючи малокваліфіковану важку фізичну працю.

Раннє залучення сільської молоді до сільськогосподарського виробництва відривало її від навчання, тому неписьменність досягала катастрофічних меж. Статистичний аналіз річних звітів колгоспів Уманського району на Київщині за 1933 р. показав, що 70,25 % молодих колгоспників були зовсім неписьменні, а інші ледве вмiли читати і писати [99, арк. 269]. Поступові зміни в сільськогосподарському виробництві виражалися в деякому скороченні ручної та важкої фізичної праці, що міняло функціональні обов'язки трудівників села, вимагало розвитку агротехнічних знань.

Особливість сільського господарства полягає в тому, що робоча сила поповнюється головним чином на своїй власній основі, за рахунок підростаючої молоді. Селянство на три чверті відтворюється вихідцями з свого ж середовища. У сільському господарстві розвиток відбувається за рахунок передачі досвіду від покоління до покоління, і при оснащенні села технікою, механізацією і автоматизацією виробничих процесів йому необхідна освічена молодь, яка взяла б на себе всю відповідальність за розвиток сільського господарства.

Низький освітній та кваліфікаційний рівень молодих колгоспників безпосередньо впливав на їх матеріально-побутове становище. На початку 1933 р. колгоспники-підлітки одержували заробітну плату, що становила на той час 30 % необхідного прожиткового мінімуму [188, арк. 108]. Згодом заробіток молодих робітників трохи збільшився хоч і він, як показує статистичний аналіз річних звітів колгоспів у 1934 р., не задовольняв навіть мінімальних потреб [100, арк. 180, 223], оскільки в 1928–1929 рр. було запроваджено карткову систему на продовольчі та промислові товари, яку скасували лише у грудні 1934 р., після чого значно зросли ціни на предмети народного споживання.

Основною ознакою, що характеризує матеріальний добробут населення, є заробітна плата, тому новий курс сталінського керівництва значно відбився й на життєвому рівні молоді. Наскільки сільські молоді люди були забезпечені речами широкого вжитку свідчать опитування, проведені у 1935 р. Так, 2 та більше пальто мали 32,1 % опитуваних, 2 та більше костюмів – 13,9 %, 2 та більше пар шкіряного взуття – 44,8 %, радіоприймачі – 15 %, патефони, грамофони – 6 %, фотоапарати – 2,6 %, велосипеди – 4,3 % [443, с. 32]. Влада стала приділяти більшу увагу підвищенню оплати праці низькооплачуваних категорій робітників, серед яких частину становили юнаки та дівчата. Так, за даними опитування серед різних категорій робітничої та селянської молоді їх заробітки за 1933–1937 рр. виросли, а 44,2 % з них мали заробітну плату 101–200 крб. і 31 % – 201–300 крб. [929, с. 141].

Найскладнішими залишалися житлові умови та матеріальний стан сільської молоді, якій довелося пережити насильницьку колективізацію, страхіття Голодомору 1932–1933 р. та розкуркулення. Матеріальне становище колгоспників, у тому числі молоді, почало дещо покращуватися лише з 1934 р., коли було подолано кризу колгоспного ладу. В 1937 р. в середньому по УРСР колгоспники одержували по 3,5 кг зерна на трудовдень, тобто в 4,4 рази більше, ніж у 1932 р. [899, с. 198].

Однією із складових закріплення молоді на селі та стимулом її трудової активності було також поліпшення житлових умов. В 1937 р. членами ЦК КП(б)У серед керівників колективних господарств, голів виконкомів сільських і селищних рад, колгоспників і робітників радгоспів розповсюджено анкету з питанням: "Що треба робити, аби зупинити відхід робочої сили, і ті, хто працює в селі, пустили на рідній землі глибоке коріння?". Аналіз та узагальнення майже 2 тисяч відповідей мешканців Дніпропетровської області показав, що 90 % опитаних назвали як основний фактор масове спорудження житла [205, арк. 171]. До вирішення житлової проблеми в селах все активніше залучалася молодь. У 1939 р. в сільському

будівництві республіки працювало понад 65 тисяч комсомольців віком до 23 років [879, с. 46].

Іншим суттєвим питанням, яке вимагало серйозної уваги і мало виняткове соціально-економічне значення, було забезпечення цілорічної зайнятості сільського населення. Праця в землеробстві сезонна, і щороку кілька мільйонів сільських мешканців, особливо жінок, на кілька місяців залишались не зайнятими. В селі в періоди напружених польових робіт робочих рук не вистачало, а зимою навпаки – голови колгоспів не знали, чим зайняти людей. У багатьох колгоспах і радгоспах гостро відчувалася нестача працівників масових професій, і в той же час, не всі вони були зайняті протягом року. В період сівби, заготівлі кормів, збору врожаю всі колективні господарства раді були прийняти допомогу від іробітників, службовців і студентів, однак після закінчення сільськогосподарського сезону потреба в робочій силі скорочувалася. Якщо в літній період у колгоспах і радгоспах не вистачало робочої сили, то взимку можливість розширення використання праці в рамках сільського господарства була обмеженою, а здійснення "технічної реконструкції сільського господарства", яка насамперед передбачала його інтенсифікацію та механізацію, ще більш загострювала проблему зайнятості сільського населення. У 1933 р. затрати робочого часу в січні в колгоспах України були меншими середньомісячних на 65 %, а в 1935 і 1937 роках – на 39 % [718, с. 58]. В 1934 р. в колгоспі ім. Леніна Генічеського району рільники працювали в середньому лише 4 місяці на рік, а в колгоспах Антонівського району в зимовий період не використовувалося до 40 % робочої сили [106, арк. 92; 104, арк. 33]. В колгоспах, де була зосереджена основна маса трудових ресурсів сільського господарства у 1939 р., кожний працездатний колгоспник УРСР, який був зайнятий в громадському виробництві на постійній основі, в середньому працював 197–199 днів на рік, тобто, якщо взяти за основу сучасну норму – 270 робочих днів на рік, то це становило лише 73–74 % річного фонду робочого часу [718, с. 59]. Загалом, вивільнення робочої сили в сільському

господарстві – закономірний процес, пов'язаний не тільки із заміною ручної праці машинами, але і з подальшим вдосконаленням експлуатованої техніки, що означає все більш посилене витіснення самих працівників. Однак сезонність сільського господарства приносила велику шкоду українському суспільству, тому що зменшувала річну продуктивність праці, збільшувала непродуктивне матеріальне і моральне зношення багатьох засобів виробництва.

Сезонність праці в сільському господарстві позначалася також на матеріально-побутовому рівні працівників села, оскільки 21,2 % з них в 1937 р. відпрацювали в колгоспі не більше 30 днів, тобто в середньому менше місяця в рік брали участь у громадському виробництві [718, с. 63]. Ця обставина була особливо обтяжуючою для молодого покоління хліборобів, оскільки забезпечення їх роботою практично протягом всього року набувало не стільки економічного, скільки соціального значення.

Здійснення заходів, направлених на поліпшення умов праці і побуту сільських трудівників в 1933–1939 рр. було важливим фактором стабілізації трудових колективів, розвитку їх творчої активності. Проблема закріплення молоді в сільськогосподарському виробництві, подолання сезонності в зайнятості працівників сільського господарства, створення сприятливих умов праці і життя сільської молоді вирішувалася за допомогою багатьох організаційних і соціально-економічних заходів. Тому, у період "завершення соціалістичної реконструкції народного господарства" у відносно кращому становищі опинилися молоді люди – працівники механізаторських професій, оскільки основним господарським завданням цього періоду було завершення його технічної реконструкції. У зв'язку зі зменшенням кінно-ручних та збільшенням механізованих робіт зростали трудові навантаження на одного працівника й збільшувалася тривалість робочого дня. Так, у 1937 р. 48,6 % молодих трактористів виробили за рік 201–400 трудоднів, 23,5 % – 401 та більше, комбайнери відповідно 37,7 та 17,7 %. Найменше число трудоднів виробила молодь віком 15–16 років. У цій віковій групі не виробили жодного

трудодня 29,2 %, а серед молоді віком 20–21 рік таких було 17,9 % [205, арк. 143–144]. Відповідно проводилася і виплата грошової частки трудодня. Так, в 1937 р. серед юнаків та дівчат 15–16 років 28,3 % її не отримали і лише 2,4 % отримали понад 500 крб. Високу грошову оплату отримували механізатори та тваринники: 51 % молодих комбайнерів, 46,7 % конюхів та 35,7 % доярок заробили понад 500 крб., водночас більше 500 крб. за рік отримали лише 14,6 % молодих колгоспників, зайнятих на інших сільськогосподарських роботах [535, С. 122].

Індустріалізація сільського господарства, а також розвиток в сільських районах промислового будівництва та транспорту підняли попит на чоловічі робочі руки. Поліпшення технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва, матеріальні стимули механізаторської праці створили можливості для того, щоб юнаки могли знайти собі відповідну роботу. Проте, відсутність у колгоспах і радгоспах цілорічної і різноманітної праці за здібностями і бажаннями призвело до того, що у 30-х рр. ХХ ст. посилилася міграція жіночого населення з сільської місцевості.

У 1929–1939 рр. найбільший обсяг ручних робіт у сільському господарстві припадав на долю жінок. Багато сільськогосподарських професій були пов'язані із значними фізичними навантаженнями і не вимагали високої освіти і кваліфікації. Важка гусенична техніка, яка надходила для оснащення сільського господарства, не була розрахована на фізіологічні і фізичні особливості жіночого організму. В рослинництві і садівництві практично всі операції виконувалися жінками вручну, ще складнішим було становище жінок в тваринництві. Фізичні навантаження, ненормований режим робочого дня, мало оплачувана праця, обмеженість у виборі професії та незайнятість протягом значної частини року й спонукали дівчат і молодих жінок залишати село.

У сільському господарстві України практично не використовувався такий перспективний напрям цілорічної зайнятості, перш за все жіночої робочої сили, як розвиток невиробничої сільської сфери, зокрема, сфери

побутового обслуговування та торгівлі, громадського харчування. Реалізувати його можна було через розширення об'єктів сільської споживчої кооперації, розміщення в селах магазинів, будинків побуту, сільських ательє, кафе та їдалень, будинків і баз відпочинку, об'єктів культурного призначення тощо. Розвиток у колгоспах і радгоспах підсобних підприємств і промислів, вимагав органічного поєднання сільського господарства і промислового виробництва. Проте промислова діяльність у сільському господарстві у передвоєнний період заборонялася. Займатись промислами у колгоспах не дозволялось, оскільки заробіток від підсобних промислових занять ослаблював бажання колгоспників до роботи за низько оплачувані трудовні. 22 жовтня 1938 р. була прийнята постанова РНК СРСР "Про незаконну організацію при колгоспах промислових підприємств, не зв'язаних з сільськогосподарським виробництвом", яка оголошувала незаконною побічну діяльність колгоспів і на кілька десятиліть утвердила в радянському суспільстві думку про те, що всяка участь господарств в організації промислової переробки продукції землеробства є діяльністю, чужою їх природі і гальмом для розвитку сільського господарства [987, с. 319]. Тільки у прийнятій в 1961 р. Програмі КПРС, створення аграрно-промислових об'єднань розглядалося як один з конкретних шляхів розвитку колгоспів, який надавав можливість одним і тим самим сільськогосподарським працівникам залежно від пори року працювати землеробами або вести промислову діяльність.

З відносним поліпшенням соціально-економічного становища селянської молоді відбувалися певні зміни в її політичних настроях. Громадсько-політична активність селянської молоді, настрої різних її груп у 1933–1934 рр. та 1935–1939 рр. були дуже відмінні, оскільки на формування її суспільно-політичної активності істотно впливала загальна ситуація в економічному та політичному житті українського села.

В 1933–1934 рр. молодь УСРР становила складний, неоднорідний і суперечливий соціально-політичний організм, і строкатість її соціально-

класового, професійного, територіального та національного складу відбилася на загальних настроях, політичних та ідеологічних орієнтирах. Поступово молодь УСРР зливалася в однорідну масу, оскільки молоді люди мали багато спільного – всі вони зростали й формувалися в умовах становлення тоталітарного більшовицького режиму. З дитинства підрастаюче покоління УСРР потрапляло під своєрідний ідеологічний прес. Піонерська організація, комсомол, партійні осередки формували у нього систему світосприйняття, обмежену марксистськими догмами та більшовицькими гаслами. Значна частина літератури, де йшлося про історичні традиції українського народу, його минуле, була оголошена "буржуазною", ворожою "пролетарській державі". Натомість, у молодіжному середовищі насаджувалася так звана "революційна романтика", однак те, що юнаки та дівчата чули на зборах або читали в газетах, часто не збігалось з їх життєвим досвідом та повсякденними враженнями. В життя багатьох сільських юнаків та дівчат ще з дитинства увійшла щоденна дійсність у вигляді "бандитизму", каральних загонів, палаючих хат, виявлення і знищення "контрреволюціонерів" і "куркулів".

Під впливом наслідків Голодомору 1932–1933 рр. та скрутного матеріального становища в цей період серед молодих працівників сільського господарства авторитет більшовицької партії та комсомолу значно знизився, серед них панувало розчарування, політична апатія та незадоволення аграрною політикою радянського уряду. Один з комсомольських працівників у звіті після поїздки з політичною агітацією в села Київщини у 1934 р. зазначав, що "... у теперішній час далеко не у всіх колгоспах і радгоспах можна організувати осередки ЛКСМ, часто спроби проникнути до сільської молоді закінчуються невдачею, проте разом з тим не знаходять серед них жодної підтримки й інші політичні партії та молодіжні організації" [233, арк. 64].

В 1935–1939 рр. в УСРР ситуація на селі стала змінюватися і лояльне ставлення селянства до радянської влади позначилося і на політичному

обличчі молоді. Зросла громадська активність юнаків та дівчат, що виявилось у вступі їх до лав комсомолу та активній участі в численних політичних та громадських кампаніях. У цей час значно поліпшились позиції комсомолу на селі, однак масштаби його діяльності серед селянської молоді були в цілому незначними. З кожних 100 молодих селян лише двоє перебували в лавах ЛКСМУ. В одному із листів ЦК ЛКСМУ до ЦК КП(б)У в 1935 р. було зазначено, що "... в селі ще й досі духами парубків безроздільно володіють гетьмани, гайдамаки й батьки" [177, арк. 22].

У 1930-ті рр. в системі вищої освіти УСРР відбулися зміни, що мали безпосередній вплив і на студентську молодь. У цей час було взято курс на "пролетаризацію" вищої школи, який виявився у відкритті робітфаків, застосуванні методу "розкладки" при зарахуванні студентів до вищого навчального закладу, безперервних "чистках" студентів та викладачів.

У зв'язку з "пролетаризацією" вищої школи у передвоєнний період у студентському середовищі УРСР відбулись значні кількісні та якісні зміни, оскільки кількість молодих людей з робітничих та селянських сімей, які навчалися у вищих і середніх навчальних закладах, постійно збільшувалася. Так, якщо у 1929–1932 рр. в Україні вищі навчальні заклади закінчили 38 927 чол., технікуми – 66 658 чол., робітфаки – 45 089 чол., то в 1933–1936 рр. відповідно – 47 261 чол., 92 201 чол., 52 380 чол. [536, с. 136].

В 1933–1939 рр. курс партійно-державного керівництва СРСР на "зробітничення" та "оселянення" середньої та вищої школи набував гіпертрофованих форм. Так, станом на 1 січня 1936 р. соціальний склад студентства УРСР включав: діти робітників – 39,7 %; діти службовців – 28,2 %, діти селян 15,1 %; інші категорії – 17 % (від загальної кількості студентів) [536, с. 222]. Наведені дані свідчать про те, що відсоток студентів з робітничого та селянського середовищ не відповідав питомій вазі робітничого класу та селянства у соціальній структурі населення республіки. Крім того, "пролетарська" молодь принесла до навчальних закладів свої звичаї та уклад життя, які були чужими традиціям і викликали зміни в

студентському середовищі навіть на побутовому рівні, оскільки ці юнаки та дівчата не мали достатнього початкового рівня знань та культури. Крім того, коренізація та українізація, розпочата у 1920-х рр., уже на початку 1930-х рр. почала перероджуватися на етніфікацію, тому основний канал відтворення кваліфікованих фахівців-аграрників – система вищої і середньої аграрної освіти був опанований саме корінною національністю. Так, в середині 1930-х рр. студенти-українці в університетах становили 53,0 %, педагогічних інститутах – 72,8 %, партійних навчальних закладах – 55,9 %. Серед загальної кількості студентів у вищих навчальних закладах українців було 53,7 %, росіян – 15,4 %, а в технікумах – відповідно 75,3 % і 10,3 %. Все це створювало серйозні передумови для розширеного відтворення національно-культурних кадрів, що стало об'єктивною тенденцією, яка в умовах сталінського терору могла бути уповільненою, спотвореною, але не скасованою.

Збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції забезпечувалось виключно за рахунок зростання продуктивності праці, що покладало особливу відповідальність на органи управління за підготовку висококваліфікованих сільськогосподарських кадрів. Колгоспи і радгоспи щороку направляли на навчання у вищі навчальні заклади та технікуми молодих працівників, які добре зарекомендували себе в практичній діяльності. Так, колгосп "Зоря комунізму" Магдалинівського району Дніпропетровської області в 1937 р. за колгоспний рахунок навчав 13 хлопців і дівчат студентів у вищих навчальних закладах та технікумах на механізаторів, шевців, слюсарів та операторів [987, с. 361]. Колгоспи і радгоспи Київської області щорічно направляли на стаціонарне навчання в сільськогосподарські навчальні заклади понад 40 молодих працівників. Постійну і цілеспрямовану роботу по забезпеченню відповідними кадрами здійснював колгосп "Радянська Україна" Уманського району цієї області, в якому до 1939 р. за кошти колгоспу було підготовлено 16 дипломованих спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, серед яких були

зоотехніки, агрономи, будівельники, педагоги, лікарі та люди інших потрібних селу спеціальностей. Практика підготовки спеціалістів сільського господарства за рахунок господарств ставала все більш поширеною. В 1935 р. в інститутах і технікумах навчалося 49 колгоспних і радгоспних стипендіатів Свердловського району Донецької області [987, с. 362–363].

У 1937 р. в Уманському сільськогосподарському інституті здобували вищу сільськогосподарську освіту 166 юнаків і дівчат, рекомендованих колгоспами і радгоспами [865, с. 12]. В цій загалом позитивній тенденції підготовки кадрів для сільського господарства були і певні недоліки. Зокрема, для роботи на тваринницьких фермах були потрібні не просто робочі руки. Оператор по обслуговуванню тварин повинен був бути фахівцем з ветеринарною освітою: знати основи анатомії та фізіології сільськогосподарських тварин, уміти керувати засобами механізації на фермах, розуміти основні принципи технології виробництва різних видів тваринницької продукції. В більшості областей України не було навчальних закладів, які здійснювали підготовку фахівців для тваринництва. Зокрема, на це звертала увагу в своєму виступі на X з'їзді ЛКСМУ оператор по обслуговуванню тварин колгоспу "Маяк" Шполянського району Київської області Н. Негерей: "... перш за все маю на увазі підготовку кадрів-тваринників, щоб стати механізатором, юнакові чи дівчині потрібно вчитися, а спеціальність оператора машинного доїння чомусь в нашій і ряді інших областей одержують тільки на фермі. Добре, коли поруч досвідчений наставник, тоді цей процес прискорюється, але часто доводиться оволодівати таємницями майстерності самостійно, на що йде дорогоцінний час" [877, с. 35].

Не зважаючи на те, що українці становили більшість студентства, їх кількість серед тих молодих людей, які походили із селянських сімей і навчались у вищих навчальних закладах була незначною, оскільки для селян у зв'язку із специфікою сільськогосподарського виробництва доступ до навчання у вищій школі був обмеженим.

В Україні найбільшими центрами вищої та середньої професійної освіти стали міста Київ та Харків. Так, станом на 1 січня 1936 р. у вищих навчальних закладах Харківської області навчалось 34,5 тис. чол., що складало 31,9 % від їх загальної кількості, Київської – 25,1 тис. чол. (23,2 %); у технікумах Харківської обл. – 31,2 тис. чол. (23,3 %), Київської обл. – 21,6 тис. чол. (16,2 %). Зовсім незначною була кількість студентів Чернігівської та Вінницької областей [536, с. 206].

Умови проживання студентів були вкрай важкими. У 1933–1934 рр. гуртожитками забезпечувалось близько 30 % вихованців інститутів і технікумів, однак більша частина гуртожитків не мали елементарних зручностей, студенти мешкали у кімнатах по 10–30 чол. Серед опитаних у 1934 р. харківських студентів 67,2 % відповіли, що живуть впроголодь. З 2098 одеських студентів, які пройшли анкетування, можливість придбати одяг мали тільки 14,1 %, купити книжки – 12,5 %, відвідувати театри і кіно – 16,9 %, а 51,9 % студентів цього південного міста вказали на їх недостатнє харчування [79, арк. 119].

У 1933–1939 рр. до вищих навчальних закладів можна було вступати лише за рекомендаціям партійних, профспілкових та комсомольських організацій, тому юнаки та дівчата часто зараховувались до складу студентів не за рівнем знань, а за "правильним" соціальним походженням, що не могло не позначитися на їх подальшому навчанні та роботі. Кількість та питома вага сільської молоді серед студентства була порівняно невеликою. Крім того, ті сільські юнаки та дівчата, яким все ж таки й пощастило потрапити в інститути та технікуми, як правило, навчалися у сільськогосподарських та педагогічних навчальних закладах, після закінчення яких поверталися в село.

У постанові ЦВК і РНК СРСР від 15 вересня 1933 р. "Про поліпшення використання молодих фахівців" було зазначено: "Характерною особливістю соціалістичного будівництва є те, що зростання питомої ваги молодих спеціалістів сільського господарства, не тільки не веде до витіснення старих фахівців, а, навпаки, забезпечує їх краще використання. Могутній розмах

соціалістичного сільськогосподарського будівництва, безмежні перспективи розвитку продуктивних сил, боротьба за підняття врожайності та освоєння нової соціалістичної техніки в сільському господарстві дають широкий простір для творчої роботи кожного молодого фахівця у великій справі будівництва соціалістичного безкласового суспільства. Однак, потреба у молодих сільськогосподарських фахівцях значно обумовлена їх неправильним та нераціональним використанням і особливо тим, що багато з них після закінчення навчальних закладів затримуються керівниками установ в управлінських апаратах. Якщо ж зазирнути і спуститися нижче в республіканські і районні організації, то в них можуть бути виявлені десятки тисяч сільськогосподарських фахівців вищої і середньої кваліфікації. Значна частина молоді переходить з колгоспної школи на робітфаки і в технікуми, а потім прямо в інститути та до аспірантури. В результаті цього молоді спеціалісти після закінчення навчального закладу майже не потрапляють на сільськогосподарське виробництво" [179, арк. 28]. Так, за даними Центрального бюро інженерно-технічної секції ЦК КП(б)У, профспілки МТС та Науково-технічної ради Наркомзему УРСР у 1933 р. 3 257 агротехнічних висококваліфікованих фахівців були поглинуті Києвом, з яких 2 424 чол. працювали в різних міських установах, а 833 чол. в науково-дослідних інститутах [158, арк. 14].

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 вересня 1933 р. "Про поліпшення використання молодих фахівців" всі народні комісаріати було зобов'язано направляти молодих фахівців на роботу за фахом на термін не менше 5 років. Крім того, з 1 листопада 1933 р. до 1 лютого 1934 р. на роботу за фахом необхідно було направити не менше половини молодих фахівців, які закінчили вищі та середні навчальні заклади протягом останніх п'яти років і після навчання не були на виробництві, або були на ньому менше трьох років, та працювали в управлінському апараті (наркомати, главки, об'єднання тощо). В місячний термін необхідно було переглянути склад аспірантів і тих з них, які не проявили себе в аспірантурі, направити на роботу, а винних за

невиконання у вказаний термін вказівок наркомату про переведення з аспірантури та управлінського апарату на виробництво притягти до судової відповідальності [179, арк. 98].

Рішенням ЦВК і РНК СРСР від 15 вересня 1933 р. "Про поліпшення використання молодих фахівців" категорично заборонялось використовувати їх на роботі не за тією спеціальністю, яку вони здобули в навчальному закладі. З цією метою всім наркоматам було запропоновано "...поставити справу розподілу випускників таким чином, щоб за рік до закінчення навчального закладу студент знав, куди він буде відряджений, і щоб його переддипломний проект і дипломна практика обов'язково були пов'язані з характером його майбутньої роботи" [179, арк. 99]. Після прийняття та впровадження цієї постанови питома вага молодих колгоспників з освітою у складі керівних кадрів та працівників провідних сільськогосподарських професій поступово стала збільшуватись і станом на 1 січня 1934 р. складала 25,7 % [137, арк. 617]. На 1 січня 1936 р. серед завідуючих фермами було 12,6 % молоді, бригадирів тваринницьких бригад – 20,8 %, скотарів – 29,8 %, конюхів – 15,6 %, ланкових рільничих бригад – 46,3 %, шоферів – 37,6 %, з яких 65 % складала жіноча молодь. Значно більший відсоток становили молоді люди серед керівних кадрів та працівників МТС – 51,9 %, у тому числі агрономи – 33,8 %, комбайнери та їх помічники – 58,9 %, трактористи – 66,7 %, шофери – 47,3 %. На відміну від колгоспів, в МТС серед них дівчата складали лише 5,2 % [929, с. 105, 109].

Негативні процеси, що відбувалися у сфері освіти та культури, не могли не позначитися на духовному обличчі підростаючого покоління. Не зважаючи на те, що багато молодих селян були аполітичні, сільська молодь відігравала помітну роль у суспільно-політичному житті республіки, оскільки протягом 30-х рр. ХХ ст. українська молодь активно переміщувалась із села в міста (як робітники, службовці, студенти), несучи свої традиції, настрої, погляди, мову.

10 квітня 1938 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про реорганізацію

національних шкіл, у якій їх існування було визнано недоцільним і шкідливим, оскільки "вороги народу перетворили ці школи на вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей" [13, арк. 104]. Так, у 1939 р. в м. Умані Київської області була ліквідована група із 12 учнів середньої школи № 3 – переважно дітей репресованих "куркулів" у віці 16–17 років, які за сфабрикованими матеріалами НКВС "входили у молодіжне українське націоналістичне антирадянське формування. У довідці НКВС зазначено, що "...учасники цієї групи ставлять своїм завданням залучення до групи антирадянськи налаштованої молоді, проведення диверсійних актів, підпалів колгоспного майна, дерев'яних мостів та придбання зброї для участі у збройному повстанні в разі інтервенції. Керівництво цим контрреволюційним формуванням здійснюють учні старших класів середньої школи № 3 П. Уровський і О. Шлапак – сини репресованих куркулів, які вимагають від інших учасників активних антирадянських дій. Агенти, завербовані нами в квітні 1939 р. зізнались, що ця організація була створена за завданням колишнього директора Уманської середньої школи № 3 І. Левицького, засудженого в 1937 р. за контрреволюційну діяльність на 10 років" [312, арк. 70–71].

20 квітня 1938 р. постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У було запроваджено обов'язкове вивчення російської мови в школах України [113, арк.107]. В подальшому русифікація початкової, середньої та вищої освіти в УРСР офіційно узаконювалася спеціальними постановами про підпорядкування більшості українських навчальних закладів не республіканському наркомату освіти, а ряду загальносоюзних комісаріатів відповідних галузей.

Національна література та мистецтво у 30-х рр. ХХ ст. також опинилися в тяжкому стані, оскільки правлячий режим розглядав їх як ідеологічний додаток і встановив над ними жорсткий контроль, вишукуючи у творах літератури та мистецтва ворожі націоналістичні прояви. Більшість українських творів були оголошені "ідеологічно шкідливими", а їх автори

репресовані. В результаті коло літературних та мистецьких творів, на яких виховувалося молоде покоління тридцятих років значно звузилося. Правлячий режим визначав книжки, п'єси, кінофільми та пісні, які повинні були читати, дивитися та співати радянські юнаки та дівчата. Перевага віддавалася не високохудожнім, а ідеологічно витриманим творам. Так, опитувані у 1936 р. молоді робітники та колгоспники в переліку книжок, які найчастіше читали, назвали всього чотири українські твори: "Кобзар" Т. Шевченка, "Інститутка" М. Вовчок, "Фата Моргана" М. Коцюбинського, "Бур'ян" А. Головка. Набагато ширше в опитуванні була представлена російська література – водночас з творами О. Пушкіна, М. Гоголя, Л. Толстого увагу молодих читачів привертали сучасні твори у стилі соціалістичного реалізму: "Піднята цілина" М. Шолохова, "Як гартувалася сталь" М. Островського, а книжку "Чапаєв" Д. Фурманова прочитав майже кожен третій сільський юнак [138, арк. 538–539].

Під суворий контроль тоталітарного режиму потрапив й репертуар гуртків студентської художньої самодіяльності, склад яких постійно переглядався, зокрема з їх учасників постійно "вичищали" "класово-ворожі" та "націоналістичні елементи". Наявність у гуртках "ідеологічно шкідливих", "націоналістичних" п'єс та пісень вели до серйозних наслідків, а з репертуарних програм вилучалися "шкідливі" цитати.

Незважаючи на те, що в одному з листів Головополітосвіти УСРР в ЦК КП(б)У взимку 1934 р. було зазначено, що "... тільки незначна частина студентства є членами партії та комсомолу, вся інша аполітична..." [233, арк. 72], внаслідок чисток, проведених у студентському середовищі у наступні роки, та зарахування до вищих навчальних закладів великої кількості комуністів та комсомольців, ситуація стала змінюватися. Були ліквідовані різноманітні молодіжні організації, а в суспільно-політичному житті студентської молоді СРСР і республіки монопольне місце зайняв комсомол, лави якого стрімко зростали. Так, за період 1931–1935 рр. чисельність комсомольців в Україні зросла в п'ять разів і становила 263 тис.

чол. [879, с. 24]. За підтримкою правлячої партії та адміністрацій навчальних закладів комсомольське студентство опанувало ключові позиції в студентських організаціях (студкомах, касах взаємодопомоги тощо). Опозиційно настроєні до комсомольської організації вихованці були виключені з навчальних закладів і усунуті від активної участі в громадському житті. Однак, поступово Й. Сталін та його найближче оточення, а слідом за ними й місцеве партійне керівництво, стали відводили комсомолу лише роль інструмента в руках партії, що привело до обмеження його реальних прав.

На формування молодого покоління сільськогосподарських кваліфікованих працівників великий вплив мала не тільки середня та вища освіта, а й сільськогосподарська школа. Радянський уряд сприяв створенню нових типів сільськогосподарських шкіл та гуртків, які перебували в стані безперервного експериментування, що не завжди мало позитивні наслідки, оскільки молоді люди не діставали потрібної систематичної професійної підготовки у галузі сільського господарства. У навчальних планах сільськогосподарських освітніх установ особливої уваги надавалося поєднанню навчання з практикою, технологічній освіті та колективним формам організації навчального процесу, а гуманітарні дисципліни було зараховано до другорядних.

Протягом 30-х рр. ХХ ст. значно збільшилася й кількість учнів старших класів середніх шкіл. Так, якщо у 1932 р. в УСРР їх було лише 8,5 тис. в тому числі 7,1 тис. у місті та 1,4 тис на селі, то в 1935 р. – вже 141 тис. (83,3 тис у місті та 53,1 тис на селі) [929, с. 135].

У 1933–1939 рр. Наркомат освіти УРСР впроваджував курс професіоналізації середньої освіти та зміни загальноосвітньої школи професійною. У процесі підготовки фахівців дуже багато навчального часу відводилося на виробничу і навчально-політичну роботу, застосовувалися "передові" системи та методи навчання, зокрема "лабораторно-бригадний метод", "метод проектів" тощо. Вихованцям захоплено говорили про "вождів революції" і навчали, що "молодь – це головний рушій життя та основна сила

соціалістичної реконструкції сільського господарства" [987, с. 14]. Заперечувалися релігія, авторитет батьків, норми християнської моралі, позитивним вважалося лише те, що сприяло "перемозі соціалізму", що не могло не позначитися на психології сільських юнаків та дівчат, їх світогляді, ставленні до подій громадсько-політичного життя України.

У передвоєнну добу молодь УРСР опинилася у вирі бурхливих подій суспільно-політичного життя, і певна її частина, насамперед члени ВЛКСМУ, підтримала новий курс сталінського керівництва і доклала чимало зусиль для впровадження його в життя [504, с. 2]. Вони допомагали комуністичній владі в боротьбі за суцільну колективізацію, грабунку голодуючих селян і захисті від них "недоторканої соціалістичної власності", знищенні "куркульства як класу", проведенні антицерковної кампанії тощо. Разом з тим, багато молодих людей були незгодні зі згубною політикою більшовицького режиму, а деякі намагалися чинити їй опір, тому молодь стала об'єктом репресій з боку каральних органів та їх жертвами.

Згодом під маховик репресій потрапили й молоді люди, які лояльно ставилися до правлячого режиму, навіть комсомольські працівники, у тому числі й найвищого рівня. Так, у спеціальному повідомленні Харківського обкому КП(б)У № 420 від 29 січня 1939 р. М. Хрущову "Про антирадянську організацію молоді в Харківській області" доповідається, що "... у с. Дуніно Харківської області розкрита та ліквідована антирадянська молодіжна група, яка називає себе "Нелегальною партією". Очолює її А. Сокіл (1917 року народження) – член ЛКСМУ, звільнений з роботи у Райрадавіахіму за підробку грошових документів. До групи, крім А. Сокола, входять ще 7 учасників віком 19–20 років, серед яких є вихідці з соціально-ворожого середовища, які працюють на різних посадах в колгоспі. З метою перевірки наявних даних про існування цього підпілля нами був допитаний один із учасників групи М. Кришталь (1922 року народження) – колгоспник, який зізнався, що учасники групи за завданням А. Сокола проводили антирадянську роботу в комсомолі, зривали заняття в політшколах, всіляко

намагалися скомпрометувати керівників сільської комсомольської організації, систематично розкрадали колгоспну власність, били сторожів, влаштовували п'янки і дебоші. Однак, у с. Дуніно для утворення і діяльності викритої антирадянської організації "Нелегальна партія" був підготовлений сприятливий ґрунт у зв'язку з тим, що партійно-комсомольська виховна робота тут знаходилась на надзвичайно низькому рівні і допомоги з боку РПК та РК ЛКСМУ місцева організація, що складалася з двох членів партії та 37 комсомольців – майже не отримувала. Голова колгоспу "Вільний край" с. Дуніно І. Бутко – член партії – систематично пиячить, запустив господарство колгоспу, брудно утримує худобу, яка часто буває голодною. Святкування двадцятиріччя комсомолу І. Бутко "ознаменував" придбанням 20 літрів горілки, в силу чого під час урочистого вечора окремі комсомольці напилися і допускали хуліганські витівки. І. Бутко не користується популярністю в колгоспі, оскільки прагне замінити керівництво і політмасову роботу грубим адмініструванням" [312, арк. 3–6].

В умовах "надіндустріалізації" підготовка інженерно-технічних робітничих кадрів здійснювалась прискореними темпами, тому молоді сільські люди, які не мали відповідної кваліфікації та досвіду, потрапивши на виробництво, вимушені були вирішувати складні виробничі завдання, що вело до порушення технології, псування устаткування, аварій тощо. У 1933–1939 рр. більшість таких випадків пояснювали "ворожими діями" та "саботажем", в результаті чого значна кількість молодих фахівців була оголошена "саботажниками", звинувачена у ворожій діяльності та репресована. Так, наприклад, якщо юнак, який недавно прийшов на виробництво, зіпсував верстат, цього було достатньо, щоб звинуватити його у саботажі та відати до суду.

Однією із ключових позицій у формуванні нової "соціалістичної" людини у досліджуваній період стало сталінське положення "про посилення класової боротьби на етапі побудови комуністичного суспільства", до якої підростаюче покоління радянської країни втягувалося з дитячих років.

Незважаючи на те, що в житті українського суспільства завжди важливе місце посідала сім'я і для більшості молодих селян, особливо дівчат, авторитет батьків був незаперечним, шпигунство і доноси були проголошені "найважливішими чеснотами для радянського підлітка". З дитинства та шкільних років юні громадяни опинялися в умовах тотального стеження, вони повинні були шпигувати за своїми батьками, друзями, керівниками, а незгодні виконувати цю роль оголошувалися "порушниками" й повинні були понести відповідне покарання. Таке виховання мало жахливі наслідки. Так, у червні 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський розповідав делегатам XIV з'їзду КП(б)У про те, як в приймальню НКВС прийшли дві десятирічні дівчинки, одна з яких поклала заяву, "написану дитячим ламаним почерком", про те, що вона вважає, що її батько "проти радянської влади". Далі дівчинка написала: "Якщо папа троцькіст, то мені не жаль, якщо ви його заарештуєте" [312, арк. 92]. Ця страхітлива, з точки зору здорового глузду, розповідь була зустрінута дружніми оплесками делегатів партійного форуму.

В умовах, коли колишні кумири і вожді оголошувалися "підлими ворогами і зрадниками", відбувалася постійна зміна гасел, і молоде покоління було політично дезорієнтоване. Залишався лише один "мудрий і непохитний товариш Й. Сталін", культ якого за декілька років набув нечуваних розмірів, і вождь перетворився в об'єкт обожнювання. Підростаюче покоління вступало в життя з вірою у Й. Сталіна, який "все знає і про всіх піклується". Один з незліченних прикладів такого ставлення до "найкращого друга" радянської молоді описав письменник К. Чуковський "22 квітня 1936 р. Й. Сталін з'явився перед делегатами X з'їзду ВЛКСМ і що зробилося з залом!.. Я озирнувся – у всіх були закохані, ніжні, натхненні обличчя... Бачити його, лише бачити – для всіх нас було щастям... Кожен жест його сприймався з благоговінням. Ми дякували вождю за своє щасливе сьогоднішнє та світле майбутнє, готові були беззастережно виконувати його вказівки".

Незважаючи на негативні явища у суспільно-політичному житті українського селянства у 1929–1939 рр., в цей період рівень освіченості

сільської молоді зростав. Згідно даних опитувань, проведених у селах України в 1938 р. серед молодих людей неписьменних було 3,4 % та малописьменних 1,6 %, тобто питома вага письменних серед сільської молоді становила 95 % і була значно вище відповідного показника населення сільської місцевості [535, с. 84].

У передвоєнний період помітно зроста й питома вага молоді серед інтелігенції. Зокрема, генеральний секретар ЦК ЛКСМУ С. Андрєєв на XII з'їзді КП(б)У у січні 1934 р. повідомив, що "... загальна кількість комсомольців-педагогів у республіці складає 32 тис. і майже половина всіх учителів – молодь. В республіці налічується 346 наукових працівників та 456 аспірантів-комсомольців" [880, с. 51]. У зв'язку з цим зростали й культурні потреби молоді, інтерес до книги, мистецтва, культури. Статистичний аналіз вибіркового дослідження свідчать, що лише за три місяці з жовтня до грудня 1935 р., на одного молодого колгоспника припадало в середньому 5 відвідувань кіно та 4 – вистав у січні–березні 1936 р. [535, с. 122]. Три місяці – це що, показник?

Багато сільських юнаків та дівчат брали участь у діяльності гуртків художньої самодіяльності, драмгуртків, оркестрів, хорів тощо. Станом на 1 квітня 1936 р. у складі драматичних гуртків були задіяні і 68,2 % сільських молодих людей віком від 17 до 25 років, музичних – 61,8 %, співочих – 65 % [535, с. 123]. Серед культурних установ, що працювали тоді на селі, перше місце, безперечно, за масштабами своєї діяльності та впливу на українську селянську молодь займав клуб.

Молоде покоління розпочинало свій життєвий шлях в умовах формування тоталітарного режиму, що здійснювалось сталінським керівництвом, і, який докорінно змінив життя українського суспільства. Події доби "завершення реконструкції народного господарства" (1933–1937 рр.) Голодомор 1932–1933 рр., насильницька колективізація, розкуркулення, "надіндустріалізація", наступ на українізацію, посилення репресій надовго визначили долю українського народу та його підростаючого покоління.

Наступні, 1938–1939 рр., стали періодом остаточного утвердження і зміцнення комуністичної тоталітарної системи. У республіці з кожним роком зростала хвиля репресій, яка охоплювала все нові й нові верстви населення. Свого апогею вона досягла в 1937–1938 рр., коли кожен, від рядового громадянина до представника найвищої партійно-державної номенклатури, міг стати жертвою свавілля та беззаконня.

Висновки до четвертого розділу. Трансформації аграрної сфери та зміни у структурі сільськогосподарського виробництва зумовили попит на кваліфіковані сільськогосподарські кадри. Однак в умовах форсованого і розширеного відтворення професійної генерації, всі особливості, притаманні новій радянській системі, призвели до докорінної зміни у соціальному складі, в тому числі й фахівців-аграрників, оскільки партійно-державне керівництво СРСР більше уваги приділяло не вирішенню кадрового питання в аграрній галузі, а поширенню свого впливу на його підбір, адже в основу кадрової політики більшовицькою владою було покладено критерії, які визначалися двома головними ознаками, – рішучість і фанатична відданість комуністичній ідеї. Таке поєднання містило в собі небезпеку масового формування фахівців цілком нового типу – із заниженими професійно-кваліфікаційними якостями і завищеною увагою до таких аморфних критеріїв, як "відданість справі пролетаріату", "вірність партії" і т. п. Кодекс професійної гідності поступово було замінено кодексом ідеологічних штампів, що докорінно змінило й соціально-психологічний тип українського селянства.

Разюча невідповідність між потребами в кваліфікованих сільськогосподарських спеціалістах і станом їх підготовки все ж таки змусила державу розширювати підготовку фахівців-аграрників у системі вищої та середньої спеціальної сільськогосподарської освіти. З цією метою було організовано низку нових аграрних вищих і середніх навчальних закладів, відкрито нові факультети і кафедри, збільшено прийом до них,

особливо техніко-інженерних спеціальностей, значно розширено заочне і вечірнє навчання. В багатьох сільськогосподарських навчальних закладах вводилася вузькоспеціалізована і прискорена система навчання, спрямована на швидкісну підготовку спеціалістів аграрного профілю. Крім того, Наркомзем УСРР ініціював створення розгалуженої системи спеціальних короткотермінових сільськогосподарських курсів, які стали базою для підготовки фахівців-аграрників та поширення фахових знань серед українських селян. Проте система підготовки фахівців-аграрників, створена на початку 1930-х рр., виявилась нежиттєздатною, оскільки курс на прискорену і масову підготовку спеціалістів означав пріоритет кількості над якістю, і дуже швидко поряд з певними здобутками в цій галузі освіти проявились негативні явища. Зокрема, формалізм та заідеологізованість, догматизм стали вихідною точкою у навчанні, яке загалом набуло не гуманістичного, а прагматичного спрямування. В цьому й полягає одна з причин формування кількох поколінь численного прошарку фахівців-технократів, здатних розв'язувати інженерно-технічні завдання, але не здатних мислити загальнолюдськими категоріями.

Для поліпшення якості підготовки фахівців-аграрників впродовж 1930-х рр. були складені нові навчальні програми, однак серед спеціалістів сільського господарства домінувала доля практиків, яка сягала майже 80 %, що стало справжньою навалою некваліфікованого управлінсько-технічного персоналу. Незважаючи на те, що практики мали виробничий досвід, головним їх недоліком була відсутність спеціальної сільськогосподарської освіти, тому для підвищення їх професійно-освітнього рівня запроваджувались різні заходи: поширювалась система заочного навчання та курсового навчання безпосередньо на виробництві. Оскільки дієздатні спеціалісти були вкрай необхідні в сільському господарстві, голови колгоспів та радгоспів вважали за краще відпускати на підвищення кваліфікації не найкращих практиків, зростання кількості яких оберталось зниженням загальнокультурного рівня сільського населення, призводило до його

деінтелектуалізації та знецінення освітнього рівня взагалі. Дефіцит кваліфікованих сільськогосподарських кадрів зумовлювався не стільки форсованим розвитком господарства, скільки репресіями проти національно свідомої сільської інтелігенції, фахівців-аграрників із дореволюційним досвідом. На їх місце приходили некомпетентні висуванці комуністичної партії, яких нашвидкуруч навчали на курсах, у сільськогосподарських школах, технікумах та інститутах. В результаті постійних чисток сільськогосподарських працівників системі підготовки фахівців-аграрників було завдано непоправної шкоди, в тому числі й її керівному апарату – Наркомзему УСРР. Ця система була позбавлена найкращих працівників та повністю поставлена під контроль партійно-державного апарату.

В умовах панування тоталітарного режиму аграрна освіта дедалі більше втрачала свою самоцінність, що сприяло виробленню споживацького ставлення сільської молоді до життя, розриву між розумом і почуттям, і, як наслідок цього, людина розумна, освічена та думаюча переставала бути цінністю. В свою чергу, приниження ролі інтелектуалів, яке панувало в СРСР, низький професійний і творчий рівень значної частини фахівців призвели до відставання "соціалізму" у багатьох сферах діяльності, що стало ще одним доказом того, що ні економічний, ні науково-технічний розвиток не повинні здійснюватися за рахунок культури, і що ігнорування проблем культурного поступу обертається економічною стагнацією.

РОЗДІЛ 5. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ ТА РЕПРЕСІЙ

5.1. Нав'язування позаекономічних методів підвищення продуктивності праці селян України

Люди радянської доби, виховані комуністичною партією в дусі служіння СРСР, не маючи елементарних засобів та умов праці, досягли таких показників у розвитку народного господарства, яким дивується весь світ. З мрією "про світле майбутнє" мільйони селян у самовідданій праці будували, вчилися і ламали старі звички, виховували у молодого покоління нове ставлення до суспільної колективної справи, пробуджуючи невідоме раніше поняття "трудового героїзму", яскравим проявом якого стало соціалістичне змагання сільських працівників УСРР, що розгорнулось в роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.).

Вперше в Україні "бригади соціалістичної врожайності", які боролись "за вчасне і високоякісне проведення польових робіт, підвищення продуктивності праці й одержання високих урожаїв" почали створювати комсомольці артіль "Трудовик" Вовчанського району Харківської області, яких станом на 1 травня 1933 р. було вже 360 [109, арк. 23]. Однак, першою в УСРР всі сільськогосподарські кампанії 1933 р. виконала артіль "10-річчя Жовтня" Малодівицького району Чернігівської області, головою якої працював Д. Панченко [109, арк. 21].

Запровадивши виробниче змагання й ударництво в 30-х рр. ХХ ст., керівні органи колгоспно-радгоспної системи УСРР, перш за все, робили ставку на ентузіазм і моральне заохочення сільськогосподарських працівників у справі підвищення продуктивності машинно-тракторного парку та оволодіння найновішою технікою, тому під керівництвом партійно-державних органів учасники Всеукраїнського зльоту ударників робітничої і

колгоспної молоді в листопаді 1933 р. закликали "боротися за високий врожай". Зокрема, його підтримали, всі сільськогосподарські організації Вінницької області. З 852 членів колгоспних осередків ВЛКСМ в області індивідуальні договори на змагання уклали 785 осіб, які працювали безпосередньо в бригадах [878, с. 14]. У всеукраїнське змагання включились також всі комсомольці колгоспу "Перемога" Новгород-Сіверського району Чернігівської області, за участю яких колгосп перший в області закінчив сівбу ранніх і пізніх культур в 1933 р. [879, с. 8]. Проте, це були поодинокі випадки і участь у змаганнях не була добровільною, часто вона супроводжувалась фізичним насильством, тілесними ушкодженнями і нерідко – вбивством, що стало нормою поведінки уповноважених із НКВС та активістів в українських селах в цей період.

Зрозуміло, що це відштовхувало селян від вступу у "бригади соціалістичної врожайності". Так, Г. Панченко із с. Озерна Київської області стверджувала, що сільських активістів, серед яких була її мати, змушували агітувати доти, доки люди не погодяться. Шантаж та погрози стали найпоширенішим "методом агітації". Селян, які все-таки відмовлялися, прирівнювали до злочинців. Так, поступово протягом 1933 р. почали організовуватись ударні бригади, трактористи яких брали зобов'язання перевищувати виробничі норми, скорочувати простої, заощаджувати пальне тощо. Деякі колгоспи та радгоспи оголошували себе ударними на період проведення окремої сільськогосподарської компанії, під час проведення якої між собою змагались області та райони, сільгоспартілі й бригади, колгоспники і робітники радгоспів, виробничі ділянки, відділення, бригади та окремі робітники. Так, шляхом залякування та примусу партійно-державне керівництво вже в 1933 р. залучило "до боротьби за високі урожаї" працівників 12,7 % колгоспів України [1006, с. 11].

Певну роль у зміні ставлення колгоспників до праці у колективних господарствах відіграли послідовне впровадження нових принципів її оплати. В УСРР лише у 1933 р. вперше постановою ЦК ВКП(б) було запроваджено

різну оцінку та оплату трудодня бригади залежно від досягнутої врожайності та інших якісних показників. Наркомзем СРСР розробив "Приблизні норми виробітку на 1933 р." та інструкцію "Про оцінку різних сільськогосподарських робіт у колгоспах", за якою оплата праці бригади, яка добивалася показників врожайності вище середньої норми, підвищувалася на 20 %, і навпаки, знижувалася за показники, нижчі середніх норм. Ці позаекономічні методи примусу спонукали селян підвищувати продуктивність праці, водночас відбиваючи бажання до неї. У багатьох господарствах колгоспники-активісти навіть почали створювати спеціальні комісії для перевірки нарахування трудоднів.

Організацією змагання, як правило, займались профспілкові організації, адміністрація та партійні організації. Однак, в зернорадгоспі "Індустрія" Донецької області комуністи не прийняли участь ні в змаганні, ні в його організації, вважаючи це справою його керівництва [607, с. 80]. Результати виробничого змагання в господарстві були досить характерними для досліджуваного періоду – косовицю і молотьбу закінчили раніше встановлених термінів, але тракторний парк через низьку кваліфікацію трактористів втратив працездатність і потребував капітального ремонту. З самого початку організація змагання матеріально не стимулювалось, і тому разом з проявом ентузіазму містила й елементи бюрократизму та показухи, які згодом набули вирішального значення і перетворили змагання на суто формальну справу. Крім цього, не можна забувати й про те, що виробничі змагання в галузі сільського господарства здійснювались на фоні трагічних подій 1930-х рр. – широко організованого розкуркулення, масових "чисток" колгоспно-радгоспних кадрів, полювання на "ворогів народу", "саботажників" та "розкрадачів" колгоспного майна, розселення хуторів та депортацій українського селянства.

У сільській місцевості розвиток соціалістичного змагання в цей період був нерозривно пов'язаний з початком діяльності політвідділів, одним із основних завдань яких стало "підвищення трудової активності широких мас

села". Політвідділи МТС та радгоспів, які примусово складали списки ударників, а також застосовували методи економічного примусу щодо трактористів і комбайнерів з метою ліквідації сезонності соціалістичних змагань в аграрному секторі, фактично керували справою ударництва в галузі сільського господарства у 1933–1934 рр. Завдяки такій роботі політвідділів лише у 1933 р. кількість ударників у кожній МТС зросла в середньому з 320 до 672 осіб [583, с. 35]. Крім того, радгоспні робітками з метою доведення керівним органам, що ударництво поширюється і вони не дарма отримують зарплатню, зачисляли до ударників всіх, хто брав на себе певні зобов'язання і складав угоди, незалежно від результатів їх виконання. Таким чином, в господарствах УСРР у 1934 рр. з'явилося багато псевдоударників, про що неодноразово йшлося на нарадах обкомів профспілок.

Спроби керівних органів виправити становище використанням елементів матеріального стимулювання: організація окремого харчування ("столи ударників") та виплата трактористам 50 % суми заощадженого пального, сприймалися адміністративним апаратом радгоспів та колгоспів з байдужістю і небажанням займатись цією справою, тому виробниче змагання в сільському господарстві УСРР до 1934 р. включно не набуло широкого розповсюдження і реального змісту, і навіть, незважаючи на приписки та значну кількість псевдоударників, відсоток участі сільськогосподарських працівників в ударництві був невисоким.

Спроби розгорнути соцзмагання серед спеціалістів сільського господарства давали лише негативні результати. Радість "соціалістичного перетворення" погано поєднувалася з настроями агрономів, землевпорядників, ветеринарів та інших сільськогосподарських працівників, які бачили наслідки і хід суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу". Навіть в січні 1933 р., коли у промисловості вдалося нарешті налагодити масове змагання, у сільському господарстві ним було охоплено лише 2 % працівників, і то переважно з управлінського апарату. Проте, й тут змагання розгорталось формально-бюрократичним шляхом.

Тривалий час розвитку стахановського руху у сільському господарстві перешкоджали й адміністрації колгоспів та політвідділи радгоспів, оскільки стахановці не давали керівникам "спокійного життя", шукаючи нових форм організації праці. Крім того, радгоспна адміністрація боялась перевитрат зарплатного фонду внаслідок ударної праці стахановців. Так, у радгоспах "Партизан", "Більшовик" та "Переможець" Дніпропетровської області норми виробітку не доводились вчасно до працівників, і трактористи працювали без нарядів, які виписували лише через кілька днів після закінчення робіт. В деяких господарствах для отримання звання стахановця від трактористів вимагали не лише перевиконання виробничих норм, а й обов'язкової участі в політичній роботі [416, арк. 264, 267].

У радгоспах та МТС машини працювали непродуктивно, зокрема, трактори використовувались не більше ніж на 40–50 % їх потужності. Низька кваліфікація механізаторів і технічного персоналу обумовили масове псування техніки й її вихід з ладу. Зрівняльна оплата праці та незадовільні побутові умови руйнували трудову дисципліну, подавляючи виробничу активність працівників сільського господарства. Спроби уряду налагодити продуктивне використання машин за допомогою морального заохочення працівників і застосування репресій належного ефекту не дали, що змусило його відійти від воєнно-комуністичної доктрини організації виробництва.

Більшість сільського населення України як і у випадку з ударництвом та соціалістичним змаганням спочатку намагалась уникнути участі в стахановському русі з різних причин: по-перше, фахівці-аграрники залишались осторонь руху новаторів, оскільки вважали його черговою короткотерміною кампанією; по-друге, значній кількості сільськогосподарських працівників бракувало необхідних професійних знань та умінь для освоєння нових методів роботи. Крім того, в умовах надзвичайної централізації керівництва сільським господарством виробнича ініціатива всіляко обмежувалася, а невдалі експерименти зазвичай розцінювалися як акти шкідництва та саботажу. Проте, без участі керівників

та організаторів виробництва розвиток стахановського руху був неможливий, тому для залучення працівників до руху новаторів влада вдалася до популяризації та приховування проблем. Так, представниками Першого всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників, який було проведено в Москві 15–19 лютого 1934 р. з метою підведення підсумків досягнень колгоспного руху, зміцнення колгоспів і обговорення завдань весняної сівби, було прийнято "Звернення Першого з'їзду колгоспників-ударників до всіх селян-колгоспників СРСР", яке містило заклик до всіх сільськогосподарських працівників розпочати змагання за краще проведення польових робіт, підвищення врожайності сільськогосподарських культур, високу продуктивність худоби, краще використання машинно-тракторного парку. Серед колгоспників України цей заклик знайшов певний відгук. Зокрема, уже влітку 1934 р. із 46 сільських рад, 64 колгоспів, 162 польових бригад, 1 396 ланок Вінницької області у соцзмагання ключились 42 сільради, всі колгоспи, 116 бригад і 896 ланок [186, арк. 198]. Однак, документи ГДА СБУ свідчать, що значна частина сільського населення продовжувала з упередженням ставитися до ідеї масовості стахановського руху. Так, у спецповідомленні "Про реагування населення УРСР на різні події міжнародного і внутрішнього життя" за січень–грудень 1934 р. повідомляється про виступи селян проти стахановського руху в зв'язку з вкрай негативним сприйняттям ними намагання партійно-державного апарату створити культ стахановців та надаванням їм побутових та виробничих привілеїв [315, арк. 31]. Подібні оціночні судження щодо нових методів ударної роботи спостерігалися і серед селян інших республік. Радянські спецслужби, прискіпливо вивчаючи політичні настрої селян, неодноразово у секретних повідомленнях в ЦК КП(б) звертали увагу керівників СРСР на той факт, що колгоспники разом із критикою сталінської політики колективізації свій гнів, злість та прокльони виплескували на учасників стаханівського руху.

Державно-партійне керівництво змушене було використовувати різні

методи щодо залучення до ударництва селян, і особливо молоді. Безсумнівно, ці заходи мали вимушений характер, але вони безпосередньо сприяли підвищенню продуктивності праці. Так, постанова РНК СРСР від 5 березня 1934 р. "Про заробітну плату трактористів, комбайнерів і ремонтних робітників у зернових радгоспах Наркомату радгоспів" заборонила погодинну оплату праці. Вводилась пряма і необмежена відрядність, встановлювались середні планові виробничі норми і премії-надбавки за їх виконання й перевиконання [169, арк. 102]. Крім того, у 1934–1935 рр. були проведені заходи щодо матеріального стимулювання праці і закріплення інших виробничих кадрів в радгоспах.

Без фахівців масовість руху, заснованого на раціональній організації виробництва, була неможливою, тому в грудні 1935 р. це питання порушив пленум ЦК ВКП(б). В його резолюції було намічено два напрямки такої роботи: 1) "... насамперед, зламати існуючий ще опір стахановському рухові з боку консервативної частини господарників та інженерно-технічних працівників"; 2) "... всіляко допомогти очолити цей рух тим господарникам, інженерам і технікам, які йдуть назустріч стахановському рухові, але не зуміли ще його очолити". Відтак, певна частина спеціалістів, перш за все членів партії, практично була приречена "очолювати" цей рух відповідно до порядку партійної дисципліни.

Після закінчення роботи наради для популяризації досвіду стахановців у всіх областях УСРР були проведені зібрання партійного активу та спільні наради передовиків виробництва, транспорту та сільського господарства, на яких обговорювались проблеми перенесення методів ударної роботи промисловості в сільське господарство, надання комуністами сільським партійним організаціям допомоги в розгортанні виробничого змагання, умови оплати праці ударників. Старі форми громадської активності (раціоналізаторство, винахідництво, технічне шефство над робітниками) поєднали з новим змістом – те, що раніше було об'єктом соціалістичного змагання між спеціалістами, перемістилося під вивіску стахановського руху.

Популяризуючи стахановський рух на сторінках офіційної преси та з трибун офіційних засідань, насправді партійно-державне керівництво дієві методи його поширення вбачало не стільки у створенні належних умов роботи та матеріального заохочення ударників, скільки у застосуванні адміністративного пресингу та репресій. Відтак, не дивно, що на Всесоюзному з'їзді стахановців 14–17 листопада 1935 р. в Москві рух новаторів вище політичне керівництво країни розглядало не в економічній, а в політичній площині. Зокрема, поняття "стахановець" трактувалось як "пильність, твердість, безпощадність до ворогів (куркулів, контрреволюційних троцькістів, опортуністів) яким "не підходять стахановські методи боротьби за соціалізм", а П. Постишев у своєму виступі назвав стахановців "найбільш нищівною силою для всієї контрреволюції", звернувши увагу учасників з'їзду на важливість боротьби з усіма, хто чинить опір стахановському руху [716, с. 2].

Прихована загроза "саботажникам стахановського руху" прозвучала й у промові Й. Сталіна, який зазначив "...притягнення до відповідальності консерваторів із середовища господарників та інженерно-технічних, що опираються стахановському руху буде складною справою. В першу чергу прийдеться терпляче переконувати ці консервативні елементи в прогресивності стахановського руху та необхідності перебудуватися на стахановський лад, а якщо переконання не допоможуть, прийдеться застосовувати більш рішучі заходи" [693, с. 1]. Фактично, Перша всесоюзна нарада стахановців стала підґрунтям для організації масових репресій проти технічної інтелігенції України, оскільки органи державної безпеки УРСР без будь-якого посилення на рішення чи матеріали згаданої наради розпочали проведення репресивних заходів під гаслами "боротьби з активними контрреволюційними елементами" через три дні після завершення з'їзду стахановців у Москві – 20 листопада 1935 р. Ворогів стахановського руху почали шукати не лише серед робітників та інженерно-технічних працівників, а й селян, транспортників, вчителів та ін. Приводом для

порушення кримінальної справи могла стати критика, необачне висловлювання на адресу стахановців, невиконання плану, виробничі негаразди. Варто також підкреслити, що кампанії виявлення "справжніх шкідників та саботажників, організаторів простоїв, аварій, винуватців розвалу виробництва", розпочаті наприкінці 1935 р., не припинялися і в наступні роки. Стахановський рух, який спровокував ряд соціально-економічних проблем (приписки, падіння якості продукції тощо) став потужним каталізатором масових політичних репресій в 1936–1939 рр.

Проблема поширення серед персоналу новаторських методів роботи на місцях вирішувалося доволі просто: те, що раніше було об'єктом соціалістичного змагання (винахідництво, перевиконання планових показників), перемістилося під вивіску стахановського руху. Тому не дивно, що згідно зі звітами державних та партійних керівників вже наприкінці листопада 1935 р. сотні механізаторів були стахановцями. Крім того, постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 19 квітня 1935 р. "Про роботу і оплату комбайнерів у радгоспах і МТС" та від 2 липня 1935 р. "Про оплату трактористів у радгоспах" визначили, що під час польових робіт комбайнерам заробітна плата буде виплачуватись за зібрані гектари, а трактористам – за оброблену площу. Денні й сезонні норми виробітку на один комбайн та трактор також регламентувались, а їх перевиконання заохочувалось грошовими преміальними надбавками. Комбайнерам встановлювались натуральні премії зерном, що позитивно сприйнялось технічними працівниками, оскільки деякі з них на той час вже мали власну худобу й птицю. Обидві постанови також гарантували механізаторам роботу в радгоспі й після закінчення сільськогосподарського сезону, зокрема у ремонтній майстерні, з виплатою щомісячної заробітної плати – комбайнерам у розмірі 200–240 крб., а трактористам – 120–170 [211, арк. 14].

5 березня 1935 р. була прийнята постанова РНК СРСР, яка містила вказівку про порядок оплати праці під час жнив, а саме "виплачувати заробітну плату комбайнерам на руки не менше одного разу в 5 днів" [170,

арк. 199]. Впровадження нової системи оплати праці, покращення організаційного забезпечення, а також спроба поліпшення матеріально-побутових умов життя та праці сільськогосподарських працівників, принесли позитивні результати. В 1935 р. вперше за період свого існування, зернорадгоспи успішно провели збиральні роботи, причому 97,1 % засіяної площі було зібрано комбайнами. Крім того, терміни жнив значно скоротились, і, якщо в 1934 р. косовиця продовжувалась 25–60 днів, то у 1935 р. – 16–27 днів. 63 % комбайнерів виконали й перевиконали виробничі норми, відповідно за період жнив їх середньомісячний заробіток склав 600–800 крб. [506, с. 127–128]. Так, комбайнер зернорадгоспу "Переможець" Одеської області заробив 3,2 тис. крб. і премію – 25 пудів пшениці [470, с. 76]. В більшості радгоспів, і навіть в тих, що перебували в скрутному фінансовому становищі, дирекція спромоглась організувати виплату заробітної плати без зволікань, у п'ятиденні терміни, і робітники наочно бачили результати своєї праці.

Участь механізаторів у стахановському русі проявлялася в першу чергу в раціоналізаторській роботі. Так, М. Демченко – ланкова колгоспу "Комінтерн" Київської області, виступаючи на Другому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що проходив у Москві 11–17 лютого 1935 р. дала слово виростити не менше 500 центнерів буряків з гектара [557, с. 3]. Під час збиральної кампанії 1935 р. її ланка збрала по 523 ц цукрових буряків з га, а ланка М. Гнатенко цієї ж артїлі досягла ще вищого врожаю – 531 ц з га [267, арк. 42]. Проте, шлях буряководів колгоспу "Комінтерн" с. Старосілля Київської області, де зародився п'ятисотенний рух, не був легким. "Секретар партійної організації колгоспу П. Дерibas і секретар комсомольської організації І. Тищенко майже щовечора збирали комсомольців і вели з ними розмову про організацію ланок і збільшення врожайності цукрових буряків і зернових культур, однак багато селян взагалі не вірили, що на наших землях можна виростити більш як по 100 ц буряків і по 12 ц жита з га." [558, с. 18]. Ланкова система праці, запроваджена в колгоспі, з одного виправдала себе,

але водночас показала, наскільки колгоспникам бракувало елементарних знань з агротехніки, тому ланка М. Демченко взимку вдень ходила в поле на снігозатримання, а ввечері – до хати-лабораторії в агрогурток, щоб послухати агронома, вчителів, приїжджих лекторів. Проте, коли вона "... зі з'їздівської трибуни заявила партії і уряду, що її ланка виростить по 500 ц буряків, то дівчата без особливого ентузіазму зустріли цю доповідь, тому що не вірили словам землячки, і шестеро з дванадцяти покинули ланку, оскільки в середньому по Україні в 1934 р. врожаї буряків становили менше 100 ц. Незабаром відбулися колгоспні збори, на яких виступила М. Демченко і викликала на соціалістичне змагання колгоспників-ударників з сусідніх сіл та артілей. Зобов'язання не давали нам спокою ні вдень, ні вночі. Восени 1935 р. в ланці на рахунку був кожен корінь, тому, що п'ятсот центнерів з гектара ми складали з грамів і кілограмів " [558, с. 19]. Відтак, ударництво та соцзмагання, які справді набули поширення в колгоспних бригадах та між колгоспами України, засвідчували не вищу форму соціально-трудової активності колгоспників, а масового психозу та самозахисту селян постголодоморного села. Важка і виснажлива робота ударників, яка стала публічною і політично визнаною керівництвом, давала шанс на виживання та самоутвердження. Партійна пропаганда почала звертати увагу на "малосвідому частину" колгоспників – жінок, яких висували на посаду ланкових та бригадирів. Колгоспне ударництво виявилось жіночим, тому що вони працювали в ключових галузях сільського господарства, найгостріше сприймали соціальні наслідки голодомору, сподіваючись через ударну працю забезпечити матеріальний стан родини та дітей. Повсякденна трудова діяльність колгоспників була нерозривно пов'язана з ланками та бригадами, у яких вони проводила все своє трудове життя. Щоденна робота, висування в ударники, проголошення будь-яких рекордів відбувалося безпосередньо в бригадах, і якщо у 1934–1936 рр. серед бригадирів колгоспниці становили від 2 до 5 %, то серед ланкових 70–76 % [536, с. 143].

Трудовий почин ланкової М. Демченко, яка особисто пообіцяла

Й. Сталіну понад 500 ц з га цукрових буряків, перетворив його у масовий рух п'ятисотенниць і тисячниць, а щоденне життя її ланки в пекло. Крім того, ідея соцзмагання, непопулярна серед значної частини сільського населення, компрометувалася ще й бюрократично-адміністративними засобами втілення її в життя, формалізмом і помпезністю, які відштовхували й молодих спеціалістів. Здебільшого все зводилося до укладання договорів, дзвінких фраз, пишних декларацій, які не знаходили, а нерідко і не могли знайти реальних засобів втілення у життя. Деякі договори, наприклад, містили до 100 пунктів, що не тільки не сприяло популяризації ідей змагання серед сільськогосподарських працівників, а й породжувало схильність до конформізму, подвійної моралі, цинізму. Крім того, своєрідність руху передовиків сільського господарства в Україні полягала в тому, що він був пов'язаний не з великою і складною технікою, а поширився в таких галузях виробництва, які були механізовані на досить низькому рівні, і висока продуктивність праці колгоспниками досягалася за рахунок фізичної перенапруги.

Найбільший врожай цукрових буряків серед 37 п'ятисотенниць УРСР у 1935 р. зібрала Г. Кошова, ланка якої на землях колгоспу "Червоний гігант" Велико-Половецького району Київської області, зібрала по 537 ц буряків з га [559, с. 36]. Незважаючи на те, що збільшення виробництва цукрових буряків п'ятисотенницями було досягнуто за рахунок розширення посівних площ, а не раціонального використання землі, у зв'язку з впровадженням в колгоспне виробництво прогресивних технологій вирощування цукрових буряків, підвищенням їх врожайності та поліпшенням культури землеробства комуністична партія і радянський уряд тоді оцінили працю перших буряководів-стахановців. Так, якщо в 1933 р. в республіці було зібрано 74 ц, а в 1934 р. 90 ц, то в 1935 р. колгоспники УСРР зібрали по 160 ц з га. У 1935 р. на Україні було 30 ланок в 13 господарствах, які зібрали понад 500 ц коренів з гектара, в 1939 р. за високий урожай цукрових буряків у республіці вже змагалася 187 тисяч ланок, 34 тисячі бригад і 12 тисяч колгоспів [568,

с. 5], тому незабаром поряд з п'ятисотенницями-буряководами Х. Байдич (колгосп ім. Ворошилова Красилівського району Вінницької області), Г. Концибер (колгосп "Червона зірка" Миргородського району Харківської області), Г. Швидка (колгосп "Більшовик" Чемеровецького району Хмельницької області) стали відомі імена стахановців і в інших галузях сільського господарства. Однак, 27 жовтня 1935 р. у виступі на зльоті стахановців Київської області П. Постишев знову відзначив, що в деяких районах України стахановський рух наштовхнувся на досить сильний опір з боку "безпосередніх ворогів, заклятих бюрократичних елементів і окремих відсталих робітників" [611, с. 3].

Організаторами нової форми соціалістичного змагання стали комуністи. На грудневому пленумі ЦК ВКП(б) 1935 р. було підбито перші підсумки стахановського руху і висунуто завдання "поширити досвід новаторів виробництва в усіх галузях народного господарства". В резолюції пленуму зазначалося що, "...щоб поширити стахановський рух по всій нашій країні ...партійні і профспілкові організації повинні включитися в справу розвитку стахановського руху і спрямувати зусилля стахановців в організоване русло" [485, с. 228]. З цього моменту "змагання за високі врожаї" постійно перебувало в полі зору парторганізацій та господарських органів України. В республіканській пресі зі статтями часто виступали партійні й державні діячі С. Косіор, Г. Петровський, П. Постишев та ін. Так, у травні 1936 р. у кількох колгоспах Красилівського району побував голова РНК УСРР П. Любченко, а секретар ЦК КП(б)У П. Постишев відвідав ряд господарств Монастирищенського району Вінницької області, яка за найвищі показники врожайності цукрових буряків була удостоєна перехідного Червоного Прапора ЦВК УСРР. Варто зазначити, що для активізації виробничої діяльності партійні ідеологи вдало використовували один з основних психологічних феноменів людини – потребу у визнанні її властивостей, умінь, досягнень шляхом вручення нагород. Комуністична партія, замінюючи орденами та грамотами матеріальну винагороду,

змушувала людей інтенсивніше працювати. Відзначення працівників, які з ентузіазмом працювали і не вимагали за це матеріальної винагороди, стало для тоталітарної держави одним із засобів стимулювання праці. Керуючись такими вказівками, партійні ідеологи постійно дбали про моральне заохочення ентузіастів, ставлячи їх за приклад для інших робітників. Крім вручення нагород, партія використовувала інші різноманітні форми морального стимулювання – урочисті вшанування героїв, занесення імен окремих робітників і колективів на Червону дошку та в Червону книгу, вручення Червоних прапорів підприємствам і господарствам, які досягли видатних результатів на "трудоному фронті" тощо. Керівники ВКП(б) активно використовували й нагороджених, змушуючи їх виступати на зльотах, з'їздах, конференціях та власним прикладом надихати працівників героїчну низькооплачувану працю.

У 1936 р. стахановський рух в сільському господарстві УРСР набув ще більшого розмаху, всього в республіці змаганням за високі врожаї було охоплено 718 колгоспів, 2 458 бригад та 46 961 ланку [120, арк. 2]. Найбільш активно у сільській місцевості новаторський рух підтримали молоді механізатори, що не було випадковістю, оскільки технічні працівники були найбільш освіченою частиною селянства. За своїм культурно-технічним рівнем вони мало чим відрізнялися від працівників промисловості, комбайнери і трактористи здебільшого застосовували ті ж методи роботи, що й стахановці: правильний розподіл праці, раціоналізація виробництва, ущільнення робочого часу, належна підготовка робочого місця тощо. Так, наприклад, розвантаження бункера комбайна зазвичай супроводжувалася тривалими зупинками агрегату, які в багатьох МТС були навіть узаконені, їм відводилась значна частина робочого часу. Комбайнер І. Кравець із Новомосковської МТС Дніпропетровської області підрахував, що на вивантаження бункера витрачається 3 год. 45 хв. в день, і наполіг, щоб бункер звільнявся на ходу, що дало значний ефект – комбайн опрацьовував 16–17 га в день замість 8–10 га.

Рекордні досягнення стахановців традиційно пов'язують лише з творчими пошуками, результатом яких було впровадження у виробництво ефективних організаційних і технічних удосконалень, однак, у зв'язу з цим необхідно внести ряд уточнень. Так, під час трудового суперництва колгоспів УСРР народилася ідея довести рекорд вирощування і збирання цукрових буряків до 1 тис. ц з га. Її ініціатором стала ланкова колгоспу "Червона Україна" Лозівського району Харківської області М. Пилипенко, яка зі своїми подругами зібрала по 1049 ц буряків з 1 га, всього цей рекорд у 1936 р. змогли подолати 50 ланок [221, арк. 8]. Однак, вони працювали на рівних полях, що значно зменшило небезпеку нещасних випадків при подібній організації робіт. Крім того, зростання врожаїв буряків вимагало перебудови графіку вивезення їх з полів та доставки на цукрові заводи, тому серед водіїв МТС активного поширення набуло змагання за найшвидше вивезення технічної культури на приймальні пункти. Так, восени 1936 р. у Вінницькій області відзначилися Б. Постоловський (Городецька МТС) та бригада шоферів з Бабчинецької МТС, які виконали завдання на 225 % [385, арк. 4]. Трудове суперництво транспортників сприяло поліпшенню справи технічного обслуговування сільськогосподарської техніки, тому серед механізаторів поступово набуло поширення змагання за раціональне і високопродуктивне використання машин, у процесі якого зросла трудова активність трактористів і комбайнерів, які стали міняти старі норми, і багато з них домагалися рекордних результатів.

В МТС з'явилися трактористи-тисячники і двотисячники – люди, які доводили річний виробіток трактора до 1–2 тис. га ріллі, що стало результатом не тільки підвищення рівня професійної майстерності, а й введення відрядної оплати праці механізаторів. Так, бригадир Гур'ївської МТС Одеської області І. Чабаненко при середньому виробітку на трактор 496 га довів його до 1 515 га, бригадир Грейгівської МТС цієї ж області Г. Димов – 1 450 га, а бригадир Старобешевської МТС Донецької області П. Ангеліна – 1 212 га [65, арк. 35].

Бригадир жіночої тракторної бригади Старобешівської МТС Донецької області П. Ангеліна, яка як і М. Демченко, виступаючи на Другому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, зобов'язалася добитися не менше 1 200 га виробітку на трактор ХТЗ, стала ініціатором розвитку стаханівського руху серед механізаторів сільського господарства на державному рівні, оскільки її заклик знайшов активну підтримку серед трактористів республіки [556, с. 26]. Зокрема, значних результатів досягла бригада С. Завгородньої, яка ще в 1935 р. довела виробіток на такому ж тракторі до 1 292 га [264, арк. 7]. Водночас, виступаючи ініціатором Всесоюзного змагання жіночих тракторних бригад, до якого пізніше включилися й механізатори-чоловіки, П. Ангеліна не повідомила радянській громадськості про те, як "навесні 1930 р., будучи молодою вісімнадцятирічною дівчиною вперше сіла за кермо "Фордзона" – громіздкої і неслухняної машини. Наприкінці посівної кампанії, коли дівчина нарешті добилася того, що "Фордзон" став рідше виходити з ладу і у виробітку випередила багатьох чоловіків, їй вручили книжку ударника, преміювали цінним подарунком і ... перевели завідуючою складом на нафтобазу, пояснивши, що "водити трактор – справа не жіноча". Вона звернулась до І. Курова – начальника політвідділу МТС, який допоміг їй повернутися за кермо та створити першу жіночу тракторну бригаду. Навесні 1933 р. дівчата вперше вивели свої машини в поле, однак односельчани зустріли трактористок з недовір'ям, а керівники сільгоспартілей ставились до них вороже і просили керівника МТС не надсилати до них жіночу тракторну бригаду. Не зважаючи на всі труднощі, дівчата (В. Анастасова, В. Золотопуп, Н. Радченко, М. Радченко, В. Юр'єва) прагнули все робити якнайкраще, і в другому сезоні 1934 р. сезонний виробіток на трактор в бригаді вже становив 789 га, в той час, коли у чоловічій бригаді він піднявся лише до 497 га." [975, с. 34]. З трибуни другого Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників П. Ангеліна заявила, що вони не зупиняться на досягнутих успіхах та йтимуть до рубежів 1 000–1 200 гектарів оранки на кожен трактор ХТЗ.

Дівчата справді демонстрували трудовий героїзм, працюючи на межі психологічного зриву, тому що перевиконання норм виробітку у два і більше разів перш за все свідчило про надмірне фізичне перенавантаження. Повсякденне життя ударниць відбувалося під наглядом партійних і радянських органів влади, які також відповідали за здійснення трудового експерименту, відтак про нормований робочий день ніхто не дбав. Він розпочинався зі сходом сонця і завершувався з його заходом. Пересічна тривалість робочого дня жінки-колгоспниці у 1934 р. сягала 10 годин щодня, а у 1936 р. до 14 годин [468, с. 113]. Крім того, передова бригада не мала морального права зменшувати трудові показники, і тому її ланки та ланкові навіть всупереч їх бажанню ставали заручниками політичного дійства з ударництвом та соцзмаганням.

Жіноча бригада змагалась тоді з чоловічим колективом механізаторів, який очолював Г. Димов з Грейгівської МТС Одеської області. У процесі розпочатого ще з березня 1935 р. змагання механізатори-стахановці добились відповідно 1 225 і 1 477 га виробітку на трактор ХТЗ [470, с. 73]. Крім підвищення виробітку тракторів, бригадири добились чіткого планування роботи тракторних бригад, значно скоротили холості переїзди машин з одного поля на інше, ущільнили робочий день, вимагали від трактористів суворого дотримання термінів проведення технічного обслуговування машин та причіпного реманенту, ввели профілактичні ремонти, боролись за економію пального і мастил, подбали про обладнання польових вагончиків, організацію харчування і культурно-побутового обслуговування. Подібних здобутків в тому ж році досягли бригади І. Острогляда з Білокуракинської МТС Донецької області, П. Непчатого з Якимівської МТС Дніпропетровської та інші стахановці-трактористи [706, с. 24]. Значними виробничими успіхами відзначилися у 1935 р. й механізатори 28 передових бригад, які працювали на тракторах "ЧТЗ" і виробили понад 1 тис. га на трактор [1034, с. 49].

Всесоюзне змагання бригад жіночих молодіжних бригад, розпочате за

ініціативою бригадира жіночої тракторної бригади П. Ангеліної набуло активного розвитку у травні 1936 р., коли з метою піднесення культурно-технічного рівня працівників МТС і досягнення найвищих показників у їх роботі ЦК ВЛКСМ та Наркомзем СРСР схвалили спеціальну постанову "Про Всесоюзне змагання тракторних жіночих бригад" [24, арк. 48]. В результаті, змагання жінок-трактористок, очолене партійними і комсомольськими організаціями, перетворилося на масовий рух механізаторів за високу продуктивність праці та культуру землеробства і сприяло виявленню значних резервів, закладених у колгоспному і радгоспному виробництві на селі.

Підсумки змагання тракторних бригад в 1936 р. були підбиті на Всесоюзній нараді трактористок і бригадирів жіночих бригад у лютому 1937 р. Станом на 1 жовтня 1937 р. в СРСР нараховувалось 57 тис. трактористок, 55 жіночих колективів досягли виробітку на трактор близько 790 га при середньому в країні 643 га [717, с. 112]. Крилатий заклик П. Ангеліної "Сто тисяч подруг – на тракторі" набував все більшого поширення. Всій країні стали відомі імена послідовниць донецьких трактористок – П. Ковардак, П. Ледовської, В. Клочкової, М. Тимашевої, К. Корабльової, Г. Лаптевої та багатьох інших.

Рух новаторів спирався не тільки на трудовий ентузіазм народних мас, який уміло підігрівався державно-партійною пропагандою, але й на знання, вміння та власний виробничий досвід працівників. Ставлення сільського населення до нових форм виробничої діяльності було неоднозначним, лише невелика його частина одразу і без застережень підтримала ідею стахановських методів роботи, решта зайняла здебільше вичікувальну позицію і не поспішала запроваджувати ці методи у своїх бригадах та ланках. Зрозуміло, що така позиція викликала відповідну реакцію влади і для поширення руху новаторів серед сільськогосподарських працівників держава, з одного боку, використовувала методи адміністративного тиску та репресії, а з іншого – створювала умови для матеріального та морального заохочення. Однак, на практиці в основному переважали методи залякування

та примусу. Результати державно-партійної політики із нав'язування руху новаторів сільськогосподарським працівникам були невеликі, оскільки навіть за перебільшеними офіційними даними не більше 10–15 % сільського населення взяли участь у стахановському русі [633, с. 1]. Фактично ж зазначені показники були значно меншими, оскільки неодмінним супутником стахановської штурмівщини були формалізм та різноманітні приписки. Реальна участь селян у русі новаторів проявилася у сумлінному виконанні своїх професійних обов'язків.

У сільському господарстві України було досягнуто не лише рекордних урожаїв цукрових буряків, а й значно підвищено врожайність усіх сільськогосподарських культур. Відомо, що стахановці встановили рекорди практично в усіх галузях сільського господарства. Хроніка найбільш видатних досягнень новаторів-аграрників була складена вже в другій половині 1936 р. [633]. Докладно описувались вони і в літературі наступних років, де традиційно підкреслювалося, що висока продуктивність стала можливою в результаті удосконалення сільськогосподарського виробництва, зростання технічних знань селян та їх уміння максимально використовувати можливість техніки. Лише за деяким винятком рекорди оцінювалися критично. Вартий уваги і той факт, що від захоплених оцінок стахановського руху відійшли і його сучасники невдовзі після початку. Більш того, в періодиці стали з'являтися матеріали, що свідчили про їх дезорганізуючу роль та штучний характер. Підкреслювалося, що "рекордисти забезпечуються всім необхідним, в той час як незадовільна організація постачання матеріалами стахановців – не рекордистів розглядається як нормальна річ і ставить інколи під удар виконання звичайних норм" [576, с. 2], але подібні факти швидко знищували, оскільки гонитва за рекордами заради бажання місцевої влади блиснути телеграмою стала стрижнем господарчої і масово-організаційної роботи колгоспів. Так, підбиваючи підсумки 1936 р. в галузі сільського господарства учасники січневого пленуму ЦК КП(б)У відзначили, що "розмах стахановського руху в колгоспах і радгоспах, майстри високих

урожаїв зернових культур, ланкові-п'ятисотенниці і тисячниці та ланки, які борються за високий врожай усіх технічних, просапних і городніх культур, сотні тисяч новаторів-колгоспників – це найголовніше і найцінніше досягнення, яке є найважливішою умовою подальших успіхів у сільському господарстві, мобілізації працівників колгоспних ланів, виконання завдань другої п'ятирічки та дальшого розвитку соціалістичного змагання на селі" [483, с. 869]. На пленумі було зазначено, що у 1936 р. порівняно з попереднім роком валовий збір зерна в республіці зріс на 25,3 %, цукрових буряків – 11 %, бавовни – 70 %, льоноволокна – 15,5 % [483, с. 854]. У постанові пленуму ЦК КП(б)У "Про підсумки 1936 сільськогосподарського року і завдання по піднесенню урожайності на Україні в 1937 р." зазначалось, що "... завдання партійних організацій полягає в тому, щоб у 1937 р. у багато разів збільшити кадри передових людей колгоспів і радгоспів, виховати з них культурних і грамотних керівників соціалістичного господарства, кваліфікованих майстрів високих урожаїв. Завдання полягає в тому, щоб добитися високих урожаїв не тільки окремими ланками, але й цілими бригадами і колгоспами. Конкретне практичне партійне керівництво стахановським рухом і допомога стахановцям з боку обкомів, райкомів є найважливішою частиною партійної роботи і партійного керівництва" [483, с. 876]. Відтак, будь-який черговий почин активно впроваджували у сільськогосподарське виробництво без необхідної перевірки і обґрунтування. З часом виявилось, що гонитва за хвилиними вигодами та кампанія навколо окремих рекордів призвели до дезорганізації аграрної галузі. Більшість колгоспів та радгоспів не виконували навіть планових завдань.

Варто також зазначити, що основними етапами розвитку руху новаторів вважаються стахановські зміни та доби, успіх яких залежав від рівня організаційної і матеріально-технічної підготовки. Від стахановських змін і діб планувалось перейти до п'ятиденок і декад. Однак, стахановські п'ятиденки, декади і місячники вимагали надзвичайного напруження людських сил і матеріальних ресурсів, тому на початку 1936 р. у періодичній

пресі почали з'явилися статті, в яких засуджувалась організація стахановських недільників, декад і місячників, успіх яких досягався за рахунок невиконання планів в інші періоди. Вже в травні 1936 р. пленум ЦК КП(б)У зобов'язав партійні і господарчі організації "провадити рішучу боротьбу з підміною стахановських діб, п'ятиденок і декад штурмівщиною, котра замість впровадження стахановських методів роботи призводить до дезорганізації виробництва, погіршення умов праці стахановців, порушення правил ведення робіт і техніки безпеки". У подальшому подібні заходи дозволялись тільки після погодження з ЦК ВКП(б).

Час найбухливішого зростання чисельності новаторів практично в усіх галузях народного господарства припав на 1935–1936 рр., однак стахановська штурмівщина продовжувалась і з новою силою цей рух в сільському господарстві України розгорнувся "на честь 20-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР", ініціатором якого виступили передові колгоспниці Дніпропетровської області, які 15 квітня 1937 р. звернулися до всіх сільськогосподарських працівників "зустріти знаменну подію новими досягненнями в праці" [200, арк. 17].

РНК УРСР і ЦК КП(б)У схвалили цей почин постановою від 16 квітня 1937 р. і визначили основні показники та критерії змагання, на підставі яких визначалося звання стахановця, та які мають істотне значення для характеристики руху новаторів. Зокрема, враховувались застосування стахановських методів роботи, витрати часу на виконання виробничих операцій, знання приладів, агрегатів і механізмів, якість продукції, безаварійність, рівень виконання завдань, але основним критерієм господарчі органи визначили перевиконання планових завдань. Саме тому, у пропагуванні стахановських методів партійні і громадські організації використовували апробовані форми масово-політичної роботи: створення портретних галерей новаторів, а також стендів, на яких відбивались досягнення і заробітки стахановців та ін. Зокрема, встановлювалась

"Всеукраїнська дошка пошани" для відзначення кращих колгоспів, а також спеціальні грамоти Наркомзему УРСР для нагородження передових колективів господарств і стахановців.

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У викликала певний відгук серед сільських працівників України. На честь "знаменної дати" колгоспники, механізатори, робітники радгоспів брали нові, підвищені зобов'язання. Так, на зльоті 300 майстрів колгоспного виробництва Первомайського району Одеської області вирішили одностайно включитись у республіканське змагання. Передові ланки М. Карачун з колгоспу ім. Держинського і О. Голубецької з артїлі ім. 13-річчя Жовтня зобов'язалися виростити врожай по 700 ц буряків з га, а 210 ланкових – делегаток зльоту стахановців Переяславського району Київської області – обробити за всіма вимогами агротехніки посіви цієї культури і домогтися середнього врожаю по району не менше, як 300 ц з га. За право бути в перших рядах боролися майже 70 % колгоспів України, а також 146 МТС і 43 радгоспи [261, арк. 28, 31].

З ініціативи бригадира Білокуракинської МТС Г. Сухоставського у 1937 р. розгорнулося змагання механізаторів за досягнення виробітку в 2000 га і економію 30 т пального на трактор. Підтримавши ініціативу Г. Сухоставського, в 1937 р. у змагання включилися тракторні бригади всіх областей УРСР, що сприяло підвищенню продуктивності роботи сільськогосподарської техніки, вдосконаленню агротехнічних прийомів обробки землі, зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства.

Стахановський рух набув широкого поширення і в галузі тваринництва, зокрема, серед доярок, які включилися у змагання за високі показники у виробництві молока. В числі ініціаторів цього руху був колектив доярок з колгоспу ім. В. Леніна Синельниківського району Дніпропетровської області. Багато з них у 1936 р. надоїли більше ніж 3,5 тис. л молока від кожної корови, а передова доярка цього ж господарства Г. Харченко у 1937 р. досягла високого показника – 4 833 л [47, арк. 125].

У ході змагання в 1936 р. багато доярок добилися надоїв по 4–5 тис. л на одну корову. Так, доярка М. Чапчикова з колгоспу "Новий світ" Лебединського району Харківської області при середньому надої від кожної корови 1 182 літра молока в 1936 р. зі своєю ланкою досягла 4 766 літрів надою молока від кожної тварини. Виступаючи на обласному зльоті передових доярок Харківської області, вона зазначила: "... бути однієї передовиком на фермі замало, треба вчити решту доярок, передати їм свій досвід роботи, і навчити їх, як треба працювати по-стахановському. Цьому я приділила багато уваги, тепер у мене є 7 учнів, які працюють за моїм методом і дають рекордні надої" [609, с. 17]. Понад 5 тис. л молока від кожної корови надоїла Л. Гуменюк – доярка з племрадгоспу № 149 Одеської області та ін. В УСРР в 1936 р. середній надій на одну корову становив 1 371 л, а в 1937 р. – 1 412 л [609, с. 18].

Крім змагання за підвищення продуктивності худоби, в колгоспах України у той час широко розгорнулася боротьба за збереження і вирощування молодняка. Передові тваринники добилися у цій справі справді стахановських рекордів, зокрема, телятниця з колгоспу "Заповіт Ілліча" Новоодеського району Одеської області М. Кобилян виростила у 1935 р. 86 телят, найкращою свинаркою у Київській області була визнана М. Марчук, яка від кожної свиноматки одержала по 28 поросят та добилася приплоду – 1 700 кг [850, с. 29]. Варто підкреслити, що у розвитку виробничої активності селянства крім моральних стимулів праці величезне значення мала матеріальна зацікавленість. Однак, не у всіх галузях сільського господарства принцип матеріальної зацікавленості впроваджувався послідовно. Так, на Всесоюзній нараді передовиків тваринництва на початку 1936 р. зазначалося, що існуюча система оплати праці фахівців колгоспних ферм недостатньо стимулювала зростання її продуктивності. За чинною на той час інструкцією Наркомзему СРСР, оплата кожного літра молока в трудоднях знижувалася при збільшенні надоїв, так же було і з оплатою приросту молодняка, тому деякі місцеві партійні

організації, не чекаючи допомоги Наркомзему СРСР, самі розробили і з успішно застосовували преміально-прогресивну систему оплати праці тваринників.

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. тваринництво в Україні все ще розвивалась повільно, більшість колгоспів зовсім не мали тваринницьких ферм або мали невеличкі ферми, які були збитковими. Розвитку тваринництва, насамперед, перешкоджала діюча на той час система обов'язкових поставок м'яса державі колгоспами, відповідно до якої розміри м'ясопоставок вираховувались за кількістю поголів'я худоби на фермах і відповідно до його зростання, що ставило в не вигідне становище передові колгоспи, позбавляючи їх зацікавленості у збільшенні стада, і, навпаки, створювала привілейовані умови для відсталих колгоспів, які не мали тваринницьких ферм. Розвиткові колгоспного тваринництва перешкоджала і недостатня кормова база.

8 липня 1939 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову "Про заходи розвитку громадського тваринництва в колгоспах", яка в основу обов'язкових поставок державі продуктів тваринництва поклала не поголів'я худоби, а кількість закріпленої за колгоспами землі. Кожному колгоспу було рекомендовано мати три ферми – великої рогатої худоби, свинарську та вівчарську, і залежно від місцевих природних умов та кількості землі в користуванні колгоспу встановлено обов'язковий мінімум худоби на фермах. Крім того, з метою підвищення матеріальної зацікавленості, за постановою колгоспам, які виконали річний план розвитку тваринництва і державний план м'ясопоставок, було дозволено додатково нараховувати головам колгоспів і працівникам тваринницьких ферм за кожною понадплановою худобу додаткові трудові дні (корову – 5, свиноматку – 3, вівцю – чверть трудових днів). Постанова містила нові конкретні завдання щодо приросту поголів'я худоби і зростання її продуктивності. В результаті, на у 1939 р. в УРСР було організовано 2 534 тваринницькі колгоспні ферми. 21419 колгоспів мали по чотири ферми, що складало 94,4 % їх загальної кількості. Поголів'я великої

рогатої худоби в колгоспах збільшилось на 145,1 тис. (82,5 %), свиней – 912,5 тис. (47,3 %), а овець і кіз – на 1 581,6 тис. (104,2 %). [150, арк. 63–64]. Відтак, досвід довів, що нова система заготівель продуктів тваринництва себе цілком виправдала та стала прикладом для запровадження такого порядку нарахувань обов'язкових поставок інших видів сільськогосподарської продукції. Проте, однією з серйозних причин, що заважали подальшому підвищенню продуктивності тваринництва та розвитку змагання й ударництва в цій галузі, була недосконала система оплати праці передових колгоспників, оскільки за існуючим порядком, розподіл результатів господарського року в колгоспах здійснювався тільки за кількістю вироблених трудоднів, без урахування якості роботи, одержаної бригадою чи ланкою врожайності і досягнутої продуктивності тваринництва. В результаті колгоспники, які працювали і показували результати вищі встановлених норм, залишались у не вигідних умовах, тому деякі колгоспи України вже в роки першої і другої п'ятирічок користувалися системою додаткового нарахування трудоднів колгоспникам за перевиконання планових завдань. Однак, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) дуже довго вивчали їх досвід і лише 31 грудня 1940 р. прийняли постанову "Про додаткову оплату праці колгоспників за підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва в УРСР", якою колгоспним господарствам, починаючи з 1941 р., було рекомендовано видавати колгоспникам бригад і ланок додатково, зверх встановленої плати трудоднів, частину продукції, одержаної ними понадпланово. Фактично, це був один з небагатьох нормативних документів, спрямованих на знищення знеосібки й зрівнялівки в оплаті праці сільськогосподарських працівників, пов'язавши їх особисті інтереси з інтересами колгоспу і держави шляхом вдосконалення оплати праці в колгоспах відповідно з її кількістю і якістю.

Характерною рисою стахановського руху в українському селі було те, що він охопив різні галузі сільськогосподарського виробництва. Починаючи з 1936 р. значного поширення набув рух новаторів за вирощування високих

урожаїв картоплі, кукурудзи, льону, коноплі та інших технічних культур. Так, великих успіхів у вирощуванні та збиранні картоплі добилися працівники Чернігівської області. У 1936 р. колгоспники артiлі ім. Жовтневої революції цієї області закликали картоплярів Ямпільського району зібрати по 525 ц картоплі з 1 га. У відповідь на цей заклик у трудове суперництво з вирощування високих врожаїв картоплі лише в згаданому районі включилися 435 ланок [586, с. 8].

У 1936 р. в Україні 14 колгоспів і 21 бригада одержали понад 4 ц конопельного волокна, 7 колгоспів і 10 бригад – 3 ц з га лляного волокна, а 29 господарств виростили врожай бавовни по 5 ц з га [6, арк. 41]. Зокрема, ланка П. Погорілої з колгоспу "Зоря комунізму" Лубенського району Харківської області в 1936 р. з кожного гектара закріпленої за нею площі зібрала і здала державі 24–35 ц коноплі [541, с. 71].

Водночас розгорнулось ударництво й серед коноплярів і льонарів, який набув особливого поширення у господарствах північних і центральних районів України. Значних результатів добилася ланка П. Погорілої з колгоспу "Зоря комунізму" Лубенського району Харківської області, яка в 1936 р. зібрала й здала державі 24 ц коноплі з 1 га. У ланки Л. Тимошенко Глухівського району Чернігівської області, виявилися ще вищі досягнення, оскільки вона виростила по 35 ц з гектара цієї культури [931, с. 21]. Проте, у березні 1936 р. за дорученням ЦК ВКП(б) і Наркомзему СРСР було проведено нараду передовиків льонарства та коноплярства, на якому були присутні 206 делегатів, у тому числі 58 жінок. Нарада відзначила, що "...не зважаючи на окремі досягання, агротехнічні заходи, що забезпечують підйом врожайності льону і конопель, застосовуються не скрізь і не повністю". У більшості районів УСРР льон сіявся вручну, а догляд за посівами та збирання врожаю у переважній кількості колгоспів проводились на низькому рівні, і план врожайності цих культур в 1935 р. не був виконаний, було зібрано по 2,6 ц з га замість запланованих 3 ц з га. У 1936 р. з метою подолання відставання УСРР в цій галузі льоноводним і коноплеводним колгоспам було

надано державну допомогу. З'явилася 101 нова МТС, в які було завезено 3 тис. тракторів, 4 тис. льонотеребилки і 348 тис. т мінеральних добрив, а також надано 50 тон льоноселекційного насіння у позику для посіву.

Протягом 1935–1937 рр. на Україні у соціалістичному змаганні взяли участь 19,9 тис. колективних господарств (70 % всіх колгоспів УСРР), 146 МТС, 430 радгоспів, 42,2 тис. бригад. Загальна кількість передовиків сільського господарства досягла 210 тис. чол. [815, с. 17]. Однак, незважаючи на те, що в 1937 р. в УРСР було одержано 227,7 млн ц зерна, підвищилися врожайність і валовий збір технічних та овочево-баштанних культур та більше, ніж у 2 рази зріс валовий прибуток на одного працездатного колгоспника, під час підбиття підсумків "соціалістичного змагання на честь 20-річчя Великого Жовтня" було викрито низку недоліків в організації стахановського руху в галузі сільського господарства. Зокрема, відзначалося, що "часто увага керівних органів зосереджувалась на двох–трьох тисячниках, а робота з основною кількістю стахановських ланок і бригад випадала з їх поля зору, недостатньо уваги було приділено й розгортанню соціалістичного змагання в галузі тваринництва" [815, с. 19].

Розгортання стахановського руху у роки другої п'ятирічки стало однією із специфічних рис періоду завершення соціалістичної реконструкції сільського господарства. В справі керівництва цим рухом з боку райкомів партії, радянських і земельних органів, голів окремих колгоспів допускалися помилки. Основним недоліком стало те, що часто ланки-тисячниці організовувались шляхом виділення передових колгоспників з інших виробничих колективів і обслуговувались силами всього колгоспу. Мали місце й факти прямого ігнорування стахановського руху з боку правлінь артілей (стахановцям відмовляли в техніці, відводили гірші земельні ділянки, не здійснювали справедливий облік праці тощо). Зокрема, такі випадки були зареєстровані в колгоспах ім. Т. Шевченка Ряпкінського району і "Червоний плугар" Менського району Чернігівської області, артілі ім. В. Леніна Згурівського району Харківської області, де ударні ланки в 1936 р. одержали

ділянки, на яких восени не була проведена глибока оранка.

Ставлення селян до стахановців не завжди було доброзичливим. Так, у спеціальному повідомленні заступника Народного комісара внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсона П. Постишеву від 25 листопада 1935 р. повідомляється про побиття колгоспниці-ударниці Н. Макарчук в с. Скраглівка Бердичівського району Вінницької області. У листі зазначено, що "24 листопада ланкова колгоспу комсомолка Н. Макарчук, яка виробила понад 300 ц буряків з га, проводила у себе в хаті збори ланки, на якому поставила питання про підвищення врожайності буряків до 500 ц з га. Перед зборами вона ходила по хатах і запрошувала колгоспниць та працівників бурякової бригади. В одній із хат, куди зайшла Н. Макарчук, сиділа група п'яних працівників колгоспу у складі В Аксентюка, П. Степанюка, С. Данилюка та Д. Дацюка. Почувши, що вона запрошує дівчат на збори, вони вилаяли її та висловили погрози в зв'язку з тим, що Надія ставила питання про підвищення врожайності буряків. Через деякий час ця група попрямувала до хати Н. Макарчук, де в цей час проводилися збори, і, коли вона вийшла на стукіт, була побита. Також були побиті її батько, який виробив у колгоспі понад 400 трудоднів, колгоспник-активіст І. Кричковський і деякі з колгоспниць. Потім вони побили вікна в хаті, в результаті чого, всі присутні розбіглися. Крім того, слідством встановлено, що 27 жовтня цього ж року зазначена група погрожувала О. Мартинюку – голові сільради с. Скраглівка, обіцяючи розправитися з ним, якщо він буде до них чіплятися і вимагати збільшення норми" [288, арк. 135–136]. Однак, селян можна було зрозуміти, тому що добившись підвищення продуктивності праці державно-партійне керівництво згодом робило новий коефіцієнт нормою і вимагало його обов'язкового виконання всіма сільськогосподарськими працівниками. Поступово запроваджувались нові графіки роботи і встановлені рекорди вимагались вже як норми, виконання яких або просто було неможливим, або забезпечувало виснажливу цілодобову безперервну роботу сільськогосподарських працівників протягом

всіх робочих змін.

За даними НКВС УРСР у 1936 р. була зафіксована значна кількість фактів протидії стахановському руху в українському селі [307, арк. 312].

Таблиця 5.1.1.

Протидія нав'язуванню методів стахановському руху в сільському господарстві України у 1936 р.

Факти	Області								Всього
	Одеська	Дніпропетровська	Донецька	Харківська	Київська	Чернігівська	Вінницька	МАССР	
Побиття стахановців	16	5	6	74	60	13	44	2	220
Цькування та знущання	41	62	20	95	94	41	119	49	521
Підпали	1	1	–	7	–	–	9	1	19
Всього	58	68	26	176	154	54	172	52	760

У 1935–1937 рр. стахановський рух у сільському господарстві розгорнувся так же активно й широко, як і в промисловості. Однак, не зважаючи на успіхи новаторів сільськогосподарського виробництва, нова форма соціалістичного змагання, що передбачала масову боротьбу за високу культуру землеробства, найвищу організованість та продуктивність праці у сільському господарстві, в 1938–1939 рр. не набула масового характеру. В першу чергу завадив цьому терор проти українського народу, який з другої половини 1930-х рр. став масовим. Запроваджувати передові методи в життя просто не було кому, оскільки селяни були деморалізовані і залякані, значна частина кваліфікованих сільськогосподарських працівників загинула або опинилася у таборах з ярликами "куркуль", "глитай", "контрреволюціонер", "диверсант", "шпигун", "троцькіст", і т. ін. Не сприяла популярності стахановського руху серед спеціалістів і заява Й. Сталіна на лютнево–березневому пленумі ЦК ВКП(б) (1937 р.) про те, що цей рух не є засобом

ліквідації шкідництва, відтак звання стахановця не убезпечувало від можливості стати жертвою терору.

Отже, що рух ударників і новаторів був насильно нав'язаний селянам і не мав значного поширення в галузі сільського господарства України. Заснований на гонитві за рекордами, він не міг існувати довго, тому уже з середини 1936 р. виявилися негативні соціально-економічні наслідки адміністративного насадження стахановських виробничих норм. Криза руху стала очевидною для всіх. В таких умовах саме механізатори, які стали провідною соціально-професійною групою українського селянства у 1930-х рр., були оголошені винуватцями і стали одним із перших об'єктів масових репресій в галузі сільського господарства. Водночас результати, досягнуті під час розгортання масовості змагання в аграрній галузі, переконливо довели, яке невичерпне терпіння, стійкість і працьовитість закладені в творчій ініціативі українських селян. Навіть всі деформації і перекручення не змогли перекреслити основного у праці десятків тисяч українських селян, оскільки вона була спрямована на прогресивний розвиток українського суспільства, однак її результати не завжди були адекватні цілям радянської держави, що фактично стало вироком українського народу.

5.2. Соціальний "захист" селян у 30-х рр. ХХ ст.

Мобілізація внутрішніх фінансових резервів з метою здійснення форсованої індустріалізації ґрунтувалась на фінансово-економічній експлуатації селянства, що включала виснажливу політику хлібозаготівлі, посилення податкових стягнень з сільського населення, формування системи різних державних позик та встановлення низьких заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, позначилась на системі соціального забезпечення сільського населення України, яка в 1929–1939 рр. була спрямована не на підвищення матеріально-побутового рівня його життя в цілому, а на ті категорії селян, що втратили працездатність.

Одним із перших кроків радянської влади у процесі формування

системи соціального забезпечення сільського населення України стало запровадження соціального страхування сільськогосподарських працівників, забезпечення застрахованих осіб матеріальною допомогою та пенсіями з одночасним визначенням їх розмірів та встановленням порядку надання.

Перші спроби страхування селян в УСРР були зроблені лише у другій половині 1929 р., хоча вже під час планування бюджету УСРР на 1928–1929 р. ставилося завдання поширити соціальне страхування на 100 тис. осіб. Підготовча робота з впровадження закону про соціальне страхування сільськогосподарських працівників в дію проводилась включно до травня 1929 р., з метою популяризації якого у всі сільські ради було розіслано 50 тис. "Пам'яток застрахованого наймита". До кінця 1929 р. в Україні було застраховано 68 748 сільських працівників, з яких допомогу за тимчасовою непрацездатністю отримували 1147 осіб, у зв'язку із безробіттям – 365, народженням дитини – 55, на поховання – 60, а пенсіями була забезпечено лише 26 осіб [184, арк. 19, 21].

Після проголошення на листопадовому пленумі 1929 р. ЦК ВКП(б) курсу на суцільну колективізацію, робота щодо охоплення соціальним страхуванням всіх мешканців сільських територій значно активізувалась, оскільки владі необхідна була соціальна опора у процесі штучного розшарування селянства. 2 січня 1930 р. РНК СРСР затвердила нову постанову СРСР "Про соціальне страхування осіб, зайнятих за наймом в селянських господарствах", в якій були встановлені форми та розміри матеріальної допомоги, що не диференціювалися залежно від розміру заробітної платні, а також було підвищено рівень грошових виплат, передбачених для членів профспілок. В результаті у 1930 р. темпи соціального страхування сільських працівників зросли, і якщо в 1929 р. в середньому за місяць соціальним страхуванням було охоплено 6 592 особи, то в 1930 р. – 34103. Витрати на допомогу застрахованим особам збільшилися із 181 227 до 340 665 крб. [807, с. 93]. Однак, місцеві страхові органи почали скаржитися на несвоєчасне подання місцевою владою списків

куркульських господарств, в яких використовується наймана праця. У зв'язку із збільшенням кількості застрахованих селян вони пропонували створити постійну сільську страхову мережу та збільшити розмір страхових внесків із куркульських господарств, а також тих, де використовується наймана праця селян. До штату сільських рад було включено посади страхделегатів, які раз на місяць заслуховували звіти уповноважених страхових працівників та проводили роботу з поширення страхової освіти.

Постановою ЦВК та РНК СРСР від 15 вересня 1930 р. з метою посилення економічного тиску на індивідуальні селянські господарства знову були встановлені диференційовані розміри страхових внесків – колгоспи, радгоспи та сільськогосподарські підприємства сплачували за кожного застрахованого працівника 10 %, а селянські господарства, в яких використовували найману працю, – 22 % від фонду заробітної платні [618, с. 12]. За січневим рішенням 1931 р. ЦК ВКП(б) при радгоспах та МТС створювались страхові пункти, які були не лише господарськими органами, а й політико-виховними центрами перебудови сільського господарства. Проте, із завершенням процесу колективізації соціальне страхування сільськогосподарських працівників втратило свою актуальність, і оскільки кампанія охоплення найманих сільських працівників соціальним страхуванням була невід'ємною складовою боротьби радянського уряду з селянами-власниками та "куркулями", то із збільшенням частки усупільнення землі, зменшувалась кількість застрахованих селян, і врешті-решт до 1934 р. фактично зійшла нанівець.

19 вересня 1933 р. РНК УСРР всі права соціального забезпечення передав Всеукраїнській раді профспілок, система соціального страхування в Україні була перебудована за виробничо-галузевим принципом, а управління нею перебрали на себе комітети профспілок [1025, с. 149]. Пізніше, у березні 1937 р. РНК СРСР ухвалив постанову "Про зняття деяких видатків з бюджету державного соціального страхування і зміну тарифу страхових внесків", якою взагалі звільнив профспілки від внесення до держбюджету коштів

державного страхування на потреби охорони здоров'я, житла, а також від виплат пенсій непрацюючим пенсіонерам.

В проєкті реорганізації НКСЗ УСРР було офіційно визначено курс на "здорову частину суспільства" і зазначено, що "... система соціального забезпечення в реконструктивну добу бурхливих темпів індустріалізації країни та колективізації сільського господарства, має бути єдиним центром пристосування до виробничих процесів осіб, які внаслідок соціально-політичних чинників нездатні працювати поруч зі здоровою частиною суспільства" [699, с. 41], що було досить характерним для відношення тоталітарного сталінського режиму до населення СРСР.

За проєктом реорганізації в НКСЗ УСРР залишалось лише планово-директивне керівництво, а такі його оперативні функції як призначення академічних і персональних пенсій, надання одноразової допомоги тимчасово непрацездатним особам, забезпечення інвалідів, реєстрація товариств взаємодопомоги, подолання жебрацтва та проституції тощо, були передані місцевим органам влади. Зокрема, справою соціального забезпечення сільського населення повинні були займатися спеціально створені культурно-соціальні секції сільських рад, яким було передано оперативні функції, тобто всю повсякденну роботу з вирішення конкретних соціальних питань, хоча кошти на матеріальну допомогу селянам зосереджувалися у районному фінансовому відділі.

За постановою ЦВК і РНК СРСР від 3 лютого 1930 р. "Про діяльність сільських рад у СРСР", вони перетворювалися на основний орган місцевого самоврядування, охоплюючи соціально-культурні, господарські і політично-адміністративні функції [501, с. 172]. На основі зазначеної постанови 15 травня 1930 р. НКСЗ УСРР видав власну інструкцію, якою значно розширив права сільських рад щодо соціального забезпечення інвалідів громадянської війни і прирівняних до них категорій (жертви контрреволюції, родини померлих інвалідів війни, військовослужбовців, родини загиблих червоноармійців). Проте, відтепер вони не повинні були займатися особами,

які забезпечувалися у порядку соціального страхування або на підставі інструкції НКСЗ УСРР від 28 грудня 1929 р. "Про порядок соціального забезпечення сільських радянських і громадських робітників, що потерпіли від куркульського терору, та їх родин" [605, с. 19]

За інструкцією НКСЗ УСРР від 15 травня 1930 р. сільські ради фактично набули статусу соціально-політичного слідчого органу, який встановлюючи фізичний стан та майновий рівень осіб, відслідковував їх партійне минуле. Зокрема, вони не лише виявляли інвалідів, а й за наявності бюджетних коштів видавали їм пенсії, тобто наглядові функції сільських рад перепліталися з виконавськими, особливо щодо прискорення колективізації господарств осіб, які перебували на соціальному забезпеченні. Однак, обмеженість матеріально-фінансових ресурсів в державі не дозволяла на належному рівні розв'язувати проблеми соціального забезпечення сільських інвалідів, вдів, сиріт, турбуватись про підтримку матері та дитини, і тому ці функції знову перебрали на себе профспілкові організації, які реальними заходами доводили свою дієздатність у цій сфері.

В той же час, коли сільські інваліди, вдови та сироти не мали засобів до існування, рівень життя партійно-державного керівництва аж ніяк не залежав від розміру зарплати, оскільки його реальне матеріальне становище визначалось натуральним забезпеченням, що включало спеціальні продовольчі пайки ("броньпайок", "посилений пайок", "червоноармійський", "академічний" та ін.) і разові виплати або так звану "матеріальну допомогу" – приховану частину зарплати, яку отримував кожен відповідальний працівник, і яка ніде не фіксувалась. Зокрема, у 1933 р. Й. Сталін ввів новий "спеціальний" продуктовий пайок для партійно-державної номенклатури, що в ситуації, коли мільйони українців помирили голодною смертю, коштував 147 крб. і складався з 4 кг м'яса і 4 кг ковбаси; 1,5 кг вершкового масла і 2 л олії; 6 кг свіжої риби і 2 кг оселедців; по 3 кг цукру і борошна; 800 г печеного хліба на день; 3 кг різних круп; 8 банок консервів, 20 яєць, 2 кг сиру, 1 кг кетової ікри, 50 г чаю, 1 200 штук цигарок, 2 куски мила, а також 1 літр

молока на день; в асортименті були також кондвироби, овочі та фрукти [829, с. 314]. Пайок для відповідальних працівників (літера "Б"), який вони отримували мережу спеціальних закритих розподільників ДПУ, був дещо скромнішим, однак всі номенклатурники, по суті, перебували на державному утриманні, а відтак ні в чому, особливо в їжі, собі не відмовляли. Так, наприклад, 19 січня 1934 р. обід голови ВУЦВК Г. Петровського складався з курятини, супу, помідорів, огірків та ікри [829, с. 315]. Крім того, варто зазначити, що окрім гідної зарплати, партійно-державне керівництво мали й низку прихованих джерел доходів, наприклад, отримували "допомогу" з різних "таємних грошових фондів", що були створені ще у 1920-х рр., а набули поширення набули 1930-х рр. З таких таємних фондів оплачувалися харчування відповідальних працівників (ЦК і ЦКК КП(б)У, членів президії ВУЦВК, РНК, наркомів та їх заступників, завідувачів відділами та їх заступників, членів колегій наркоматів, керівників союзних і республіканських господарських об'єднань та їх заступників, завідувачів видавництвами і редакторів газет), у закритих їдальнях та спецбуфетах, купівля квартир і книг, допомога на лікування, путівки до лікувально-профілактичних закладів, фінансувалося будівництво закритих будинків відпочинку тощо.

Матеріальна допомога та підтримка селянства, яка надавалась профспілковими організаціями, в основному стосувалась працівників радгоспів та МТС. За ініціативою профспілкових комітетів промислові підприємства України тільки навесні 1933 р. виготовили понад 400 польових кухонь [641, с. 2]. Профспілки будували громадські їдальні та виділяли кошти для закупівлі продуктів і кухонного інвентарю. Крім того, профспілкові організації приймали активну участь у діяльності органів охорони здоров'я на селі. Так, профспілковими комітетами радгоспів, МТС і колгоспів було зібрано 8 394 аптечки першої допомоги, організовано понад 1 000 медичних пунктів, десятки сезонних амбулаторій, створювались сезонні ясла і садки для дітей.

У 30-х рр. ХХ ст. до мережі системи соціального забезпечення сільського населення УСРР крім сільських рад та профспілкових комітетів, входили каси громадської взаємодопомоги колгоспів (КГВК), які беруть початок із сільських товариств взаємодопомоги (СТВ), які поступово були реорганізовані у каси соціального забезпечення колективізованого селянства (КСЗКС). Так, у постанові ВУЦВК та РНК УСРР від 23 серпня 1930 р. було зазначено, що "у селах, де проведено суцільну колективізацію селянських господарств, за постановами загальних зборів членів колгоспів селянські товариства взаємодопомоги реорганізуються на каси взаємодопомоги колективізованого селянства" [500, с. 193]. Тобто, селянські товариства взаємодопомоги були насильно реорганізовані у каси громадської взаємодопомоги сільськогосподарської артілі, і фактично ліквідовані як організації, що діяли на засадах довіри, самоврядності, взаємодопомоги та співчуття до ближнього. Поступово клієнтами КСЗКС, які були підпорядковані сільським радам, що мали право "зупиняти і скасувати постанови кас взаємодопомоги" фактично стали всі колгоспники, а також селяни-одноосібники, які сплачували "передбачені у статуті членські внески" [10, арк. 42].

КГВК були громадськими кредитними установами, які створювались на добровільних засадах і акумулювали кошти громадян для надання їм матеріальної допомоги. Каси створювались при профспілкових організаціях сільськогосподарських підприємств для членів профспілки, а в сільськогосподарських артілях – для колгоспників. Крім того, каси організовувались як сільськогосподарські об'єднання для спільного використання землі, реманенту, робочої худоби, добування каменю, піску тощо на зразок колективних господарств. Вони зробили значний економічний вклад у колгоспне будівництво, передаючи у власність колгоспів свої натурально-грошові фонди. Проте, КГВК виявились малоефективними, і реалізацією соціальних послуг займались сільські ради, які розглядали заяви та справи про надання пенсій, приймали скарги селян,

наглядали за дотриманням заковів про соціальне забезпечення відповідних категорій сільського населення та за рахунок місцевого бюджету надавали різну матеріальну допомогу, фінансували навчання інвалідів, а також дбали про родини червоноармійців та військовослужбовців.

В інструкції НКЗ УСРР та Укрколгоспцентру "Про порядок реорганізації селянських товариств взаємодопомоги на каси взаємодопомоги колгоспного селянства в селах, де проведено суцільну колективізацію" від 1 грудня 1930 р. було рекомендовано здійснити її протягом року і задіяти КСЗКС як суспільно-політичне знаряддя впливу, забезпечуючи здійснення колективізації та розкуркулення. "Ніхто не заперечуватиме того, – підкреслював голова НКЗС Г. Покорний, – що КСЗКС в свій час відіграли велику роль, допомагаючи наймитсько-бідняцьким і середняцьким верствам селянства, будучи за потужне знаряддя у боротьбі проти економічної залежності бідноти від куркулів, та допомагаючи розвиткові суцільної колективізації і ліквідації на цій основі куркульства як класу. З метою підтвердження цих фактів, досить навести такі цифри – лише за останні 5 років ними видано понад 25 млн руб., які були використані у 870 тис. господарств" [56, арк. 7].

1 грудня 1930 р. НКЗ, Наркомзем УСРР та Укрколгоспцентр затвердили зразковий статут каси взаємодопомоги колективізованого селянства, відповідно до якого у зв'язку із масовим створенням колгоспів вони повинні були створюватись у кожній сільськогосподарській артїлі. Формування коштів КСЗКС відбувалося за рахунок членських внесків і колективних господарств, а витрати розподілялися таким чином: у випадках тимчасової непрацездатності – 20 %, утримання осіб похилого віку – 20 %, медично-курортне лікування – 20 %, допомога матері-селянці – 20 % [149, арк. 16].

13 червня 1931 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову "Про реорганізацію селянських товариств взаємодопомоги в селах, де проведено суцільну колективізацію", а рівно через рік – 18 червня 1932 р. – вийшла

постанова "Про каси громадської взаємодопомоги колгоспів", які надавали колгоспникам довгострокові і короткострокові позички [959, с. 11].

З метою поповнення фонду кас громадської взаємодопомоги колгоспів гроші вираховували не лише з доходу колгоспів, а й із заробітку колгоспників, які займалися міжсезонними роботами – так званих "відхідників" – селян, якій "відійшли" на заробітки, та з яких стягували податкові відрахування до колгоспної каси. За Статутом сільськогосподарської артїлі, ухваленим РНК УСРР у березні 1930 р., відхідники повинні були вносити до громадських фондів колгоспів від 3 до 10 % прибутків, а насправді в деяких областях вони сплачували від 25 до 60 % заробітку від промислу поза межами колгоспу.

Практика "відхідництва" існувала в колгоспному селі з моменту його виникнення. Планове вербування робочої сили з колгоспів і селянських господарств започаткувала постанова НКСЗ СРСР та Колгоспцентру СРСР "Про залучення робочої і тяглової сили з колгоспів" від 11 лютого 1931 р. [735, с. 2], за якою наймання робочої сили відбувалося шляхом укладання договору між підприємствами та правлінням колгоспів. Проте, на початку березня 1931 р Колгоспцентр СРСР скасував своє попереднє рішення про відхідництво, стримуючи його адміністративними заходами. За постановою ЦВК та РНК СРСР "Про відхідництво" від 30 червня 1931 р. колгоспникам та селянам-одноосібникам, які уклали договори про відходництво, надавали пільги (звільняли від неземлеробського податку, позбавляючи відрахувань до громадських фондів колгоспів; забезпечували роботою у колгоспі після повернення з відходу; державні органи, які приймали відхідників, оплачували їм вартість проїзду, видавали добові (2 руб. 50 коп. на день), забезпечували житлом) тощо [473, с. 424]. Пільги втрачали силу, якщо працівник порушував угоду про термін роботи. Адміністрація організацій, які наймали селян на роботу, повинні були у разі необхідності терміново видавати їм довідки про членство в колгоспах, а також зобов'язувалися не викликати їх до завершення терміну угоди. У 1931 р. Наркомат праці СРСР

визначив план вербування робочої сили – 7,7 млн осіб, у тому числі для лісозаготівель – 2,1 млн осіб, радгоспів – понад 2 млн осіб, промислового будівництва – 1,3 млн осіб, сплавлення лісу – понад 1 млн осіб [159, арк. 32].

Для вербування колгоспників створювалися групи відхідництва та інспекторів при секторі праці Колгоспцентру СРСР. 17 березня 1933 р. ЦВК та РНК СРСР скасували постанову "Про відхідництво" від 30 червня 1931 р., запровадивши нову, згідно з якою "відхідником" вважався колгоспник, який "пішов у відхід на основі спеціального, зареєстрованого правлінням колгоспу договору з державними органами" [642].

Зміна виробничих взаємовідносин в галузі сільського господарства, яка була викликана формуванням колгоспно-радгоспної системи, змінила й рівень матеріального стану господарств, які ввійшли до колгоспів, а тому й виробничі інтереси колгоспників могли реалізовуватись лише в колективних господарствах, де вони активно працювали. Проте, КГВК обслуговували всіх селян, за винятком куркулів, а колгоспи зосереджувались лише на колгоспниках. Так, для формування фонду кас громадської взаємодопомоги колгоспів було встановлено такі членські внески: з прибутків колгоспника за відпрацьовані трудові – 1,5 %, не усупільненої частини господарства колгоспника – 2,5 %, одноосібних господарств, які належали до кас, – 25 % [56, арк. 118]. Вступні внески селяни сплачували персонально, а розмір членських внесків встановлювали загальні збори членів колгоспу. Методика наповнення КГВК членськими внесками була прозорою, але в умовах хлібозаготівельних кампаній нереальною.

Каси формували відповідний план поквартального стягнення внесків, фіксуючи надходження у трудовій книжці колгоспника, а одноосібникам видавали квитанції. Питома вага членських внесків у фінансах кас взаємодопомоги в 1933 р. становила 44 %, тобто майже половину надходжень. Колгоспи відраховували до кас лише 1 % від суми валового доходу, хоча траплялися й випадки, коли їх надходження залежно від господарських можливостей та активності керівництва каси становили й 5 %

відрахувань. Однак, видані ними позики своєчасно не поверталися, оскільки для повноцінної роботи КГВК бракувало коштів, тому вони, будучи громадськими організаціями колгоспів, вдавалися до такої форми самозабезпечення як "громадський засів" – пошук альтернативних натурально-грошових джерел фінансування, зокрема заснування різних майстерень тощо.

Фінансова діяльність КГВК була спрямована на матеріальну підтримку "усуспільнених закладів" (їдалень, клубів, лікарень та ін.), а також надання соціальних послуг конкретним членам кас, від збалансованості яких на думку державно-партійного керівництва залежало організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Так, Г. Покорний наголошував, що "організація допомоги окремим членам кас повинна бути цілком пов'язана із зміцненням та піднесенням трудової дисципліни в колгоспі, ця допомога має стимулювати організацію праці в колгоспі й застосування соціалістичних методів праці. Даючи перевагу ударникам і ударницям, каси повинні позбавляти права на допомогу ледарів, які дезорганізують колгоспне будівництво" [959, с. 15]. Однак, крім того, що система матеріального і морального заохочення селянства у 30-х рр. ХХ ст. не була позбавлена класово-політичного забарвлення, вона ще й залежала від його трудової активності та кількості зароблених трудовнів у колгоспі. Фактично, принцип оплати праці колгоспників на трудовні, запроваджений в 1931 р., виявився малоефективним, оскільки їх грошовий та натуральний еквівалент, залежали від наявності хліба, врожаю, матеріально-технічної бази колгоспу, кількості працездатних колгоспників, і саме тому у колгоспах відрізнявся рівень оплати праці, а відтак, і можливості соціального забезпечення через КГВК. Динаміка натуроплати на трудовдень є досить показовою: так, якщо у 1931 р. до 1 кг зерна на трудовдень отримали 18,7 %, 1932 р. – 24,7%, то в 1933 р. – лише 0,5 % колгоспників, а від 1 до 2 кг зерна у 1933 р. змогли виплатити лише 8,6 % колгоспів. Колгоспники не одержували грошової та натуральної винагороди за зароблені трудовні, тому не мали можливості сплачувати

внески в КГВК. Так, у доповідній записці уповноваженого Центральної держкомісії з визначення врожайності при РНК СРСР І. Пивоварова в ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У підкреслювалося, що "перевіркою органів ОДПУ деяких сіл і районів Дніпропетровської області виявлено, що від недоїдання страждає й виробничо-колгоспний актив, який має 300–900 вироблених трудоднів" [409, арк. 42]. У 1933 р. в УСРР понад 350 трудоднів виробили лише 2 % колгоспників. У доповідній записці від 16 серпня 1933 р. голова Наркомзему УСРР Одинцов О.В., аналізуючи господарський та соціальний стан колгоспів, інформував ЦК ВКП(б) про "зухвале ставлення колгоспної адміністрації та працівників сільських рад до рядової колгоспної маси..., якій зазвичай навіть законних авансів на трудодні не видавали" [48, арк. 25].

Внаслідок засухи 1934 р. близько 75 % колгоспів УСРР не змогли видати колгоспникам натурованси за зароблені трудодні, оскільки весь хліб було здано на виконання хлібозаготівельного плану. Максимальна видача зерна на трудодень у колгоспах УРСР в 1929–1939 рр. сягнула 11 кг, але її змогли нарахувати та видати за весь період лише 2,5 % колгоспів [240, арк. 97]. Відтак, незважаючи на те, що трудодні вважали мірилом добробуту, трудової активності і виявом соціальної свідомості селян, насправді система оплати праці в колгоспах на трудодні виявилася модернізованим соціально-економічним інститутом кріпацтва. Селян приписували до бригад і ланок, і запроваджуючи систему відробітків, примушували працювати весь світловий день без права залишати поле. Крім того, колгоспників позбавляли навіть уже зароблених трудоднів за невиконання плану хлібозаготівлі, порушення трудової дисципліни, погану якість роботи, невиконання норм, відмову усуспільнювати худобу тощо. Селяни, які не виробили від 50 до 100 трудоднів у колгоспах, взагалі могли сподіватись лише на власне підсобне господарство, однак, колгоспники, які його мали, платили додаткові членські внески в КГВК.

Система і практика розподілу результатів праці на трудодні, яка функціонувала у 30-х рр. ХХ ст., поступово перестала бути суто

економічною проблемою, набуваючи ознак соціальної катастрофи, оскільки непрацездатним членам колгоспу, тобто підліткам і селянам похилого віку, хліб взагалі не видавали. Крім того, працездатного населення, яке безпосередньо працювало в колгоспах, офіційно налічувалося небагато (у 1932 р. – 5,9 млн, 1933 р. – 6,3 млн, 1934 р. – 6,7 млн, 1935 р. – 7,1 млн, 1936 р. – 7,6 млн, 1937 р. – 7,9 млн осіб. [477, с. 35], у той час, як зокрема, станом на 1 січня 1932 р. в селах мешкало 20 млн населення, і навіть враховуючи людей, які пізніше померли від голоду, були розкуркулені і депортовані, засуджені та завербовані на новобудови, у будь-якому випадку мільйони селян залишалися без хліба та продуктів харчування. Водночас, ще 1 липня 1929 р., тобто напередодні початку масової колективізації, уряд переглянув норми пенсій для працюючих пенсіонерів у колгоспах, зменшуючи її залежно від заробітку та кількості зароблених трудоднів. 30 квітня 1931 р. НКСЗ УСРР вніс доповнення до цієї постанови, які надавали можливість зберігати пенсію членам сільськогосподарських колективів, незалежно від їх сімейного та особистого прибутку, але обмежували право селян на пенсійне забезпечення. Так, їм заборонялося видавати пенсію, якщо селянське господарство мало 165 крб. прибутку на 2 особи, а 225 крб. – на 5 і більше. У 1932–1934 рр. пенсійне забезпечення сільських пенсіонерів фактично призупинилося, і багато з них померли від голоду.

Запроваджуючи систему кас громадської взаємодопомоги колгоспників, їх організатори намагалися використати ці громадські об'єднання для виховання селян та зміцнення соціалістичного ладу в українському селі, однак за браком коштів, вони не могли підтримати ударників, які мали багато вироблених трудоднів, але намагалася впливати на ледарів, змінити їх психологію та ставлення до праці. Так, начальник Диканської МТС Харківської області писав: "Чи можна було сподіватися раніше, що навесні, на перший день Пасхи, селянин, а особливо селянка, вийдуть працювати в поле, а в цьому році на Пасху не лише не було жодного

прогулу у всіх колгоспах, а, навпаки, кількість виходів перевищила денні наряди" [881, с. 278]. КГВК більшості колгоспів вели активну роботу щодо ущільнення робочого дня, перевиконання норм виробітку, зі спізненнями на роботу.

КГВК взаємодіяли не лише із сільськими радами, а й правліннями колгоспів. Разом вони займались працевлаштуванням, навчанням і перекваліфікацією колгоспників пенсійного віку, створюючи майстерні з ремонту взуття, одягу, різного хатнього, побутового приладдя. До їх обов'язків також належала організація громадського харчування на полі з метою забезпечення продуктивності сільськогосподарської праці, але у період Голодомору 1932–1933 рр. та у перші постголодоморні роки вони не могли забезпечити навіть елементарне харчування колгоспників.

Функціонування КГВК в 1932–1933 рр. фактично призупинилося, оскільки хліб масово вилучали, а продукція сільського господарства обкладалася різними видами податків, відрахувань, позик у фонд індустріалізації тощо. Колгоспи просто не мали можливості відраховувати в КГВК кошти і продукти. Насіннева допомога витрачалася виключно за призначенням, а продовольча – для підтримки тих категорій колгоспників, які працювали на фермах або у полі, хоча більше двох третин не з'являлося на роботу. Так, за постановою РНК СРСР від 21 червня 1932 р. 10 районів Київської, 7 районів Харківської, 5 – Дніпропетровської, 11 – Вінницької областей одержали 140 000 пудів хліба, 85 % якого відводилося на "ліквідацію гострого продовольчого становища", а 15 % "повинні були використати для допомоги селам в інших районах, що перебувають у найбільш тяжкому стані" [456, с. 187]. Продовольчу допомогу повинні були розподілити між господарствами, які спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряка.

Вражає цинічністю задуму й діяльність системи торгзіну, що стала людиноненависницькою акцією сталінського режиму в Україні, який передбачив шляхи вилучення цінностей у селянської родини системним і

жорстоким способом, щоб пожитися на людському горі та злиднях. Так, у містах та великих селах були створені крамниці торгзінун – торгівлі з іноземцями, де приймали лише іноземну валюту та вироби з коштовних металів (весільні каблучки, сережки, обрядові хрестики, різна оздоба, посуд, сімейні реліквії тощо), продаючи за них продовольчі товари [883, с. 268]. У таких крамницях золотий хрестик або сережки, що були частиною реліквій селянських родин, обмінювали на кілька кілограмів борошна або олію. Селян фактично змусили таким чином купувати щойно вилучений у них хліб за "побутове золото". Виснажені селяни, у більшості випадків так і не дочекавшись черги обміняти золоті прикраси на шматок хліба, просто вмирили під цими крамницями.

Навесні 1933 р. харчова допомога, розподілом якої займалися Наркомат охорони здоров'я та Наркомат постачання УСРР, Червоний Хрест і партійні органи, надавалася дітям та деяким категоріям працюючих колгоспників, але лише у випадках дистрофії, опухання та виснаження. Голодних дітей, яких в областях УСРР в 1932–1933 рр. налічувалось сотні тисяч, батьки відвозили до міст, віддавали до інтернатів, дитячих будинків, збільшуючи таким чином кількість безпритульних.

Сподіваючись на порятунок дітей у містах, "жінки з опухлими ногами та руками, добравшись до залізничних станцій, підносили до вікон вагонів страхітливих дітей з величезними головами, що хиталися, з подібними до палиць кінцівками та набряклими загостреними животами, і кидали їх у вікна вагонів, щоб хтось узяв дитину і врятував її від голодної смерті". З усіх районів України привозили малюків до м. Харків та м. Київ, залишали їх на залізничних станціях, у людних місцях, біля державних установ, лікарень, дитячих притулків. Поклавши своє дитя десь під дверима, такі матері іноді годинами простоювали за порогом, боячись за долю дитини, чекаючи, поки її знайдуть. Іноді таких матерів ловили на місці "злочину" і повертали їм дітей назад, доводячи їх цим самим до відчаю. Водночас, не важко уявити, яких непоправних моральних збитків завдавали тим дітям, і як калічили їх душі,

які вже усвідомлювали, що вони покинуті та від них відцуралися батьки. Так, на початку березня 1933 р. лише у 42 районах Київської області було виявлено понад 112 тис. голодуючих дітей [197, арк. 19]. 28 лютого 1933 р. голова облвиконкому Дніпропетровської області інформував ЦК ЦП(б)У, що в її південній частині найбільш від голоду потерпають діти, зокрема матеріальної допомоги потребували 70 тис. дітей ясельного віку, 250 тис. дошкільного віку, 50 тис. учнів загальноосвітньої школи, а також 300 тис. колгоспників [198, арк. 31].

Дитячі притулки в містах були переповнені, оскільки до них привозили дітей до одного і більше років, які були безнадійно хворі, а всіх інших відправляли до бараків, в яких щомісяця вмирала понад третина дітей [984, с. 65]. Саме тоді був розповсюджений таємний циркуляр, який дозволяв розстрілювати дітей-злодюжок, виявлених на залізницях. Так, у Лебединському дитячому центрі було розстріляно 76 дітей, що заразилися сапом від м'яса дохлих коней [999, с. 148].

На початку 1934 р. у ході спеціальної спільної операції Наркомату охорони здоров'я та Наркомату постачання УСРР, ЦК Українського Червоного Хреста, а також дитячих закладів вдалося знайти та оформити до сезонних ясел 114 тис. дітей в Харківській, 128 тис. – Київській, 133 тис. – Одеській, 26 тис. – Вінницькій, 30 тис. – Донецькій областях [251, арк. 189]. Участь Наркомату соціального забезпечення УСРР виявилася найменш ефективною, особливо у сільській місцевості, де також з'явилися десятки тисяч безпритульних дітей, батьки яких померли від голоду, смертність перевищувала народжуваність, а відтак прагнення КГВК надати реальну і вчасну допомогу матері-селянці, жінці-колгоспниці, або одноосібниці під час вагітності та після, залишались лише нездійсненим бажанням. Безглуздо лунали й їх заклики про надання соціальної допомоги колгоспникам у випадку захворювання або травмування, тому що вони мільйонами хворіли і масово вмирали.

За офіційною статистикою станом на 1 жовтня 1934 р. в УСРР діяли

16 204 каси громадської взаємодопомоги, які охопили 2,4 млн осіб, а на соціально-культурні потреби колгоспників пересічно витрачалось 3,5 % валового доходу сільськогосподарських артільей [477, с. 109], тобто за шість років існування їх витрати вирости майже у 4 рази. Однак, запровадження карткової системи розподілу продовольчих і деяких промислових товарів, скасування централізованого постачання установ соціально-культурного спрямування, організація хлібозаготівельних кампаній створювали несприятливу ситуацію для діяльності сільських органів соціального забезпечення, оскільки на них лягав основний тягар відповідальності та організації допомоги різним категоріям сільського населення.

Реальна ситуація в українському селі першої половини 30-х рр. ХХ ст. була катастрофічною, і потребувала не профілактичних заходів, а системного подолання причин – скасування політики хлібозаготівлі за принципом жорстокої продрозкладки, заборони насильницької колективізації, унеможливлення податкового пресу селян, надання термінової і комплексної соціально-медичної допомоги. Від голоду та недоїдання, спричиненого хлібозаготівельними кампаніями, потерпали всі селяни – колгоспники, одноосібники, ударники, переможці соціалістичного змагання. Так, у листі голови Бригадирівської сільської ради повідомлялось, що "стан з харчуванням в колгоспах під загрозою, особливо в комуні "Червоний фронтвик". Станом на 5 червня захворіло від недоїдання близько 40 душ та біля 100 душ вже слабих, які не можуть працювати, є випадки смертей ударників та кращих комунарів" [479, с. 627]. Колгоспники зверталися за допомогою до сільських рад, керівництва колгоспів, уряду, але нехтували органами громадської допомоги, хоча організатори КГВК, використовуючи членські внески та економічні можливості колективних господарств, намагалися сформувати в українському селі нову систему соціального забезпечення, яка включала надання матеріальної допомоги у випадку втрати працездатності, утримання інвалідів, осіб похилого віку.

У 1934–1935 рр. фонди КГВК в основному були використані на

будівництво об'єктів громадського користування (клубів, шкіл, будинків культури, лікарень, амбулаторій), а персональна соціальна допомога була дуже обмеженою і мізерною. Однією з основних категорій сільського населення, на яку була спрямована персональна соціальна допомога в ці роки, стали родини червоноармійців. Зокрема, народний комісар соціального забезпечення Г. Покорний, виступаючи на всіх нарадах, підкреслював, що "каси повинні дбати про те, щоб допомогти родині червоноармійця придбати худобу для власних потреб, дружина червоноармійця в першу чергу була зарахована на роботу в колгоспі, а її дитина була влаштована дитячі ясла тощо" [653, с. 29].

16 травня 1935 р. президія ЦВК УСРР прийняла постанову "Про стан соціального забезпечення в Україні", заслухавши доповідь керівника НКСЗ УСРР І. Слинька, який засвідчив збільшення соціальних витрат у 2,7 раз та надання допомоги 500 тис. осіб. Однак, вищий законодавчий орган республіки виокремив причини малоефективної роботи НКСЗ: надання переваги бюрократично-канцелярським методам, недостатнє залучення та використання можливостей громадських організацій, "засмічення інвалідної кооперації спекулятивними, класово ворожими елементами" та незадовільне керівництво системою соціального забезпечення з боку облвиконкомів [1025, с. 150]. За постановою передбачалося створення постійних бригад з питань соціальної допомоги при обласних відділах охорони здоров'я, які повинні були очолити кращі голови сільських рад та різні активісти. У великих містах з метою подолання жебрацтва та "інших залишків соціальних аномалій" створювалися трудові колонії закритого типу з метою "трудового перевиховання соціаномаликів". Зокрема, привертає увагу акцент на роботі з "залишками соціальної аномалії", яка передбачала усунення катастрофічних наслідків голоду, розкуркулення, масових репресій, що супроводжувалися епідемічними захворюваннями серед населення, дитячою безпритульністю, жебрацтвом, проституцією тощо.

2 вересня 1937 р. ЦВК та РНК УСРР внесли зміни до Кодексу законів

про сім'ю, опіку і про акти громадянського стану, відповідно до яких Центральну опікунську раду при НКСЗ ліквідували, залишивши за наркоматом право на перевірку й облік майна підопічних, а також підготовку різних інструкцій. Однак, незважаючи на всі спроби та заходи уряду, одним із найгостріших питань соціально-економічного забезпечення сільського населення у 30-х рр. ХХ ст. залишалось харчова проблема.

Відміна карткової системи, запровадженої в 1928–1929 рр., здійснювалась поетапно. Після прийняття певних рішень на листопадовому (1934 р.) пленумі ЦК ВКП(б) 1 січня 1935 р. було скасовано картки на хліб, борошно, крупи і проголошено вільний продаж цих продуктів. У резолюції пленуму відзначалось, що держава має досить велику кількість хліба для того, щоб розгорнути широку торгівлю хлібопродуктами та забезпечити постачання населення без карткової системи, яка в такому випадку може лише гальмувати процес удосконалення харчового забезпечення населення, а тому потребує скасування [485, с. 190]. З ліквідацією карткової системи на хліб і деякі продукти були анульовані подвійні ціни (нормовані або "пайкові" і комерційні) і встановлена єдина система державних цін, які дещо перевищували нормовані, тому передбачалось поступове підвищення заробітної платні всіх працівників.

Наступним кроком у скасуванні нормованого постачання населення продовольчими товарами стала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 25 вересня 1935 р., відповідно до якої з 1 жовтня 1935 р. була відмінена карткова система на м'ясо і м'ясопродукти, жири, рибу і рибопродукти, цукор, картоплю. Продаж цих продуктів був запроваджений через систему державної і кооперативної торгівлі за єдиними державними цінами, а також знижені існуючі ціни на печений хліб, борошно, зерно, макарони, крупу, рис і масові сорти кондитерських виробів [722, с. 3]. 1 січня 1936 р. були анульовані картки на всі промислові товари. Відтак, 1935–1936 рр. стали періодом переходу до розгорнутої торгівлі, що поклало край всім дискусіям з питань запровадження прямого продуктообміну.

У зв'язку з відміною карткової системи знизилися й ціни на продукти харчування. Так на борошно і круп'яні продукти до жовтня 1935 р. ціни знизилися на 45–50 %, м'ясо – близько 40 %, цукор і кондитерські вироби – 40–45 %. Одночасно впали ціни і на колгоспних ринках. Наприклад, у березні 1936 р. порівняно з березнем 1934 р. ціни на колгоспних ринках Дніпропетровської, Донецької і Вінницької областей знизилась майже в 2 рази, а в Київській і Харківській – навіть більше, у 2,5 раза [252, арк. 31]. В результаті, міське та сільське населення стало більш платоспроможним, а відповідно могло придбавати більше продуктів харчування. Так, за даними станом на 1 грудня 1935 р., з порівняно груднем 1934 р. робітники купували на сім'ю м'яса на 31 % більше, сала – 85,7 %, тваринного масла – 127,3 %, цукру – 5,2 %, фруктів – на 148,8 %, картоплі – на 27,9 % [252, арк. 33].

Поряд із зростанням обсягу споживання населенням продуктів харчування відбувались певні зміни і в його структурі. Помітно зросло споживання найбільш цінних продуктів харчування: м'ясних, рибних, молочних продуктів, яєць, цукру і кондитерських виробів. Водночас, вживання хліба зменшилося, що було характерним як для міського, так і сільського населення. У 1937 р. середньомісячне споживання одного члена робочої сім'ї відповідно складало: м'яса і риби – 1,91 кг і 1,75 кг, жирів – 241 г, молока 2,7 л, цукру і солодоців 1 229 г і 890 г [441, арк. 129]. Рівень харчування селян яскраво ілюструють дані матеріалів бюджетного обстеження 15 родин Херсонського району Одеської області, наведені в табл. 5.1.1.

Таблиця 5.1.1.

Рівень річного споживання продуктів харчування на одного члена колгоспної сім'ї [441, арк. 131]

Продукти	Роки		
	1936 р.	1937 р.	1937 р. до 1936 р. у %
Овочі	64,9	221,8	341,8
М'ясо і сало	18,2	48,9	268,7
Масло	7,4	11,2	151,4
Яйця	91,5	200,0	218,6
Молоко	130,6	200,0	153,2

Підвищенню рівня харчування українського селянства сприяло й збільшення середньорічної видачі зерна на трудовень, про що свідчать такі дані: якщо в 1934 р. 79,6 % колгоспів УСРР видали менше 2 кг зерна на трудовень, то в 1937 р. таких господарств було лише 16,2 %. Кількість колгоспів, які видали від 2 до 3 кг, зросла з 14,1 % до 27,4 %, а від 3 до 5 кг – з 5,6 % до 42,4 %. У 1937 р. 14 % колгоспів видали 5 і більше кілограмів зерна на трудовень порівняно з 0,7 % у 1934 р. [530, с. 227], тобто, більшість колгоспників у 1937 р. отримали від 2 до 5 кг зерна на трудовень.

У другій половині 1930-х рр. одним із джерел прибутку колгоспників стало їх підсобне господарство, оскільки відповідно до травневої 1935 р. постанови ВУЦВК "Про стан соціального забезпечення в Україні" з фондів КГВК їм на пільгових умовах надавалась матеріальна допомога на придбання корів, овець та іншої домашньої худоби. За роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) у зв'язку із занепадом тваринництва після Голодомору 1932–1933 рр. для придбання корів та овець колгоспникам УСРР був наданий кредит у загальній сумі 86 808 тис. крб., а також продано і передано 1 906,1 тис. телиць, 10 033,3 тис. свиней і 748,7 тис. овець. Не зважаючи на те, що внаслідок цих заходів відсоток колгоспників, які не мали власної худоби у підсобному господарстві, знизився до 46,4 у 1934 р. до 17,7 у 1938 р. [371, арк. 85, 87].

Зростання особистих доходів колгоспного селянства супроводжувалося піднесенням рівня споживання, збільшенням продажу населенню не лише продовольчих, а й промислових товарів. Лише через систему Укоопспілки у 1939 р. в селах України було відкрито 3 700 устаткованих універсальних сільмагів, 2 500 магазинів і крамниць, 100 лісоскладів. Станом на 1 січня 1939 р. за один рік торгова мережа виросла з 34 839 до 41 551 одиниці. Через мережу споживчої кооперації у 1939 р. селянству було продано різних товарів на суму 7 192,8 млн крб., або на 1 678,9 млн крб. більше, ніж у 1938 р. [369, арк. 28]. В цілому товарообіг у селах УРСР зріс з 5 955,1 млн крб. (без

громадського харчування) у 1937 р. до 7 670,1 млн крб. у 1939 р. [492, с. 41]. Однак, не зважаючи на збільшення кількості підприємств роздрібної торгівлі державних і кооперативних організацій в селах України, рівень торгівельного обслуговування сільського населення залишався надто низьким. Так, станом на 1 січня 1940 р. із загального обсягу роздрібного товарообігу в УРСР в 3 203 млн крб. на сільську торгівлю припадало лише 849 млн крб., що становило 27 % загального обсягу [467, с. 43]. Характерними рисами діяльності сільських закладів торгівлі були постійний дефіцит багатьох промислових та продовольчих товарів, систематичні перебої в торгівлі товарами першої необхідності, низький рівень культури обслуговування. Крім того, не зважаючи на деяке підвищення колгоспних прибутків, проблема будівництвом об'єктів виробничого призначення у сільській місцевості залишалась не розв'язаною. Зокрема, багато сільських крамниць розташовувалися в малоприсосованих приміщеннях, що створювало додаткові труднощі селянам у задоволенні життєво необхідних потреб, тому з метою купівлі необхідних товарів вони вимушені були здійснювати поїздки у міста або купляти товари у перекупників за значно вищими цінами.

На початку третьої п'ятирічки у зв'язку із погіршенням міжнародного становища СРСР не мав змоги збільшити капіталовкладення в сільське господарство. Потреби оборони навіть змусили зменшити з 7 до 4,3 % від загальної суми і так недостатню частку капіталовкладення в сільське господарство. Водночас, питома вага колгоспних капіталовкладень у зміцнення виробничої бази сільського господарства зросла з 48,1 % (у період другої п'ятирічки) до 67,5 %, і якщо державні капіталовкладення в сільське господарство за 3,5 роки третьої п'ятирічки становили 944 млн крб., то колгоспні – 1 950 млн крб. [533, с. 201].

У третій п'ятирічці натуральні і грошові доходи колгоспів України помітно зростали. За п'ять передвоєнних років вони збільшились у 3,5 раз і в 1939 р. становили 4 810 млн крб. З цієї суми на кожний колгосп у середньому припадало 170 тис. крб., на одне колгоспне подвір'я – 1 210 крб. [492, с. 131].

На основі поступово зростаючого колгоспного виробництва зростала, хоч і повільно, заможність і культура працівників сільського господарства. Так, уже в перший рік третьої п'ятирічки значна кількість колгоспів видала на трудовень по 7 кг зерна та по 7 крб. грошима. У 1939 р. порівняно з 1937 р. вартість колгоспного трудодня в республіці зросла майже вдвічі. Однак, якими б не були соціально-економічні зрушення на селі, різниця в доходах міського і сільського населення все ще залишалась і була значною, оскільки, не зважаючи на те, що рівень доходу кожної людини, звичайно, залежав від її здібностей і старанності, але праця за якістю і кількістю залишалась кращою там, де були досконаліші знаряддя праці, організація виробництва, освіта фахівців тощо.

У передвоєнні роки колгоспи все ще не мали можливостей для великих капітальних витрат, проте з року в рік колгоспне господарство поступово розширювало матеріальну базу для благоустрою села та удосконалення культурно-побутових умов (будівництво нових будинків, клубів, музеїв, бібліотек, амбулаторій, лікарень, пологових будинків, аптек, пошти, магазинів, шкіл, дитячих садочків тощо). Так, якщо у дореволюційній Україні майже не існувало державної системи організації охорони здоров'я, лікарень і амбулаторій майже не існувало, і на 10 тис. населення припадало два лікаря, то станом на 22 листопада 1939 р. 1 179 сільських стаціонарних медичних закладів, які забезпечували заходи ліквідації хронічних хвороб, епідемій і високої смертності, характерних для постголодоморного села, нараховували 32 658 лікарняних ліжок [414, арк. 202]. Крім того, у сільській місцевості медичні послуги населенню надавали 3 470 амбулаторно-поліклінічних закладів, 6 268 фельдшерсько-акушерських пунктів, 8 440 закладів фельдшерсько-амбулаторної допомоги, 44 протитуберкульозні диспансери, 84 венерологічні пункти, 3 дитячі поліклініки і амбулаторії, 573 жіночі і дитячі консультації та 1 256 аптек [467, с. 7]. Однак, цієї мережі медичних закладів було недостатньо, щоб забезпечити своєчасну і кваліфіковану медичну допомогу сільським мешканцям, оскільки на одну

сільську лікарську дільницю в середньому припадало 4,4 сільради з 8,2 тис. населення. Сільські медичні заклади були недостатньо укомплектовані медичними працівниками, зокрема профільними фахівцями. Кількість лікарів у сільських медичних закладах України складала всього 4 тис, середніх медичних працівників – 32,9 тис, тоді як у міських лікувальних закладах 26,2 тис. лікарів та 61,9 тис. середніх медичних працівників. У 605 сільських дільничних лікарнях взагалі не було жодного лікаря [414, с. 203].

В останні передвоєнні роки в УРСР було вжито багато заходів для поліпшення медичної допомоги породіллям. На початку 1940 р. в українських селах вже працювали 3 017 колгоспних пологових будинків, розрахованих на 9 960 ліжок. Крім того, 7201 ліжко для породіль було встановлено в інших сільських лікувальних закладах [967, с. 59]. Однак, це дозволило охопити стаціонарною пологовою допомогою лише 49,5 % сільських породіль, хоча в містах цей показник становив 87,5 %, а інші жінки продовжували народжувати вдома без належної допомоги фахівців, до того ж, більшість сільських пологових будинків розташовувалися в простих сільських хатах і не мали необхідного обладнання та належних санітарно-побутових умов.

Варто також відзначити, що в умовах колгоспного ладу в цілому становище жінки-селянки значно погіршилося, оскільки відтепер вона була змушена, крім домашньої роботи, багато часу і сил витратити на колгоспне виробництво. Робочий день колгоспниць на полях та фермах нерідко тривав від сходу сонця й до півночі, а на догляд за присадибною ділянкою, обслуговування домашньої худоби, щоденне приготування їжі в малоприспособлених умовах, періодичне випікання хліба майже не залишалось часу. Крім того, забезпечення хлібом залишалось однією з наболілих і нерозв'язаних проблем тогочасного села. Так, станом на 1 січня 1939 р. в селах України діяло всього 1 935 малопотужних пекарень [25, арк. 10], які не в змозі були забезпечити сільське населення хлібом, тому жінки вирішували цю проблему самотужки.

Невирішеною до кінця у передвоєнному селі залишалась й проблема функціонування дошкільних дитячих закладів. У зв'язку із надмірно високим використанням жіночої праці у колгоспно-радгоспному виробництві і коротким терміном післяпологової відпустки породіль, було необхідно забезпечити догляд за немовлятами та дітьми дошкільного віку шляхом організації відповідної кількості ясел і дитячих садків. Однак, на кінець 1939 р. у сільській місцевості на постійній основі їх функціонувало лише 958, де під наглядом 2 тис. вихователів перебувало 25,4 тис. дітей [734, с. 15]. Колгоспне керівництво намагалось покращити ситуацію організацією сезонних ясел, які функціонували 5–6 місяців на рік. У розпал польових робіт практикувалось облаштування пересувних ясел для немовлят на спеціально обладнаних возах та фургонах, що виїжджали на місця роботи матерів, які годували дітей груддю. Однак, умови перебування дітей у сезонних яслах у багатьох випадках були незадовільними через відсутність якісного харчування, розміщення в малопристосованих приміщеннях, недостатнього забезпечення інвентарем.

Недостатньою для задоволення потреб сільського населення була і мережа підприємств побутового обслуговування. На початку 1940 р. у понад 52 тис. українських сіл діяло всього 79 майстерень з ремонту металевих виробів, 8 205 майстерень з ремонту взуття, 612 майстерень з ремонту та пошиття одягу та 21 хімчистка [967, с. 80], тому за таких умов сільські мешканці вимушені були займатися побутовим самообслуговуванням, самотужки шити і ремонтувати одяг, взуття, речі домашнього вжитку або здійснювати вимушені поїздки в місто для задоволення своїх побутових потреб.

Однією з найболючіших проблем у соціальній інфраструктурі українського села залишалася проблема житлового забезпечення населення. Сільські мешканці в основному мали власне житло, однак їх житлово-побутові умови, незважаючи на певні кількісні та якісні зрушення у роки передвоєнних п'ятирічок, залишалися на низькому рівні. Нові селянські

оселі, побудовані у 1930-х рр., склали незначну частку наявного житлового фонду. Житло пересічного селянина залишалось невеликим за площею, глинобитним, із солом'яною покрівлею, земляною або глиняною долівкою, з мінімальним набором саморобних меблів, і освітлювалося, як правило, за допомогою каганця. Держава не надавала належної матеріальної допомоги селянам при спорудженні житла, і тому нестаток коштів та якісних матеріалів змушували їх будувати житло за застарілими технологіями.

Благоустрій сільських населених пунктів залишався на досить низькому рівні. Лише деякі українські села, переважно райцентри, мали забруковані головні вулиці та тротуари, озеленені шляхи та вулиці, фізкультурні майданчики, а в більшості з них стан благоустрою був набагато гірший, вони мали непривабливий вигляд і потерпали від бездоріжжя.

Отже, колективізація селянських господарств зруйнувала соціально-економічні підвалини традиційного повсякденного укладу життя селян, позбавила засобів і фінансово-господарських можливостей для матеріального самозабезпечення, а тому про знедолених людей мали дбати державні та колгоспно-радгоспні органи і соціальні служби. Сподівання на господарсько-економічну ефективність аграрного сектора та підсобних селянських господарств спричинили реорганізацію місцевих осередків системи соціального забезпечення, трансформацію їх функцій, запровадження принципу госпрозрахунку та пошуку внутрішніх резервів. Темпи і форми колективізації селянських господарств, зміна питомої ваги соціально-економічних секторів у виробництві сільськогосподарської продукції віддзеркалювали політико-економічні пріоритети тоталітарного режиму, основним завданням якого було зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів та форсування індустріалізації шляхом докорінного реформування аграрних відносин.

5.3. Радянська освіта та культура

Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. радянська влада розгорнула

наступ проти українського народу, його мови і культури, одним із важливіших джерелом яких протягом багатьох століть було українське селянство. Суцільна колективізація, масова організація колгоспів, експропріація майна заможних господарств та постійне виконання завдань хлібозаготівельного плану стали початком активної руйнації традиційного способу життя селянських родин, які виселяли, розкуркулювали, карали, заарештовували, репресували, в яких забирали худобу, реманент, зерно, особисті речі, руйнували господарські будівлі тощо.

Оголошена на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) в 1929 р. суцільна колективізація відбувалася на основі цілковитої ліквідації приватного землеволодіння українського селянства. На пленумі керівники УСРР зобов'язалися завершити колективізацію в Україні за рік–півтора, тому її почали здійснювати у прискореному режимі, особливо після виходу постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. "Про темпи колективізації і заходи допомоги державному колгоспному будівництву". На території всієї країни створювалася мережа колгоспів і радгоспів, до яких завозили нову техніку, і традиційне індивідуальне селянське господарство змушене було відступити перед новими знаряддями виробництва.

На думку сталінського керівництва, вирішальною передумовою розвитку сільського господарства України та його технічної реконструкції у 30-х рр. ХХ ст., стало вирішення проблем підготовки кваліфікованих сільськогосподарських працівників та піднесення культурного рівня селянства, ключем до розв'язання яких стали ліквідація неписьменності і малописьменності дорослого населення, а також запровадження загального обов'язкового початкового навчання. Підвищення рівня народної освіти в роки перших п'ятирічок стало не лише необхідною передумовою подальшого розвитку культури, мистецтва, літератури, науки й техніки, а й можливістю забезпечити безперервний технічний прогрес і потрібний рівень технічних знань виробничих сил українського суспільства.

Рішенням XVIII з'їзду ВКП(б) було визначено, що "розв'язання

величезних завдань зміцнення і розвитку політичних, економічних та ідеологічних основ соціалістичного суспільства, неможливе без піднесення культури радянських людей і насамперед їх загальної освіти. Від культурного зростання населення у величезній мірі залежать піднесення продуктивних сил, прогрес техніки і організація виробництва, підвищення громадської активності працівників та комуністична перебудова побуту [444, с. 314].

Першим і найбільш важливим кроком в цьому напрямі була ліквідація неписьменності. З цією метою в сільській місцевості була розгорнута мережа "лікнепів", які, спираючись переважно на колгоспно-радгоспний актив – "культурмійців", у короткий термін змогли добитися певних результатів. Залучивши до лав культурмійців та інтелігенцію колгоспного села, до складу якої ввійшли сільські вчителі, фахівці сільського господарства з середньою і вищою освітою, працівники сільських бібліотек і клубів, лікарі та працівники партійних, радянських і громадських установ, ще на початку 30-х рр. ХХ ст. партійні організації зуміли підняти на боротьбу з неписьменністю широкі верстви сільської громадськості. У боротьбі за освіту в сільській місцевості України прийняли участь 310 тис. культурмійців [928, с. 29], тобто одна четверта частина їх загальної кількості, 90 % яких працювали на громадських засадах без будь-яких винагород. Водночас варто зазначити, що для більшовицької партії сфера ідеології була принциповою справою, до того ж вона практично повністю підкорювала собі політику, в тому числі й аграрну, тому протистояння між партією та старою сільською інтелігенцією у галузі ідеології було неминучим. Партія в силу історичних обставин жадала монопольного становища у політичному та ідеологічному житті, натомість інтелігенція, яка за своєю суттю прагнула до загальнодемократичних принципів, не могла погодитись з одноманітністю духовного життя та "моноідеологічністю". Шляхів вирішення цього протиріччя було багато, але сталінським режимом був обраний лише один – шлях встановлення повної монополії партії у духовному житті, шлях повного підкорення культурного життя офіційній ідеології, що супроводжувався ліквідацією і розпорошенням

тих груп інтелігенції, що були не здатні на компроміс та адаптацію інших груп до потреб системи. Для реалізації цієї мети більшовицька партія використовувала цілий арсенал заходів: від ідейних до організаційних та репресивних, тому в сільській місцевості до роботи щодо ліквідації неписьменності стару сільську інтелігенцію фактично не залучали, до лав культармійців здебільшого входили малограмотний колгоспно-радгоспний актив, сільські активісти та представники промислових підприємств, направлені в село.

До лав культармійців були також зачислені пропагандисти і агітатори, які стали "ідеологічною армією" КП(б)У для здійснення ідеологічної обробки селян. Їх діяльністю керував відділ агітації та масових кампаній при ЦК ВКП(б), що здійснював могутній вплив на свідомість працівників через "рядових ідеологічного фронту" – пропагандистів, яким партійне керівництво створило чудові матеріально-побутові умови життя. Так, пропагандистів, які працювали з селянами у якості культармійців, заборонялося переводити на інші роботи та давати їм додаткові партійні навантаження.

Культармійцями найбільшу увагу було приділено піднесенню культурного рівня механізаторів, які в умовах технічної реконструкції сільського господарства стали провідними фахівцями-аграрниками. У перші ж роки існування МТС кількість неписьменних механізаторів скоротилося у двічі, а до завершення колективізації з неписьменністю в МТС було практично покінчено. Механізатори, які на курсах крім професійно-орієнтованих вивчали і загальноосвітні предмети, стали саме тією частиною колгоспного селянства, яка найбільш швидко долучалася до радянської культури.

Активне залучення до роботи з неписьменними механізаторами культармійців, більшість яких були партійними працівниками, насамперед, за задумом політичної верхівки СРСР, було спрямованим на комуністичне виховання селянства. Тисячі селян, різних за своїм життєвим досвідом, які навчалися грамоті, перш за все, проходили школу соціалістичного виховання.

Сільськогосподарська артіль вважалась "школою комунізму та соціалістичного господарювання, управління і суспільно-політичного виховання колгоспного селянства", яка у розумінні сталінського керівництва "сприяла вихованню селян у душі високої соціалістичної свідомості, розуміння священного обов'язку охороняти і зміцнювати суспільну власність, звільняла їх від приватновласницьких схильностей і нагромаджувала колективістські навички та організаційний досвід в застосуванні колективних методів роботи у галузі сільського господарства [503, с. 8]. Однак, зрозуміло, що сама по собі колгоспна форма господарювання не могла автоматично виробляти й прищеплювати людям нові, комуністичні риси, для цього необхідна була величезна ідейно-виховна робота партії, держави й громадських організацій.

В житті українського суспільства 1930-х рр. структури комуністичної партії займали особливе місце, що зумовлювалося її значенням. Перебравши на себе всі керівні функції в державі, більшовицька партія мала надзвичайно розгалужений апарат, який тримав під контролем фактично всі прояви суспільного життя, що передбачало концентрацію всієї влади в партійних комітетах всіх рівнів, в тому числі й сільських. Однак, партійно-державне керівництво дуже насторожено відносилось до селянства взагалі, і до українського – зокрема, що особливо яскраво простежувалась у ставленні до селян-комуністів та діяльності осередків комуністичної партії на селі.

Від самого початку існування комуністична партія розглядала селянство або як клас, що відмирав, або як дрібну буржуазію, яку необхідно перевиховувати, тому вимоги селянства розглядались нею завжди виключно під кутом зору їх відповідності її інтересам. Одночасно і психологія селянства не визнавала більшості цінностей більшовизму, тому навіть селяни-комуністи часто були носіями настроїв, які вступали в протиріччя з планами партійної верхівки. Внаслідок цих обставин селяни складали дуже незначний відсоток серед членів партії, а в країні, де більшість населення складали сільські мешканці, це було дуже небезпечно для керівництва партії,

яке з самого початку взяло курс на встановлення тоталітарного ладу, оскільки тоді з-під його ідеологічного контролю випадала більшість населення країни. Саме тому, політика партійної верхівки щодо селянства коливалась між двома протилежностями, з одного боку вона розуміла нагальну необхідність кількісно збільшити загін сільських комуністів, оскільки це був надійний шлях до контролю над селом, а з іншого намагалась не допустити скільки-небудь реального впливу цього загону на політику партії, особливо в селянському питанні. В свою чергу селянство нерідко відносилось до місцевого партійного осередку байдуже, скептично, а інколи й вороже. Значною мірою це було зумовлено тим, що діяльність як сільських активістів, так і комуністів та партійних осередків в цілому, була відірвана від селянської дійсності. Крім того, невдоволення селян викликав адміністративно-командний стиль і практична безкарність комуністів. Відповідно, в таких умовах режиму було вкрай важливо ідеологічно утвердитись на селі. Проте, освітній рівень сільських комуністів був надзвичайно низьким, деякі з них мали нижчу освіту, а більшість взагалі були неписьменними, тому у формуванні комуністичного світогляду сільських працівників впродовж 30-х рр. ХХ ст. взяли участь понад 750 тис. сільських лекторів, близько 60 % яких становили члени Всесоюзного товариства "Знання", які використовуючи різноманітні форми і методи політичної пропаганди (лекції, екскурсії, диспути, конференції, перегляди кінофільмів, діафільмів, виступи колективів художньої самодіяльності) знайомили колгоспників з основними зразками радянського мистецтва та його ідеології.

Дієвими факторами, що впливали на піднесення політичного рівня механізаторів стали хати-читальні, червоні куточки, клуби, бібліотеки, пересувні агітбригади та інші різноманітні форми політичної роботи та агітації. У центральних садибах МТС створювалися стаціонарні бібліотеки, а на тракторних бригадах – пересувні. Так, у доповідній записці профспілки МТС в ЦК ВКП(б) від 12 лютого 1934 р. зазначалось, що "більшість МТС

вже мають бібліотеки, однак кількість книг в них різна. Зокрема, у 168 бібліотеках МТС УСРР кількість книжок коливається від 68 до 5 000" [178, арк. 38]. Сотні культпрацівників, частина яких вийшла із середовища механізаторів, проводили бесіди, влаштовували читання газет та концерти самодіяльності безпосередньо в полі.

За офіційною статистикою наприкінці 1934 р. 82,6 % профспілкових комітетів сільськогосподарських організацій вже мали червоні куточки, до яких було завезено газети та книги комуністичного спрямування [534, с. 48]. Однак, якщо наприкінці 1933 р. політвідділи МТС випускали 2 153 газети, які видавалися друкарським способом, то після ліквідації політвідділів свої газети зберегли лише великі МТС, оскільки великого поширення вони не набули.

Партійні організації, надаючи великого значення роботі культармійців, добивалися, щоб навчання сільського населення, організоване ними, пов'язувалося з колгоспним життям, уроки були насиченими агрокультурними знаннями, які були необхідні хліборобам, що певною мірою заохочувало неписьменних селян до навчання і дозволяло їм отримати кваліфіковану роботу в колгоспах.

У процесі агітаційної роботи культармійці намагались створити в уяві селянства певний господарсько-виробничий та культурно-побутовий тип колгоспного центру. "Старе село з його церквою на самому видному місці напіврозваленими хатами селян на задньому плані – починає зникати. На його місце приходить нове село з суспільно-господарськими будівлями, клубами, радіо, кіно, школами, бібліотеками і яслами, тракторами, комбайнами, молотарками, автомобілями... . Зникає протилежність між містом і селом. Місто перестає бути в очах селян центром їх експлуатації. Все міцнішим стає господарсько-культурний зв'язок між містом і селом Та й саме село тепер має свою промисловість у вигляді машинно-тракторних станцій, ремонтних майстерень, всякого роду промислових колгоспних підприємств, невеликих електростанцій тощо" [444, с. 124]. Однак, основною

метою і результатом цих перетворень була активність колгоспного селянства, наявність сотень тисяч передовиків, новаторів і стахановців, які здійснювали технічну реконструкцію сільського господарства. Так, на заняттях, організованих культармійцями для селян, перш за все розглядалися звернення передових колгоспників із закликом боротися за високі врожаї, які ілюструвалися конкретними фактами з колгоспного життя і розповідали про досягнення інших господарств, переконливо доводячи необхідність посилення та активізації стахановського руху в галузі сільського господарства.

Агітбригади та бригади культармійців склалися з уповноважених НКВС, відряджених партійними та радянськими органами з районів, та з активістів із місцевого сільського населення, комсомольців, інколи вчителів, яких змушували брати участь у розкуркуленні односельців. Нерідко такі бригади присилали з інших сіл. Серед сільських активістів часто траплялися люди, які прагнули вислужитися перед керівництвом НКВС. Про жорстокість й агресивність одного з них свідчила О. Гаряча, жителька с. Молочне Київської області: "І. Дмитренко так прискіпувався до людей, що в нього аж сорочка не висихала [288, арк. 42]. Саме таких активістів місцеві органи КП(б)У охоче брали на службу. Крім того, до лав культармійців та сільських активістів через жадобу до чужого майна, помсту, фанатичне поклоніння вождям та особистий страх охоче зараховувались особи із тих верств населення, які не мали авторитету в односельців, – ледарі, злодії, п'яниці. "Активістів", які здійснювали насильство над сільським населенням, люди називали по-різному: "комісари", "комуняки", "бригадири", "партійці", "душогуби", "відбирачі", "червоні бандити", "колективізатори" та ін.

Одним із негативних аспектів діяльності місцевих активістів стало залучення до своїх справ учнівської молоді. Так, М. Буряк із с. В'юнище Житомирської області писав: "Вони приводили цілі класи для масовості, більшого розголосу та показовості. Дітей посилали ревізувати горища, виловлювати курей, розкривати покрівлю хат та хлівів" [999, С. 14]. Таким

чином, у юного покоління формували психологію не особистостей, а "гвинтиків" тоталітарної машини, одностайну і бездушну упокорену радянську масу.

Українське село до початку колективізації не знало крадіжок, адже у свідомості селян завжди домінувала повага до чужої праці. Підтвердженням цього стала значна кількість свідчень очевидців Голодомору 1932–1933 р., які стверджують, що навіть під час жорстокого голоду селяни "хати, сараї і комори не запирали, бо люди не грабували, а просто ходили і просили" [271, арк. 22]. Вишукуючи різні шляхи порятунку, українські селяни дуже рідко вдавалися навіть до жебрацтва, яке вважали принизливим. Свідки, які пережили Голодомор у дитячому віці, розповідають, що "красти боялися, просити стидалися, а робити не могли" [808, с. 117]. Лише безвихідь і нестерпний голод змушували селян вдаватися до крадіжок, які були дуже ризикованими для їх життя, оскільки колгоспні поля та комори охоронялися, а сторожам (сільським активістам або відрядженим з районів військовим) було наказано без вагань застосовувати зброю для захисту продуктів, тому повсюдно, без слідства і суду, чинили розстріли та вбивства.

Навіть вступивши до колгоспу, селяни не могли забезпечити свою родину, оскільки зарплатнею були фактично неоплачувані пусті трудовні, тому колгоспники, рятуючись від нестатків та голоду, дуже часто збирали кормові буряки, картоплю, залишки моркви тощо. З роками крадіжка в колгоспі сприймалася як "компенсація" за недоплачені трудовні, а потім настільки узвичаїлася, що з'явився навіть термін на означення цього явища – "несуни". Крім цього, у процесі становлення СРСР та радянського способу життя, почало формуватися нетрадиційне ставлення до власності, і нові покоління сприймали гасла про державну власність і всенародне добро як нікому не потрібні речі без належного догляду, тому за радянською мораллю незаконне привласнення не вважалося крадіжкою. Відповідно, у свідомості селян відбулись жахливі зміни – крадіжки вже не вважалися гріхом, ганьбою, їх просто перестали засуджувати.

Під час збирання врожаю у 1933–1934 рр. тиск на селян з боку влади ще більше посилювався, і крім спеціальних агітбригад для розгортання масової роботи в колгоспах, у села почали відряджати виїзні сесії суду, які проводили судові процеси безпосередньо на місцях. Так, у с. Гущинці Вінницької області сільськими активістами на чолі з уповноваженим з НКВС було засуджено чотирьох селян – за "крадіжку колгоспного хліба" – до 8-ми та 10-ти років ув'язнення з конфіскацією всього майна, а голову колгоспу, за "потурання", – до 5-ти років [204, арк. 110]. Нерідко голови колгоспів також ставали жертвами тоталітарної влади, оскільки допомагали малолітнім сиротам і людям, які працювали у полі. Очевидці пояснюють їх підтримку тим, що голови колгоспів здебільшого не були представниками партійної верхівки, а вихідцями із простих селян, які до колективізації господарювали на своїй землі і тому співчували приреченим на голодне існування в колгоспах українським родинам.

У багатьох випадках представники влади не відправляли людей до в'язниць, а вбивали на місці, без слідства і суду. До таких злочинів призвело здійснене більшовиками деформування правосвідомості українського народу. Натомість, однією з характерних рис свідомості радянського селянства стала впевненість у правомірності і безкарності дій щодо тієї їх частини, яку влада оголосила "класовим ворогом". Вартові, що охороняли колгоспні поля і комори, та активісти, які чинили розправи над беззахисними селянами повсякчас втілювали в життя вислів, який став крилатим у 30-х рр. ХХ ст.: "Чим сильніше покарання, тим воно ефективніше". Так, мешканка с. Судачівка Житомирської області розповідала, що "як вартовий побачить, то вже не жди помилування. Наїжджає конем і б'є нагаєм з дротом на кінці. Під такий бій попала моя мати, повернулася на четвертий день вся побита, аж чорна, з повириваним м'ясом від нагая" [285, арк. 19]. Самосуди і розправа над людьми стали типовим явищем, доходило навіть до того, що деякі партійці та активісти просто вбивали ні в чому невинних людей.

Фізичне винищення супроводжувалося моральним терором.

Уповноважені НКВС разом із сільським активом чинили свавілля стосовно невинних людей, що підтверджують архівні документи: "Голова сільської ради І. Снігур зібрав біля себе активістів – п'яниць, які творили свавільство. Своїми залізними палицями вони розвалювали печі, стіни, били вікна, виламували сволоки, внаслідок чого падала стеля, знімали двері, перекопували подвір'я, городи, руйнували хліви і навіть хати" [288, арк. 12]. П. Діжиченко з с. Бугаївка Харківської області писав: "Завалившись до нас, активісти винесли з хати все на подвір'я й розграбували, а наступного дня зруйнували хату" [288, арк. 14]. Прикладів такої жорстокості дуже багато, більшовики не оминали і не щадили ні старих, ні малих, що суперечило традиційній моралі і ментальності українського народу.

Сільські активісти, які проводили розкуркулення, продавали або розподіляли між собою конфіскований одяг, взуття, сільськогосподарські знаряддя тощо. Забирали навіть старий та брудний одяг. Часто під час розкуркулення родину виганяли на двір, не дозволяючи брати з собою ні харчів, ні одягу. Хатне начиння та одяг продавали тут же, в селі, на імпровізованому аукціоні, міняли на горілку. Непотрібні речі рвали, а посуд розбивали. Проте, більшість селян не сприймала таких торгів і ставилася до них вкрай негативно. В українців спрацьовував одвічний моральний принцип поваги до особистого майна, набутого чесною працею. Свідомі люди речей на цих торгах не купували, а деякі виявляли солідарність і допомагали власникові викупити майно.

Активісти застосовували до селян заходи, які принижували людську гідність, інколи штовхаючи їх на самогубство. Так, на ворота селянських дворів навішували дошки з образливими написами, які заборонялося забирати, до того ж люди змушені були цілу ніч їх стерегти, оскільки за зникнення такої дощечки накладався штраф у 100 крб.

Тисячам селян прикріплювали ярлики "контрреволюціонер", "саботажник" та ін. Так, "на хворого 58-річного селянина І. Смертюка начепили лозунги, через плече повісили торбу з побитими горшками, замість

барабана дали відро. Чоловік не витримав такої ганьби і повісився" [306, арк. 87]. Зрозуміло, що подібні насильницькі дії знищували людину морально, її гідність, породжували масову покірність, збайдужіння і формували у цілих поколінь страх перед представниками влади.

За таких умов селяни не могли успішно виконувати завдання, які перед ними ставив тоталітарний режим, оскільки здійснення економічних та політичних заходів запланованих партійно-державним керівництвом потребувало значного покращання не лише партійної роботи на селі, а й підвищення освітнього рівня сільського населення, тому не зважаючи на масовий терор, за роки перших двох п'ятирічок в школах і пунктах неписьменних та малописьменних на Україні було навчено близько 10 млн селян [536, с. 137]. Ліквідація неписьменності українського селянства в основному була завершена до кінця другої п'ятирічки. Мільйони раніше неписьменних українських селян навчилися читати і писати, стали долучатися до культури, з'явилась сільська інтелігенція.

За даними перепису 1939 р., серед населення СРСР письменні на селі у віці від 9 до 50 років становили 86,3 % (з них 79,9 % жінки) [488, с. 207]. Однак, прийнята 16 січня 1936 р. постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про завершення ліквідації неписьменності в країні до кінця 1937 р. не була повністю виконана через безвідповідальне ставлення до цієї справи обласного і районного відділів народної освіти, а також внаслідок недооцінки місцевими партійними і радянськими організаціями значення роботи з ліквідації неписьменності селян. Формалізм, що спостерігався в ті роки, та безвідповідальність у справі виконання прийнятих рішень, що укорінилася в практиці роботи багатьох партійних і радянських керівників, привели до зриву термінів завершення ліквідації неписьменності. У багатьох сільських радах взагалі не були створені секції з ліквідації неписьменності, не залучався до роботи комсомольський актив та сільська молодь, можливості сільської інтелігенції не використовувались на належному рівні, не велась роз'яснювальна робота серед неписьменних та малописьменних, не

популяризувався досвід роботи шкіл та груп лікнепу.

На основі рішень XVII з'їзду ВКП(б), уряд УРСР здійснив у республіці перехід до обов'язкової семирічної освіти. Спочатку в селах, як і в містах було організовано семирічне навчання дітей, і разом з тим активно поширювалось загальне середнє навчання. Більшість дітей, які закінчили семирічні школи в сільській місцевості, продовжували своє навчання в середніх загальноосвітніх навчальних закладах.

Ситуація, що склалася в українському селі, виявилась для режиму настільки небезпечною, що вона все частіше опинялась в полі зору вищих партійних органів. Так, у 1933–1937 рр. у селах інтенсивно будувалися нові школи в результаті кількість учнівських місць в цілому в республіці зросла більше, ніж вдвічі порівняно з попереднім п'ятиріччям [467, с. 132]. На селі розгорнулася робота за повне охоплення дітей шкільного віку навчанням. В сільських школах збільшився контингент учнів. За роки другої п'ятирічки в Україні школи ліквідації неписьменності випустили понад 1,5 млн чоловік, а школи малописьменних – 1 706 тис. чоловік. У 1937-1938 навчальному році тільки в сільських середніх школах УРСР навчалось близько 780 тис. дітей [467, с. 19]. Крім цього, урядом УРСР було вжито конкретних заходів для покращення матеріального забезпечення шкіл, (навчальними посібниками та підручниками, гарячими сніданками, одягом, взуттям тощо). Значна частина сільських шкіл УРСР розширили свої пришкільні земельні ділянки, що дало можливість забезпечити більшість учнів гарячими сніданками і сприяло трудовому вихованню сільської молоді. Розширилась мережа шкільних гуртожитків та інтернатів. В результаті, в 1939–1940 навчальному році в Україні налічувалось 26 317 сільських денних загальноосвітніх шкіл (14 329 початкових, 9 690 семирічних, 2 264 середніх і 34 – для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку), в яких навчалось понад 4,5 млн учнів. Навчальний процес у сільських школах забезпечували 167 600 учителів [510, с. 118]. З одного боку, це був успіх у розвитку соціальної інфраструктури українського села, однак, незважаючи на всі зусилля радянської влади,

повністю вирішити проблему створення у сільській місцевості достатньої мережі шкіл не вдалося, оскільки одна початкова школа припадала на 3,6 сіл, семирічна – 5,4, середня – 23 села [268, арк. 4]. Офіційні статистичні дані відділу культури Держплану СРСР також свідчили про те, що план завершення ліквідації неписьменності до кінця третьої п'ятирічки перебував під загрозою зриву, оскільки тисячам сільських дітей доводилося щодня долати значну відстань пішки, часто добираючись до школи по бездоріжжю в умовах весняної, осінньої та зимової негоди. Багато шкіл розміщувалося у малоприспособованих, тісних приміщеннях, які взимку погано опалювалися, мали примітивну матеріальну базу, не були забезпечені необхідними підручниками та навчальним обладнанням.

Оволодівши грамотою та початковим курсом політичних знань, багато сільськогосподарських працівників, які раніше не брали участі в громадському житті, ставали активістами та передовиками, залучались до участі в управлінні колгоспно-радгоспним виробництвом. Так, наприклад зачинателька стахановського руху серед буряководів України ланкова колгоспу "Комінтерн" Київської області М. Демченко не мала можливості навчатись у дитячі роки, оскільки в той час, коли інші діти відвідували школу, вона пасла худобу, щоб допомогти батькові прогодувати велику сім'ю. Сільський вчитель І. Клименко вже у юнацькому віці навчив її основам арифметики, читати та писати. Пізніше за ударну працю правління колгоспу відрядило дівчину на навчання в Київський сільськогосподарський інститут, де вона здобула диплом агронома [559, с. 28]. Багато інших, раніше неписьменних колгоспників і колгоспниць, здобувши освіту, стали трактористами, комбайнерами, бригадирами, головами колгоспів, відповідальними партійними і радянськими працівниками. Проте, активна участь сільськогосподарських працівників у громадському житті країни негативно позначився на традиційній українській сім'ї. Так, до початку колективізації авторитет батьків був одним із визначальних елементів українського суспільства. Від батьків до дітей передавалися усталені роками

норми звичаєвого права (звертання до старших на "Ви", стосунки між кумами, сусідами, родичами тощо). У роки колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., а також постголодоморної відбудови українського села всі ці норми зазнали суттєвої, а часом і незворотної деформації. Зокрема, істотно змінилася і роль батька у селянській родині. Якщо до кінця 1920-х рр. батько ніс цілковиту відповідальність за майбутнє своїх синів і доньок, то з початком 1930-х рр. вона під тиском обставин поступово зникла. Через відсутність у селянських господарствах землі, худоби, можливостей для домашнього виробництва відійшли у небуття й такі компоненти звичаєвого права, як спадщина, материзна (материнська земля), посаг і т. д.

Значної деформації зазнала і роль жінки, матері, у якої з'явилися нові, незвичні функції. Так, якщо у традиційному українському суспільстві до кінця 1920-х рр. жінки займалися вихованням дітей та домашнім господарством, то у процесі колгоспно-радгоспного будівництва 1930-х рр. неабиякої ваги набула проблема використання робочої сили, і, насамперед жіночої. Незважаючи на те, що чоловіки категорично не сприймали нової ролі жінки, їх відхід від усталеного укладу життя відбувався дуже швидко. В результаті, високий рівень використання жіночої праці в колгоспах призвів до того, що значна частина дітей була кинута напризволяще. XI з'їзд КП(б)У, який відбувся 5–15 червня 1930 р., у резолюції зазначив, що потрібно розгорнути в колгоспах мережу побутових закладів, зокрема ясел, дитячих майданчиків, громадських їдалень, щоб дати жінці можливість брати участь у виробничому і громадському житті колгоспу. У 1930–1931 рр. такі заклади заснували у більшості сіл України, однак у роки Голодомору 1932–1933 рр. майже всі вони були закриті через відсутність харчів. Відтак, батьків гнали на роботу до колгоспу, а діти цілими днями залишалися без належного догляду, і очевидці згадують, що тоді чимало дітей загинуло через недогляд. Варто також зазначити, що у колективних господарствах поділу на чоловічу та жіночу працю не було, жінки нерідко ставали трактористами, комбайнерами, бригадирами тощо, і тому роль жінки та чоловіка як у

колективному, так і в домашньому господарствах була деформована.

Оскільки однією зі складових сільської культури була релігія, сталінське керівництво усвідомлювало, що без підриву засад релігійності упокорити селян буде неможливо, і тому руйнація української церкви стала одним із першочергових завдань комуністичної держави. Так, у червні 1928 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову "Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду", а в травні того ж року Народний комісаріат освіти скликав перший Всеукраїнський з'їзд безбожників, на якому було прийняте рішення про створення "Спілки войовничих безвірників" [917, с. 201].

Наступним кроком радянської влади у боротьбі з релігією була поправка до статті 19 Конституції СРСР, внесена 22 травня 1929 р., де замість "свободи релігійної та антирелігійної пропаганди" проголошувалася "свобода релігійного поклоніння та антирелігійної пропаганди" [917, с. 203].

Протягом 1929 р., що став апогеєм широкомасштабної антирелігійної кампанії на території всієї України, було ухвалено низку постанов, якими розпочато "вирішальний штурм" релігії та віруючих осіб. Оскільки церква, поряд із родиною, була фактично єдиним механізмом збереження та передачі духовних цінностей, комуністична влада поспішала дискредитувати духівництво і церкву. Так, постановою від 8 квітня 1929 р. заборонялося "організувати особливе богослужіння або інші зустрічі для дітей, молоді та жінок, або загальні релігійні зібрання з метою вивчення Біблії, літератури, та ремесел, а також організувати екскурсії або дитячі майданчики, створювати бібліотеки, читальні кімнати, надавати медичну допомогу" [816, с. 274].

В кампанії антирелігійних репресій, як свідчить витяг з протоколу № 48-411 засідання секретаріату ЦК ВКП(б) від 11 березня 1930 р., найпершим завданням було нищення храмів як матеріальних символів релігії [940, с. 271]. Церкви, переважно дерев'яні, почали розбирати на дошки для колгоспних будівель, а кам'яні руйнували під різними надуманими приводами, навіть такими примітивними, як, наприклад, "не вписується в

проект нового будівництва". Церковне майно та начиння практично завжди спалювалося. Деякі селяни та служники релігійного культу забирали елементи церковного начиння (чаші, хрести, образи) додому та переховували, сподіваючись на повернення церков. На початку 1930-х рр. були розграбовані та демонтовані всі храми духовності, сплюндровані цвинтарі біля них (сільські активісти шукали в могилах золото), а на місці поруйнованих церков ставили пам'ятники Й. Сталіну, перейменовуючи вулиці, села, райони.

У першій половині 1930-х рр. незруйнованих церков залишились одиниці. Більшість храмів перетворювали на клуби, хати-читальні, школи, зерносховища, склади, школи, ясла, профілактичні та лікувальні установи. Так, за один лише 1933 р. 55 тис. населених пунктів за рахунок церков мали 9 825 клубів, сільбудів і хат-читалень, тобто один клуб чи хата-читальня припадали на 6 сіл і селищ. Очевидці стверджують, що молодь насильно змушували відвідувати клуби: "... гнали дівчат і примушували танцювати в церкві" [768, с. 147]. У розграбованих храмах створювалися також колбуди – будинки колективіста. Не лише священників, а й всіх, хто був пов'язаний із церквою, більшовицька влада невідступно переслідувала. Часописи того періоду друкували великі переліки людей, які зрікалися своїх батьків-священників, розриваючи найсвятіші зв'язки батьків і дітей. Не рідко селян, які виступали на захист церкви чи священника, також заарештовували або виселяли.

Посилилися кампанії проти народних та релігійних свят, які завжди були засобом стабілізації держави та інститутом соціалізації людини. Вже на початку 1930-х рр. їх практично не відзначали, адже головними постулатами більшовицької влади стало подолання старих традицій, звичок, "забобонів" з метою залучення селян до державного і господарського будівництва, оскільки для того, щоб виховати нову радянську людину та змусити її працювати без матеріального заохочення, керівництво ВКП(б) та КП(б)У перш за все почало різко виступати проти релігії, несумісної з догмами

марксизму-ленінізму. Саме, тому у боротьбі з церквою партійні ідеологи широко застосовували оголошення релігійних свят робочими днями. Так, другий день Великодня в УРСР було оголошено робочим днем. Крім того, широко практикувала партія перенесення дати одержання зарплати з передсвяткових днів на післясвяткові, позбавляючи, таким чином, працівників грошей для святкування релігійних свят. Руйнація селянської культури супроводжувалася і нищенням багатьох релігійних вірувань та ритуалів, а відсутність різних компонентів святково-обрядової культури в свою чергу порушувала цілісну систему традиційно-побутової культури українців.

Особливого розмаху у 1930-х рр. антирелігійна пропаганда набула у школах шляхом поширення літературних творів на відповідну тематику. Офіційно це було впроваджено ще постановою РНК УСРР "Про стан та перспективи культурного будівництва" від 15 травня 1929 р. Так, з метою насильницького викорінення традицій і звичаїв селянської культури із свідомості юного покоління напередодні найбільших релігійних свят у школах широко проводилися антиріздвяні та антивеликодні літературні кампанії. Крім того, антивеликодня кампанія вимагала від вчителів заповнити останній тиждень перед святом антирелігійними виставами, кінофільмами, карнавалами, вечірками, декламаціями, приуроченими нібито до святкування Першотравня. У Страсний Четвер, Страсну П'ятниця і Страсну Суботу необхідно було організувати роботу в полі, провести вечірки та добитися, аби батьки не перешкождали дітям відвідувати школу в ці дні. У випадку, коли релігійні свята припадали на вихідні, вчителі заздалегідь організовували масові екскурсії школярів у колгосп, музей, ветеринарний пункт та ін. Такого ж агресивного характеру набули й антиріздвяні кампанії. У навчальних закладах проводилися антирелігійні виступи, доповіді міліції на тему "Як в різдвяні дні збільшилася кількість злочинів", дітей спонукали вдома впливати на віруючих батьків.

Скасовані церковні свята комуністичні ідеологи замінювали новими,

"революційними" і використовували їх для здійснення ідеологічного впливу на свідомість працівників та морального стимулювання їх мало оплачуваної праці. В дні святкування радянських торжеств тоталітарна держава організовувала демонстрації трудящих, а місцеві партійні та комсомольські органи забезпечували їх оркестрами, агітбригадами, а також гаслами та плакатами, що, як правило, закликали працівників до "боротьби за зниження собівартості та до підвищення продуктивності праці". Брати участь у цих демонстраціях мали всі трудящі, особливо передовики виробництва, за відмову прийти на демонстрацію їх суворо карали. Напередодні та під час радянських свят обов'язково влаштовувалися збори, на яких присутнім всіляко доводили необхідність гарно працювати, не вимагаючи від держави за це матеріальних благ. Однак, святкових днів не вистачало для ідеологічної обробки свідомості селян, тому партійні органи стали скликати різні з'їзди і зльоти ударників, метою яких було переконати працівників у необхідності краще працювати.

Одним із методів нищення селянської культури була політика більшовицької влади, спрямована на те, щоб змусити селян творити так звану "народну культуру" наперед заданого змісту. Одним із багатьох запроваджених радянських свят було Першотравня, головними завданнями підготовки до якого стало збільшення виробництва продукції шляхом соціалістичних змагань, боротьба за подальше зростання колгоспів та підвищення культурно-політичного рівня населення. Одним із подібних нововведених у 1932 р. свят став Міжнародний комуністичний день 8 Березня, який мав на меті втягнення жінок до колгоспу та різних громадських організацій.

Політично-господарський характер мало "свято врожаю та колективізації" (обжинки), з підтекстом "рішучої боротьби проти куркульсько-попівської агітації". Плани проведення цього свята розроблялися за спеціальними інструкціями, головною ідеєю яких була "організація ентузіазму та енергії мас на здійснення чергових завдань

соціалістичної реконструкції сільського господарства" [180, арк. 44].

Тоталітарний режим нав'язував тематику свят, і тут же оголошував їх єдиними справді народними. Так, у грудні 1938 р., в УДБ УНКВС від вчителів Немирівської середньої школи у Вінницькій області надійшли повідомлення "про ряд антирадянських проявів серед дітей репресованих ворогів народу" [312, арк. 9]. Зокрема, було встановлено, що в результаті антирадянської агітації майже всі учні десятого класу не з'явилися на демонстрацію в день святкування жовтневих урочистостей. В результаті перевірки було встановлено, що антирадянські прояви серед дітей цієї школи носять систематичний і організований характер, що стало підставою для припущення наявності у школі антирадянського угруповання. Найбільш активними учасниками та керівниками цієї антирадянської терористичної підпільної групи молоді стали А. Кедик (походив з родини колишнього власника млина, репресованого в 1937 р. за "контрреволюційну діяльність") та І. Чорний (син засудженого "учасника антирадянської повстанської організації"), які зривали політико-виховну роботу, організовували страйки, спотворювали і рвали портрети керівників ВКП(б), а також агітували "мститися" радянській владі за репресії рідних.

Більшість працівників шкіл та клубів були партійцями, які продукували і часто підживлювали негативні суспільні явища і вчинки, які нівечили духовне життя українського народу. Одним із них були доноси та клепаки, які стали новоствореною, ганебною формою комуністичної етики, що освячувалися державними актами і стимулювалися на всіх рівнях управління радянським суспільством. В атмосфері терору, постійного стеження і загальної підозрілості донос вважався актом громадянської зрілості. Доноси переставали вважатися чимось ганебним, а навпаки – пропагувалися та нав'язувалися владою як патріотичні вчинки.

Масове поширення доносів не могло не вплинути на психічний стан селянства, оскільки породжувало пригніченість, дратівливість, розлюченість, відчай, приреченість. Радянська влада застосовувала цілий ряд заходів, які

призводили до морального занепаду суспільства. Невідступне почуття страху змушувало селян порушувати найсвятіше – родинні зв'язки та доносити на членів своєї сім'ї – батьків, чоловіка, дружину. Зокрема, дітей навчали доносити на своїх батьків, повідомляти, про що ті розмовляють вдома, про їх контрреволюційні вчинки, прищеплюючи дітям ще змалку "смак" до наклепів, доносів і підслуховувань. Зокрема, створюючи піонерські дозори для охорони врожаю, як слушно зазначив історик Б. Ткаченко, радянська влада "покалічила таким вартуванням (на охорону поля виходили цілими загонами, з барабанним боєм, піснями) чимало дитячих душ" [1000, с. 14]. Вона диктувала українцям свою мораль, волю і свій надто низький інтелектуальний рівень. Сталінська система, застосовуючи жорстокі репресії в українських селах, деморалізувала суспільство, створила гнітючу атмосферу доносів і постійного страху, який вкарбувався у людську свідомість, перетворивши селян на впокорених і німих рабів, якими вони залишалися тривалий час. Таким чином, залякуючи людей, вона примушувала мовчати. Виявлення найменшого невдоволення було небезпечним. Будь-яке слово, сказане всупереч більшовицькій політиці розорення та нищення села, каралось надзвичайно жорстоко, а будь-яке негативне висловлювання про Й. Сталіна ставало для селян вироком – виселення, відправлення до концтаборів, розкуркулення.

Певною мірою виконували свої функції у справі організації і проведенні дозвілля селян, зокрема клуби молоді та бібліотеки. Оскільки завданням комуністичної влади стало формування у молодого покоління атеїзму та антирелігійного цинізму, під час релігійних свят у новостворених культосвітніх закладах проводилися різні антирелігійні бесіди, лекції, вистави. Такі "лекції" звичайно не містили жодних наукових обґрунтувань, а зводились до брутално-лайливого висміювання божих законів та релігійних звичаїв народу. Вони в основному виконували відведену їм тодішньою тоталітарною системою роль – бути центрами комуністичної ідеології та агітації за колгоспний лад, антирелігійної та антицерковної діяльності,

пропаганди нової радянської обрядовості. Це знижувало їх культурно-освітню роль, відштовхуючи значну частину населення, яка не розірвала стосунки з церквою і негативно ставилася до антирелігійної агітації.

Негативно позначалася на роботі та ролі сільських культурно-освітніх закладів й їх надзвичайно слабка матеріальна база. Більшість із закладів розміщувалися у хатах розкуркулених селян та церквах, не були укомплектовані спеціалістами, не мали меблів, обладнання, інструментів, а в зимовий період культурне життя на селі завмирало взагалі, адже клуби та бібліотеки забезпечувалися паливом, у кращому випадку, на 25–30 %. Крім того, в 3 372 селах республіки взагалі не було будь-яких культурно-освітніх закладів [231, арк. 73].

За третім п'ятирічним планом у сільській місцевості УРСР передбачалось довести кількість клубних закладів до 26 700, забезпечивши таким чином клубом кожен колгосп. У сільських клубах помітно збільшилась кількість прочитаних лекцій і доповідей на політичні, воєнні та антирелігійні теми.

Напередодні Другої світової війни в житті сільського населення з'явилися радіо, пошта та телефон. 90 % МТС вже наприкінці 1936 р. були радіофіковані. У досліджуваний період радіомовлення стало для ВКП(б) найнадійнішим засобом стимулювання праці робітників, бо через радіотрансляційні точки можна було проводити пропагандистську роботу серед великої кількості людей. З 1 січня 1929 р. чотири рази на день транслювалися випуски новин, а з квітня 1930 р. на радіостанції ВЦРПС готувалася щоденна передача "Година ударника", присвячена кращій організації праці та необхідності її інтенсифікації. Зміст радіопередач, а також їх редактори затверджувалися культурно-пропагандистськими відділами міських та районних партійних комітетів, тому слухачі з таких передач одержували дозовану інформацію, вигідну партії, яка головним чином прославляла ударну мало оплачувану працю як найвищий ідеал, до якого мали прагнути всі трудящі України. Радіофікованими, як правило, були

школа, клуб, сільська рада або контора колгоспу, в селянських оселях радіо було рідкістю.

Значно відставав від потреб сільських мешканців і рівень поштового та телефонного зв'язку. Поштові філії знаходилися в районних центрах та великих селах, у решту сіл кореспонденція доставлялася з великим запізненням, часто не доходила до адресатів. Нерідко в селах були відсутні поштові скриньки, виникали труднощі з придбанням конвертів та марок. Крім того, переважна більшість сільських поштових філій знаходились у малоприспособованих приміщеннях і були погано обладнаними. У 1939 р. телефонний зв'язок з райцентрами мали МТС, майже всі радгоспи, 74,1 % сільських рад та лише 16 % колгоспів [238, арк. 205]. Не зважаючи на те, що в основному це дозволяло районним владним структурам підтримувати зв'язок з більшістю сіл і забезпечувати оперативне централізоване керівництво, однак для пересічного селянина телефонний зв'язок був недоступний.

Отже, радянська система формувала "нову людину" шляхом заперечення накопичених століттями духовних і родинних цінностей народу. Будь-яка поведінка, що виходила за межі дозволеного тоталітарною ідеологією, вважалася "пережитками минулого". У той час, коли називати себе українцем було соромно, вживання поняття "радянська людина" активно заохочувалося. Молодь духовно зубожіла, що допомагало владі маніпулювати свідомістю підростаючого покоління. Комуністична влада всіма своїми діями налаштовувала дітей проти власних родин. Такі споконвічні чесноти українського народу, як людяність, взаємодопомога, шанобливе ставлення до старших, зневажалися й осуджувалися як схиляння перед старим світом, захоплення минувиною. Відбувалося ідеологічне зомбування і духовне покріпачення цілих поколінь, втрачався органічний, освячений віками зв'язок між ними. Із ментальності колгоспного селянства витравлювалися прадавні риси характеру українського народу: приязність, шанобливість, чуйність, доброзичливість. В українському селі

поширювалися озлоблення, заздрість, п'янки, неробство, підлабузництво, пристосуванство, лицемірство. Зазначені явища призводили до деформації традиційної української культури.

Суцільна колективізація та експропріація індивідуальних селянських господарств стали початком зламу усталеного укладу життя українських селян. Сталінський режим штучно розколов селянство за майновою ознакою, налаштувавши бідняків та середняків проти заможних і вмілих господарів, що започаткувало заздалегідь спланований і реалізований радянською владою системний процес нищення традиційної української культури та її носіїв – українського селянства. Наприкінці 1920-х та протягом 1930-х років українське селянство зазнало найбільших потрясінь, які кардинально вплинули на традиційну українську культуру та були катастрофічними за своїми наслідками, оскільки саме тоді почався процес нищівної руйнації традиційного способу життя українських селян.

Висновки до п'ятого розділу. Складність життя українського села впродовж 1930-х рр. насамперед була зумовлена наслідками сталінської колективізації та аграрної політики, яка не тільки завдала відчутного удару по престижу селянської праці, а й на тривалий час дезорганізувала продуктивні сили села. Не оновлювалася внутрішня структура колгоспів і радгоспів, тривала знеосібка у використанні землі, інших виробничих фондів, в оплаті праці міцні позиції посідала зрівнялівка тощо. Водночас, техніко-технологічні та організаційні удосконалення у сільському господарстві вимагали принципової зміни підходів до сільськогосподарського виробництва та нових методів господарювання. Крім того, у другій половині 1930-х рр. індустріальний ривок, розпочатий партійно-державним керівництвом СРСР, вийшов на завершальну стадію, і державні органи все активніше вели пошуки організаційних і економічних шляхів, щоб примусити селян до найбільш ефективного господарювання на селі.

Одним із таких заходів стало поширення руху новаторів, що поступово

перетворився на стахановський рух, який став одним із найбільш помітних явищ соціально-економічного життя 1930-х рр. У роки завершення колективізації сільського господарства, тримаючи суспільство під впливом ідеології комуністичної партії та "створення добробуту народних мас", радянська влада здійснювала власну соціалістичну перебудову села, долаючи вікову силу звички дрібного власника та перетворюючи українського селянина на колективіста, патріота соціалістичної вітчизни та людину, для якої праця повинна була стати справою честі, доблесті, героїзму, поліпшення і примноження загальнонародних благ, зміцнення радянської держави.

Однак, спроби поширення стахановського руху серед українських селян невдовзі засвідчили необхідність подальшого вдосконалення як управління сільськогосподарським виробництвом, так і взаємовідносин між його учасниками. За задумом влади нові форми і методи господарювання повинні були сприяти зростанню виробництва продукції сільського господарства, збільшенню прибутку й рентабельності колективних господарств, а також відродженню раніше вимерлих сіл. У багатьох місцях республіки вони запроваджувалися повільно, не набували поширення, що самою владою пояснювалося хибною практикою вилучення значної частки прибутку, одержаного трудовим колективом, у державний бюджет, неможливістю без дозволу "згори" використати його на власні потреби. Командно-адміністративна система суперечила вільному, здоровому змаганню, перетворивши його на директивне суперництво. Великої шкоди руху ударників і новаторів сільського господарства України завдала регламентованість господарського життя українського села, прагнення партійно-державного апарату рекордів будь-якою ціною, оковамилювання, а інколи й відвертий обман селян з боку партії і держави. Безсоромна експлуатація колгоспників, робітників радгоспів і МТС, здійснена шляхом соціалістичного змагання призвели до їх байдужості та дискредитації ідеї здорового трудового суперництва. Незважаючи на розвиток стахановського руху в галузі сільського господарства України у 1930-х рр., продуктивність

сільськогосподарської праці та виробнича дисципліна залишалися низькими, а втрати сільськогосподарської продукції – надто високими.

В результаті, коли тоталітарний сталінський режим зрозумів, що добровільні позаекономічні стимули мотивації праці сільськогосподарських робітників не мають великого впливу, дуже швидко почали застосовувати репресивно-каральні технології. Офіційна преса другої половини 1930-х рр. посилено пропагувала серед спеціалістів передовий досвід роботи окремих новаторів, однак при цьому постійно наголошувалося на необхідності остаточно зломити опір стахановському руху з боку "контрреволюційно налаштованої частини працівників". Крім того, усіяко наголошувалося на керівній ролі ВКП(б) у залученні фахівців до руху новаторів, і той факт, що це залучення здійснювалося адміністративними методами, а провал стахановського руху був використаний владою як привід для організації масових репресій, ігнорувався.

Друга половина 1930-х рр. супроводжувалася не лише фанфарними гаслами та закликами ударників, а й заходами організаційно-господарського зміцнення колгоспів, трудової дисципліни, підвищенням норм виробітку, посиленням адміністративних та репресивних методів впливу на суспільну свідомість колгоспників. Однак варто зазначити, що характерною особливістю стахановського руху у галузі сільського господарства України в цей період став перехід від успіхів окремих колгоспників до творчої праці великих груп людей, що позитивно позначилось на розвитку сільськогосподарського виробництва, використанні сільськогосподарської техніки, сприяло підвищенню культурно-технічного рівня колгоспного селянства України, і дещо змінило соціальне і культурне обличчя українського села. Створення бригад та ланок, з одного боку, поліщило облік працездатних колгоспників, а з іншого – впровадило напівкріпосну систему сільськогосподарського виробництва, а окремі зрушення у запровадженні нових форм і методів господарювання не означали стабільного приросту продуктивності праці.

Закріпивши в суспільній практиці пріоритети за матеріальною і виробничою сферою та відсунувши на другий план нематеріальну сферу – освіту, охорону здоров'я, мистецтво, культуру, радянська влада запровадила залишковий принцип їх фінансування. Зокрема, реорганізація системи соціального забезпечення в Україні впродовж 1930-х рр. здійснена в умовах радикального перетворення соціально-економічних відносин і принципів управління промисловістю і сільським господарством, спонукала державні інститути переглянути концепцію та обсяги фінансових витрат, вишукуючи можливості їх економічного використання, а також засоби для внутрішньої мобілізації коштів. Вона формувалася за адміністративно-функціональним та суто територіальним принципом, внаслідок чого посилилася роль місцевих органів влади – райвиконкомів та сільських рад, які фактично виконували функції органів соціального забезпечення.

Специфіка радянського державотворення, соціальної політики комуністів та їх концепція економічної та суспільно-політичної модернізації вимагали пошуку нових фінансових джерел, які повинні були забезпечити соціалістичні перетворення в аграрному секторі. Система соціального забезпечення сільського населення України не виконувала притаманні їй соціальні функції та не могла задовольнити потреби сільського населення, оскільки розміри пенсій та одноразової допомоги виявилися мізерними і були нижчими від прожиткового мінімуму. В результаті держава офіційно переклала весь тягар соціально-побутових проблем на колгоспи, однак в умовах здійснення політики хлібозаготівлі, жорсткої системи оподаткування, розкуркулення, репресій і депортацій сільського населення ця ідея виглядала анахронізмом, а масштаби катастрофи 1932–1933 рр. виявилися настільки руйнівними, що дискредитували принцип соціальної допомоги та гуманізму.

Крім того, Голодомор спричинив психологічну руйнацію українського етносу, адже виснажена фізично людина швидко психічно і морально деградує. Багато людей, не витримуючи страждань, які принесла радянська влада, позбавляли себе життя. На такий крок зважувалися переважно жінки,

чоловіків яких було заарештовано і заслано до концтаборів, та які втратили своїх дітей. Були відомими випадки самогубств й серед місцевих активістів, які не витримуючи тиску з боку уповноважених НКВС, що змушували прирікати їх односельців на смерть, чинили самогубство.

Наслідком жорстоких репресивних дій щодо українського селянства стало знищення його культури та сімейної обрядовості українців – системи свят, ритуалів та обрядів, які супроводжують людину від народження до смерті, встановлюючи таким чином зв'язок між поколіннями. Оскільки вимирали цілі родини, поступово занепадав культ вшанування померлих. Одні гинули, а ті, кому вдалося вижити, на все життя зазнали моральної травми, внаслідок чого порушувалися споконвічні українські традиції та обряди. Внаслідок масових депортацій та репресій селян старе українське село з його багатими народними традиціями, духовністю, морально-етичними засадами співжиття невблаганно знищувалось. Родинні обряди, що передавалися споконвічно і слугували своєрідним ланцюгом між поколіннями, були трансформовані, деформовані і фактично піддані жорстокій руйнації. Нігілістичне ставлення до народної культурної спадщини підривало основи буття української нації. Духовне та моральне здоров'я українського та інших народів СРСР нівечилось, залишаючи глибокі соціальні та психологічні рани, які даються взнаки й до сьогоднішнього дня на пострадянському просторі.

ВИСНОВКИ

Одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень в новітній українській історіографії стали проблеми соціального та національно-культурного розвитку українського народу.

Внаслідок радянських соціально-економічних експериментів та нав'язування комуністичної ідеології, утвердження тоталітарного сталінського режиму у 1929–1939 рр. відбувся злам суспільно-політичного й соціально-економічного життя українського селянства. Осмислення складних суперечливих процесів вимагає поглиблення історичної критики та пошуку нових ефективних пізнавальних засобів. Для кардинального вирішення питань оновлення сільських територій України необхідно враховувати не лише сучасні реалії, а й неспростовну спадщину минулого. Всебічний аналіз історії українського селянства сприятиме науковому обґрунтуванню його соціально-економічних та національно-культурних перспектив.

Проведене дослідження дозволяє дійти таких **висновків**:

1. Вітчизняні та зарубіжні дослідники доклали багато зусиль для вивчення історії українського селянства, аналізуючи складні процеси, пов'язані з утвердженням тоталітарної системи та здійсненням більшовицької політики в галузі сільського господарства України у 30-х роках ХХ ст. Висвітлення окремих питань в науковій та публіцистичній літературі відбувалося протягом трьох якісно відмінних періодів: 1930-ті – початок 1950-х рр., друга половина 1950-х – 1980-ті рр., 1990–2010-ті рр. Історики, в тому числі й зарубіжні, досліджували проблеми суцільної колективізації, еволюцію форм власності й суспільної свідомості селянства, його правовий статус, соціально-демографічні зміни сільського населення України, залишаючи поза увагою соціально-економічні відносини та специфіку повсякденного національно-культурного та духовного життя українських селян. Серед праць 1930-х – початку 1950-х рр., присвячених історії українського селянства, прикладного характеру набули роботи

Н. Анісімова, П. Арутюняна, М. Богденка, В. Велігодського, М. Вилцана, А. Євтушенка, О. Єрмака, І. Зеленіна, А. Пащенко, М. Рубача.

У другій половині 1950-х – 1980-х рр. в національній історіографії з'явилися теоретичні праці та дослідження ключових проблем історії українського селянства, в яких переважав фактологічний підхід, а пріоритетною стала проблема його ментального і національно-культурного відродження.

Основними напрямками історичних досліджень сучасного періоду стали соціально-економічні аспекти колективізації, розкуркулення, Голодомору 1932–1933 рр., депортацій, масових репресій сільського населення України, їх демографічні, соціально-психологічні та національні наслідки. Названі проблеми розкрито у працях С. Білоконя, В. Бондаренка, В. Васильєва, О. Веселової, І. Винниченка, Т. Вронської, В. Даниленка, Г. Єфіменка, Г. Касьянова, Б. Кравченка, С. Кульчицького, В. Марочка, О. Мовчан, О. Мороза, Р. Пирого, О. Стасюк, Ю. Шаповала, Є. Шаталіної та ін. Переоцінка подій 30-х рр. ХХ ст., що відбулася у зв'язку із змінами ідейно-політичних засад суспільства та національним відродженням, ще не дає завершеного знання про глибинні процеси у середовищі українського селянства. В українській історіографії і дотепер не існує праць, в яких системно і всебічно були б досліджені особливості соціально-економічного та національно-культурного розвитку українського селянства в контексті аграрної політики радянської держави на етапі утвердження тоталітарного режиму.

Переосмислення концептуальних засад української та зарубіжної історіографії, висвітлення подій і фактів адекватно реаліям досліджуваного періоду потребували відбору, раціонального компонування і врахування специфіки різноманітної за інформативністю та характером джерельної бази дослідження, що дало можливість з'ясувати місце та роль українського селянства у структурі українського суспільства впродовж 1929–1939 рр., проаналізувати специфіку соціально-економічного становища селян різних

регіонів України, дати оцінку міграційним процесам, диференціації селянства і його соціальної активності, дослідити значення для селянського добробуту заробітків та механізму їх нарахування, особливостей переселенської політики сталінізму в Україні тощо.

Однією із актуальних проблем використання джерельної бази дослідження історії українського селянства стала її диверсифікація та зміна кількісних показників у зв'язку з переосмисленням методології історичних наукових досліджень. Новітня парадигма вивчення історії українського селянства потребує застосування методів мікроісторії, соціальної психології та культурології, етнології й філософської антропології. В історичній ретроспективі селянство виступає не тільки об'єктом впливу політичних сил, але й носієм певних ідей та настроїв, свідомості та мотивів поведінки.

2. Голодомор 1932–1933 рр. став штучно створеним знаряддям економічного розорення українського селянства та його часткового фізичного винищення з метою здійснення індустріального стрибка, за який було заплачено деградацією і дезорганізацією сільського господарства та руйнуванням споконвічних національних традицій. Безпосередніми його причинами стали: цинічне нехтування тодішнього керівництва країни й республіки гуманістичними принципами кооперування селянства; невиправдано форсовані методи колективізації; масове розкуркулювання та депортації; непосильні плани хлібозаготівлі, масштабне насильницьке вилучення у селян хліба та його надмірний експорт; необхідність упокорення навіть ціною часткового знищення українського селянства як свідомої національної верстви населення, яка відкрито протистояла сталінському керівництву; низька культура землеробства, слабка технічна база колгоспів тощо.

Менш ніж за календарний рік в Україні загинули мільйони людей. Фактично голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України. Під час Голодомору помер кожен п'ятий український селянин, в результаті з географічної карти зникли тисячі сіл. Наступ партійного

керівництва на національно-культурний розвиток українського народу мав стресовий вплив на його моральний стан та демографічний розвиток, що ускладнило і без того важкий процес її відбудови, скоротивши трудові ресурси та загостривши проблему поповнення капіталовкладень у сільське господарство.

Командна модель управління сільським господарством була позбавлена можливостей самовдосконалення і не могла забезпечити інтенсивних шляхів його розвитку. Заходи політичного та організаційно-господарського зміцнення колгоспів і радгоспів призвели до одержавлення сільськогосподарських артілей і бюрократизації методів їх управління, ліквідації економічних стимулів праці колгоспників, підриву госпрозрахункових основ сільськогосподарського виробництва. Спроби перенести індустріальні методи організації виробництва в аграрну сферу виявились невдалими. Некомпетентне втручання у справи сільського господарства зводилось до практично безоплатного відчуження товарної продукції у вигляді примусового планового постачання державі. В цьому полягала основна причина низького рівня дисципліни, організаційного безладдя, безвідповідальності і зрівнялівки, розбазарювання усуспільненого майна та інших зловживань.

У самій суті сільськогосподарської артілі та її економічному механізмі були закладені причини, що зумовили жорстку регламентацію діяльності всіх членів, виключали їх самостійність, підприємливість, ініціативу та обмежували зацікавленість у розвитку господарства. Крім того, в системі заходів щодо створення командної економіки чільне місце сталінський уряд відводив організації радгоспів-гігантів, які повинні були замінити у виробництві хліба заможні селянські господарства і сприяти одержавленню тваринництва. Однак специфіка аграрного сектору України обмежує діяльність великих господарств, оскільки його виробництво нерозривно пов'язане з землею, і тому необмежене зростання його розмірів веде до некерованості і неможливості раціонально використовувати земельні

ресурси. У зв'язку із сезонністю процеси сільськогосподарського виробництва мають переривчастий характер і не піддаються такій стандартизації як у промисловості.

Одним із специфічних факторів, що визначає функціонування сільськогосподарського виробництва в Україні, є форма власності на землю, знаряддя праці і вироблену продукцію. Як свідчить вітчизняна практика, в нашій країні процес виробництва в аграрному секторі і його результати прямо залежать від особи сільськогосподарського працівника, який повинен бути зацікавленим господарем-власником. Саме тому, в умовах радянської командно-адміністративної системи при загальній підпорядкованості сільськогосподарського виробництва інтересам промисловості, коли сільське господарство виступило донором для всього народногосподарського комплексу, державно-партійне керівництво у другій половині 1930-х рр. змушене було вжити заходів для подолання кризи в сільському господарстві, викликаній насильницькою колективізацією.

Підвищення технічної озброєності колгоспів і радгоспів, зростання ролі МТС у посиленні інтенсифікації колгоспного виробництва, вдосконалення структури посівних площ, створення на основі позитивних зрушень у рослинництві відповідних умов для піднесення тваринництва, реформування системи заготівель і закупок сільськогосподарської продукції, підготовка і забезпечення сільського господарства кваліфікованими кадрами, уміла спекуляція з боку партійно-державних органів на трудовому ентузіазмі сільських працівників сприяли тимчасовому припиненню деградації сільського господарства і певному зростанню виробництва сільськогосподарської продукції. Однак орієнтація сільського господарства протягом 1929–1939 рр. на можливості науково-технічного прогресу інтенсивно скорочували відносну чисельність сільського населення. Надмірне захоплення науково-технічним прогресом і урбанізацією призвели до соціально-демографічного занепаду сільських населених пунктів та інтенсивного зменшення абсолютної кількості селян в результаті впливу їх

на новобудови та у міста. Намагалися залишитися у містах і так звані "відхідники", які працювали на промислових об'єктах за контрактом. Фактично такими шляхами відбувалося розселяння українського села, зміна абсолютної і відносної чисельності сільського населення, його статевої, вікової і професійно-кваліфікаційної структури, фізичного здоров'я та якісних показників демографічного порядку, оскільки саме мешканці сільської місцевості завжди були природною основою трудового потенціалу села і аграрної сфери України.

3. Створена у довоєнні роки колгоспно-радгоспна система стала моделлю кріпацтва, яка містила в собі потворне поєднання економічного і позаекономічного примусу селян. Будучи членами колгоспу, вони одержали від радянської влади всю землю, проте не були її господарями, співвласниками усупільнених знарядь праці та розпорядниками вироблюваної ними продукції. Вони перетворилися в найманих працівників, які за натуральну, грошову або комбіновану оплату виконували призначений їм обсяг робіт. Позбавлені землі та інших засобів виробництва, примусово об'єднані в одержавлені колгоспи, прив'язані до сільської місцевості селяни були зобов'язані виконувати свій "обов'язковий мінімум трудоднів" та натуральні поставки державі. Статут сільськогосподарської артїлі 1935 р. дозволив їх правлінням лише встановлювати норми виробітку та розцінки в трудоднях, що економічно вважались формою оплати праці в колгоспах, а організаційно – трудовою повинністю колгоспників, тому мотивація трудової діяльності селян була умовною, а робота в колгоспі примусовою. Заробленого і навіть виданого хліба на колгоспні трудодні, враховуючи натуральні повинності, необхідність харчування людей, утримання худоби та збереження посівних запасів катастрофічно не вистачало, і за таких умов оплати праці селян соціально-побутові умови їх життя були нестерпними.

Крім того, селяни не тільки стали заручниками адміністративно-командної й одержавленої радянської економіки, а й втратили особисту свободу через специфічний паспортний режим. Не маючи паспортів, вони не

могли вільно переміщуватися в межах своєї країни і були позбавлені права самостійно вибирати місце проживання та роботи, а сільська молодь – вибирати майбутню професію і здобувати відповідну вищу освіту. Все це кардинально вплинуло на ментальність селянства, породивши унікальний історичний феномен безправної колгоспної маси, що негативно позначилось на свідомості і психології селян, їх поведінці і вчинках.

4. Колективізація, розкуркулення, Голодомор 1932–1933 рр., репресії, масові депортації та виселення засвідчили, що позбавлене державної підтримки сільське населення було змушене рятуватися самотужки, йдучи навіть на нелюдські вчинки, переступаючи моральні норми. В основному, протест селян проти дій влади виражався у пасивних формах, проте серед колгоспників траплялися й ті, хто відкрито чинив опір владі, знаючи, що за свою непокору, буде жорстоко покараний. Саме ця категорія сільського населення становила потенційну загрозу радянській владі, тому важливим елементом функціонування сталінської тоталітарної системи стали репресії, які видозмінюючись та вдосконалюючись, були зведені в ранг партійно-державної політики та фактично стали нормою суспільних перетворень. Комплекс репресивно-каральних заходів комуністичної влади, у процесі яких в Україні у 1930-х роках постраждали мільйони осіб, були здійснені сталінським керівництвом з метою соціальної чистки українського населення.

Розкуркулення та виселення за межі України, а також ліквідація хуторів стали найжорстокішими акціями радянської влади проти українського селянства, до яких залучали не лише партійних працівників, комуністів, комсомольців, солдат та уповноважених НКВС, а й сільських активістів, вчителів та навіть дітей. Терор в Україні став справді "великим", оскільки кампанія з розкуркулення, спрямована на ліквідацію найзаможніших селян, на практиці вилилась у репресії проти "середняків", які становили дві третини українського селянства. Крім того, основною цільовою групою репресій під час "куркульської операції" у 1937–1938 рр. в

Україні стало селянство, і в результаті жорстокої репресивної політики сталінська влада добивала саме ту її частину, яка була важливим виробником сільськогосподарської продукції і носієм кращих господарсько-трудових традицій народу.

5. Селянство, як цілісна соціальна група, зазнало істотної деформації, оскільки у колективні господарства примусово об'єднувалися здебільшого середняцько-бідняцькі верстви сільського населення, серед яких вибудовувалася нова соціальна ієрархія. Поступово був сформований новий тип сільських працівників – заідеологізовані більшовицькою владою колгоспники, які становили найхарактернішу і найчисленнішу групу всього працездатного сільського населення України з усіма притаманними їм особливостями, що відповідали інтересам адміністративно-командної системи. Крім того, в 1929–1939 рр. у складі колгоспного селянства відбулося становлення соціально-професійних груп. Були виокремлені працівники адміністративно-управлінського персоналу (голови колективних господарств, їх заступники, завідувачі фермами, керівники середньої колгоспної ланки, бухгалтери і працівники обліку), які стали найбільш непопулярною та нестабільною соціальною групою селян, оскільки однією з характерних ознак соціальної політики тоталітарної держави стала кампанія з викриття їх прорахунків та звинувачування у неправильному управлінні колективними господарствами. Натомість, знатними людьми на селі стали комбайнери, трактористи та механізатори, які відповідали інтересам адміністративно-командної системи та вписувались у механізм запланованих нею аграрних реформ. Відтак, фактично початком зламу усталеного укладу життя українських селян стали суцільна колективізація та експропріація індивідуальних селянських господарств.

6. Сталінський політичний режим експлуатував сільськогосподарських працівників без належного матеріального стимулювання, змушуючи їх ударно працювати. Для активізації низькооплачуваної праці сільськогосподарських працівників партійно-державне керівництво СРСР

замість економічного стимулювання застосовувало позаекономічні засоби: ідеологічну обробку свідомості та моральне заохочення. Для посилення дієвості цих заходів вони вживали ще один – каральний щодо людей, які, на їх думку, погано піддавалися ідеологічній обробці, що в умовах тоталітарної системи став саме тим інструментом, який дав можливість комуністичній партії здійснити "великий перелом" з мінімальними фінансовими затратами. Не зважаючи на те, що не можна заперечувати численних фактів трудового героїзму багатьох українських селян, які завжди були працьовитими, та спалаху трудових починань, не варто забувати, що все це було обумовлено психологією нетерпіння сталінської влади та її прагненням до спрощених рішень. Методи і засоби здійснення "великого стрибка" були засновані не тільки на ентузіазмі і "революційному пориві", а й на широкому, всеосяжному застосуванні адміністративно-насильницьких форм, жорсткій централізації виробництва та цілковитому підкоренні інтересів людей інтересам держави.

Концепція повсюдного впровадження стахановських методів роботи як єдино раціональних, себе не виправдала, оскільки реалізації можливостей новаторського руху бракувало відповідного інженерного, матеріально-технічного і організаційно забезпечення сільського господарства. Поступово різні організаційно-технічні неполадки набули хронічного характеру, зросла собівартість сільськогосподарської продукції, планові завдання не виконувались, тому партійні, господарські та громадські організації почали широко застосовувати адміністративно-командні методи.

7. Радянська система формувала "нову людину" шляхом заперечення накопичених століттями духовних і родинних цінностей українського народу, фактично відбувалось ідеологічне зомбування і духовне покріпачення цілих поколінь, втрачався органічний зв'язок між ними, адже в СРСР системно формувалася нова історична спільність – "радянський народ". Споконвічні цінності українського народу, такі як віра, гуманність, шанобливе ставлення до старших, толерантність невблаганно руйнувались.

З'явилися й активізувалися суспільні явища, раніше не притаманні українському народу, поодинокі прояви яких з давніх часів засуджувалися і каралися громадою. Зокрема, тоталітарний режим об'єктивно викликав конфлікт поколінь, культивуєчи заперечення і зневажливе ставлення до минулого.

Наслідки діяльності більшовицького режиму в Україні виявилися катастрофічними для свідомості селян та їх морально-етичної сфери. Найстрашнішим наслідком геноциду українського народу стала деформація, денаціоналізація, уніфікація і злам української традиційної селянської культури, яка трактувалась як примітивна і відстала, в результаті нав'язування більшовицькою владою "радянської культури" та заборони народних традицій, звичаїв, обрядів, що застосовувалось як винятковий засіб впливу влади на людську психіку. Одвічні моральні засади українського селянства були заборонені як "куркульські" та ворожі, а такі нецивілізовані вчинки як свавілля, знущання, підкуп, залякування і доноси відверто або приховано заохочувалися на всіх рівнях і поступово ставали нормою поведінки.

Деморалізація українського народу та деформація моральних норм українських селян стали невід'ємною складовою сталінських дій щодо України. Людяність, доброзичливість, порядність, честь і гідність були формальною оболонкою існування партократії, вияви патріотизму межували з підлабузництвом та лицемірством. Поширеним явищем стало залякування та знущання над селянами, спочатку моральне, а потім і фізичне.

Сільськими активістами були переважно бідняки, які часто прагнули догодити владі або помститися заможним родинам, деякі з них насправді вірили сталінській ідеології, а більшість вже просто не мала вороття назад, їх чекала доля "ворогів народу". Фактично всі вони опинилися серед жертв сталінського режиму.

8. Відбулися глибокі трансформації у психології селянства. Докорінні зміни його соціально-політичного статусу викликали наслідки, які на багато

десятиліть визначили духовне обличчя українського села. Колективізація, розкуркулення, Голодомор, репресії та масові депортації селян призвели до зубожіння й підміни цінностей духовно-культурного життя українського народу, спричинили значний тиск на його психологічну стійкість. Партиїно-пропагандистська робота на селі зводилась в основному до політичних та громадських кампаній. Партиїні осередки та комітети займались головним чином керівництвом перевиборами рад та правлінь, забезпечували мобілізацію бідноти та ізоляцію "куркульства" при проведенні заходів. Так, не зважаючи на те, що питання боротьби за підвищення культурно-освітнього рівня колгоспного селянства не сходило з порядку денного партиїних і радянських органів аж до початку Великої Вітчизняної війни, процес ліквідації неписьменності і малописьменності селян не був цілеспрямованим й успішним. Оголосивши війну релігії та дискредитувавши церкву, заборонивши релігійні свята та нав'язавши нові, ідеологічні норми, більшовицька влада трансформувала духовність селянства до рівня класової моралі, виховала для себе покоління психологічно деморалізованих, терплячих виконавців, які у більшості своїй так і не стали ні атеїстами, ні переконаними комуністами.

Намагаючись применшити зростаюче невдоволення селянства, партиїно-державне керівництво спробувало відкоригувати деякі елементи внутрішньої політики, усунути ті, що викликали найбільший спротив селян. Однак загалом морально-психологічна атмосфера в українському селі була гнітючою, що спричинило руйнівний вплив на духовне життя українського народу. Тоталітарна влада, створивши шляхом жорстокого примусу мережу комун, ТСОЗів, сільськогосподарських артільей, радгоспів і колгоспів, покликаних ліквідувати традиційне індивідуальне господарство, встановила у свідомості українських селян психологічний бар'єр між індивідуальним і колективним господарством, який сталінському режиму так і не вдалося зламати, оскільки переважна більшість українських селян продовжувала, хоч і пасивно, опиратися колективізації. В результаті, частку українських селян,

кращих носіїв хліборобських традицій, було знищено, а тих, кому вдалося вижити, загнали у колгоспи. Не зважаючи на те, що українське селянство зазнало глибоких змін – з'явилися байдуже ставлення до праці на землі, покірність перед керівництвом, укорінилися страх, недовіра і тривога, які передавались наступним поколінням, українська нація виявилася надзвичайно міцною, бо продовжувала давати світові геніїв, творити самобутню культуру, зберігати національну ідентичність. Намагання влади нав'язати комуністичну ідеологію мало тимчасовий успіх. Прагнення бути господарем на своїй землі і в своїй хаті ніхто і ніякими засобами не зміг витравити із душі українських селян.

З метою розширення знань про життя селянства в радянській Україні доцільно запропонувати такі тематичні напрями історичних досліджень: адаптація розвитку окремих галузей сільського господарства України до потреб тоталітарної держави; політика влади щодо окремих етнічних груп селянства; ідеологічна система впливу на свідомість селян; соціально-політичні настрої українського селянства та їх конкретно-історичні прояви; опір українського селянства духовній агресії більшовизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів

вищих органів влади та управління України у м. Київ

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів УРСР (ВУЦВК УРСР). 1920–1938 рр.

Оп. 9.

- 1.1. *Спр. 2. Про стан колгоспного будівництва та досвід роботи передових сільських рад України в справі соціалістичного будівництва на селі.* – ЦДАВО України, 1938 р., Арк. 1–58.
- 1.2. *Спр. 110. Зведення та доповідні записки Наркомзему УСРР про хід сільськогосподарських кампаній (весняна посівна, збиральна, осіння засівна) в Україні, 1932–1933 р., 116 арк.*
- 1.3. *Спр. 129. Договір про соціалістичне змагання між колгоспами Харківської та Одеської областей під час збиральної кампанії 1936 р., 1936 р., Арк. 122.*

Ф. 2. Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УСРР, Раднаркому УРСР), м. Харків, з 1935р. – м. Київ. 1920–1946 рр.

Оп. 7

- 1.4. *Спр. 9. Постанова №103 РНК УРСР від 1 лютого 1938 р. про державний*

план сільськогосподарських робіт в Україні та додатки до неї, 1 лютого 1938 р., Арк. 164–180.

- 1.5. *Спр. 10. Постанова РНК УРСР №136 від 10 лютого 1938 р. про організацію колгоспного торфодобування в Українській РСР, 10 лютого 1938 р., Арк. 55–56.*
- 1.6. *Спр. 12. Постанова №202 РНК УРСР про план обміну, продажу, видачі в позику і вивозу конопель та льону врожаю 1936 р., 20 лютого 1937 р., Арк. 40–44.*
- 1.7. *Спр. 12. Постанова №1295 РНК УРСР від 5 жовтня 1938 р. про план закладки сортового насіння зернових культур в Державний страховий фонд, 20 лютого 1938 р., Арк. 40–44.*
- 1.8. *Спр. 21. Постанова РНК УСРР "Про хід засипки насіннєвих фондів" від 17 лютого 1933 р., Арк. 19–24.*
- 1.9. *Спр. 35. Обов'язкові ветеринарно-зоотехнічні правила (мінімум) по утриманню, догляду, годівлі і використанню коней, затверджені РНК УРСР, 2 червня 1938 р., 145–153 арк.*
- 1.10. *Спр. 51. Примірний статут каси громадської взаємодопомоги сільськогосподарської артілі, затверджений постановою РНК УРСР № 1282 від 2 жовтня 1938 р., Арк. 42–47.*
- 1.11. *Спр. 51. Постанова №1297 РНК УРСР від 9 жовтня 1938 р. про попередній розгляд наслідків господарювання колгоспів за 1938 р., Арк. 114.*
- 1.12. *Спр. 51. Постанова №1597 РНК УРСР про структуру Наркомзему УРСР, 25 жовтня 1938 р., Арк. 100–101.*
- 1.13. *Спр. 54. Постанова №1342 РНК УРСР про від 9 жовтня 1938 р. про виділення лісу Наркомзему УРСР, 9 жовтня 1938 р. Арк. 113.*
- 1.14. *Спр. 57. Постанова РНК УРСР №1432 від 26 жовтня 1938 р. про хід зяблевої оранки у колгоспах і радгоспах УРСР, 26 жовтня 1938 р., Арк. 97–104.*
- 1.15. *Спр. 84. Постанова №180 РНК УРСР від 25 лютого 1939 р. про*

державний план сільськогосподарських робіт в Україні та додатки до неї, 1 лютого 1938 р., Арк. 240–245, 252–275.

- 1.16. *Спр. 88. Постанова №283 РНК УРСР про план завозу тракторів до МТС в першому кварталі 1939 року, 27 березня 1939 р., 87 арк.*
- 1.17. *Спр. 119. Постанова № 827 РНК УРСР про організацію показу колгоспної самодіяльності УРСР на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві 1939 р., 4 серпня 1939 р., 74 арк.*
- 1.18. *Спр. 125. Постанова №974 РНК УРСР про план завозу тракторів до МТС в третьому кварталі 1939 р., 29 серпня 1939 р., 71 арк.*
- 1.19. *Спр. 127. Постанова №1045 РНК УРСР про заходи по поліпшенню каракульського та смушкового вівчарства в колгоспах УРСР, 7 вересня 1939 р., Арк. 148–151.*
- 1.20. *Спр. 135. Постанова №1256 РНК УРСР і ЦК КП(б)У про попередній розгляд наслідків господарювання в колгоспах за 1939 р., 31 жовтня 1939 р.– Арк. 141–142.*
- 1.21. *Спр. 140. Постанова №1379 РНК УРСР про виконання плану капітального будівництва по Наркомземсправ УРСР за три квартали 1939 р., 27 листопада 1939 р.– Арк. 126–128.*
- 1.22. *Спр. 181. Документи та матеріали про звітні баланси трудових ресурсів в колгоспах в розрізі областей УРСР за 1936–1938 рр. (статистичні відомості, доповідні записки, листування), 1938 р., Арк. 4–76.*
- 1.23. *Спр. 387. Матеріали про культмасову роботу серед колгоспників за 1939 р., 1939 р., 52 арк.*
- 1.24. *Спр. 499. Наказ Наркомзему УСРР про соціалістичне змагання тракторних бригад МТС, 1936 р., Арк. 48–49.*

Оп. 9

- 1.25. *Спр. 2182. Довідка про наявність млинів та хлібопекарень у колгоспах УРСР, 1939 р., Арк. 10–12.*
- 1.26. *Спр. 5192. Відомості інформаційно-статистичної групи РНК УРСР про*

розвиток колгоспів на Україні, 1933–1934 рр., 37 арк.

Ф. 27. Народний комісаріат земельних справ УРСР (Наркомзем УРСР), м. Харків, з 1934 р. – м. Київ. 1920–1946 рр.

Оп. 9

- 1.27. *Спр. 506. Протокол* засідання колегії, план, кошторис та звіти про роботу Науково-консультаційної ради Наркомзему УРСР, 11 червня – 21 вересня 1938 р., Арк. 1–115.
- 1.28. *Спр. 512. Стенограма* Першої сесії Науково-консультаційної ради при Наркомземі УРСР, 17 квітня 1938 р., Арк. 1–43.
- 1.29. *Спр. 841. Статистичні* відомості про наявність землевпорядників та розподіл студентів на практику по округах України, 5 січня – 31 травня 1934 р., Арк. 1–201.
- 1.30. *Спр. 845. Відомості* про наявність землевпорядників та агрохіміків по областях, 11 січня – 20 жовтня 1936 р., 12 арк.
- 1.31. *Спр. 943. Протоколи* засідань колегії Наркомзему УРСР, витяги з протоколів і постанови РНК УСРР та ЦК КП(б)У, а також та резолюції ВУЦВК у справі переселення, 1 січня – 13 червня 1933 р., Арк. 1–58.

Оп. 10

- 1.32. *Спр. 81. Протоколи,* витяги з протоколів Наркомзему УРСР та інших установ про дослідну справу на Україні, підвищення врожайності і розвиток скотарства, 1936 р., Арк. 1–83.

Оп. 11

- 1.33. *Спр. 1650. Програми* виробничого навчання студентів сільськогосподарських інститутів та технікумів, 28 грудня 1933 р. – 2 липня 1935 р., 319 арк.

Оп. 12

- 1.34. *Спр. 16. Матеріали* про облік поголів'я худоби, кормопостачання радгоспів, забезпечення сільського господарства кадрами, складання кадастру річок України та ін., 1939 р., 408 арк.
- 1.35. *Спр. 2082. Листування* з сільськогосподарськими школами про складання навчальних планів та забезпечення приміщеннями, січень 1933 р. – липень 1934 р., 72 арк.
- 1.36. *Спр. 2085. Титульні* списки сільськогосподарських інститутів та технікумів, листування та звіти Наркомзему УСРР про підготовку кадрів для сільського господарства, 20 лютого 1931 р. – 17 лютого 1933 р., 260 арк.

Оп. 13

- 1.37. *Спр. 88. Постанови* Наркомзему УСРР та доповідні записки про масову підготовку сільськогосподарських кадрів, 5 вересня – 10 березня 1934 р., Арк. 14–79.
- 1.38. *Спр. 264. Комплект* сільськогосподарських машин на II п'ятирічку та пояснювальна записка до нього, 25 червня 1933 р., Арк. 1–14.
- 1.39. *Спр. 736. Матеріали* про підготовку кадрів середньої кваліфікації, листопад 1935 р. – січень 1936 р., 83 арк.
- 1.40. *Спр. 827. Відомості* про кількісний склад слухачів та листування з сільськогосподарськими школами, серпень 1934 р. – січень 1935 р., 312 арк.
- 1.41. *Спр. 852. Матеріали* про організацію навчання в сільськогосподарських школах, березень 1938 р. – квітень 1939 р., 189 арк.
- 1.42. *Спр. 1100. Матеріали* про роботу секторів Наркомзему УСРР, 15 березня 1933 р. – 5 грудня 1934 р., 83 арк.
- 1.43. *Спр. 1479. Постанови* Наркомзему УСРР та доповідні записки про складання фінансових планів колгоспів і фінансування сільського господарства, 13 жовтня – 3 січня 1935 р., Арк. 92–118.

Оп. 14

- 1.44. *Спр. 17. Стенограма* наради при Наркомземі УРСР щодо розробки Другого п'ятирічного плану, 16 червня 1933 р., Арк. 1–105.
- 1.45. *Спр. 29. Матеріали* про розподіл худоби серед областей УРСР, 27 січня – 2 вересня 1934 р., Арк. 1–108.
- 1.46. *Спр. 36. Матеріали* про розгляд структури штатів Наркомзему УРСР на 1936 р., 25 грудня 1935 р. – 7 березня 1936 р., 209 арк.
- 1.47. *Спр. 61. Матеріали* про культмасову роботу, норми виробки у майстернях, радгоспах, колгоспах Синельниківського району, 1936 р., Арк. 1–162.
- 1.48. *Спр. 63. Матеріали* про обстеження стану колгоспів та розподіл прибутків на трудодні, 1933 р., Арк. 25.
- 1.49. *Спр. 73. Організаційні* відомості про організацію виробничих бригад та хід посіву ранніх ярових культур у 1934 р., 1934 р., Арк. 1–106.
- 1.50. *Спр. 76. Матеріали* про Всерадянський зліт представників передових сільськогосподарських районів, 25 лютого 1933 р., Арк. 1–20.
- 1.51. *Спр. 78. Матеріали* про структуру та штати Наркомзему УРСР, роботу колгоспів щодо посилення раціоналізації та винахідництва в галузі сільського господарства, поширення агротехнічної пропаганди, 8 січня 1933 р. – 28 березня 1938 р., Арк. 1–131.
- 1.52. *Спр. 96. Відомості* про поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець у областях УРСР за 1938 р., 1938 р., Арк. 1–14.
- 1.53. *Спр. 113. Листування* про продаж поросят та стан вівчарства, 29 листопада 1936 р., Арк. 42–56.
- 1.54. *Спр. 114. Відомості* про наявність поголів'я худоби у колгоспах УРСР, 1 лютого – 1 квітня 1933 р., Арк. 1–37.
- 1.55. *Спр. 115. Відомості* про стан електрифікації сільського господарства, 1939 р., Арк. 1–51.
- 1.56. *Спр. 118. Річний* звіт і п'ятирічний план діяльності кас громадської

взаємодопомоги колективізованого населення України на 1933–1937 рр., 1937 р., Арк. 1–132.

- 1.57. *Спр. 139. Оперативні плани, контрольні числа, кошториси по боротьбі з захворюваннями тварин у 1934 р., 1934 р., 72 арк.*
- 1.58. *Спр. 154. Телеграми Наркомзему УРСР про оплату праці працівників тваринницьких ферм та ветробітників, 1936 р., Арк. 21–26.*
- 1.59. *Спр. 199. Постанови Наркомземів СРСР та УРСР, рознарядки та листування про розподіл та відвантаження автомашин сільським господарствам, 28 лютого – 22 вересня 1938 р., Арк. 83–99.*
- 1.60. *Спр. 207. Відомості про наявність тракторів МТС, колгоспах, радгоспах системи Наркомзему УРСР, 1 квітня 1933 р. – 12 листопада 1937 р., Арк. 1–45.*
- 1.61. *Спр. 241. Відомості про тракторний та автомобільний парк, 26 червня 1937 р., Арк. 1–41.*
- 1.62. *Спр. 246. Відомості про наявність та стан машинно-тракторного парку МТС, колгоспів та радгоспів системи Наркомзему УРСР, 1 травня – 8 липня 1934 р., Арк. 1–47.*
- 1.63. *Спр. 260. Матеріали про розподіл автомашин в МТС, 1939 р., Арк. 52–119.*
- 1.64. *Спр. 269. Плани, положення, директивні листи Всеукраїнського центру зернових радгоспів "Укрзернотрест", 1 квітня 1931 р. – 28 серпня 1933 р., 661 арк.*
- 1.65. *Спр. 331. Листування Наркомзему УСРР про преміювання ударників, 1936 р., Арк. 32–77.*
- 1.66. *Спр. 403. Відомості про наявність та необхідність керівних і основних кадрів у колгоспах в 1934–1939 рр., 19 грудня 1939 р., 49 арк.*
- 1.67. *Спр. 417. Відомості про контингент робочої сили в радгоспах, 1933 р., Арк. 1–163.*
- 1.68. *Спр. 418. Матеріали про вербовку робочої сили до весняної посівної кампанії, 1 березня – 10 серпня 1933 р., Арк. 1–81.*

- 1.69. *Спр. 456. Зведення про насіннєві фонди у колгоспах, 10–25 січня 1933 р., Арк. 76–80.*
- 1.70. *Спр. 462. Матеріали про обстеження сільськогосподарських шкіл, набір учнів та їх матеріальний стан, 1 березня 1933 р. – 19 листопада 1935 р., 226 арк.*
- 1.71. *Спр. 475. Листування з технікумами про роботу навчальних сільських господарств, 3 січня 1933 р.– 27 липня 1938 р., 216 арк.*
- 1.72. *Спр. 477. Листування про закріплення земельної площі за навчальними закладами, 9 квітня – 15 грудня 1936 р., 4–35 арк.*
- 1.73. *Спр. 491. Постанова Наркомзему УРСР та інші матеріали про перевірку кваліфікації трактористів та стан тракторного парку по областях УРСР. 1933 р., 367 арк.*
- 1.74. *Спр. 493. Доповідні записки та листування з сільськогосподарськими інститутами про набір студентів, реорганізацію мережі технікумів та підсобні господарства, 19 січня 1933 р. – 27 грудня 1933 р., Арк. 1–63.*
- 1.75. *Спр. 495. Пояснювальна записка до типових навчальних планів, програм сільськогосподарських технікумів та стабільних підручників, 10 вересня 1930 р. – 7 жовтня 1933 р., Арк. 1–42.*
- 1.76. *Спр. 500. Пояснювальна записка до типових навчальних планів сільськогосподарських технікумів, 16 вересня 1936 р., Арк. 3–12.*
- 1.77. *Спр. 501. Типові навчальні плани технікумів та курсів підвищення кваліфікації директорів, 10 березня 1933 р. – 27 грудня 1936 р., Арк. 43–172.*
- 1.78. *Спр. 502. Навчальні плани сільськогосподарських технікумів, 4 січня 1935 р.– 29 січня 1937 р., 186 арк.*
- 1.79. *Спр. 527. Листування з інститутами та технікумами про набір студентів, їх контингент, умови проживання та випуск, 27 грудня 1933 р. – 8 липня 1935 р., Арк. 1–258.*
- 1.80. *Спр. 528. Листування з Вищими Комуністичними сільськогосподарськими школами, 13 грудня 1933 р. – 5 липня 1936 р.,*

Арк. 19–77.

- 1.81. *Спр. 542. Листування* про постачання робочої сили в радгоспи та інші сільськогосподарські підприємства, 21 жовтня 1933 р. – 19 січня 1935 р., Арк. 26–92.
- 1.82. *Спр. 551. Відомості* про участь студентів у прополочній та збиральній кампаніях, 27 квітня – 7 липня 1934 р., Арк. 1–14.
- 1.83. *Спр. 556. Статистичні* відомості про контингент студентів технікумів на 1 січня 1934 р., 22 березня 1934 р., Арк. 306–512.
- 1.84. *Спр. 557. Статистичні* відомості про контингент студентів сільськогосподарських інститутів, 2 січня 1933 р.– 29 січня 1934 р., Арк. 1–305.
- 1.85. *Спр. 591. Накази* Наркомзему УРСР, 2 січня – 20 грудня 1934 р., 61 арк.
- 1.86. *Спр. 593. Постанови* Наркомзему УРСР та плани здачі м'яса, молока, масла, 1934 р., Арк. 15–61.
- 1.87. *Спр. 619. Матеріали* про облік продуктів і матеріалів у колгоспах, 1934 р., Арк. 23–48.
- 1.88. *Спр. 633. Доповідна* записка про проведення збиральної кампанії хліба та здачу державі, 3 жовтня 1933 р., Арк. 191–202.
- 1.89. *Спр. 633. Зведені* відомості про розподіл кадрів в сільському господарстві, 11 вересня – 26 жовтня 1933 р., Арк. 1–76.
- 1.90. *Спр. 661. Плани* робіт апарату Наркомзему УРСР, 19 лютого 1933 р. – 13 квітня 1935 р., 106 арк.
- 1.91. *Спр. 672. Штати,* структура та положення про управління Наркомзему УРСР, 29 вересня 1938 р., Арк. 1–119.
- 1.92. *Спр. 692. Відомості* про виконання завдань Наркомзему УСРР, 22 січня 1933 р., Арк. 1–14.
- 1.93. *Спр. 694. Постанови,* протоколи Наркомзему УРСР та інші матеріали про районування сільського господарства. Список адміністративно-територіальних одиниць УРСР, 1937 р., 199 арк.
- 1.94. *Спр. 701. Контрольні* числа сільськогосподарського виробництва у

1933–1937 рр., 16 грудня 1937 р., 103 арк.

- 1.95. *Спр. 702. Контрольні числа розвитку сільськогосподарського виробництва, 1937 р., Арк. 1–106.*
- 1.96. *Спр. 726. Матеріали про ліквідацію технікумів, 1936 р., Арк. 1–76.*
- 1.97. *Спр. 784. Звіти про кадри соціалістичного сільського господарства, 1936 р., Арк. 34.*
- 1.98. *Спр. 793. Облікові картки кадрів соціалістичного сільського господарства, 1936 р., 800 арк.*
- 1.99. *Спр. 801. Річні звіти колгоспів Уманського району, 1933 р., 410 арк.*
- 1.100. *Спр. 802. Річні звіти колгоспів УСРР, 1934 р., 533 арк.*
- 1.101. *Спр. 812. Постанови Наркомзему УРСР та плани електрифікації сільського господарства, 17 січня – 7 квітня 1939 р., Арк. 1–10.*
- 1.102. *Спр. 813. Копії постанов Наркомзему УРСР про електрифікацію сільського господарства, 23 квітня 1933 р. – 15 серпня 1937 р., Арк. 24–32.*
- 1.103. *Спр. 821. Матеріали про постачання сільського господарства двигунами, 7 березня – 4 квітня 1936 р., 182 арк.*
Оп. 15
- 1.104. *Спр. 535. Звіти колгоспів Антонінського району про виконання рішень VI з'їзду Ради СРСР та про їх господарський стан, 1934 р., Арк. 27–53.*
- 1.105. *Спр. 537. Звіти колгоспів Барського району про підсумки весняної посівної компанії, виконання рішень РНК СРСР та про їх господарський стан, 1935 р., Арк. 61–94.*
- 1.106. *Спр. 544. Звіти колгоспів Генічеського району про виконання рішень VI з'їзду Ради СРСР та про їх господарський стан, 1934 р., Арк. 76–103.*
- 1.107. *Спр. 544. Звіти колгоспів Коростишівського району про підсумки весняної посівної компанії, виконання рішень РНК СРСР та про їх господарський стан, 1935 р., Арк. 149–185.*
- 1.108. *Спр. 546. Звіти колгоспів Крижопільського району про підсумки весняної посівної компанії, виконання рішень РНК СРСР та про їх*

господарський стан, 1935 р., Арк. 231–267.

- 1.109. *Спр. 702. Показники виконання планів у сільському господарстві на 1933 р., 1933 р., Арк. 1–36.*
- 1.110. *Спр. 734. Постанови та циркуляри Наркомзему УРСР про товарообмін та ціни на зерно і продукти, 14 лютого – 2 грудня 1933 р., Арк. 1–172.*
- 1.111. *Спр. 789. Протоколи засідання Бюро раціоналізації та винахідництва Наркомзему УРСР, 10 січня – 14 квітня 1934 р., Арк. 1–72.*
- 1.112. *Спр. 805. Листування з Українським науково-дослідницьким інститутом колгоспного будівництва про організаційно-господарське зміцнення колгоспів. План будівництва "Соціалістичного сільськогосподарського комбінату" в УСРР, 10 квітня 1935 р., Арк. 1–58.*

Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР, м. Харків, з 1935 р. – м. Київ. 1920–1946 рр.

Оп. 9

- 1.113. *Спр. 337. Матеріали про організацію народної освіти на Україні (положення, постанови, накази, інструкції, протоколи, пояснюючі записки, навчальні програми), 1933–1940 рр., Арк. 1–201.*

Ф. 318. Управління народного господарського обліку при Державній плановій комісії УРСР, м. Харків. 1921–1941 рр.

Оп. 1

- 1.114. *Спр. 175. Річний звіт системи "Допомога" Народного комісаріату земельних справ УРСР, 1934 р., 1–119 арк.*
- 1.115. *Спр. 332. Відомості про результати обліку тварин в УСРР, 1934 р., Арк. 1–32.*
- 1.116. *Спр. 336. Відомості про розвиток тваринництва в УРСР, 1939 р.,*

Арк. 1–96.

- 1.117. *Спр. 348. Відомості* про результати обліку тварин в УРСР, 1937 р., Арк. 1–54.
- 1.118. *Спр. 384. Доповідні записки* про посівні площі, урожай цукрових буряків, картоплі, льону та дані контрольних вимірів по областях України, 1934 р., 83 арк.
- 1.119. *Спр. 423. Результати* перепису земельного фонду по районах УРСР на 1 січня 1936 р., 1936 р., 74 арк.
- 1.120. *Спр. 435. Відомості* про рекордні врожаї зернових та технічних культур та списки стахановців за 1936 р., 1936 р., Арк. 1–51.
- 1.121. *Спр. 438. Статистичні* відомості про урожайність та валовий збір зернових та технічних культур УРСР, 1935–1937 рр., 393 арк.
- 1.122. *Спр. 439. Заключний* звіт про розміри посівних площ у 1937 р., 1937 р., 21 арк.
- 1.123. *Спр. 926. Підсумки* обліку чисельності персоналу в радгоспах та МТС в УРСР на 1 грудня 1937 р., 1938 р., Арк. 14–25.
- 1.124. *Спр. 940. Відомості* про трудові ресурси та фонди зарплати у радгоспах і МТС за 1933–1940 рр., 1940 р., 127 арк.
- 1.125. *Спр. 1026. Таблиці* обліку праці в сільському господарстві за 1933–1939 рр., Арк. 1–174.
- 1.126. *Спр. 1159. Зведені* підсумки річних звітів про кількість ВНЗ та студентів в них, педагогічного персоналу, прийом та випуск учнів технікумів по відомствам за 1932–1940 рр., 1933 р., 92 арк.
- 1.127. *Спр. 1185. Титульні* списки ВНЗ, технікумів, робфаків на 15 вересня 1934 р., 1934 р., 216 арк.
- 1.128. *Спр. 1186. Списки* вищих навчальних закладів та робфаків союзного та республіканського підпорядкування, 1934 р., 205 арк.
- 1.129. *Спр. 1187. Списки* вищих навчальних закладів та робфаків союзного та республіканського підпорядкування, 1935 р., 197 арк.
- 1.130. *Спр. 1226. Списки* вищих навчальних закладів та робфаків союзного та

республіканського підпорядкування, 1936 р., 209 арк.

- 1.131. *Спр. 1271. Списки* вищих навчальних закладів та робфаків союзного та республіканського підпорядкування, 1937 р., 217 арк.
- 1.132. *Спр. 1271. Списки* вищих навчальних закладів та робфаків союзного та республіканського підпорядкування, 1938 р., Арк. 309–426.
- 1.133. *Спр. 1502. Зведений* річний звіт Наркомзему УСРР з основної діяльності, 1937 р., Арк. 1–118.
- 1.134. *Спр. 1514. Розроблені* таблиці річного звіту Наркомзему УРСР з основної діяльності та капітальним вкладенням, 1938 р., Арк. 67–78.
- 1.135. *Спр. 1554. Таблиці* та відомості до довідника "Результати 1938 р. в сільському господарстві УРСР", 1939 рр., Арк. 55–70.
- 1.136. *Спр. 1559. Зведений* річний звіт Наркомзему УРСР з основної діяльності, 1935 р., Арк. 1–176.

Ф. 337. Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УРСР, м. Харків. 1925–1946 рр.

Оп. 1

- 1.137. *Спр. 1161. Титульні* списки інститутів, технікумів та робітничих факультетів, штатний розпис, відомості про склад аспірантів та наявність територій для будівництва гуртожитків тощо станом на 1 січня 1934 р., 956 арк.
- 1.138. *Спр. 1186. Титульні* списки, річні звіти та матеріали навчальних закладів республіканського та загальнорадянського підпорядкування про набір студентів за віком та національністю, склад викладачів та їх рух, 1935–1937 рр., 928 арк.

Оп. 21

- 1.139. *Спр. 1. Результати* перепису тварин на території республіки на 1 січня 1937 р., 1937 р., 76 арк.
- 1.140. *Спр. 5. Результати* перепису тварин на території республіки на 1 січня

1938 р., 1938 р., 57 арк.

Ф. 539. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР, м. Київ. 1918–1957 рр.

Оп. 11

- 1.141. *Спр. 366. Доповідна* записка про підсумки перевірки 311 колгоспів України, яка була проведена бригадою ЦК НК, Наркомземом та сільхозакадемією, 10 січня 1935 р., Арк. 1–20.

Ф. 559. Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр) і її ліквідаційний комітет (об'єднаний фонд). 1927–1939 рр.

Оп. 1

- 1.142. *Спр. 639. Документи* про надання курортних путівок для колгоспників (довідки, відомості, заяви, листування), 1934 р., 148 арк.
- 1.143. *Спр. 1803. Відомості* про організацію пересувних ясел у період прополочної та збиральної кампанії та дитячих садків у колгоспах УРСР, 12 березня – 11 серпня 1935 р., Арк. 1–27.
- 1.144. *Спр. 1803. Документи* про надання курортних путівок для колгоспників (довідки, відомості, заяви, листування), 1935 р., 165 арк.
- 1.145. *Спр. 2496. Документи* про надання курортних путівок для колгоспників (довідки, відомості, заяви, листування), 1936 р., 133 арк.
- 1.146. *Спр. 2497. Документи* про надання курортних путівок для колгоспників (довідки, відомості, заяви, листування), 1937 р., 167 арк.
- 1.147. *Спр. 2667. Документи* про надання курортних путівок для колгоспників (довідки, відомості, заяви, листування), 1938 р., 255 арк.
- 1.148. *Спр. 2669. Документи* про надання курортних путівок для колгоспників (довідки, відомості, заяви, листування), 1939 р., 248 арк.
- 1.149. *Спр. 3015. Документи* про нарахування грошової допомоги із-за

тимчасової непрацездатності та надання матеріальної допомоги сільськогосподарським працівникам та співробітникам Укрколгосцентру (положення, інструкція, відомості, службові записки, списки), 28 січня 1929 р. – 3 вересня 1933 р., Арк. 1–59.

- 1.150. *Спр. 3245. Контрольні числа розвитку тваринництва України в 1933–1939 рр., 1933–1939 рр., 84 арк.*

Ф. 572. Народний комісаріат легкої промисловості УРСР, м. Харків, м. Київ. 1932–1941 рр.

Оп. 1

- 1.151. *Спр. 1231. Документи про проведення сільськогосподарських робіт в підсобних господарствах, колгоспах та радгоспах УСРР (розпорядження, тексти, звіти, акти, відомості, листування), 1933 р., 706 арк.*
- 1.152. *Спр. 1691. Інструкції про оплату праці конюхів, догляд за тваринами, 1935 р., 12 арк.*

Ф. 582. Сектор народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР, мм. Харків, Київ). 1930–1941 рр.

Оп. 4

- 1.153. *Спр. 470. Динаміка урожайності зернових культур по районах УРСР за період 1930–1940 рр., 348 арк.*
- 1.154. *Спр. 471. Матеріали про урожайність зернових культур по районах УРСР у 1936–1939 рр., 1936–1939 рр., 326 арк.*

Ф. 806. Управління уповноваженого Народного комісаріату важкої промисловості СРСР при РНК УРСР (Управління Уповнаркомважпрому СРСР при РНК УРСР), м. Харків, з вересня

1935р. – м. Київ. 1932–1935 рр.

Оп. 1

- 1.155. *Спр. 3. Список вищих сільськогосподарських шкіл УРСР республіканського підпорядкування, що підлягають ліквідації та злиттю, затверджені РНК 1 лютого 1935 р., 1935 р., Арк. 29, 30.*
- 1.156. *Спр. 3. Титульні списки вищих сільськогосподарських шкіл УРСР, затверджені РНК 1 лютого 1937 р. та листування про підготовку кадрів для сільського господарства, 1937 р., Арк. 25–128.*
- 1.157. *Спр. 2691. Листування про потребу у фахівцях сільськогосподарського профілю для трестів та об'єднань, 1933 р., Арк. 1–35.*

Ф. 2623. Народний комісаріат праці УРСР, м. Харків. 1917–1935 рр.

Оп. 1

- 1.158. *Спр. 5385. Повідомлення, плани, положення та листування Науково-технічної ради Наркомзему УСРР. Пояснювальна записка з типовим проектом сільськогосподарських технікумів Наркомзему УСРР, 19 липня 1930 р. – 29 лютого 1933 р., 25 арк.*
- 1.159. *Спр. 7397. Постанови колегії Наркомату праці УСРР про стан організації праці у сільськогосподарських підприємствах та колгоспах, плани вербування робочої сили, 1931–1934 рр., Арк. 1–237.*
- 1.160. *Спр. 7431. Списки та відомості про встановлення персональних окладів для працівників Наркомзему УРСР, 1934 р., 198 арк.*
- 1.161. *Спр. 7496. Документи про поліпшення умов праці в сільському господарстві (протоколи, доповідні записки, акти, листування), березень-жовтень 1936 р., 770 арк.*
- 1.162. *Спр. 7498. Заявки та листування з облвідділами праці про асигнування коштів на охорону праці в сільському господарстві України, 1936 р., Арк. 54–98.*

Ф. 4402. Особистий фонд В.Я. Чубаря. 1923–1934 рр.

Оп. 1

- 1.163. *Спр. 218. Доповідь* В.Я. Чубаря "Завдання колгоспного і радгоспного будівництва на XII з'їзді КП(б)У", 18–22 листопада 1933 р., Арк. 9–81.
- 1.164. *Спр. 220. Ілюстративні матеріали* до доповіді В. Я. Чубаря "Про колгоспне будівництво на Україні" на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У, 18–22 листопада 1933 р., 67 арк.
- 1.165. *Спр. 222. Цифрові статистичні матеріали* до доповіді В.Я. Чубаря про стан сільського господарства на Україні на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У, 18–22 листопада 1933 р., 107 арк.
- 1.166. *Спр. 224. Ілюстративні матеріали* до доповіді В. Я. Чубаря "Про збільшення площі і підвищення врожайності сільськогосподарських культур на Україні" на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У, 18–22 листопада 1934 р., 18 арк.
- 1.167. *Спр. 230. Матеріали* до доповіді В. Я. Чубаря "Про роботу МТС та забезпечення колгоспів України сільськогосподарською технікою", 1936 р., 88 арк.
- 1.168. *Спр. 247. Матеріали* до доповіді В.Я. Чубаря "Організація праці в колгоспному виробництві" на XII з'їзді КП (б) У, 1934 р., 57 арк.

Ф. 4860. Народний комісаріат зернових та тваринницьких колгоспів УРСР, м. Київ. 1936–1946 рр.

Оп. 1

- 1.169. *Спр. 4822. Матеріали* про оплату праці у радгоспах (накази, інструкції, норми, таблиці), 1934 р., 183 арк.
- 1.170. *Спр. 4823. Матеріали* про оплату праці у радгоспах (накази, інструкції, норми, таблиці), 1935 р., 216 арк.

- 1.171. *Спр. 4824. Матеріали* про матеріальне становище, побутові умови працівників радгоспів та оплату їх праці, 1935 р., Арк. 1–305.
- 1.172. *Спр. 4825. Матеріали* про оплату праці працівників МТС та радгоспів (накази, інструкції, норми, таблиці), 1938 р., Арк. 1–269.
- 1.173. *Спр. 4826. Матеріали* про оплату праці у радгоспах (накази, інструкції, норми, таблиці), 1939 р., Арк. 1–218.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України у м. Київ**

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр.

Оп. 16

- 1.174. *Спр. 14. Особлива* папка рішень Політбюро ЦК КП(б)У, 1937 р., Арк. 38.

Оп. 20

Ч. III

- 1.175. *Спр. 6199. Звіт* ЦК КП(б)У за період від XI до XII з'їзду КП(б)У, 1933 р., 292 арк.
- 1.176. *Спр. 6203. Листи* Г.І. Петровського в ЦК КП(б)У з питань підготовки зльоту представників передових районів та сільрад, які виконали план посіву, результатах його поїздок по районах республіки, стану МТС та іншим питанням, 10 лютого – 7 травня 1933 р., 32 арк.
- 1.177. *Спр. 6207. Доповідні* записки, листи ЦК ЛКСМУ в ЦК КП(б)У про роботу комсомольських організацій у промисловості сільському господарстві та на транспорті, участі комсомолу у масових заходах. Проект тексту урочистих зобов'язань перед партією та урядом,

прийнятих Всеукраїнським зльотом ударників-комсомольців, робочої та колгоспної молоді, 16 січня – 31 грудня 1935 р., 71 арк.

- 1.178. *Спр. 6212. Довідки, листи культпропвідділу ЦК КП(б)У, списки, довідки профгруп сільських та промислових районів України, 7 січня – 4 травня 1934 р., 60 арк.*
- 1.179. *Спр. 6221. Довідка оргінстра ЦК КП(б)У, уповноважених ЦК КП(б)У про стан роботи науково-дослідних інститутів ВУАМЛІН у зв'язку з листом Й. Сталіна в журнал "Пролетарська революція". Доповідні записки, довідки, листування про роботу Інституту Червоної Професури (ІЧП), Всеукраїнської Асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), Інституту журналістики, Всеукраїнської вищої сільськогосподарської школи ім. Артема. Списки аспірантів-комуністів науково-дослідних інститутів, рекомендованих на роботу в сільське господарство, 19 січня – 17 грудня 1933 р., 103 арк.*
- 1.180. *Спр. 6223. Проекти постанов ЦК КП(б)У, доповідні листи партійних органів, Наркомату освіти УРСР про роботу сільських шкіл, 4 лютого – 28 грудня 1935 р., 152 арк.*
- 1.181. *Спр. 6246. Листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), телеграми, довідки, доповідні записки обкомів партії, керівників підприємств про роботу заводів сільськогосподарського машинобудування та перспективу розвитку сільськогосподарської техніки, 5 січня 1933 р. – 20 жовтня 1939 р., 88 арк.*
- 1.182. *Спр. 6247. Довідки, телеграми, листи партійних, радянських та господарських органів з питань радгоспного будівництва в республіці, 5 січня – 14 грудня 1934 р., 52 арк.*
- 1.183. *Спр. 6261. Доповідна записка Донецької обласної контрольної комісії в ЦК КП(б)У про необхідність електрифікації приміських господарств, колгоспів, радгоспів Донецької області, 2 січня 1933 р. – 19 грудня 1934 р., Арк. 98–111.*
- 1.184. *Спр. 6263. Циркулярні листи ЦК КП(б)У, телеграми, доповідні*

записки, відомості, довідки партійних та державних органів з питань загальнодержавного обов'язкового страхування сільськогосподарських працівників, 1 січня 1929 р. – 26 грудня 1934 р., 115 арк.

- 1.185. *Спр. 6264. Лист ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) на ім'я Й. Сталіна про роботу, яка здійснюється з метою укріплення колгоспів. Циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, відомості, довідки партійних, радянських органів з питань колгоспного будівництва та якості сільськогосподарських робіт, 1 січня – 23 грудня 1938 р., 142 арк.*
- 1.186. *Спр. 6265. Стенографічний звіт Першого Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників в Москві, матеріали обговорення та популяризації його рішень в господарствах. Лист та телеграми сільськогосподарських колективів про соціалістичні змагання з іншими колективами, районами, областями та республіками, 15 лютого – 15 грудня 1934 р., 252 арк.*
- 1.187. *Спр. 6266. Циркулярні листи ЦК КП(б)У обкомам партії про проведення у Москві Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників, представництві делегатів від областей України, популяризації його роботи та обговоренні рішень. Листи, телеграми сільськогосподарських колективів про соціалістичне змагання з колективами інших республік, 1 січня – 30 грудня 1935 р., 42 арк.*
- 1.188. *Спр. 6267. Постанова ЦК ВКП(б), матеріали ЦК КП(б)У, довідки інформпосівгрупи ЦК КП(б)У, листи уповноважених, постанови Наркомзему УСРР про організацію праці в колгоспах та радгоспах, впорядкування звітності в сільському господарстві, зміцнення трудової дисципліни. Листи колгоспників на ім'я Й.Сталіна про розподіл прибутків та оплату праці у колгоспах, 22 січня – 21 грудня 1933 р., 129 арк.*
- 1.189. *Спр. 6268. Постанови ЦК ВКП(б), РНК СРСР, циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, листування з партійними, радянськими та фінансово-господарськими органами, Наркомземом*

СРСР з питань розподілу прибутків у колгоспах та оплати праці колгоспників, 2 лютого – 18 грудня 1937 р., 152 арк.

- 1.190. *Спр. 6269. Записки ЦК КП(б)У в обкоми КП(б)У, довідки Оргінстра ЦК КП(б)У, доповідні записки, листи партійних, радянських, господарських організацій, політвідділів МТС, протоколи загальних зборів комуністів, 15 жовтня 1933 р. – 10 грудня 1936 р., 444 арк.*
- 1.191. *Спр. 6270. Циркулярні листи ЦК КП(б)У обкомам партії, доповідні записки, довідки, переписка партійних органів, РНК УСРР, Наркомзему УСРР з питань політичного та організаційно-господарського зміцнення колгоспів України та необхідності підготовки колгоспних кадрів, 3 січня – 16 грудня 1933 р., 141 арк.*
- 1.192. *Спр. 6271. Доповідні записки Оргінстра ЦК КП(б)У на ім'я секретарів ЦК, циркулярні листи обкомам КП(б)У про колгоспні партійні осередки, їх структуру, надання допомоги в роботі. Доповідні записки, довідки про підготовку та перепідготовку партійних кадрів в сільських організаціях МТС, досвіді роботи сільських рад, 2 січня – 5 грудня 1933 р., 74 арк.*
- 1.193. *Спр. 6272. Стенограма наради в ЦК КП(б)У з питань складання фінансово-виробничих планів в колгоспах, 10 січня 1936 р., 46 арк.*
- 1.194. *Спр. 6273. Доповідні записки, листи, довідки Наркомзему УСРР, обкомів КП(б)У в ЦК КП(б)У з питань землевпорядних робіт в областях республіки та масовому виїзді селян із сіл в міста республіки та за її межі, 24 січня – 29 грудня 1933 р., 60 арк.*
- 1.195. *Спр. 6274. Доповідні записки, довідки, спецповідомлення, відомості Оргінстра ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, ДПУ УСРР, радянських органів в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У про продовольчі ускладнення, голод на Україні, масові захворювання та смертність на підставі виснаження, 14 січня – 14 березня 1933 р., 201 арк.*
- 1.196. *Спр. 6275. Листи на ім'я Й. Сталіна, доповідні записки, довідки, спецповідомлення, відомості Оргінстра ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У,*

ДПУ УСРР, радянських органів в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У про продовольчі ускладнення, голод на Україні, масові захворювання та смертність на підставі виснаження, 15 березня – 31 травня 1933 р., 230 арк.

- 1.197. *Спр. 6276. Доповідні* записки, довідки, спецповідомлення, відомості Оргінстра ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, ДПУ УСРР, радянських органів в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У про продовольчі ускладнення, голод на Україні, масові захворювання та смертність на фоні виснаження, 3 лютого – 29 грудня 1933 р., 114 арк.
- 1.198. *Спр. 6277. Доповідні* записки, довідки, відомості, постанови партійних, радянських, адміністративних органів Дніпропетровської області в ЦК КП(б)У про тяжке продовольче становище та голод в області, 8 січня – 27 червня 1933 р., 270 арк.
- 1.199. *Спр. 6278. Листування* з ЦК ВКП(б), інформаційні листи Оргінстра ЦК КП(б)У, довідки, виписки з протоколів засідань бюро обкомів КП(б)У, Наркомзему УСРР, Наркомздраву УСРР про продовольчі ускладнення та надання допомоги колгоспам та найбільш нужденним колгоспникам, 15 березня – 31 грудня 1935 р., 91 арк.
- 1.200. *Спр. 6279. Текст* виступу секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича на обласному зльоті бригадирів передових колгоспів Дніпропетровщини, 15 квітня 1937 р., 51 арк.
- 1.201. *Спр. 6280. Листування* з партійними, радянськими, господарськими організаціями та установами з поточних питань сільського господарства, 2 січня – 31 липня 1933 р., 271 арк.
- 1.202. *Спр. 6281. Телеграми,* листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), доповідні записки, довідки, відомості обкомів КП(б)У, Наркомату радгоспів УСРР, профспілкових організацій про та поліпшення умов праці, 1 січня – 18 листопада 1933 р., 32–191 арк.
- 1.203. *Спр. 6282. Телеграми,* листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), доповідні записки, довідки, відомості обкомів КП(б)У, Наркомату радгоспів

УСРР, профспілкових органів, листування про створення та розвиток системи радгоспів в республіці, реорганізації зернорадгоспів, їх фінансуванні, принципах нормування праці. Доповідні записки, довідки про результати перевірки стану справ в радгоспах, їх кадрах та організації політмасової роботи. Телеграма за підписом Й.І.Сталіна, В.М.Молотова в ЦК КП(б)У про факти приховування та зменшення показників урожайності у радгоспах республіки, нормах постачання радгоспних працівників, 2 січня – 30 липня 1935 р., 171 арк.

- 1.204. *Спр. 6283. Телеграми, листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), доповідні записки, довідки, відомості обкомів партії, Наркомату радгоспів УСРР, профспілкових органів про принципи нормування праці, розподіл прибутків та результати перевірки стану партмасової роботи і дотримання дисципліни у колгоспах, 8 серпня 1933 р. – 22 грудня 1934 р., 149 арк.*
- 1.205. *Спр. 6284. Листування з партійними, радянськими, господарськими органами з поточних питань сільського господарства, 2 серпня – 30 грудня 1937 р., 196 арк.*
- 1.206. *Спр. 6285. Телеграма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), на ім'я Й.В.Сталіна, циркулярні листи, доповідні записки, довідки, відомості партійних, радянських органів, ЦКК ВКП(б)У, Наркомзему УСРР, Укртрактороцентра про організацію МТС, обстеження їх роботи, стан кадрів, наявність техніки та інші питання організації їх роботи. Телеграма за підписом Й.В.Сталіна, В.М.Молотова в ЦК КП(б)У про призначення уповноважених Наркомзему СРСР в МТС, 16 січня – 30 липня 1933 р., 208 арк.*
- 1.207. *Спр. 6286. Постанови та циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, інформації партійних, радянських органів, Наркомзему УСРР, Укртрактороцентру про стан та роботу МТС, організацію нових МТС, наявність в їх парках техніки. Доповідні записки, довідки обкомів КП(б)У в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У з питань*

підготовки кадрів для МТС (комбайнерів, шоферів, мотористів та ін.), 2 серпня – 26 грудня 1933 р., 206 арк.

- 1.208. *Спр. 6287. Доповідні записки, листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б); циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, відомості оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів КП(б)У, радянських органів, листування с РНК УСРР, Наркомземом УСРР з питань створення політвідділів МТС та радгоспів, укомплектуванні їх кадрами, формах взаємозв'язку з райкомами партії, проведення Всеукраїнського зльоту трактористів. Протоколи засідання комісії Політбюро ЦК КП(б)У з питань підбору керівних працівників для політвідділів МТС і радгоспів, 15 січня – 23 грудня 1933 р., 212 арк.*
- 1.209. *Спр. 6288. Доповідні записки, довідки, закриті листи, листування Політсектора Наркомзему УСРР і політсекторів обласних земельних управлінь з питань колгоспного будівництва, роботі сільських парторганізацій, участі політвідділів МТС в організації та проведенні сільськогосподарських робіт. Протокол наради в ЦК КП(б)У начальників політсекторів, 4 січня – 29 жовтня 1933 р., 145 арк.*
- 1.210. *Спр. 6289. Спецповідомлення Політсектору Наркомзему УСРР та політвідділів МТС в ЦК КП(б)У про роботу МТС, стан їх тракторного парку, проведення весняних і осінніх польових робіт в колгоспах, 24 березня 1933 р. – 22 червня 1934 р., 57 арк.*
- 1.211. *Спр. 6291. Стенограми засідань комісії ЦК КП(б)У з питань оплати праці комбайнерів, трактористів та машиністів, 1 квітня – 16 вересня 1935 р., 43 арк.*
- 1.212. *Спр. 6292. Листи ЦК ВКП(б) в ЦК КП(б)У, доповідні записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), циркулярні листи ЦК КП(б)У, довідки, інформації відділів ЦК КП(б)У, партійних органів, політсекторів облземуправління з питань оплати праці колгоспників та працівників МТС під час збирання врожаю, нарахування натуроплати МТС за проведену ними роботу в колгоспах, 21 квітня – 23 грудня 1934 р.,*

157 арк.

- 1.213. *Спр. 6293. Постанови РНК УРСР, доповідні записки, листи, телеграми партійних і радянських органів, листування з Наркомземом УРСР про створення, капітальне будівництво та фінансове забезпечення МТС, 3 січня 1933 р. – 3 грудня 1938 р., 64 арк.*
- 1.214. *Спр. 6296. Протоколи нарад в ЦК КП(б)У з питань діяльності МТС, 27 січня 1933 р. – 3 лютого 1936 р., 71 арк.*
- 1.215. *Спр. 6298. Телеграми за підписами Й. Сталіна та В. Молотова в ЦК КП(б)У, листування з ЦК ВКП(б), доповідні записки, листи, телеграми, довідки партійних і радянських органів, Наркомзему УРСР, листування з промисловими підприємствами з питань виробництва, розподілу та ремонту тракторів, забезпечення МТС сільськогосподарською технікою, автотранспортом, запчастинами, 1 січня – 28 лютого 1936 р., 259 арк.*
- 1.216. *Спр. 6300. Листування з ЦК ВКП(б), доповідні записки, телеграми, довідки партійних, радянських органів, Наркомзему УРСР з питань виробництва, розподілу, ремонту тракторів, постачання МТС сільськогосподарською технікою, автотранспортом, запчастинами, 1 квітня 1933 р.– 30 серпня 1934 р., 261 арк.*
- 1.217. *Спр. 6301. Листування з ЦК ВКП(б), доповідні записки, листи, телеграми, довідки партійних, радянських органів, Наркомзему УРСР, листування з промисловими підприємствами з питань виробництва, розподілу та постачання МТС, колгоспів і радгоспів сільськогосподарською технікою, автотранспортом та запчастинами, 2 квітня – 31 грудня 1935 р., 221 арк.*
- 1.218. *Спр. 6318. Інформаційні зведення інформгрупи та інформпосівгрупи Наркомзему УРСР, зведені дані, повідомлення в ЦК КП(б)У про хід посівних робіт, 1 квітня – 10 червня 1933 р., 73 арк.*
- 1.219. *Спр. 6327. Постанови та циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, відомості, телеграми уповноважених ЦК КП(б)У,*

обкомів КП(б)У, держкомісії з урожаю, облвиконкомів, органів юстиції з питань визначення урожайності та фактах заниження даних урожаю, 16 липня 1932 – 3 листопада 1933 р., 134 арк.

- 1.220. *Спр. 6336. Постанови, директивні і циркулярні листи ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ЦК КП(б)У з питань хлібопоставок державі, 2 січня – 26 грудня 1933 р., 218 арк.*
- 1.221. *Спр. 6360. Статистичні відомості та матеріали про посіви та збір урожаю цукрових буряків, 1936 р., 40 арк.*
- 1.222. *Спр. 6369. Статистичний матеріал Управління народногосподарського обліку УРСР "Підсумки обліку худоби 1933", надіслані в ЦК КП(б)У для службового користування, 8 січня 1933 р., 63 арк.*
- 1.223. *Спр. 6377. Доповідні записки, довідки, відомості, телеграми партійних, радянських, профспілкових органів та закладів, листування з ЦК ВКП(б) з питань продовольчого забезпечення робітників промислових підприємств, залізничного транспорту, колгоспників та мешканців сільської місцевості, організацій громадського харчування, 3 січня 1932 – 26 квітня 1933 р., 206 арк.*
- 1.224. *Спр. 6379. Доповідні записки, довідки, інформаційні зведення, телеграми партійних, радянських, профспілкових органів і установ, листування з ЦК ВКП(б) з питань продовольчого постачання робітників промислових підприємств, залізничного транспорту, колгоспників і жителів сільської місцевості, організації громадського харчування. Лист секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора на ім'я Й.В. Сталіна з проханням не зменшувати для України норму постачання продовольством, 2 жовтня – 28 грудня 1933 р., 123 арк.*
- 1.225. *Спр. 6390. Відомості, доповідні записки, повідомлення Наркомату юстиції УСРР, листування з обкомами КП(б)У, адміністративними органами про роботу судових органів та прокуратури, міліції, фактах порушення радянської законності, аналіз репресивних заходів,*

застосованих до саботажників хлібоздачі, направлення на роботу у політвідділи МТС працівників облпрокуратури. Інструкція за підписом Й. Сталіна, В. Молотова про роботу органів суду та прокуратури, впорядкування здійснення арештів та припинення масового виселення селян, 3 січня 1931 – 11 грудня 1933 р., Арк. 72–135.

- 1.226. *Спр. 6392. Постанови, циркулярні листи, телеграми ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, постанови обкомів КП(б)У, спецзведення Всесоюзного переселенського комітету при РНК СРСР, листування радянських, військових закладів, ДПУ УСРР про організацію та здійснення переселення населення в райони, які потребують робочої сили. Статистичні дані про кількість переселенців, розміщених в інших республіках, 2 січня – 31 грудня 1934 р., 224 арк.*
- 1.227. *Спр. 6393. Звіт уповноваженого ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з переселення частини населення із Західної області в Дніпропетровську, грудень 1933 р., 81 арк.*
- 1.228. *Спр. 6394. Статистичні дані про кількість переселенців з інших республік, розміщених на території УРСР, 3 січня 1933 р. – 4 грудня 1934 р., 94 арк.*
- 1.229. *Спр. 6553. Спецповідомлення Наркомату юстиції УРСР на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора про боротьбу органів юстиції за хліб (судові процеси у зв'язку з розбазарюванням і не задачею хліба державі), 1 січня – 19 лютого 1933 р., 303 арк.*

Ч. IV

- 1.230. *Спр. 6200. Доповідні записки голови РНК УРСР Д.С. Коротченка та Наркома освіти УРСР Г.С. Хоменка, довідки інструкторів оргінстра ЦК КП(б)У про результати поїздок в області та стан справ на місцях. Інформаційний лист оргпартгрупи ЦК КП(б)У про стан партійно-масової роботи в УРСР. Списки керівників та членів сільських профгруп, 12 лютого – 5 вересня 1939 р., 75 арк.*

- 1.231. *Спр. 6229. Доповідні* записки, довідки, відомості культпропвідділу ЦК КП(б)У, обкомів и місткомів КП(б)У, Наркомпросу УРСР про будівництво клубних установ, театрів, цирків, будинків культури, демонстрації кінокартин. Протоколи засідань комісії з питань роботи Укрфільму, будівництва сільських кінотеатрів, 9 березня 1939 р. – 21 грудня 1940 р., 91 арк.
- 1.232. *Спр. 6302. Відомості,* таблиці, зведення про стан та хід ремонту тракторів, виготовлення запчастин, 10 січня 1934 р.– 26 вересня 1936 р., 129 арк.
- 1.233. *Спр. 6418. Доповідні* записки, довідки, відомості ЦК ВЛКСМУ в ЦК КП(б)У з питань підбору кадрів, роботи комсомолу серед молоді, її участі у весняній сівбі та іншим питанням роботи комсомолу, 3 січня 1933 – 16 березня 1934 р., 86 арк.
- 1.234. *Спр. 6447. Доповідь* віце-президента Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН) в ЦК КП(б)У про основні питання програми робіт Академії. Доповідні записки ВУАСГН в ЦК КП(б)У з агротехнічних питань, 19 серпня – 20 грудня 1934 р., 101 арк.
- 1.235. *Спр. 6449. Оглядовий* матеріал про районування сільськогосподарських культур, підготовлений Всеукраїнською академією сільськогосподарських наук і колективом фахівців Укрдержсортмережі, 8 березня 1934 р., 141 арк.
- 1.236. *Спр. 6450. Доповідні* записки, довідки, лист культурно-пропагандного відділу ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У про набір слухачів до Комуністичного сільхозуніверситету ім. Артема, листування про стан справ в обласних комсільхозшколах, 1 січня – 25 грудня 1933 р., 73 арк.
- 1.237. *Спр. 6451. Циркулярні* листи ЦК КП(б)У обкомам партії, доповідні записки, довідки, листування відділу культури та пропаганди ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, радянських, профспілкових органів і

установ про роботу вищих та середніх навчальних закладів, наборі передових колгоспників у рахунок 10-ти і 6-ти тисяч в сільськогосподарські вищі навчальні заклади, 27 січня – 6 вересня 1934 р., 241 арк.

- 1.238. *Спр. 6458. Листи* культпропвідділу ЦК ВКП(б), доповідні записки, відомості, витяги з протоколів засідань партійних, радянських органів, Наркомпросу УРСР про будівництво кінотеатрів, будинків культури, клубів, а також обговорення проблем культурно-масової роботи на селі, роботи радіо, телеграфу, телефонізації колгоспів, 7 січня 1934 р. – 27 грудня 1940 р., 215 арк.
- 1.239. *Спр. 6485. Доповідні записки* ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), на ім'я Й.В. Сталіна, інформації, листи обкомів КП(б)У до ЦК КП(б)У про заходи щодо подальшого зміцнення колгоспів, зростанні колективізації, відстаючі колгоспи і заходи щодо подолання відставань, 1 квітня – 19 грудня 1934 р., 205 арк.
- 1.240. *Спр. 6486. Доповідні записки* уповноважених ЦК КП(б)У, Наркомзему УРСР про поїздки в колгоспи та результатах їх обстеження, 26 лютого 1933 р. – 15 червня 1939 р., 99 арк.
- 1.241. *Спр. 6487. Статистичні дані* про результати сільськогосподарського 1936 р. в УСРР за всіма галузями. Список передових колгоспів УСРР з основними показниками їх роботи в 1935–1936 рр, 1936 р., 99 арк.
- 1.242. *Спр. 6489. Листи, телеграми* ЦК КП(б)У обкомам партії, доповідні записки, довідки, відомості сільгоспвідділу ЦК КП(б)У, партійних органів, Наркомзему УСРР про стан одноосібних господарств, 11 січня – 24 листопада 1935 р., 90 арк.
- 1.243. *Спр. 6490. Тексти* виступів секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича на обласному зльоті ударниць-колгоспниць та на зльоті передових колгоспників Царічанської МТС, 4 березня – 9 листопада 1934 р., 58 арк.
- 1.244. *Спр. 6491. Телеграма* Наркомзему СРСР, доповідні записки, листи

РНК УРСР, обкомів КП(б)У з питань реорганізації апарата Наркомзему и Наркомрадгоспів, їх системи на місцях, лист віце-президента ВУАСГН в ЦК КП(б)У у зв'язку с реорганізацією науково-дослідницьких установ у сільському господарстві. Доповідні записки, листи Наркомзему УРСР, ВУАМЛІН, Центральної ради товариства винахідників України в ЦК КП(б)У про раціоналізаторські пропозиції та винаходи в системі Наркомзему, електрифікації та механізації сільського господарства, проведення агротехнічної конференції, 16 січня 1936 р. – 11 червня 1938 р., 43 арк.

- 1.245. *Спр. 6492. Листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), доповідні записки, довідки, інформація, заяви партійних, радянських, сільськогосподарських органів з питань підготовки колгоспних кадрів, покращення матеріального становища, трактористів, машиністів, комбайнерів, агрономів та зоотехніків, 17 лютого – 20 грудня 1935 р., 64 арк.*
- 1.246. *Спр. 6493. Довідки сільгоспвідділу ЦК КП(б)У, обкомів партії, радянських та господарських органів, постанова Наркомзему УРСР про організацію хат-лабораторій, перших підсумках їх роботи та необхідності подальшого розвитку, 20 лютого – 28 жовтня 1934 р., 175 арк.*
- 1.247. *Спр. 6499. Листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постанови і циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, відомості, статистичні дані, переписка обкомів КП(б)У, Наркомзему УСРР, облвиконкомів та інших органів з питань роботи МТС, їх розукрупнення та створення нових, наявності в них техніки, про оплату праці трактористів, 1 січня 1933р. – 31 грудня 1934 р., 148 арк.*
- 1.248. *Спр. 6502. Довідки ЦК КП(б)У та листування про проведення політвідділами МТС партійної та політмасової роботи в колгоспах, 20 листопада 1934 р., 38 арк.*
- 1.249. *Спр. 6520. Статистичні дані та відомості про збір врожаю та стан*

врожайності в колгоспах і радгоспах республіки, 15 липня – 16 жовтня 1937 р., 147 арк.

- 1.250. *Спр. 6550. Спільна довідка ЦК КП(б)У та РНК УСРР і матеріали до неї в ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про стан та перспективи радгоспного будівництва на Україні, червень 1934 р., 86 арк.*
- 1.251. *Спр. 6571. Листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(У), на ім'я Й. Сталіна, доповідні записки, довідки, постанови бюро обкомів КП(б)У, спецзведення ДПУ, листування з партійними, радянськими, адміністративними органами з питань продовольчих ускладнень, голод в окремих областях та районах України, надання допомоги. Постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У про посилення допомоги селу з боку міських установ, 1 січня – 27 грудня 1934 р., 206 арк.*
- 1.252. *Спр. 6573. Телеграми за підписом Й. Сталіна, листи ЦК КП(б)У обкомам партії, доповідні записки, довідки, листування партійних, радянських та господарських органів з питань вільної торгівлі хлібом та продуктами після скасування карткової системи, 29 грудня 1934 р. – 27 січня 1937 р., 67 арк.*
- 1.253. *Спр. 6581. Спецзведення ГПУ УСРР в ЦК КП(б)У про активізацію антирадянських елементів на селі, підривну діяльніс класового ворога в системі колгоспного тваринництва, 13 лютого – 8 квітня 1934 р., 40 арк.*
- 1.254. *Спр. 6583. Оперативні дані та зведені відомості Всесоюзного переселенського комітету РНК СРСР та уповноваженого ВКП(б) з питань переселення на Україну мешканців з інших регіонів держави, 11 січня 1933 р. – 26 лютого 1934 р., 202 арк.*
- 1.255. *Спр. 6584. Телеграми ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), РНК СРСР, циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, спецповідомлення, відомості відділів ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, наркоматів, радянських органів і закладів, листування з Всесоюзним переселенським комітетом РНК*

СРСР з питань переселення на Україну колгоспників та одноосібників з інших регіонів і областей держави, 2 січня 1933 р. – 21 квітня 1934 р., 129 арк.

- 1.256. *Спр. 6585. Телеграми* ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), РНК СРСР, циркулярні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, спецповідомлення, вдомоті відділів ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, наркоматів, радянських органів і установ, переписка зі Всесоюзним переселенським комітетом при РНК СРСР з питань переселення на Україну колгоспників та одноосібників з інших регіонів і областей країни, 22 квітня – 31 грудня 1934 р., 148 арк.
- 1.257. *Спр. 6688. Матеріали* пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з питань сільського господарства, квітень-червень 1937 р., 58 арк.
- 1.258. *Спр. 6694. Проект* постанови ЦК ВКП(б), доповідні записки, довідки обкомів партії, Наркомфіна, Наркомзему УРСР, НКВС УРСР про стан одноосібних господарств, їх оподаткування, ліквідації хуторів, перейменування населених пунктів, 11 березня 1935 р. – 19 грудня 1938 р., 34 арк.
- 1.259. *Спр. 6757. Доповідні* записки та листи про підготовку до перепису населення, 17 березня – 29 грудня 1937 р., 12 арк.
- 1.260. *Спр. 6826. Проекти* постанов ЦК ЛКСМУ, довідки та інші матеріали з питань підготовки та проведення IX з'їзду комсомолу України та грудневого 1936 р. пленуму ЦК ЛКСМУ, присвяченого роботі з молодими стахановцями сільського господарства, 13 лютого – 15 грудня 1936 р., 50 арк.
- 1.261. *Спр. 6845. Доповідні* записки відділу друку та видавництвам від секретарів ЦК КП(б)У про розвиток стахановського руху, 19 березня – 29 серпня 1937 р., 54 арк.
- 1.262. *Спр. 6869. Доповідні* записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про номенклатуру спеціальностей і стабільну мережу вищих навчальних закладів СРСР", 7 липня 1936 р., 16 арк.

- 1.263. *Спр. 6916. Постанови ЦК КП(б)У та РНК УССР, телеграма Наркомзему СРСР, листи і телеграми ЦК КП(б)У обкомам партії та облвиконкомам, довідки відділів ЦК КП(б)У, ЦК ВЛКСМУ, Наркомзему УССР про організацію підготовки та підвищення кваліфікації сільськогосподарських кадрів, 6 січня – 31 грудня 1936 р., 97 арк.*
- 1.264. *Спр. 6943. Телеграми в ЦК КП(б)У про стахановський рух в сільському господарстві, 15 січня 1935 р. – 31 грудня 1936 р., 10 арк.*
- 1.265. *Спр. 7163. Доповідні записки, статистичні дані Управління народногосподарського обліку УРСР в ЦК КП(б)У про попередні результати перепису населення України. Листи ЦК КП(б)У обкомам партії про проведення перевірки правильності перепису населення, 5 січня – 28 листопада 1937 р., 120 арк.*
- 1.266. *Спр. 7249. Тематичний план павільйону УРСР на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в м. Москві, розробленої ЦВК України, 26 травня 1938 р., 32 арк.*
- 1.267. *Спр. 7303. Стенограма наради стахановців сільського господарства Київської області, 19–20 січня 1935 р., 223 арк.*

Оп. 21

- 1.268. *Спр. 6223. Інформаційний лист відділу культури Держплану СРСР про стан шкільної освіти в УРСР, відправлений на засідання політбюро ЦК КП(б)У, 22 грудня 1940 р., 7 арк.*

Оп. 23

- 1.269. *Спр. 6463. Доповідні листи, телеграми сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У, Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, партійних, радянських органів з питань роботи сільськогосподарських наукових установ, науково-дослідних сільськогосподарських закладів, наукових дослідженнях та винаходах в галузі сільського господарства,*

1 січня – 4 грудня 1938 р., 174 арк.

**Галузевий державний архів
Служби безпеки України**

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

Оп. 1

1.270. *Спр. 751164-фп. Щоденник* О.М. Радченко, Т. 1, Арк. 1–60.

Оп. 12

1.271. *Спр. 75214. Архівно-кримінальна справа* О.Т. Мірошниченка та інших жителів с. Федунка Диканського району Харківської області, 7 травня 1932 р., Арк. 14–25 арк.

Оп. 18

1.272. *Спр. 75208. Лист* колгоспника М. Рєви до Й. Сталіна про масовий голод 1933 р., 1 травня 1940 р., Арк. 122.

Ф. 9. Нормативно-розподільчі документи ЧК–КДБ

Оп. 22

1.273. *Спр. 88. Директива* ПП ОДПУ в Криму про заходи із протидії вивезенню хліба за межі Криму від 26 лютого 1932 р., Арк. 75.

Оп. 26

1.274. *Спр. 666. Оперативний наказ* по ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р. № 2 "Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР", Арк. 56–63.

1.275. *Спр. 672. Телеграма* секретаря ЦК ВКП(б) Й.В. Сталіна секретарям

обкомів, крайкомів ЦК нацкомпартій "Про ознайомлення прокурорських працівників зі змістом шифротелеграми від 10 січня 1939 р.", Арк. 184.

Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР

Оп. 25

- 1.276. *Спр. 2. Звіт ДПУ УСРР про хід репресивної операції на селі у листопаді 1932 р. – січні 1933 р.*, Арк. 14–55.
- 1.277. *Спр. 3. Витяг із протоколу засідання політбюро ЦК ВКП(б) про затвердження інструкції Верховного суду СРСР, прокурора Верховного суду СРСР і ОДПУ про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення суспільної (соціалістичної) власності" від 7 серпня 1932 р.*, Арк. 1.
- 1.278. *Спр. 3. Доповідна записка про заходи з проведення операції проти "куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів" від 22 листопада 1932 р.*, Арк. 69–100.
- 1.279. *Спр. 3. Зведення ДПУ УСРР про настрої і протидію партійців та комсомольців під час хлібозаготівель від 20 листопада 1932 р.*, Арк. 4–68.
- 1.280. *Спр. 3. Інструкція Верховного суду СРСР, прокурора Верховного суду СРСР і ОДПУ про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення суспільної (соціалістичної) власності" від 7 серпня 1932 р.*, Арк. 2.
- 1.281. *Спр. 3. Лист голови ДПУ УСРР С. Реденса секретарю КЦ КПБ(У) С. Косіору про ставлення партійців і комсомольців до хлібозаготівлі від 2 листопада 1932 р.*, Арк. 3.
- 1.282. *Спр. 3. Оперативний бюлетень ДПУ УСРР про справи, пов'язані з*

викриттям антиколгоспних групувань та протидію хлібозаготівлям від 8 грудня 1932 р., Арк. 110–151.

Оп. 27

- 1.283. *Спр. 2. Довідки* про настрої військовослужбовців в армії, 1933 р., 302 арк.
- 1.284. *Спр. 3. Довідки* про настрої селян на селі і військовослужбовців в армії, 1934 р., 102 арк.
- 1.285. *Спр. 13. Доповідні записки* про хід хлібозаготівель, 1934 р., 90 арк.

Оп. 28

- 1.286. *Спр. 5. Оперативний бюлетень* ДПУ УСРР про боротьбу з сільською "контрреволюцією" від 5 грудня 1932 р., Арк. 43–106.
- 1.287. *Спр. 5. Доповідні записки* про розкриття органами НКВС УРСР контрреволюційних організацій в сільському господарстві України (1930, 1932, 1933, 1934, 1935 рр.), 1935 р., 151 арк.
- 1.288. *Спр. 18. Довідки* про політичні настрої в селах УРСР, 1935 р., 145 арк.
- 1.289. *Спр. 30. Директива* начальника Секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Б. Козельського "Про розгортання боротьби з активними контрреволюційними елементами в промисловості, які заважають поширенню стахановського руху на виробництві", 1935 р., Арк. 81–82.
- 1.290. *Спр. 30. Доповідна записка* наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького в ЦК КП(б)У про численні факти протидії стахановському руху на Донбасі від 7 грудня 1935 р., Арк. 97–109.

Оп. 29

- 1.291. *Спр. 3. Спецповідомлення* про настрої населення, 1933 р., 95 арк.
- 1.292. *Спр. 4. Спецповідомлення* про настрої населення, 1936 р., 43 л.

Оп. 30

- 1.293. *Спр. 75. Доповідні* записки про вилучення куркульських кримінальних елементів, 1937 р., 89 арк.
- 1.294. *Спр. 81. Доповідна* записка наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського наркому внутрішніх справ СРСР М.І. Єжову про виконання наказу НКВС СРСР № 00447 (з додатком), 1937 р., Арк. 246–248.
- 1.295. *Спр. 133. Телеграма* наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського наркому внутрішніх справ СРСР М.І. Єжову про перевантаження в'язниць в УРСР, 1937 р., Арк. 194.
- 1.296. *Спр. 133. Шифротелеграма* наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського наркому внутрішніх справ СРСР М.І. Єжову про кількість куркулів і карних злочинців, узятих на облік в областях УРСР, 1937 р., Арк. 121–122.
- 1.297. *Спр. 135. Оперативне* зведення про підготовку та проведення Всесоюзного перепису населення в 1937 р., 43 арк.
- 1.298. *Спр. 147. Витяг* із вказівок наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського на засіданні з питання організації нових облуправлінь НКВС УРСР, 1937 р., Арк. 190–195.
- 1.299. *Спр. 147. Директива* № 2391 наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВС УРСР щодо агентурно-оперативної роботи стосовно церковників і сектантів, 1937 р., Арк. 94–97.
- 1.300. *Спр. 147. Директива* наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВС УРСР щодо інформування про виявлення контрреволюційних організацій згідно з наказом № 00447, 1937 р., Арк. 106.
- 1.301. *Спр. 147. Директива* наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВС УРСР про посилення боротьби з українським контрреволюційним націоналістичним підпіллям, 1937 р., Арк. 133.

- 1.302. *Спр. 147. Директива* наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського начальникам облуправлінь НКВС УРСР щодо оперативних заходів з ліквідації озброєних пограбувань у містах, 1937 р., Арк. 183–184.
- 1.303. *Спр. 147. Директива* наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського начальникам облуправлінь НКВС УРСР про проведення операції стосовно церковників і сектантів, 1937 р., Арк. 200–201.
- 1.304. *Спр. 147. Телеграма* наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВС УРСР щодо термінів проведення операції з репресування колишніх куркулів та карних злочинців, 1937 р., Арк. 40.

Оп. 31

- 1.305. *Спр. 24. Список* контрреволюційного елемента, взятого на оперативний облік у Тростянецькому РО НКВД по лінії 4-го відділу станом на 20 червня 1938 р., 9 арк.
- 1.306. *Спр. 30. Доповідні записки* про політичні настрої селян Вінницької, 1934 р., 273 арк.
- 1.307. *Спр. 61. Листування* про контрреволюційні прояви, шкідництво, диверсії в сільському господарстві України, 1936 р., 427 арк.
- 1.308. *Спр. 77. Листування* про реагування населення на Україну у зв'язку з виборами до Верховної ради УРСР та інші події, 1938 р., 575 арк.
- 1.309. *Спр. 79. Спецповідомлення* про реагування населення України у зв'язку з майбутніми виборами до Верховної ради УРСР та іншими подіями внутрішнього життя, 1937 р., 303 арк.
- 1.310. *Спр. 105. Відомість* голови УМУ НКВС УРСР Новаковського про ліміти у місцях ув'язнення станом на 1 лютого 1938 р., Арк. 45.
- 1.311. *Спр. 105. Наказ № 59190* наркома внутрішніх справ М.І. Єжова про завершення операції з репресування найбільш активних

контрреволюційних елементів із числа осіб, які перебувають у в'язницях Головного управління державної безпеки, 1938 р., Арк. 78–79.

Оп. 32

- 1.312. *Спр. 16. Спецповідомлення* та докладні записки про контрреволюційні прояви серед молоді, 1939 р., 144 арк.
- 1.313. *Спр. 35. Доповідні записки* про стан сільського господарства УРСР, 1939 р., 363 арк.
- 1.314. *Спр. 37. Доповідні записки та повідомлення* про боротьбу з розкраданням і спекуляцією, 1939 р., 159 арк.
- 1.315. *Спр. 52. Доповідні записки* про реагування населення УРСР на різні події міжнародного і внутрішнього життя, 1937 р., 266 арк.
- 1.316. *Спр. 54. Доповідні записки* про реагування населення УРСР на різні події міжнародного і внутрішнього життя, 1939 р., 296 арк.
- 1.317. *Спр. 87. Директива НКВС УССР № 24451* від 8 червня 1937 р., Арк. 74.
- 1.318. *Спр. 87. Матеріали НКВС УРСР* про організовану діяльність церковно-сектантської контрреволюції, 1937 р., Арк. 105–116.
- 1.319. *Спр. 87. Циркуляр НКВС СРСР* про посилення агентурно-оперативної роботи з церковниками та сектантами від 27 березня 1937 р., Арк. 4.
- 1.320. *Спр. 87. Шифровка* першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Д.М. Євтушенка до ЦК ВКП(б) про склад трійки та кількість куркулів і карних злочинців, узятих на облік, 1937 р., Арк. 92–93.
- 1.321. *Спр. 87. Шифровка* секретаря Харківського обкому КП(б)У Н.Ф. Гикало від 21 липня 1937 р., Арк. 91–92.

Ф. 42. Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР

Оп. 26

1.322. *Спр. 9. Відомості* про осіб, заарештованих органами ДПУ УСРР у ході операції на селі за період з початку операції до 1 січня 1933 р., Арк. 210.

Оп. 28

1.323. *Спр. 32. Телеграма* наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського наркому внутрішніх справ СРСР М.І. Єжову щодо виділення додаткового ліміту для України, Арк. 108.

Оп. 32

1.324. *Спр. 9. Відомості* про кількість членів та кандидатів у члени КП(б)У, заарештованих у зв'язку із хлібозаготівлями з 1 листопада до 20 грудня 1932 р., Арк. 71.

1.325. *Спр. 20. Лист* голови Калінінського облвиконкому В.Ф. Іванова голові Раднаркому СРСР В.М. Молотову про працевлаштування осіб, які відбули термін покарання у таборах і в'язницях, 1937 р., Арк. 19–34.

1.326. *Спр. 22. Директива* № 266 наркома внутрішніх справ СРСР М.І. Єжова усім начальникам крайових та обласних управлінь НКВС, 1937 р., Арк. 22.

1.327. *Спр. 22. Телеграма* наркома внутрішніх справ СРСР М.І. Єжова всім начальникам крайових та обласних управлінь НКВС № 11926 від 4 липня 1937 р., Арк. 23.

1.328. *Спр. 32. Відомості* про виділений ліміт НКВС СРСР органам НКВС УРСР згідно з наказом № 00447, 1937 р., Арк. 90.

1.329. *Спр. 32. Дислокація* міжрайонних оперативних груп НКВС УРСР, 1937 р., Арк. 14.

1.330. *Спр. 32. Нарада* співробітників НКВС УРСР щодо підготовки вилучення куркулів і карних злочинців в Україні (Протокол № 1), 1937 р., Арк. 15–16.

1.331. *Спр. 32. Нарада* співробітників НКВС УРСР щодо підготовки

вилучення куркулів і карних злочинців в Україні (Протокол № 4), 1937 р., Арк. 19–20.

- 1.332. *Спр. 32. Оперативний* наказ наркома внутрішніх справ СРСР М.І. Єжова № 00447 "Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів" від 30 липня 1937 р., Арк. 1–21.
- 1.333. *Спр. 33. Статистичний* звіт начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР Л.Г. Мунвеза про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за термін з 1 червня 1937 р. до 4 січня 1938 р., Арк. 27–31.
- 1.334. *Спр. 35. Відомості* про кількість заарештованих і засуджених НКВС (УНКВС) УРСР (Статистичні звіти про оперативну роботу впродовж 1937 р.), Арк. 156–183.

Ф. 68. Колекція друкованих видань СБ України

Оп. 19

- 1.335. *Спр. 228. Довідка* ДПУ УСРР про масові втечі селян з України від 2 лютого 1933 р., Арк. 138–141.

Державний архів Київської області, м. Київ

Ф. Р-354. Земельне управління Київського обласного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1932–1984 рр.

Оп. 1

- 1.336. *Спр. 925. Звіти,* доповідні записки та інші матеріали про заходи організаційно-господарського зміцнення колгоспів, про організацію та проведення сільськогосподарських кампаній, 1933 р., 254 арк.

- 1.337. *Спр. 990. Акти ревізій та інші матеріали про стан роботи в колгоспах області, 1933 р., 198 арк.*
- 1.338. *Спр. 3658. Доповідна записка про залучення жінок до роботи в колгоспах та радгоспах, 1935 р., Арк. 191.*

Державний архів Черкаської області, м. Черкаси

Ф. Р-127. Інспектура соціального забезпечення Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрінспектура), м. Черкаси Шевченківського (Черкаського) округу, 1923–1930 рр.

Оп. 1

- 1.339. *Спр. 319. Річні звіти сільських товариств взаємодопомоги, 1929 р., 224 арк.*
- 1.340. *Спр. 389. Звіти, відомості, листування про діяльність та стан сільських комітетів взаємодопомоги, 1930 р., 154 арк.*
- 1.341. *Спр. 419. Відомості про земельні фонди, кількість тракторів та хід весняно-посівної кампанії, 1930 р., 248 арк.*

Ф. Р-474. Черкаський стандартно-будівельний завод Київського обласного лісогосподарського тресту, м. Черкаси Київської області, 1931–1934 рр.

Оп. 1

- 1.342. *Спр. 57. Листування з машинно-тракторними станціями та іншими організаціями про організацію підсобних господарств в МТС, 1933 р., 68 арк.*

Державний архів Чернігівської області, м. Чернігів

Ф. П-470. Чернігівський обласний комітет компартії України, 1932–1941; 1943–1991 рр.

Оп. 1

- 1.343. *Спр. 1291. Протоколи* засідань консультативної комісії обласного відділу сільськогосподарської освіти, доповідні записки та листи про заходи щодо організації шкільної сільськогосподарської освіти, створення сільськогосподарських гуртків та їх роботу, 1935 р., 437 арк.
- 1.344. *Спр. 1294. Матеріали* (звіти, списки, листування) про організацію сільськогосподарської освіти та агротехнавчання, 1935 р., 213 арк.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. Р-5446. Совет народных комиссаров СССР. 1923–1946 гг.

Оп. 1

- 1.345. *Д. 477. Постановление* СНК СССР и ЦК ВКП(б) "О подготовке к севу", 27 января 1933 г., Л. 16–18.
- 1.346. *Д. 477. Постановление* СНК СССР и ЦК ВКП(б) "О хлебозаготовке на Украине", 17 июля 1935 г., Л. 81–83.
- 1.347. *Д. 480. Постановление* СНК СССР о переселении колхозников из приграничных районов Украины, 29 сентября 1935, Л. 79–83.

Оп. 3

- 1.348. *Д. 307. Спецсообщение* СНК УССР о фактах отказов от работы председателей колхозов и неорганизованного отходничества

колхозников в отдельных районах УССР, апрель 1931–1933 г., Л. 301–305.

Оп. 14

- 1.349. *Д. 2. Положений о советах рабочих, крестьянский и красноармейских депутатов УССР, о работе районов и сельсоветов, переписка по вопросам сельского хозяйства, 1933 г., Л. 56–72.*
- 1.350. *Д. 584. О дополнительных поставках в УССР металла для ремонта сельскохозяйственных машин к уборке урожая, 1936 г., Л. 76–181.*
- 1.351. *Д. 596. О завозе запчастей к тракторам в УССР, 1934 г., Л. 13–26.*
- 1.352. *Д. 975. Покультурные нормы сдачи зерна по республикам и областям, 1933 г., Л. 61–73.*
- 1.353. *Д. 1003. О семенной помощи колхозам и совхозам Украины и Северного Кавказа, 1933 г., Л. 5–6.*
- 1.354. *Д. 2294. О предоставлении стройматериалов для переселенных колхозников из Украины, 1936 г., Л. 1–8.*
- 1.355. *Д. 2439. Об обеспечении общежитиями нового набора студентов в сельскохозяйственные высшие учебные заведения г. Харькова, 1933 г., Л. 44–48.*

Оп. 15

- 1.356. *Д. 27. О введении постоянной финансово-хозяйственной отчетности колхозов и земельной отчетности сельсоветов Украины, 1933 г., Л. 64–78.*
- 1.357. *Д. 282. О размещении заказов и завозе тракторных частей в Украину, 1934 г., Л. 123–129.*
- 1.358. *Д. 761. О финансировании земельных органов Украины, 1934 г., Л. 95–102.*
- 1.359. *Д. 817. О выделении в первом квартале 1937 г. Наркомзему УССР 8600 тракторных 3–4 корпусной плугов, 1937 г., Л. 45–67.*

- 1.360. *Д. 820. О завозе на Украину сельскохозяйственных машин, 1936 г., Л. 13–17.*
- 1.361. *Д. 821. Об организации 30 МТС в Украине, 1935 г., Л. 15–85.*
- 1.362. *Д. 1077. О внедрении в УССР закона о мясе и молокозаче, 1938 г., Л. 46–54.*
- 1.363. *Д. 1132. О реорганизации Донецкого скототреста, 1934 г., Л. 91–192.*
- 1.364. *Д. 1288. Об освобождении села Украины от сдачи свиней государству, 1934 г., Л. 13–21.*
- 1.365. *Д. 1345. О сырьевых ресурсах для снабжения сахарных и спиртовых заводов Украины, 1933 г., Л. 202–215.*
- 1.366. *Д. 1652. Об уменьшении плана заготовок овощей по УССР на 57 тыс. тонн урожая 1934 г., 1934 г., Л. 39–40.*
- 1.367. *Д. 1908. О дополнительном отпуске ассигнований для финансирования сельскохозяйственных организаций УССР в 1934 г., 1934 г., Л. 34–42.*
- 1.368. *Д. 2030. Ходатайство УССР о сверхплановой постройке зерносушилок и обеспечения электромоторами механизации и перелопачивания хлеба, 1934 г., Л. 68–72.*

Оп. 16

- 1.369. *Д. 1611. Об увеличении выделения УССР промтоваров для нужд села, 1939 г., Л. 27–38.*
- 1.370. *Д. 1687. Об отпускных ценах на картофель урожая 1934 г. для УССР, 1935 г., Л. 2–4.*
- 1.371. *Д. 1218. Об увеличении годового лимита кредитования колхозов и колхозников УССР на приобретение скота, 1937 г., Л. 85–94.*
- 1.372. *Д. 2847. О снижении сельскохозяйственного налога с единоличных хозяйств Украины до 30 млн руб., 1935 г., 128 л.*
- 1.373. *Д. 3476. О поставках зерна из Украины, 1936 г., 115 л.*

Оп. 18

- 1.374. *Д. 842. О невыполнении в ряде районов УССР ст. 15 "Устава сельскохозяйственной артели о дополнительном начисления трудодней лучшим бригадирам", 1936 г., Л. 22–36.*
- 1.375. *Д. 843. О развитии лесонасаждений в УССР, 1936 г., Л. 64–114.*
- 1.376. *Д. 988. Об отпуске колхозам Киевской области семенной ссуды 11 500 тонн зерна для обсеменения вновь прирезанных земель с увеличением плана хлебосдачи по совхозам, 1936 г., Л. 75–81.*
- 1.377. *Д. 1134. О продаже колхозам и совхозам животных из ликвидированных совхозов УССР, 1936 г., Л. 25–30.*
- 1.378. *Д. 1147. Об электрификации сельского хозяйства УССР, 1937 г., Л. 60–64.*
- 1.379. *Д. 1197. О завозе на Украину 75 тис. пружинных лап для культиваторов, 1936 г., Л. 24.*
- 1.380. *Д. 1199. Об отгрузке азотных удобрений в УССР, 1936 г., Л. 45–49.*
- 1.381. *Д. 1239. Об отпуске МТС УССР кредитов на проведение среднего и капитального ремонта грузовых автомашин и сельскохозяйственных машин, 1936 г., Л. 136–141.*
- 1.382. *Д. 1270. О порядке передачи колхозам УССР отдельных обособленных участков лесов, 1936 г., Л. 101–123.*
- 1.383. *Д. 1313. О списании 774 тонн семенной ссуды льна с колхозов и единоличных хозяйств УССР, 1936 г., Л. 53.*
- 1.384. *Д. 1332. Об отгрузке минеральных удобрений для УССР, 1936 г., Л. 101–139.*
- 1.385. *Д. 1333. О поставке машин и резины для УССР на вывоз сахарной свеклы, 1936 г., Л. 1–22.*
- 1.386. *Д. 1339. Об отпуске колхозам УССР дополнительного кредита на приобретение минеральных удобрений, 1936 г., Л. 18–20.*
- 1.387. *Д. 1791. О плане отгрузок товаров для стимулирования хлебозакупок из урожая 1936 г. в УССР, 1936 г., Л. 18–27.*
- 1.388. *Д. 2573. О дополнительном выделении стройматериалов для сельского*

школьного строительства УССР, 1936 г., Л. 45–52.

- 1.389. *Д. 2576. О финансировании сельского школьного строительства в УССР, 1939 г., Л. 57–64.*

Оп. 20

- 1.390. *Д. 1026. О передаче колхозам мелких лесных массивов в УССР, 1937 г., Л. 8–39.*
- 1.391. *Д. 1248. О плане ремонта тракторов в УССР, 1937 г., Л. 6–12.*
- 1.392. *Д. 1481. О завозе свеклосеющим районам Украины сельди, комсы и сухой рыбы для питания рабочих в колхозах, 1937 г., Л. 13–25.*
- 1.393. *Д. 1583. Об усилении отгрузки промтоваров в колхозы Украины, 1937 г., Л. 15–88.*
- 1.394. *Д. 1791. Переписка Комитета заготовок наркомзема об усилении отгрузки муки, гречихи, пшеницы из УССР, 1937 г., Л. 12, 14, 18–23.*
- 1.395. *Д. 1797. О перерасходе муки в октябре-ноябре 1936 г. в УССР, 1937 г., Л. 9–18.*

Оп. 22

- 1.396. *Д. 1522. Об организации новых МТС в УССР, 1938 г., Л. 11–26.*
- 1.397. *Д. 2422. О качестве тракторов, ввезенных в УССР, 1933 г., 45 л.*
- 1.398. *Д. 3060. Информация с мест о состоянии социалистического ударничества в УССР, 1938 г., Л. 63–92.*
- 1.399. *Д. 3081. О переучете и паспортизации племенного скота в УССР, 1938 г., Л. 111–118.*
- 1.400. *Д. 3180. Переписка с Наркомземом СССР и другими организациями по вопросам сельского хозяйства в УССР, 1938 г., Л. 1–202.*
- 1.401. *Д. 3445. О выполнении плана заготовок овощей, картофеля, фруктов по областям УССР, 1938 г., Л. 34–69.*
- 1.402. *Д. 4100. О выделении товаров на хлебозакупки в УССР, 1938 г., Л. 40–97.*

Оп. 23

- 1.403. Д. 32. О хлебозаготовках в УССР, 1933 г., Л. 97–132.
- 1.404. Д. 33. О хлебозаготовках в УССР, 1934 г., Л. 133–159.
- 1.405. Д. 2608. О структуре Наркомзема УССР, 1939 г., Л. 24–83.
- 1.406. Д. 2743. О плане сельхозработ в УРСР, 1939 г., 114 л.
- 1.407. Д. 2794. О плане приобретения и завоза тракторов, комбайнов и сельскохозяйственных машин в МТС УССР в 1937–1939 гг., 1939 г., Л. 28–47.
- 1.408. Д. 2838. О внесении изменений в развитие животноводства в УССР, 1939 г., Л. 28–50.

Оп. 82

- 1.409. Д. 28. Докладная записка уполномоченного Центральной госкомиссии по определению урожайности при СНК СССР И.М. Пивоварова в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о расхождении в оценке урожая и натуроплате в Днепропетровской области УССР, 1934 г., Л. 41–45.
- 1.410. Д. 30. Письмо М.М. Хатаевича в ЦК ВКП(б) и СНК СССР о ходе хлебосдачи в Днепропетровской области, 24 августа 1933 г., Л. 62–65.
- 1.411. Д. 30. Письмо М.М. Хатаевича И.В. Сталину, Л.М. Кагановичу и В.М. Молотову с просьбой о предоставлении продовольственной помощи колхозам Днепропетровской обл., 27 октября 1933 г., Л. 162.
- 1.412. Д. 30. Письмо секретаря Одесского обкома КП(б)У Е.И. Вегера в СНК УССР, ЦК ВКП(б) и СНК СССР о положении в области в связи с хлебозаготовками, 27 октября 1933 г., Л. 163–167.
- 1.413. Д. 45. Письмо Харьковского обкома КП(б)У и облисполкома в ЦК ВКП(б) и СНК СССР о предоставлении семенной ссуды колхозам области, 7 октября 1933 г., Л. 315–317.
- 1.414. Д. 60. Докладная записка Отдела сельской сети Наркомздрава СССР наркому здравоохранения СССР "О состоянии сельской лечебной

сети в СССР" от 22 ноября 1939 г., Л. 202–205.

Ф. Р-8131. Прокуратура СССР. 1933–1991 гг.

Оп. 12

- 1.415. *Д. 117. Докладная* записка генерального прокурора УССР Киселева в Прокуратуру СССР о работе органов прокуратуры УССР по борьбе с преступностью в области животноводства, 29 марта 1935 г., Л. 46–54

Оп. 13

- 1.416. *Д. 64. Отчет* Днепропетровской областной прокуратуры о борьбе с сопротивлением стахановскому движению в сельском хозяйстве за период с 1 декабря 1934 до 15 мая 1936 г., Л. 261–278.

Оп. 14

- 1.417. *Д. 69. Из докладной* записки прокурора Одесской обл. Макаренко в Прокуратуру СССР о борьбе с нарушениями колхозного устава 28 марта 1937 г., Л. 3–9, 15–24.
- 1.418. *Д. 88 Докладная* записка прокуратуры Черниговской обл. УССР "О возникших делах, связанных с вредительством по зерну и животноводству" прокурору СССР А.Я. Вышинскому, 7 декабря 1937 г., Л. 2–12.

Ф. Р-9479. 4-ый Спецотдел МВД СССР. 1931–1959 гг.

Оп. 1

- 1.419. *Д. 29. О трудовом* использовании остатков кулацких хозяйств с Северного Кавказа, контрреволюционного националистического элемента и кулаков УССР, которые выселяются, 1935 г., Л. 11.

**Российский государственный архив
социально-политической истории**

Ф. 17. ЦК КПСС. 1903–1991 гг.

Оп. 2

- 1.420. *Д. 547. Из выступления П.П. Постышева на заседании политбюро ЦК КП(б)У 31 январь 1933 г., Л. 15–17.*

Оп. 3

- 1.421. *Д. 940. Из протокола № 2 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) о продовольственном и семенном займе колхозам Украины, 5 марта 1933 г., Л. 15.*
- 1.422. *Д. 962. Из протокола № 24 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) от 20 января 1933 г. о снятии недоимок по зернопоставке и об отпуске семенной и фуражной ссуды УССР, 1933 г., Л. 31.*
- 1.423. *Д. 979. Постановление СНК СССР "Об отрезке земель от совхозов, ОРСов и хозяйств разных организаций Украинской ССР и об увеличении за этот счет земель колхозов", 13 июля 1936 г., Л. 96–98.*
- 1.424. *Д. 980. Из протокола № 42 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) по вопросам Комитета заготовок при СНК СССР и о плане хлебозакупок по Украине, 7 сентября 1936 г., Л. 8, 34.*

Оп. 11

- 1.425. *Д. 52. Телеграмма ЦК ВКП(б) М.М. Хатаевичу, отменяющая директиву Днепропетровского обкома об установлении размера выдачи хлеба колхозникам, 17 июня 1935 г., Л. 113.*
- 1.426. *Д. 57. Телеграмма секретаря Киевского обкома ВКП(б)У Кудрявцева И.В.Сталину и В.М.Молотову о проведении показательных процессов*

над "вредителями по хранению зерна", 16 сентября 1937 г., Л. 78.

- 1.427. *Д. 85. Телеграмма* Л.М.Кагановича на Украину с текстом телеграммы И.В. Сталина, 16 сентября 1934 г., Л. 43.

Оп. 120

- 1.428. *Д. 121. Докладная* записка секретаря Киевского обкома КП(б)У И.Л. Ильина по вопросам коллективизации, 19 ноября 1934 г., Л. 13–30.

Оп. 162

- 1.429. *Д. 21. Выписка* из протокола № 51 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) об утверждении директивы "Об антисоветских элементах" от 2 июля 1937 г., 1937 г., Л. 89.

- 1.430. *Д. 21. Решение* Политбюро ВКП(б) П. 51/442, Л. 116–117.

Оп. 162

- 1.431. *Д. 20. Постановление* Политбюро ЦК ВКП(б) о предоставлении семенной ссуды УССР, 14 января 1937 г., Л. 161.

- 1.432. *Д. 22. Постановление* Политбюро ЦК ВКП(б) о проведении показательных процессов в области животноводства в Житомирской области, 10 октября 1937 г., Л. 26.

- 1.433. *Д. 22. Постановление* Политбюро ЦК ВКП(б) о проведении показательных процессов против "вредительства" в области животноводства в Николаевской обл., 22 октября 1937 г., Л. 35.

Оп. 165

- 1.434. *Д. 3. Телеграмма* № 50194 наркома внутренних дел СССР Н.И. Ежова всем наркомам внутренних дел республик, начальникам УНКВД, начальникам ДТО ГУГБ НКВД о продлении срока работы троек до 1 января 1938 г., Л. 8.

- 1.435. *Д. 145. Из сообщения* П.П. Постышева о коллективизации, 23 марта

1933 г., Л. 1–11.

Оп. 166

- 1.436. Д. 575. *Шифровка* первого секретаря Днепропетровского обкома КП(б)У Н.В. Марголина в ЦК ВКП(б) о составе тройки и о количестве кулаков и уголовников, взятых на учет, 1937 г., Л. 12.
- 1.437. Д. 575. *Шифровка* секретаря Донецкого обкома КП(б)У Э.К. Прамнэка в ЦК ВКП(б) о составе тройки, 1937 г., Л. 136.
- 1.438. Д. 575. *Шифровка* секретаря Киевского обкома КП(б)У С.А. Кудрявцева в ЦК ВКП(б) о составе тройки, 1937 г., Л. 27.

Ф. 477. XVIII съезд ВКП(б).

Оп. 1.

- 1.439. Д. 72. *Докладная* записка НКВД СССР о вредительстве в сельском хозяйстве по следственным материалам за 1936–1938 гг., 29 января 1939 г., Л. 28–79.

Российский государственный архив экономики

Ф. 7486. Народный комиссариат земледелия СССР. 1921–1991 гг.

Оп. 1

- 1.440. Д. 1815. *Запрос* Козелецкого районного земельного отдела Черниговской области УССР о превышении установленных норм количества скота в личном пользовании колхозников, 19 сентября 1935 г., Л. 137.
- 1.441. Д. 1820. *Запрос* директора Киселевской МТС Херсонского района

Одесской области об организации питания и оплаты труда трактористов от 13 января 1937 г., Л. 129–131.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- 2.442. *1933 р.*: Голод: народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Анква, 1991. – 584 с.
- 2.443. *50 лет ВЛКСМ. Документы и материалы.* – М.: Молодая гвардия, 1969. – 493 с.
- 2.444. *XVIII съезд ВКП(б): Стенографический отчет.* – М.: Госполитиздат, 1939. – 516 с.
- 2.445. *Батьківщина* радянська (1917–1967 рр.) / М.П. Кім, Ю.С. Борисов, Г.Н. Голіков, В.С. Лельчук та ін. / За ред. Ф.М. Щербакова. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1968. – 520 с.
- 2.446. *Важнейшие* решения по сельскому хозяйству: Сборник документов / Под ред. В.В. Килосанидзе. – М.: Сельхозгиз, 1935. – 234 с.
- 2.447. *Валові збори і урожайність* сільськогосподарських культур по Українській РСР: статистичний збірник. – К.: Держ. стат. вид-во, 1959. – 339 с.
- 2.448. *Великий* голод в Україні 1932–1933 років : у IV томах. Т. I: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / виконавчий директор Конгресово-президентської Комісії США Джеймс Мейс. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 838 с.
- 2.449. *Великий* голод в Україні 1932–1933 років : у IV томах. Т. II: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / виконавчий директор Конгресово-президентської Комісії США Джеймс Мейс. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 814 с.
- 2.450. *Великий* голод в Україні 1932–1933 років : у IV тома.: Т. III: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / виконавчий директор Конгресово-президентської Комісії США Джеймс Мейс. – К.:

- Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 782 с.
- 2.451. *Великий* голод в Україні 1932–1933 років : у IV томах. Т. IV: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 в Україні / виконавчий директор Конгресово-президентської Комісії США Джеймс Мейс. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 782 с.
- 2.452. *Великий* терор в Україні: "Куркульська операція" 1937–1938 рр. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – У 2-х ч. – Ч. I. – К.: "Києво-Могилянська академія", 2010. – 614 с.
- 2.453. *Великий* терор в Україні: "Куркульська операція" 1937–1938 рр. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – У 2-х ч. – Ч. II. – К.: "Києво-Могилянська академія", 2010. – 598 с.
- 2.454. *Всесоюзная* перепись населения 1937 года. Общие итоги. Сборник документов / Сост. В.Б. Жиромская, Ю.А. Поляков. – М., 2007. – 320 с.
- 2.455. *Голод* 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 888 с.
- 2.456. *Голод* 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: Збірник документів / Керівник і упорядник Р.Я. Пиріг. – К.: політвидав України, 1990. – 605 с.
- 2.457. *Голод* 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали / Державний архів Черкаської обл.; Авт.-упоряд.: Т.А. Клименко, С.І. Кононенко, С.І. Кривенко. – Черкаси: 2002. – 224 с.
- 2.458. *Голод* 1932–1933 рр. в Україні / Гол. ред. ради Смолій В.А. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.
- 2.459. *Голод* в СССР (1930–1934 рр.): Сборник документов / Под ред. В.П. Козлова. – М.: Федеральное архивное агентство, 2009. – 518 с.
- 2.460. *Голодомор* 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. –

472 с.

- 2.461. *Двадцять років Великого Жовтня*. – Х., Вид. газети "Соціалістична Харківщина", 1937. – 44 с.
- 2.462. *Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения*. – Москва–Ленинград, Народный комиссариат просвещения РСФСР, 1928.
- 2.463. *Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения*. – Москва–Ленинград, Народный комиссариат просвещения РСФСР, 1929.
- 2.464. *Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам (1917–1957 гг.)*. В 3т. Т. 2 (1929–1945 гг.). Сборник документов. – М.: Политиздат, 1957. – 703 с.
- 2.465. *Довідник адміністративного-територіального поділу УРСР*. – К.: "Радянське будівництво і право", 1936. – 228 с.
- 2.466. *Договорные отношения МТС с колхозами*. – М.: Агропромиздат, 1948. – 68 с.
- 2.467. *Досягнення Радянської України за сорок років: Статистичний збірник*. – К.: Держстатвидав, 1957. – 152 с.
- 2.468. *Жінка соціалістичної України. Стат. довідник*. – К., 1936. – 156 с.
- 2.469. *З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині. 1918–1941. Збірник документів і матеріалів. Вип. III. 1930–1941 / Упоряд. А.М. Виборний, М.В. Шорохов, І.А. Короб, З.С. Орлова*. – Херсон, 1959. – 784 с.
- 2.470. *Завойована першість: З досвіду змагання трактористів і комбайнерів Одещини*. – Одеса: б.в.д, 1935. – 100 с.
- 2.471. *Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду СРСР*. – 1933. – № 3. – 265 с.
- 2.472. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*. – 1933. – № 7. – 155 с.
- 2.473. *Индустриализация СССР 1929–1932 гг.: Документы и материалы*. – М., 1970. – 635 с.
- 2.474. *История сталинского ГУЛАГа (конец 1920-х – первая половина*

- 1950-х гг.): Собрание документов в 7 т. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН). – 824 с.
- 2.475. *Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.*: Зб. документів і матеріалів: У 3 т. – Т. 2. Здійснення суцільної колективізації на Україні. 1927–1932 рр. / Ін-т історії АН УРСР; ЦДАЖР УРСР; Упоряд.: І.Х. Ганжа, О.О. Кривошеєва, Г.М. Михайличенко та ін. – К.: Наук. думка, 1965. – 837 с.
- 2.476. *Історія колективізації сільського господарства Української РСР (1917–1937 рр.)*: Збірник документів і матеріалів: У 3 т. – Т. 3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні (1933–1937 рр.) / Упоряд. І.Х. Ганжа, О.О. Кривошеєва, Г.М. Михайличенко та ін. – К., 1971. – 787 с.
- 2.477. *Колгоспи УРСР у другій п'ятирічці* (за даними річних звітів колгоспів). – К.: Держколгоспвидав, 1940. – 176 с.
- 2.478. *Колгоспна виробнича енциклопедія* / За ред. В.В. Мацкевича. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1950. – У 2-х т. – Т.1. – 459 с.
- 2.479. *Колективізація і голод на Україні, 1929–1933*: Зб. док. і матеріалів. – 2-е вид., стереотип. / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: С.В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.; Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1993. – 733 с.
- 2.480. *Колективізація і голод на Україні: 1929–1933*. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С.В. – Київ: Наукова думка, 1992. – 736 с.
- 2.481. *Колективізація сільського господарства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935*. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 575 с.
- 2.482. *Колхозы во второй сталинской пятилетке: Статистический сборник* / Под ред. И.В. Саутина. – М.–Л.: ЦУНХУ СССР, 1939. – 149 с.

- 2.483. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. – К.: Політвидав України. – Т. 1 (1918–1941), 1976. – 1007 с.*
- 2.484. *Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. упор. В.Ф. Солдатенко. – К.: Знання, 1991. – 478 с.*
- 2.485. *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 5. – К.: Політвидав України, 1980. – 471 с.*
- 2.486. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959. Збірник документів. У 2 т., Т. 1. 1917 – червень 1941 / Упоряд. З.І. Зобіна, Г.О. Кравченко, Ю.Б. Медведєв та ін. – К., 1959. – 884 с.*
- 2.487. *Культурне будівництво в Українській РСР: Стат. довідник. – К.: Радянська школа, 1940. – 203 с.*
- 2.488. *Культурное строительство СССР: Статистический сборник. – М.–Л., Госпланиздат, 1940. – 266 с.*
- 2.489. *ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій (1919–1966). – К.: Молодь, 1969. – 701 с.*
- 2.490. *МТС и колхозы в 1935 г. (Предварительные итоги). М.: Сельхозгиз, 1936. – 508 с.*
- 2.491. *МТС и колхозы в 1936 г.: Статистический сборник М., Сельхозгиз, 1937. – 676 с.*
- 2.492. *Народне господарство УРСР: Стат. довідник. – К.: Держполітвидав УРСР, 1940. – 284 с.*
- 2.493. *Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 592 с.*
- 2.494. *Никитин И.Л. Справочник о научно-исследовательских учреждениях по сельскому хозяйству / И.Л. Никитин. – М.: Акад. наук, 1939. – 142 с.*
- 2.495. *Основні показники виконання народногосподарського плану УРСР за 1940. – К: Політіздат, 1941. – 295 с.*

- 2.496. *Основные* показатели по народному хозяйству УССР: Краткий справочник. – К.: Совнарком УССР, 1940. – 120 с.
- 2.497. *Положение* об исправительно-трудовых лагерях от 7/IV-1930 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1930. – № 22. – С. 248.
- 2.498. *Положення* про сільськогосподарський податок на 1933 рік (Постанова ЦВК і РНК СРСР). – Х.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. – 38 с.
- 2.499. *Посевные* площади СССР: Статистический справочник. – Москва–Ленинград: Госпланиздат, 1939. – 242 с.
- 2.500. *Постанова* ВУЦВК і РНК УСРР "Про реорганізацію селянських товариств взаємодопомоги у селах, де проведено суцільну колективізацію" // Збірник законів УСРР. – 1930. – № 19. – Арк. 190–195.
- 2.501. *Постанова* ЦВК і РНК СРСР "Про діяльність сільських рад у СРСР" від 3 лютого 1930 р. // Збірник законів УСРР. – 1930. – № 16. – С. 172–186.
- 2.502. *Примерный* договор МТС с колхозами. – М.: ВИМ, 1948. – 7 с.
- 2.503. *Примерный* устав сельскохозяйственной артели, принятый Вторым всесоюзным съездом колхозников-ударников и утвержденный Советом народных комиссаров СССР и Центральным комитетом ВКП(б) 17 февраля 1935 г. – М.: Сельхозгиз, 1935. – 48 с.
- 2.504. *Програма* і статут Всеукраїнської Ленінської Комуністичної Спілки Молоді (ухвалені X з'їздом ВЛКСМ 21 квітня 1936 р.). – К.: Молодий більшовик, 1940. – 64 с.
- 2.505. *Пролетаріат* України від XI до XII з'їздів КП(б)У – К.: Політвидав, 1939. – 296 с.
- 2.506. *Радгости* та сільське господарство в 1934–1935 рр. / За ред. О.М. Асаткіна. – Х.: Народне господарство та облік, 1936. – 452 с.
- 2.507. *Радянське село* очима ВНК–ОДПУ–НКВС. 1918–1939: Документи і матеріали / За ред. А. Береловіча, В. Данилова. – У 4-х т. – Т. 3. 1930–

- 1934 pp. – М.: РОССПЕН, 2003. – 864 с.
- 2.508. *Радянське село очима ВНК–ОДПУ–НКВС. 1918–1939: Документи і матеріали / За ред. А. Береловіча, В. Данилова. – У 4-х т. – Т. 4. 1935–1939 pp. – М.: РОССПЕН, 2005. – 840 с.*
- 2.509. *Радянська Україна в цифрах: Статистичний збірник. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 356 с.*
- 2.510. *Радянська Україна: Цифри і діаграми. – К.: Держполітвидав УРСР. – 1962. – 126 с.*
- 2.511. *Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Март 1953 – февраль 1956 гг. / Сост. А.Н. Артизов и др. – М., 2000. – Т. 1. – 504 с.*
- 2.512. *Розвиток народного хозяйства УРСР. – В 2-х т. – Т. 2. Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967 pp.) – К.:Наукова думка, 1967. – 499 с.*
- 2.513. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К.: ВД "Стилос", 2007. – 604 с.*
- 2.514. *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М.: Республика: Верхов. Совет Рос. Федерации, 1993. – 222 с.*
- 2.515. *Сборник материалов к XXII годовщине Великой Октябрьской социалистической революции. – Воронеж: Обл. книгоизд-во, 1939. – 72 с.*
- 2.516. *Сборник статистических материалов по сельскохозяйственным вузам, техникумам и рабфакам за 1939–1940 гг. – М.: НКЗ СССР, 1940. – 516 с.*
- 2.517. *Сельскохозяйственные вузы СССР: Справочник. – М.: Колос, 1964. – 112 с.*
- 2.518. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1930. – № 90.*

- 2.519. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1932. – № 84.
- 2.520. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1933. – № 4.
- 2.521. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1933. – № 9.
- 2.522. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1933. – № 28.
- 2.523. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1935. – № 34.
- 2.524. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1938. – № 4.
- 2.525. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1938. – № 17.
- 2.526. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1939. – № 2.
- 2.527. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1939. – № 17.
- 2.528. *Советская Украина за 20 лет / АН СССР. Ин-т экономики.* – М.: Политиздат УК КП(б)У, 1938. – 111 с.
- 2.529. *Совхозы к XV годовщине октября: Сборник.* – М.: Сельхозгиз, 1932. – 232 с.
- 2.530. *Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины.* – К.: Издательство АН УССР, 1939. – 264 с.
- 2.531. *Социалистическое сельское хозяйство.* – К.: Издательство АН УССР, 1941. – 253 с.
- 2.532. *Социалистическое строительство на Николаевщине (1921–1941): документы и материалы.* – Одесса: Маяк, 1984. – 231 с.
- 2.533. *Социалистическое строительство СССР (1933–1938 гг.): Статистический сборник.* – Москва–Ленинград: Госпланиздат, 1939. –

207 с.

- 2.534. *Социалистическое* строительство СССР: Статистический ежегодник. – М.: Изд-во ЦУНХУ Госплана СССР, 1935. – 690 с.
- 2.535. *Социальный* облик колхозной молодежи: по материалам социологических обследований 1938 и 1969 гг. – М.: Мысль, 1976. – 294 с.
- 2.536. *Соціалістична* Україна: Статистичний збірник / Відп. ред. О.М. Асаткін. – К.: Народне господарство та облік, 1937. – 267 с.
- 2.537. *СССР* в цифрах. – М.: Союзоргучет, 1939. – 233 с.
- 2.538. *Сталинское* Политбюро в 30-е годы: Сб. документов / Сост. О.В. Хлевнюк, А.В. Квашонкин и др. – М.: АИРО-XX, 1995. – 339 с.
- 2.539. *Сталін Й.В.* Економічні проблеми соціалізму в СРСР / Й.В. Сталін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 93 с.
- 2.540. *Сталін Й.В.* Твори: в 13 т. / Сталін Й.В. – М., 1950. – Т. 13. – 486 с.
- 2.541. *Стахановці* колгоспних ланів УССР. – К.–Х.: Державне видавництво колгоспної і радгоспної літератури УСРР. – 1936. – 91 с.
- 2.542. *Стенографический* отчет Второго всесоюзного съезда колхозников-ударников. – М.: Сельхозгиз, 1935. – 357 с.
- 2.543. *Трагедия* советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и материалы: В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – М.: РОССПЭН, 2000. – 927 с.
- 2.544. *Трагедия* советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и материалы; В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Т. 3. Конец 1930–1933. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1008 с.
- 2.545. *Трагедия* советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и материалы; В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Т. 4. 1934–1936. – М.: РОССПЭН, 2002. – 1056 с.

- 2.546. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и материалы; В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Т. 5. – Кн. 1. 1937–1938. – М.: РОССПЕН, 2002. – 1055 с.*
- 2.547. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и материалы; В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Т. 5. – Кн. 2. 1938–1939. – М.: РОССПЕН, 2006. – 704 с.*
- 2.548. *Упокорення голодом. Збірник документів / Упор.: М. Мухіна. АН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії. – К., 1993. – 312 с.*
- 2.549. *УРСР на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. – К.; Х.: Державне видавництво колгоспної і радгоспної літератури УРСР, 1940. – 176 с.*
- 2.550. *УСРР в цифрах: Статистичний довідник / За редакцією О.М. Асаткіна. – Х.: "Народне господарство та облік", 1933. – 744 с.*
- 2.551. *Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування / І.І. Фрейман. – Харків: Держтрудвидав, 1929. – 270 с.*
- 2.552. *XII з'їзд КП (б)У: Стенографічний звіт. – партвидав ЦК КП(б)У. – 1934. – 628 с.*
- 2.553. *Цифры и факты побед социализма (по УССР). – К.: Политиздат., 1939. – 52 с.*
- 2.554. *Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія, 1997. – 366 с.*
- 2.555. *Юнге М. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД №00447 / М. Юнге, Г. Бордюгов, Р. Биннер. – М.: Новый хронограф; АИРО-XXI, 2008. – 784 с.*

3. МЕМУАРИ

- 3.556. *Ангеліна П.М.* Люди колгоспних ланів / П.М. Ангеліна. – К.: Держлітвидав, 1948. – 168 с.
- 3.557. *Гнатенко М.В.* Буряководи України продовжують традиції п'ятисотенниць / М.В. Гнатенко. – К.: Знання, 1972. – 19 с.
- 3.558. *Гнатенко М.В.* На батьківщині перших п'ятисотенниць / М.В. Гнатенко. – К.:Держсільгоспвидав УРСР, 1952. – 100 с.
- 3.559. *Гнатенко М.В.* П'ятисотенниці / За ред. М. Ковби / М.В. Гнатенко. – К.: Політвидав України, 1975. – 158 с.
- 3.560. *Дніпренко М.М.* Куркулі: спогади, свідчення, роздуми / М.М. Дніпренко. – Д.: Моноліт, 2009. – 348 с.
- 3.561. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 720 с.
- 3.562. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 2008. – Кн. 2. – 512 с.
- 3.563. *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – К: Смолоскип, 1995. – 508 с.
- 3.564. *Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.* – 1992. – № 2–3. – С. 83–84.

4. ПЕРІОДИКА МІЖВОЄННОГО ЧАСУ

- 4.565. *Абрамов В.* Три года большевистского укрепления колхозов на основе сталинского устава / В. Абрамов // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1938. – № 2. – С. 34–45.
- 4.566. *Аввакумов И.* Вопросы использования тракторного парка в 1936 г. и очередные задачи / И. Аввакумов // На аграрном фронте. – 1936. – № 2. – С. 71–87.
- 4.567. *Аввакумов И.* Два года борьбы за большевистские колхозы (Из опыта

- работы политотделов МТС Днепропетровской области) / И. Аввакумов // На аграрном фронте. – 1935. – № 2–3. – С. 143–156.
- 4.568. *Алова Є.* Радісно всміхається життя / Є. Алова // Колгоспниця України. – 1939. – № 2. – С. 5–6.
- 4.569. *Арзуманян А.* Животноводство на переломе / А. Арзуманян // На аграрном фронте. – 1939. – № 1. – С. 88–106.
- 4.570. *Беленький С.* Деревенские парторганизации перед лицом новых задач / С. Беленький, А. Литтебрандт // На аграрном фронте. – 1938. – № 3. – С. 53–62.
- 4.571. *Більше уваги хатам-лабораторія* // Вісті ВУЦВК. – № 188. – 1934, 16 серпня. – С. 3.
- 4.572. *Бойовим темпом налагодити громадське харчування в колгоспах* // Вісті ВУЦВК. – № 70. – 1930, 27 березня. – С. 6.
- 4.573. *Велетенський зріст колективізації, нові методи господарювання вимагають прискореної підготовки кадрів* // Вісті ВУЦВК. – № 11. – 1930, 14 січня. – С. 3.
- 4.574. *Великий похід на соціалістичну перебудову села* // Вісті ВУЦВК. – № 2. – 1930, 3 січня. – С. 2.
- 4.575. *Виробничі наради в колгоспах, селах і районах* // Вісті ВУЦВК. – № 14. – 1930, 17 січня. – С. 7.
- 4.576. *Відозва передових колгоспників до всіх колгоспників і колгоспниць Радянської України* // Вісті ВУЦВК. – № 8. – 1936, 9 січня.
- 4.577. *Вперед до великого колективного господарства. Резолюція ЦК КП(б)У доповідь про стан партосередків колгоспів та про втягнення сільських комуністів до колгоспів* // Вісті ВУЦВК. – № 228. – 1929, 2 жовтня. – С. 8.
- 4.578. *Всесоюзний з'їзд колгоспниць* // Вісті ВУЦВК. – № 4. – 1930, 5 січня. – С. 8.
- 4.579. *Гаужнянський О.* Забезпечити успішну роботу районних колгоспних шкіл / О. Гаужнянський // Партробота в колгоспі. – 1934. – № 7. –

- С. 34–36.
- 4.580. *Гвердовский В.П.* Об опыте и задачах использования тракторного парка в МТС / В.П. Гвердовский // Социалистическая реконструкция сельського хозяйства. – 1933. – № 7. – С. 24–36.
- 4.581. *Геренрот Ю.* Перша хата-лабораторія / Ю. Геренрот // Партробота в колгоспі. – 1934. – № 4. – С. 26–40.
- 4.582. *Громадське харчування – могутній чинник підвищення продуктивності праці в промисловості і сільському господарстві* // Вісті ВУЦВК. – № 126. – 1930, 3 червня. – С. 6.
- 4.583. *Давыдов Д.* Роль политотделов в у кроплении колхозного строя / Д. Давыдов // На аграрном фронте. – 1935. – №1. – 28–45.
- 4.584. *Демченко М.* За 500 центнерів буряків з гектара // Вісті ВУЦВК. – № 189. – 1935, 17 серпня. – С. 3.
- 4.585. *Демченко М.* П'ятсот // Вісті ВУЦВК. – № 82. – 1935, 9 квітня. – С. 3.
- 4.586. *Демченко М.Н.* Стахановська весна / М.Н. Демченко // Партробота в колгоспі. – 1936. – № 2. – С. 6–11.
- 4.587. *До кінця довести боротьбу з куркулем за хліб* // Молодий більшовик. – № 83. – 1929, 17 листопада. – С. 1.
- 4.588. *Досвід кращих колгоспів – на обговорення мільйонів колгоспниць і колгоспників* // Вісті ВУЦВК. – № 116. – 1930, 22 травня. – С. 6.
- 4.589. *Другий всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників* // Вісті ВУЦВК. – № 36. – 1935, 12 лютого. – С. 1.
- 4.590. *Дячина Ю.* Справа кожної партійної організації (про хати-лабораторії) / Ю. Дячина // Партробота в колгоспі. – 1936. – № 5–6. – С. 33–86.
- 4.591. *Жінка в колгоспі – велика сила* // Партробота в колгоспі. – 1939. – № 2–3. – С. 27–31.
- 4.592. *З'їзди ударників соціалістичних змагання перетворимо на масову перевірку* // Вісті ВУЦВК. – № 275. – 1929, 27 листопада. – С. 6.
- 4.593. *За класову чистоту лав сільськогосподарських колективів (одним із*

- першорядних завдань у здійсненні гасла "знищити глитая", як класу – є найскоріша чистка колгоспів від глитайських елементів // Вісті ВУЦВК. – № 11. – 1930, 14 січня. – С. 5.
- 4.594. *Забезпечення кадрами – запорука успішної роботи колгоспів* // Вісті ВУЦВК. – № 44. – 1930, 22 лютого. – С. 5.
- 4.595. *Забезпечимо піднесення темпу масової колективізації* // Вісті ВУЦВК. – № 255. – 1929, 2 листопада. – С. 9.
- 4.596. *Завдання і перспективи суцільної колективізації* // Вісті ВУЦВК. – № 11. – 1930, 14 січня. – С. 2.
- 4.597. *Завдання сільрад за умов суцільної колективізації* // Вісті ВУЦВК. – № 17. – 1930, 21 січня. – С. 4.
- 4.598. *Завдання суцільної колективізації виконати за найближчі два роки* // Вісті ВУЦВК. – № 4. – 1930, 5 січня. – С. 3.
- 4.599. *Запровадження паспортної системи в СРСР* // Вісті ВУЦВК. – № 1. – 1933, 1 січня.
- 4.600. *Запровадження паспортної системи на Україні* // Вісті ВУЦВК. – № 3. – 1933, 3 січня. – С. 3.
- 4.601. *Звіт делегата М. Демченко на зльоті колгоспників-ударників Вільшанського району* // Вісті ВУЦВК. – № 48. – 1935, 27 лютого.
- 4.602. *Зламати всі перепони на шляху суцільної колективізації* // Вісті ВУЦВК. – № 32. – 1930, 8 лютого. – С. 5.
- 4.603. *Зразковий статут сільськогосподарської артілі (основний текст)* // Вісті ВУЦВК. – № 51. – 1930, 2 березня. – С. 3-4.
- 4.604. *Зразковий статут сільськогосподарської артілі* // Вісті ВУЦВК. – № 33. – 1930, 9 лютого. – С. 3.
- 4.605. *Інструкція НКЗС УСРР № 19* // Вісник соціального забезпечення. – 1930. – № 3-4. – С. 1-24.
- 4.606. *Кадри колективізаторів підготувати якнайскоріше. Дамо справжніх бригадирів соціальній реконструкції сільського господарства* // Вісті ВУЦВК. – № 13. – 1930, 16 січня. – С. 4.

- 4.607. *Караваяев А.* Исторические победы социализма в сельском хозяйстве в первом году второй п'ятилітки / А. Караваяев // На аграрном фронте. – 1934. – № 1. – С. 70–96.
- 4.608. *Клейнер И.* Особенности и задачи хлебозаготовительной компании 1933 года / И. Клейнер // На аграрном фронте. – 1933. – № 3. – С. 39–52.
- 4.609. *Коган А.* Основные линии развития животноводства во второй пятилетке / А. Коган // На аграрном фронте. – 1936. – № 7. – С. 13–71.
- 4.610. *Кожному колгоспу – власну дослідницьку лабораторію* // Вісті ВУЦВК. – № 96. – 1934, 26 квітня. – С. 3.
- 4.611. *Колгоспниці, в перші лави бійців за високий врожай цукрових буряків.* Промова П.П. Постишева на обласному зльоті кращих ударниць, передових бурякосійних колгоспів Київщини // Вісті ВУЦВК. – № 66. – 1935, 28 жовтня.
- 4.612. *Колгоспному селу – розгорнути радянську торгівлю* // Вісті ВУЦВК. – № 227. – 1935, 2 жовтня. – С. 1.
- 4.613. *Контрреволюція в сільському господарстві УСРР* // Вісті ВУЦВК. – № 128. – 1930, 5 червня. – С. 2.
- 4.614. *Контрреволюція у сільському господарстві України* // Вісті ВУЦВК. – № 119. – 1930, 25 травня. – С. 2-3.
- 4.615. *Конференція робітників сільськогосподарських шкіл* // Вісті ВУЦВК. – № 2. – 1930, 3 січня. – С. 7.
- 4.616. *Кравченко Е.* Всесоюзный смотр побед колхозного строя. Всесоюзная сельскохозяйственная выставка / Е. Кравченко // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1939. – № 8. – С. 117–130.
- 4.617. *Кращих робітників на фронт колгоспного будівництва* // Вісті ВУЦВК. – № 4. – 1930, 5 січня. – С. 8.
- 4.618. *Кузятин В.* Страхование батрачества: проведение закона на Украине / В. Кузятин // Вопросы страхования. – 1930. – №42. – С. 8–12.
- 4.619. *Культурбота в колхозах* // Вісті ВУЦВК. – № 69. – 1930,

- 26 березня. – С. 5.
- 4.620. *Культроботу* – на обслуговування колективного сільськогосподарського виробництва // Вісті ВУЦВК. – № 135. – 1930, 13 червня. – С. 8.
- 4.621. *Лепя П.* Стахановки свекловичних полей / П. Лепя, А. Титова // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1938. – № 3. – С. 210–214.
- 4.622. *Ліквідація* глитайні як класу висуває перед колгоспами термінове завдання якнайшвидше усунути з своїх лав усіх глитаїв та їх прибічників // Вісті ВУЦВК. – № 27. – 1930, 2 лютого. – С. 5.
- 4.623. *Ліквідація* глитайні як класу висуває перед колгоспами термінове завдання якнайшвидше усунути з своїх лав усіх глитаїв і їхніх прибічників // Вісті ВУЦВК. – № 27. – 1930, 2 лютого.
- 4.624. *Ліквідація* глитайні як класу, що нерозривно пов'язана з стихійним рухом широких мас до колективізації // Вісті ВУЦВК. – 22 січня 1930 р., № 18. – С. 3.
- 4.625. *Ловков Я.* Договорные отношения и вопросы внутрихозяйственного планирования МТС и колхозов / Я. Ловков // На аграрном фронте. – 1935. – № 4. – С. 54–68.
- 4.626. *Масову* колективізацію щодалі розгортаймо ширше // Вісті ВУЦВК. – № 290. – 1929, 14 грудня. – С. 4.
- 4.627. *Мацкевич С.* Сдвиги в энергетике социалистического сельского хозяйства за первую пятилетку и задачи освоения новой техники в дальнейшем / С. Мацкевич // На аграрном фронте. – 1933. – № 6. – С. 109–129.
- 4.628. *Мачульский Ф.* На борьбу за социалистическую дисциплину в колхозах / Ф. Мачульский // На аграрном фронте. – 1935. – № 2. – С. 56–77.
- 4.629. *Машинно-тракторні* станції могутній осередок реконструкції сільського господарства // Вісті ВУЦВК. – № 20. – 1930, 25 січня. –

С. 3.

- 4.630. *Машинно-тракторні та машинно-кінні станції – основна технічна передумова успішної колективізації* // Вісті ВУЦВК. – № 41. – 1930, 19 лютого. – С. 5.
- 4.631. *Мельник И.М.* Плуг надо полностью собрать и отремонтировать / И.М. Мельник // Тракторист-комбайнер. – 1937. – № 7. – С. 10–14.
- 4.632. *Морозов З.* Из опыта работы политотдела Ефремовской МТС / З. Морозов // На аграрном фронте. – 1937. – № 5–6. – С. 103–116.
- 4.633. *На заклик вождя, мов ураган, шириться стахановський рух* // Вісті ВУЦВК. – № 269. – 1936, 23 листопада.
- 4.634. *На практичному досвіді кращих колгоспів – навчимося правильно організувати колективну працю* // Вісті ВУЦВК. – № 112. – 1930, 17 травня. – С. 7.
- 4.635. *Наукові працівники – хатам-лабораторіям* // Вісті ВУЦВК. – 15 травня
- 4.636. *Науково-дослідну роботу на соціалістичні рейки* // Вісті ВУЦВК. – № 40. – 1930, 18 лютого. – С. 4.
- 4.637. *Негайно ліквідувати перекручування в колективізації* // Вісті ВУЦВК. – № 66. – 1930, 23 березня. – С. 5.
- 4.638. *Никулин Я.* МТС – важнейший рычаг осуществления ленинского кооперативного плана / Я. Никулин // На аграрной фронте. – 1934. – № 1. – С. 53–75.
- 4.639. *Никулихин Я.* Механизация земледелия СССР и освоение машинной техники / Я. Никулихин // На аграрном фронте. – 1935. – № 4. – С. 119–129.
- 4.640. *Нові машинно-тракторні станції на Україні* // Вісті ВУЦВК. – № 241. – 1929, 17 жовтня. – С. 3.
- 4.641. *О мероприятиях по материально-бытовому обслуживанию рабочих колхозов, совхозов, МТС и МТМ во время весеннего сева. Постановление Президиума ВУСПС от 14 марта 1933 г.* // Пролетарий. – 1933, 17 марта. – С. 2.

- 4.642. *О порядке отхода из колхозов. Постановление ЦИК и СНК СССР // Правда. – 1933, 18 марта. – С. 4.*
- 4.643. *Обласна хата-лабораторії // Вісті ВУЦВК. – № 132. – 1934, 10 червня. – С. 1-2.*
- 4.644. *Організація допомоги в колгоспах // Вісті ВУЦВК. – № 285. – 1934, 12 грудня. – С. 3.*
- 4.645. *Основне завдання на сьогодні – організація праці в колгоспах // Вісті ВУЦВК. – № 50. – 1930, 1 березня. – С. 5.*
- 4.646. *Перебудувати роботу сілрад відповідно до завдань та темпів реконструктивного періоду // Вісті ВУЦВК. – № 1. – 1930, 1 січня. – С. 1.*
- 4.647. *Перетворимо хати-лабораторії на справжні вогнища агрокультури на селі. // Вісті ВУЦВК. – № 132. – 1934, 10 червня. – С. 1-2.*
- 4.648. *Пильно охороняти соціалістичну власність на ланах // Вісті ВУЦВК. – № 73. – 1933, 3 квітня. – С. 1.*
- 4.649. *Піднести темпи розгортання культурної революції на селі на базі соціалістичного сектору // Вісті ВУЦВК. – № 7. – 1930, 9 січня. – С. 3.*
- 4.650. *Підсилити допомогу матері-селянці (з організацією фондів не все гаразд) // Вісті ВУЦВК. – № 17. – 1930, 21 січня. – С. 7.*
- 4.651. *По ударному готуйтеся до жнив та молотьби // Вісті ВУЦВК. – № 111. – 1930, 16 травня. – С. 7.*
- 4.652. *Покорний Г.М. Каси громадської взаємодопомоги колгоспів / Г.М. Покорний // Вісті ВУЦВК. – 1934, 14 березня. – С. 2–4.*
- 4.653. *Покорный Г. Большевицкая забота о колхозниках // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1934. – № 5. – С. 30–37.*
- 4.654. *Поліпшити страхову роботу // Вісті ВУЦВК. – № 210. – 1934, 11 вересня. – С. 3.*
- 4.655. *Положення про єдиний сільськогосподарський податок на 1931 р. // Вісті ВУЦВК. – № 74. – 1931, 31 березня. – С. 5.*

- 4.656. *Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про заведення загального обов'язкового початкового навчання" // Вісті ВУЦВК. – № 208. – 1930, 9 вересня. – С. 5.*
- 4.657. *Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про збільшення розміру пенсій і запомог для інвалідів війни, родин інвалідів війни в разі їхньої смерті або безвісної відсутності, родин військових службовців що втратили годувальників, і родин осіб, що перебувають у лавах робітничо-селянської Червоної армії і Червоноармійського флоту" // Вісті ВУЦВК. – № 206. – 1930, 6 вересня. – С. 5.*
- 4.658. *Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про оподаткування куркульських господарств єдиним сільськогосподарським податком в індивідуальному порядку" // Вісті ВУЦВК. – № 3. – 1931, 3 січня. – С. 6.*
- 4.659. *Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про особливі фонди допомоги особам і господарствам, що потерпіли від куркульського насильства" // Вісті ВУЦВК. – № 60. – 1930, 14 березня. – С. 11.*
- 4.660. *Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про посилення керівництва від районних виконавчих комітетів справою державного страхування в сільській місцевості" // Вісті ВУЦВК. – № 215. – 1930, 17 вересня. – С. 5.*
- 4.661. *Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про реорганізацію сільських товариств взаємодопомоги у селах, де проведено суцільну колективізацію" // Вісті ВУЦВК. – № 207. – 1930, 7 вересня. – С. 7.*
- 4.662. *Постанова Наркомюсту УСРР "Про порядок стягнення внесків з членів колективних господарств" // Вісті ВУЦВК. – № 56. – 1930, 8 березня. – С. 7.*
- 4.663. *Постанова президії ВЦКНС "Про організацію громадянського харчування в колгоспах" // Вісті ВУЦВК. – № 125. – 1930, 1 червня. – С. 7.*
- 4.664. *Постанова про мобілізацію фахівців сільського господарства для*

- викладання в школах бригадирів // Вісті ВУЦВК. – № 11. – 1931, 13 січня. – С. 6.
- 4.665. *Постанова* РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про оплату роботи трактористів у радгоспах" // Вісті ВУЦВК. – № 152. – 1935, 4 липня. – С. 1.
- 4.666. *Постанова* РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про роботу комбайнів і про оплату комбайнерів у радгоспах і МТС" // Вісті ВУЦВК. – № 91. – 1935, 20 квітня. – С. 1.
- 4.667. *Постанова* РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про списання з колгоспів заборгованості по сільськогосподарських позиках, виданих до 1 січня 1933 р." // Вісті ВУЦВК. – № 295. – 1934, 24 грудня. – С. 1.
- 4.668. *Постанова* РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та Наркомзему СРСР "Про роботу тваринницьких радгоспів" // Вісті ВУЦВК. – № 79. – 1932, 2 квітня. – С. 1-2.
- 4.669. *Постанова* РНК УСРР "Про впровадження обліку та запису трудовнів" // Вісті ВУЦВК. – № 215. – 1933, 22 вересня. – С. 1.
- 4.670. *Постанова* РНК УСРР від 26 лютого 1933 р. "Про обов'язкову поставку зерна державі від колгоспів та одноосібних господарств" // Вісті ВУЦВК. – № 45. – 1933, 28 лютого. – С. 2.
- 4.671. *Постанова* РНК УСРР і ЦК КП(б)У "Про підготовку масових технічних кадрів для МТС України на 1936 р." // Вісті ВУЦВК. – № 236. – 1935, 12 жовтня. – С. 1.
- 4.672. *Постанова* РНК УСРР і ЦК КП(б)У "Про стан і завдання науково-дослідної роботи в сільському господарстві" // Вісті ВУЦВК. – № 227. – 1935, 2 жовтня. – С. 1.
- 4.673. *Постанова* ЦВК СРСР "Про нагородження передових комбайнерів і комбайнерок" // Вісті ВУЦВК. – № 286. – 1935, 14 грудня. – С. 1.
- 4.674. *Постанова* ЦВК та РНК СРСР "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперацій і зміцнення громадянської (соціалістичної) власності" // Вісті ВУЦВК. – № 192. – 1932, 9 серпня. – С. 1.

- 4.675. *Постанова ЦК ВКП(б) "Про початкову і середню школу" // Вісті ВУЦВК. – № 204. – 1931, 6 вересня. – С. 1-2.*
- 4.676. *Постанова ЦК ВКП(б) від 19 серпня 1931 р. "Про заходи поліпшення громадського харчування" // Вісті ВУЦВК. – № 191. – 1931, 21 черпня. – С. 1.*
- 4.677. *Постанова ЦК КП(б)У "Про порядок набору 10000 кращих колгоспників і колгоспниць до сільськогосподарських вишів і технікумів" // Вісті ВУЦВК. – № 65. – 1934, 20 березня. – С. 1.*
- 4.678. *Постанова ЦК КП(б)У "Про стан партійно-масової роботи в колгоспних партосередках" // Вісті ВУЦВК. – № 113. – 1932, 12 травня. – С. 2.*
- 4.679. *Постанова ЦК КП(б)У "Про стан партійно-масової роботи в тваринницьких радгоспах" // Вісті ВУЦВК. – № 135. – 1931, 16 червня. – С. 4.*
- 4.680. *Постановление ЦИК СССР и СНК СССР "О предоставлении краевым (областным) исполкомам и правительствам автономных республик права выселения кулаков за пределы районов сплошной коллективизации сельского хозяйства" // Известия. – 1931, 2 февраля. – С. 1–2.*
- 4.681. *Постишев П.П. Весняна сівба і завдання колгоспних бригадирів (Промова на кущовому зльоті бригадирів 17 березня 1934 р. м. Харків) / П.П. Постишев // Партробота в колгоспі. 1934. – № 2–3. – С. 1–8.*
- 4.682. *Постишев П.П. Зроблено багато, але далеко не все / П.П. Постишев // Колгоспний осередок. – 1933. – № 2–3. – С. 1–6.*
- 4.683. *Правила організації праці в колгоспах – запорука успіху весняної сівби // Вісті ВУЦВК. – № 47. – 1930, 26 лютого. – С. 5.*
- 4.684. *Привіт ентузіастам колгоспного дослідництва // Вісті ВУЦВК. – № 127. – 1934, 4 червня. – С. 2.*
- 4.685. *Примірний статут сільськогосподарської артілі, ухвалений Другим*

- всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників і затверджений РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р. // Вісті ВУЦВК. – № 41. – 1935, 18 лютого. – С. 1-2.
- 4.686. *Про видачу трудових книжок колгоспникам* // Вісті ВУЦВК. – № 86. – 1933, 18 квітня. – С. 1.
- 4.687. *Про заходи щодо зміцнення й розвитку тваринництва* // Вісті ВУЦВК. – № 31. – 1935, 6 лютого. – С. 5-6.
- 4.688. *Про порядок проведення сільськогосподарського податку 1933 р. на території УСРР. Постанова РНК УСРР 2 червня 1933 р.* // Вісті ВУЦВК. – 1933, 3 червня.
- 4.689. *Про примірний статут сільськогосподарської артілі* // Вісті ВУЦВК. – № 37. – 1935, 14 лютого. – С. 1-4.
- 4.690. *Про роботу хат-лабораторій* // Вісті ВУЦВК. – № 61. – 1935, 15 березня – С. 1-2.
- 4.691. *Про скасування карткової системи* // Вісті ВУЦВК. – № 275. – 1934, 30 листопада. – С. 1-2.
- 4.692. *Проблема сільськогосподарських кадрів на Україні* // Вісті ВУЦВК. – № 58. – 1930, 11 березня. – С. 4.
- 4.693. *Промова Й. Сталіна на Першій всесоюзній нараді стахановців* // Вісті ВУЦВК. – № 268. – 1935, 22 листопада.
- 4.694. *Промова тов. Сталіна на Першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 січня 1933 р.* // Вісті ВУЦВК. – № 42. – 1933, 23 лютого. – С. 1-2.
- 4.695. *Радгости – передові загони сільськогосподарської індустрії* // Вісті ВУЦВК. – № 157. – 1930, 10 липня. – С. 8.
- 4.696. *Радгости – центр соціалістичної реконструкції сільського господарства* // Вісті ВУЦВК. – № 13. – 1930, 16 січня. – С. 5.
- 4.697. *Радгости і МТС повинні бути школами соціалістичного рільництва* // Вісті ВУЦВК. – № 33. – 1930, 9 лютого. – С. 5.
- 4.698. *Радянська влада і завдання ударників-колгоспників. Промова тов.*

- Молотова на Першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 18 січня 1933 р. // Вісті ВУЦВК. – № 41. – 1933, 22 лютого. – С. 2.
- 4.699. *Реорганізація НКСЗ УСРР* // Вісник соціального забезпечення. – 1930. – № 3–4. – С. 41–48.
- 4.700. *Решение Политбюро ЦК ВКП(б) № П 58/67 "Вопрос НКВД" об увеличении лимита на 30 тыс. человек по репрессированию для НКВД УССР* от 17 февраля 1938 г. // Известия. – 1996, 3 апреля. – С. 5–9.
- 4.701. *Рибалко Д.* Договорные отношения МТС с колхозами / Д. Рибалко, Я. Ловков // На аграрном фронте. – 1934. – № 10. – С. 50–62.
- 4.702. *Робітничі бригади змагаються за кращу організацію праці в колгоспах* // Вісті ВУЦВК. – № 51. – 1930, 2 березня. – С. 5.
- 4.703. *Родионов М.* Задачи укрепления техническими кадрами колхозов и МТС / М. Родионов // На аграрном фронте. – 1933. – № 5. – С. 83–98.
- 4.704. *Рух колективізації на Україні* // Вісті ВУЦВК. – № 29. – 1930, 5 лютого. – С. 3.
- 4.705. *Самооподаткування забезпечує культурне будівництво на селі* // Вісті ВУЦВК. – № 249. – 1929, 26 жовтня. – С. 5.
- 4.706. *Світличний О.* Насущні питання стахановського руху в МТС / О. Світличний // Партробота в колгоспі. – 1936. – № 3. – С. 24–26.
- 4.707. *Сільрада* – організатор і керівник соціалістичної перебудови сільського господарства. Основні положення про організацію сільських рад у СРСР // Вісті ВУЦВК. – № 56. – 1930, 8 березня. – С. 6.
- 4.708. *Сільради* лицем до колективізації – // Вісті ВУЦВК. – № 42. – 1930, 20 лютого. – С. 3.
- 4.709. *Соціалістичне змагання парторгів бригад за успішне проведення весняної сівби* // Партробота в колгоспі. – 1934. – № 2–3. – С. 9–11.
- 4.710. *Сталін Й.* Жити стало краще, товариші, жити стало веселіше // Вісті ВУЦВК. – № 280. – 1935, 6 грудня. – С. 4.
- 4.711. *Сталін Й.* Запаморочення від успіхів // Вісті ВУЦВК. – № 51. – 1930,

- 2 березня. – С. 3.
- 4.712. *Сталін Й.* Рік великого перелому / Й. Сталін // Вісті ВУЦВК. – № 259. – 1929, 7 листопада.
- 4.713. *Сталін Й.* Рік великого перелому // Вісті ВУЦВК. – № 259. – 1929, 7 листопада. – С. 2-3.
- 4.714. *Стан і перспективи радгоспів на Україні* // Вісті ВУЦВК. – № 232. – 1929, 8 жовтня. – С. 3.
- 4.715. *Стан роботи селянських товариств взаємодопомоги. Резолюція ЦК КП(б)У* // Вісті ВУЦВК. – № 227. – 1929, 1 жовтня. – С. 7.
- 4.716. *Стаханівський рух.* Промова П.П. Постишева на Всесоюзному з'їзді стахановців 14 листопада 1935 р. // Вісті ВУЦВК. – № 261. – 1935, 14 листопада.
- 4.717. *Стахановки колхозной деревни* / Д. Абрамов, В. Дымов, Г. Соколова // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1938. – № 3. – С. 203–209.
- 4.718. *Стеценко М.Т.* Трудові ресурси колгоспів України / М.Т. Стеценко // Більшовик України. – 1940. – № 7. – С. 57–67.
- 4.719. *Суцільна колективізація вимагає кадрів* // Вісті ВУЦВК. – № 11. – 1930, 14 січня. – С. 4.
- 4.720. *Суцільна колективізація вимагає кращого керівництва* // Вісті ВУЦВК. – № 17. – 1930, 21 січня. – С. 6.
- 4.721. *Тісніше зв'язок з хатами-лабораторіями* // Вісті ВУЦВК. – № 244. – 1935, 22 жовтня. – С. 3.
- 4.722. *Трудящиеся Советского Союза одобряют отмену продовольственных карточек* // Правда. – 1935, 27 сентября. – С. 3.
- 4.723. *Тугай В.* Про масове агротехнавання в колгоспах / В. Тугай // Партробота в колгоспі. – 1935. – № 10–11. – С. 47–49.
- 4.724. *У дальший наступ на неписьменність* // Комуніст. – № 272. – 1929, 23 листопада. – С. 4.
- 4.725. *Увагу широкої громадськості до справи сільськогосподарського*

- податку // Вісті ВУЦВК. – № 3. – 1930, 4 січня. – С. 7.
- 4.726. *Хатаєвич М.* За зміцнення колгоспів, за опанування агротехніки // Вісті ВУЦВК. – № 5. – 1933, 5 січня. – С. 2-3.
- 4.727. *Хати-лабораторії* // Вісті ВУЦВК. – № 179. – 1934, 5 серпня. – С. 3.
- 4.728. *Цілі і завдання політичних відділів МТС та радгоспів. Резолюція об'єданого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) на доповідь т. Кагановича, ухвалена 11 січня 1933 р.* // Вісті ВУЦВК. – № 12. – 1933, 14 січня. – С. 2-3.
- 4.729. *Цынков М.Ю.* Кормовая база в колхозах и резервы развития животноводства / М.Ю. Цынков // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1939. – № 2. – С. 118–129.
- 4.730. *Чернов М.* За большевистское разрешение животноводческой проблемы / М. Чернов // На аграрном фронте. – 1939. – № 8. – С. 19–32.
- 4.731. *Чернов М.* Задачи и особенности хлебозаготовительной кампании 1933 года / М. Чернов // На аграрном фронте. – 1933. – № 4. – С. 3–14.
- 4.732. *Чешков А.* Тракторный отряд и сочетание его работы с постоянными колхозными бригадами / А. Чешков // На аграрном фронте. – 1933. – № 4. – С. 37–59.
- 4.733. *Чи забезпечують виші вимоги народного господарства. Раднарком УСРР про підготовку спеціалістів* // Вісті ВУЦВК. – № 242. – 1929, 18 жовтня. – С. 5.
- 4.734. *Швашич Г.* Матері й дитині – найпильніша увага / Г. Швашич // Колгоспниця України. – 1939. – № 4. – С. 12–17.
- 4.735. *Шкідництво в сільському господарстві України* // Вісті ВУЦВК. – № 63. – 1931, 18 березня.
- 4.736. *Шляхами суцільної колективізації* // Вісті ВУЦВК. – № 64. – 1930, 20 березня. – С. 5.
- 4.737. *Шулейкин И.* О ликвидации последствий хуторизации / И. Шулейкин // На аграрном фронте. – 1938. – № 4. – С. 59–70.

ЛІТЕРАТУРА

5. МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

- 5.738. *Аграрна праця та соціальний розвиток села* / О.А. Бугуцький, Г.І. Купала, М.К. Орлатий та ін.; За ред. П.Т. Саблука. К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1996. – 302 с.
- 5.739. *Аграрная политика* / А.П. Зинченко, В.И. Назаренко, В.В. Шайкин и др. / Под ред. А.П. Зинченка. – М.: КолосС, 2004. – 304 с.
- 5.740. *Аграрная политика Коммунистической партии и советского правительства в период социалистического строительства* / Под. ред. В.С. Флерова. – Ярославль, 1978. – 230 с.
- 5.741. *Аграрная политика КПСС и комсомол.* – М.: Молодая гвардия, 1975. – 255 с.
- 5.742. *Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития* / И.Н. Буздалов, Э.Н. Крылатых, А.А. Никонов и др.; Российская академия наук. – М.: Наука, 1993. – 270 с.
- 5.743. *Адамовський І. Первая МТС (МТС им. Тараса Шевченко Березовского района Одесской области)* / Адамовський І., Грень В., Панков П. – М.: Агропромиздат, 1957. – 157 с.
- 5.744. *Аксененок А.Г. Правовое положение совхозов в СССР* / А.Г. Аксененок. – М.: Политиздат, 1960. – 306 с.
- 5.745. *Анісімов Н. Радянське селянство* / Н. Анісімов. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1946. – 95 с.
- 5.746. *Арутюнян П.О. Счастье, завоеванное в борьбе* / П.О. Арутюнян. – М.: Госполитиздат, 1960. – 78 с.
- 5.747. *Арутюнян Ю.В. Формирование механизаторских кадров в 1900–1940 гг.* / Ю.В. Арутюнян // Исторические записки. – М., 1958. – Т. 63. – С. 3–30.
- 5.748. *Арутюнян Ю.В. Историческая роль МТС и их реорганизация* /

- Ю.В. Арутюнян, М.А. Вылцан. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 159 с.
- 5.749. *Баев А.* Об отстающих совхозах и преодолении причин их отставания / А. Баев // На аграрном фронте. – 1935. – № 2–3. – С. 171–184.
- 5.750. *Баратов Б.І.* Країна радості: Що дала Жовтнева соціалістична революція робітникам і селянам / Б.І. Баратов. – К.: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1938. – 72 с.
- 5.751. *Басюк Т.* Рациональные размеры МТС / Т. Басюк. – Новосибирск: Кн. изд-во, 1943. – 78 с.
- 5.752. *Белоконь С.И.* Механизм большевицкого насилия: Конспект исследования / С.И. Белоконь. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2000. – 126 с.
- 5.753. *Бердник І.* П'ятисотенниці: До 50-річчя стахановського руху в сільському господарстві / І. Бердник // Механізація сільського господарства. – 1985. – № 7. – С. 4–8.
- 5.754. *Беренштейн Л.Ю.* Українське село у 20-90 роках ХХ століття: короткий історико-економічний нарис / Л.Ю. Беренштейн [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1998. – 122 с.
- 5.755. *Берлін В.* СРСР – наша Батьківщина / В. Берлін, М. Субоцький. – Х.: Держ. військ. вид-во "На варті", 1934. – 90 с.
- 5.756. *Бесарабов М.А.* Комуністична партія України в боротьбі за розвиток колгоспного виробництва в 1938–1941 рр. / М.А. Бесарабов, В.М. Чуприна. – Львів, Вид-во Львівського політехнічного інституту, 1959. – 161 с.
- 5.757. *Бессарабов Н.А.* Успехи сельского хозяйства Советской Украины во второй пятилетке / Н.А. Бессарабов // Научные записки Львовского сельскохозяйственного института. – 1959. – №9. – С.106–119.
- 5.758. *Білан С.О.* Зміна аграрної політики радянського уряду в першій половині 1930-х р. та її наслідки в Україні / С.О. Білан // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – 2012. – Т. 24. – С. 551–560.

- 5.759. *Білан С.О.* Розселення хуторів в Україні у 30-х рр. ХХ ст. / С.О. Білан // Питання історії України. Збірник наукових праць Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2012. – Т. 15. – С. 41–46.
- 5.760. *Білан С.О.* Технічна реконструкція сільського господарства України в 1931–1939 рр. / С.О. Білан // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – Вип. 8. – С. 56–62.
- 5.761. *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – Кн. 1. / І.Г. Білас – К.: Либідь: Військо України, 1994. – 428 с.
- 5.762. *Білокінь С.І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С.І. Білокінь. – К., 1999. – 359 с.
- 5.763. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / НАН України. Інститут історії України, Центр культурологічних студій. – Т. 2. / С. Білокінь. – Дрогобич: "Коло", 2013. – 1066 с.
- 5.764. *Білоцерківський державний сільськогосподарський інститут: 75 років. Минуле і сучасне* / В.М. Власенко, М.Я. Молоцький, Ю.О. Павловський, Б.Й. Кашкін. – К.: Урожай, 1995. – 125 с.
- 5.765. *Білоусов С.М.* Розвиток української соціалістичної нації / Товариство для поширення політичних та наукових знань УРСР / С.М. Білоусов. – К.: Держпланвидат, 1953. – 39 с.
- 5.766. *Богденко М.Л.* Совхозы СССР : краткий исторический очерк (1917–1975) / М.Л. Богденко, И.Е. Зеленін; Ред. И.М. Волков ; Институт истории АН СССР. – М. : Изд-во политической литературы, 1976. – 279 с.
- 5.767. *Бондаренко В.В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток (АН УССР, Институт экономики) / Под.

- ред. Д.Ф. Вирника / В.В. Бондаренко. – К.: Издательство АН УССР, 1957. – 442 с.
- 5.768. *Бордюгов Г.А.* Некоторые проблемы культуры быта в конце 20-х – 30-е гг. / Г.А. Бордюгов // Духовный потенциал СССР накануне Великой Отечественной войны. Из истории советской культуры. 1917–1941.: Сб. статей, АН СССР, Ин-т истории СССР / Редкол.: Ю.С. Борисов (отв. ред.) и др. – М., 1985. – С. 130–148.
- 5.769. *Борисенко В.Й.* Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії / В.Й. Борисенко, І.О. Телегуз ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т іст. освіти. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – 156 с.
- 5.770. *Борисов Ю.С.* Производственные кадры деревни, 1917–1941: Цивилизованные хозяйственники или "винтики" государственной машины? / АН СССР, Ин-т истории СССР / Ю.С. Борисов. – М.: Наука, 1991. – 227 с.
- 5.771. *Бугай М.Ф.* 20–40-е годы: депортация населения с территории европейской России / М.Ф. Бугай. // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 31–42.
- 5.772. *Бур'янський Ф.С.* Діяльність партійних організацій України в застосуванні нових форм і методів праці у колгоспному виробництві в довоєнний період // Наукові записки / Бердичівський педагогічний інститут. – 1961. – Т. 2. – С. 16–29.
- 5.773. *Бурнашов Г.* Злочини більшовизму / Г. Бурнашов. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 183 с.
- 5.774. *Быховский Н.И.* Какую помощь оказывает страховая касса батракам и пастухам. – 2-е изд. / Н.И. Быховский. – М.: Гострудиздат, 1930. – 31 с.
- 5.775. *Васильев В.* Соціально-економічне становище українського села в 1933 р.: політика радянського керівництва та її наслідки / В. Васильєв // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.,

2001. – Вип. 15. – С. 208–214.
- 5.776. *Васильєв В.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: Логос, 1997. – 524 с.
- 5.777. *Васильєв В.Ю.* Українське село в 1934 р.: політика радянського керівництва / В.Ю. Васильєв // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2001. – Вип. 19. – С. 282–296.
- 5.778. *Велігодський В.М.* Діяльність Компартії України по зміцненню матеріально-технічної бази колгоспного виробництва (1933–1937 рр.) / В.М. Велігодський. – К.: Знання, 1984. – 184 с.
- 5.779. *Велігодський В.М.* З історії колгоспного будівництва на Чернігівщині у 1933–1937 рр. (за документами архіву Чернігівського обкому Компартії України та держархіву області) / В.М. Велігодський // Архіви України. – 1982. – №4. – С.44–47.
- 5.780. *Вербицкая О.М.* Крестьянская семья в 1920–1930-е гг. / О.М. Вербицкая // Население России в XX в. Исторические очерки. – Т.1. – 1900–1939 гг. – М., 2000. – С. 191–218.
- 5.781. *Вербицкая О.М.* Российская деревня в 1930-е годы: крестьяне-колхозники и крестьяне-единоличники / О.М. Вербицкая // XX век в российской истории: проблемы, поиски, решения. – М., 2010. – С. 181–203.
- 5.782. *Виговський М.Ю.* Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції : Моногр. / М.Ю. Виговський. – К. : Генеза, 2005. – 309 с.
- 5.783. *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І.І. Винниченко – К.: Рада, 1994. – 126 с.
- 5.784. *Волков Г.И.* Колхозное крестьянство – активный строитель коммунизма / Г.И. Волков Г.И. – М.: Знання, 1972. – 40 с.
- 5.785. *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин "ворогів народу" в Україні (1917–1953 рр.) / НАН України. Інститут

- історії України, Служба безпеки України. Інститут дослідження проблем державної безпеки / Т.В. Вронська. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 486 с.
- 5.786. *Вронська Т.В.* Радянська паспортна система / Т.В. Вронська, С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 1999. – № 3. – С. 33–43.
- 5.787. *Вронська Т.В.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.) / Т.В. Вронська. – К.: Темпора, 624 с.
- 5.788. *Вылцан М.А.* Завершающий этап создания колхозного строя (1935–1937 гг.) / Под ред. И.Е. Зеленина / М.А. Вылцан. – М.: Наука, 1978. – 340 с.
- 5.789. *Вылцан М.А.* Индивидуализм и коллективизм крестьян / М.А. Вылцан // Менталитет и аграрное развитие России (19–20 вв.). – М., 1996. – С. 334–347.
- 5.790. *Вылцан М.А.* Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения. / Соавт.: В.П. Данилов и др. / М.А. Вылцан. – М.: Колос, 1982. – 415 с.
- 5.791. *Вылцан М.А.* Культурная революция в СССР 1917–1966 гг. / Соавт.: М.П. Ким и др. / М.А. Вылцан. – М.: Наука, – 1967. – 471 с.
- 5.792. *Вылцан М.А.* Подъем колхозного производства во второй пятилетке (1933–1937 гг.) / М.А. Вылцан // Вопросы истории. – 1958. – № 2. – С. 3–18.
- 5.793. *Вылцан М.А.* Советская деревня накануне Великой Отечественной войны (1938–1941 гг.) / М.А. Вылцан. – М., – 1970. – 200 с.
- 5.794. *Вылцан М.А.* Сталинский продуктообмен и товарное производство "особого рода" в 1930-е годы / М.А. Вылцан // Экономическая история России XIX–XX вв.: современный взгляд / Отв. ред. В.А. Виноградов. – М.: Росспэн, 2001. – 624 с.
- 5.795. *Вылцан М.А.* Трудовые ресурсы колхозов в довоенные годы (1935–

- 1940 гг.) / М.А. Вылцан // Вопросы истории. – 1973. – № 2. – С. 31–40.
- 5.796. *Вылцан М.А.* Укрепление материально-технической базы колхозного строя во второй пятилетке (1933–1937 гг.) / М.А. Вылцан. – М.: АН СССР, 1959. – 142 с.
- 5.797. *Вылцан М.А.* Этапы развития материально-технической базы сельского хозяйства СССР / М.А. Вылцан // Вопросы истории. – 1975. – № 9. – С. 17–36.
- 5.798. *Гайдуцький П.І.* Відродження МТС / П.І. Гайдуцький, М.Г. Лобас. – К.: Політграфкнига, 1997. – 508 с.
- 5.799. *Галаган А.А.* Неоткрытые страницы истории (О "белых пятнах" и "чёрных дырах" истории Ленинского комсомола / А.А. Галаган. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1989. – 94 с.
- 5.800. *Ганжа О.І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О.І. Ганжа; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1996. – 42 с.
- 5.801. *Гатлих Г.А.* Сельскохозяйственные вузы СССР / Г.А. Гатлих. – М.: Высшая школа, 1965. – 368 с.
- 5.802. *Гейфман Л.* Як наймитові одержати допомогу за безробіттям і тимчасовою непрацездатністю та пенсію / Л. Гейфман. – Харків: Держтрудвидав, 1931. – 32 с.
- 5.803. *Головенько В.А.* Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В.А. Головенько. – К.: "А.Л.Д.", 1997. – 160 с.
- 5.804. *Головенько В.А.* Український молодіжний рух: історія та сьогодення / В.А. Головенько, О.А. Корнієвський. – К.: Наукова думка, 1994. – 111 с.
- 5.805. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні* / Л.Ю. Беренштейн, С.С. Коломієць, С.М. Живора, Н.П. Ісакова. – К.: НАУ, 2008. – 64 с.
- 5.806. *Гончарук Г.И.* Партийное руководство идейно-политическим воспитанием молодежи в период строительства социализма: на

- матеріалах УСССР / Г.И. Гончарук. – К.: Вища школа, 1980. – 191 с.
- 5.807. *Горбунов А.И.* Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР / А.И. Горбунов, Б.Н. Гутерман, А.Я. Усиков. – М.: Гострудиздат, 1930. – 774 с.
- 5.808. *Горинь Г.* Голодомор 1932–1933 рр. – нищівний удар по фундаментальних устроях традиційного укладу життя українського села / Г. Горинь // Відлуння Голодомору – геноциду 1932–1933 рр. Етнокультурні наслідки Голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 113–114.
- 5.809. *Гришко В.І.* Український Голокост, 1933 / В.І. Гришко. – Нью-Йорк; Торонто, 1978. – 128 с.
- 5.810. *Груц І.Н.* К вопросу о деятельности Коммунистической партии по подготовка кадров массовых квалификаций для сельского хозяйства (1933–1937 гг.) / И.Н. Груц // Сборник статей по экономическим вопросам / Киевский институт народного хозяйства. – 1961. – № II. – С. 183–193.
- 5.811. *Груц І.Н.* Парторганизации Украины – организаторы агротехнической учебы колхозных масс в годы второй пятилетки / И.Н. Груц // Сборник статей по экономическим вопросам / Киевский институт народного хозяйства. – 1960. – № I. – С.189–207.
- 5.812. *Гудзенко П.П.* Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (на матеріалах Української РСР) / П.П. Гудзенко, С.В. Кульчицький, Є.П. Шаталіна. – К., 1980. – 339 с.
- 5.813. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
- 5.814. *Гушинець Н.О.* Участь жінок України в суспільно-політичному житті республіки (1933–1941 рр.) / Н.О. Гушинець // Український історичний журнал. – 1984. – № 3. – С 102–105.
- 5.815. *Давыдова И.Д.* Борьба партии за завершения социалистической реконструкции народного хозяйства. Победы социализма в СССР

- (1933–1937 гг.) / И.Д. Давыдова. – К: Киевская книжная типография, 1970. – 32 с.
- 5.816. *Даниленко В.М.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
- 5.817. *Данилов В.П.* Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и "демографической катастрофе" 30–40-х в СССР / В.П. Данилов // Вопросы истории – 1988. – № 3. – С. 116–121.
- 5.818. *Дараган М.В.* Велика Жовтнева соціалістична революція і добробут народних мас / М.В. Дараган. – К: Знання, 1967. – 26 с.
- 5.819. *Дерев'яно Т.І.* Економічний розвиток радянської України, 1917–1970 / Т.І. Дерев'яно, С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1970. – 115 с.
- 5.820. *Діденко В.В.* Нарис історії Національного аграрного університету / В.В. Діденко. – К.: Аграрна наука, 1998. – 175 с.
- 5.821. *Дорошко М.* Більшовицький окупаційний режим в Україні: міф чи реальність? / М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – №17. – С. 102–114.
- 5.822. *Дорошко М.* Керівна верства УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 / М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – №18. – С. 75–91.
- 5.823. *Дорошко М.* Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки / М. Дорошко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К.: Міжнародний Благодійний фонд "Видавництво СФЕРА", 2003. – №20. – С. 50–59.
- 5.824. *Дорошко М.* Освітньо-фахова підготовка та виховання партійно-радянської номенклатури УСРР в 1920-ті – на початку 1930-х років / М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – №14. – С. 165–173.
- 5.825. *Дорошко М.* Партійно-радянська номенклатура УСРР в добу

- сталінського комуністичного штурму 1929–1933 рр. / М. Дорошко // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – №2. – С. 530–541.
- 5.826. *Дорошко М.* Політичні функціонери УРСР в умовах Великого терору 1937–1938 рр. / М. Дорошко // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – №2. – С. 542–558.
- 5.827. *Дорошко М.* Ротація керівних кадрів у радянській тоталітарній державі у 1920–1930-ті роки: український "досвід" / М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – №16. – С. 445–455.
- 5.828. *Дорошко М.С.* Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз / М.С. Дорошко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2004. – 154 с.
- 5.829. *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): монографія / М.С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
- 5.830. *Дорошко М.* Соціальний тип номенклатури / М. Дорошко, С. Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – №1. – С. 345–355.
- 5.831. *Доценко О.Г.* Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20–80-х роках XX ст.: Навчальний посібник / О.Г. Доценко. – К.: Правові джерела, 2002. – 223 с.
- 5.832. *Дробот І.І.* Трансформації націоналістичної ідеології в першій половині XX ст. / І.І. Дробот // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 110–122.
- 5.833. *Дровозюк С.І.* Національно-культурне та духовне життя українського

- селянства у 20–30-х рр. ХХ ст.: Історіографічний нарис / С.І. Дровозюк. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 364 с.
- 5.834. *Дубровін В.С.* Колгоспна ремонтна майстерня / В.С. Дубровін. – К.: Державне видавництво сільськогосподарської літератури УРСР, 1959. – 55 с.
- 5.835. *Ермак А.П.* Преобразование культурно-бытового уклада украинского села (1926–1937 гг.) / А.П. Ермак. – К.: Наукова думка, 1990. – 172 с.
- 5.836. *Євтушенко А.П.* Радгоспи України за 50 років радянської влади / А.П. Євтушенко. – К.: КБНТП, 1967. – 29 с.
- 5.837. *Єрмак О.П.* Становлення і розвиток колгоспної торгівлі в УРСР у роки перших п'ятирічок / О.П. Єрмак // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – 1987. – Вип. 21. – С 49–54.
- 5.838. *Жертвы репрессий* / Отв. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Юринформ, 1993. – 275 с.
- 5.839. *Журба М.А.* Громадські об'єднання національних меншин в антиселянських акціях (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / М.А. Журба // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – 2001. – Вип. 16. – С. 114–120.
- 5.840. *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ ст.). – 2-е вид., допов. / М.А. Журба. – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.
- 5.841. *Зеленин И.Е.* Динамические обследования колхозов за 1933–1934 гг. / И.Е. Зеленин // Источниковедение истории советского общества. – М., 1968. – Вып. 2. – С. 339–355.
- 5.842. *Зеленин И.Е.* Зерновые совхозы СССР : [1933–1941 гг.] / И.Е. Зеленин ; Акад. наук СССР. Ин-т истории. – М.: Наука, 1966. – 247 с.
- 5.843. *Зеленин И.Е.* Колхозы и сельское хозяйство СССР в 1933–1935 гг. / И.Е. Зеленин // История СССР. – 1964. – № 6. – С. 3–28.
- 5.844. *Зеленин И.Е.* О некоторых "белых пятнах" завершающего этапа сплошной коллективизации / И.Е. Зеленин // История СССР. – 1989. –

- № 2. – С. 3–19.
- 5.845. *Зеленин И.Е.* Осуществление политики "ликвидации кулачества как класса" (1930–1932 гг.) / И.Е. Зеленин // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 31–49.
- 5.846. *Зеленин И.Е.* Политотделы МТС – продолжение политики "чрезвычайщины" (1933–1934 гг.) / И.Е. Зеленин // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 42–61.
- 5.847. *Зеленин И.Е.* Совхозы СССР в годы довоенных пятилеток (1928–1941 гг.). / АН СССР, Институт истории / И.Е. Зеленин. – М.: Наука, 1982. – 239 с.
- 5.848. *Земсков В.* Спецпоселенцы (по документации НКВД–МВД СССР) / В. Земсков // Социологические исследования. – № 11. – 1990. – С. 3–17.
- 5.849. *Земсков В.Н.* Судьба "кулацкой ссылки" (1930–1954 гг.) / В.Н. Земсков // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 101–118.
- 5.850. *Знатные люди животноводства.* – Пятигорск: Орджоникидзе. кр. изд, 1939. – 56 с.
- 5.851. *Золотарьов В.* Олександр Успенський. Особа, час, оточення / В. Золотарьов. – Харків, 2004. – 366 с.
- 5.852. *Зубалій О.* За почином Паші Ангеліної: До 50-річчя стахановського руху в сільському господарстві / О. Зубалій // Механізація сільського господарства. – 1985. – № 6. – С. 4–5.
- 5.853. *Иванова С.А.* Влияние изменения внутрикласовой структуры колхозного крестьянства на его культуру и быт в условиях развитого социалистического общества / С.А. Иванова. – М.: Изд-во Московского университета, 1976. – 227 с.
- 5.854. *Иванович К.А.* Высшая сельскохозяйственная школа в СССР / К.А. Иванович. – М.: Тип. газ. "За родину" в Риге, 1948. – 159 с.
- 5.855. *Игнатовский П.А.* Крестьянство и экономическая политика партии в деревне / П.А. Игнатовский. – М.: Мысль, 1971. – 287 с.

- 5.856. *История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР* / Под ред. М.П. Ким. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 448 с.
- 5.857. *История советской деревни (1917–1977)* / АН СССР, Ин-т истории СССР / Сост. Л.Н. Денисова и др. – М.: Ин-т истории СССР, 1985. – 226 с.
- 5.858. *Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у ХХ століття* / Л.Ю. Беренштейн [та ін.]; голова ред. кол. В.А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Укр. акад. іст. наук. – К., 2000. – 136 с.
- 5.859. *Історія Дніпропетровського Державного аграрного університету: 75 років* / Під ред. М.Т. Масюк. – Дніпропетровськ, 1997. – 150 с.
- 5.860. *Історія селянства Української РСР: У 2-х т. Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів* / Ред. І.І. Компанієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинько. – К.: Наукова думка, 1967. – 535 с.
- 5.861. *Історія українського селянства: нариси в 2-х томах. Т. 2.* – К. Наукова думка, 2006. – 653 с.
- 5.862. *Історія УРСР.* – У 8-ми т. – Т. 6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / За ред. Ю. Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1977 р. – 544 с.
- 5.863. *Іщенко Т.Д.* Фахове навчання в системі безперервної аграрної освіти / Т.Д. Іщенко. – К.: Аграрна освіта, 2000. – 242 с.
- 5.864. *Калиниченко С.Б.* З історії виникнення стаханівського руху в сільському господарстві УРСР (1930–1937 рр.) / С.Б. Калиниченко // Український історичний журнал. – 1985. – № 3. – С. 81–97.
- 5.865. *Карасюк І.М.* Уманський сільськогосподарський інститут (1844–1994) / І.М. Карасюк, М.Ю. Замаховська. – К.: Вища школа, 1994. – 88 с.
- 5.866. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. – 176 с.

- 5.867. *Касьянов Г.В.* Сталінізм і українська інтелігенція (20-ті-30-ті роки) / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
- 5.868. *Ковалёв И.Я.* Комсомол и оборона Родины (1921–1941) / И.Я. Ковалёв. – К., 1975. – 205 с.
- 5.869. *Коваленко Н.И.* Организация управления совхозами в СССР (1917–1937 гг.) / Н.И. Коваленко. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 162 с.
- 5.870. *Ковтун Г.* Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х рр. на Полтавщині / Г. Ковтун, В. Войналович, Ю. Данилюк. – Київ–Полтава: Ельбрус, 1992. – 49 с.
- 5.871. *Колгоспам* – постійні кадри механізаторів. – Х.: Прапор, 1966. – 29 с.
- 5.872. *Коллективизация* сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения. Краткий очерк истории / М.А. Вылцан, В.П. Данилов, В.В. Кабанов, Ю.А. Мошков. – М.: Колос, 1982. – 399 с.
- 5.873. *Коломієць С.С.* Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). – У 3-х ч. – Ч. 1. З найдавніших часів до поч. 20-х рр. ХХ ст. / Навчально-науковий природничо-гуманітарний інститут НАУ / С.С. Коломієць. – К., 2003. – 180 с.
- 5.874. *Командири* великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.
- 5.875. *Коммунистическая* партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2-х т. / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Т. 1 (1918–1941 рр.). – К.: Политиздат, 1976. – 1062 с.
- 5.876. *Комсомол* Київщини у боротьбі за одержання високих урожаїв. – К.: Знання, 1956. – 31 с.
- 5.877. *Комсомол* Київщини у боротьбі за підвищення продуктивності громадського тваринництва. – К.: Знання, 1956. – 39 с.
- 5.878. *Комсомол* у боротьбі за високий врожай. – Вінниця: Більшовицька

- права, 1935. – 24 с.
- 5.879. *Комсомол України*. – К.: Молодь, 1959. – 57 с.
- 5.880. *Комсомол України: Сторінки історії, події, портрети* / За ред. Ю.Н. Єльченко. – К.: Видавничий дім "Ін Юр", 2004. – 716 с.
- 5.881. *Комуністична партія – організатор здійснення ленінської національної політики на Україні* / О.Т. Юрченко, П.П. Бачинський, І.П. Кожукало та ін.; Г.М. Мултих, Ю.В. Бабко (заг. ред.); Інститут історії партії ЦК КП України. – К.: Політвидав України, 1972. – 323 с.
- 5.882. *Конвісар В. Комсомольці – передовики соціалістичних ланів* / В. Конвісар. – К.: Молодий більшовик, 1935. – 155 с.
- 5.883. *Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор* / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.
- 5.884. *Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960* / К. Кононенко. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1965. – 535 с.
- 5.885. *Корольков Н.В. Комбайн в колхозной деревне 30-х годов: освоение, социальные последствия* / Н.В. Корольков // *История СССР*. – 1977. – № 2. – С. 95–104.
- 5.886. *Кочетков Г.П. Як я зібрав комбайном "Сталінець" 907 га.* / Г.П. Кочетков. – Київ–Харків, 1936. – 59 с.
- 5.887. *Кочетковская Е.Н. Национализация земли и колхозы в СССР* / Е.Н. Кочетковская. – М.: Госполитиздат, 1958. – 80 с.
- 5.888. *Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* / Богдан Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
- 5.889. *Краев М.А. Победа колхозного строя в СССР* / М.А. Краев. – М.: Госполитиздат, 1954. – 720 с.
- 5.890. *Криворученко В.К. В тисках сталинщины: Трагедия комсомола* / В.К. Криворученко. – М.: Институт молодежи, 1991. – 398 с.
- 5.891. *Кузня сільськогосподарських кадрів. Короткий історичний нарис до 75-річчя Української сільськогосподарської академії* / Під ред.

- В.В. Юрчишина. – К., Урожай, 1973. – 127 с.
- 5.892. *Кульчицький С.* Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / С. Кульчицький, Г. Єфіменко // НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 192 с.
- 5.893. *Кульчицький С.В.* Втрати населення України від голоду 1933 р. / С.В. Кульчицький, С. Максудов // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 3–10.
- 5.894. *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
- 5.895. *Кульчицький С.В.* Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні / С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії АН УРСР. – 1989. – 193 с.
- 5.896. *Кульчицький С.В.* Керівні органи Центрального Комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року / С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України, 1990. – 89 с.
- 5.897. *Кульчицький С.В.* 1933: Трагедія голоду / С.В. Кульчицький. – К.: Знання, 1989. – 48 с.
- 5.898. *Кульчицький С.В.* Трагічна статистика голоду / С.В. Кульчицький // Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 66–85.
- 5.899. *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Вид. Дім "Альтернативи", 1999. – 336 с.
- 5.900. *Кульчицький С.В.* Ціна "великого перелому" / С.В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
- 5.901. *Курносів Ю.О.* Духовне життя на Україні в 20–30-х рр. / Ю.О. Курносів // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С. 93–99.
- 5.902. *Курносів Ю.О.* Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія / Ю.О. Курносів // Український історичний журнал. – 1981. – № 6. – С. 45–54.

- 5.903. *Курносів Ю.О.* Насилля – головний аргумент більшовизму (Закінчення) / Ю.О. Курносів // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 3–8.
- 5.904. *Курносів Ю.О.* Насилля – головний аргумент більшовизму / Ю.О. Курносів // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 17–28.
- 5.905. *Лаврентьев Д.И.* Развитие союза рабочего класса и колхозного крестьянства в условиях строительства коммунизма / Д.И. Лаврентьев. – М.: Знание, 1967. – 45 с.
- 5.906. *Ланчуковская Л.И.* Ленинский комсомол в период коллективизации сельского хозяйства (1929–1932) / Л.И. Ланчуковская. – Одесса: Изд. Одес. гос. ун-та им. И.И.Мечникова, 1970. – 222 с.
- 5.907. *Лизогуб Ю.М.* Рабочий класс СССР в борьбе за победу колхозного строя 1928–1937 / Ю.М. Лизогуб. – Львов: Вища школа, 1978. – 173 с.
- 5.908. *Лошицкий О.* Лаборатория. Нові документи й свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині / О. Лошицкий // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (7/8). – С. 176–198.
- 5.909. *Лутов І.* 20 років МТС ім. Шевченка / І. Лутов. – К.: УСХА, 1949. – 88 с.
- 5.910. *Львівська академія ветеринарної медицини.* До 110-х роковин з дня заснування. – Львів: Редакційно-видавничий відділ при управлінні по пресі, 1992. – 24 с.
- 5.911. *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України / І. Майстренко. – Б.м : Сучасність, 1979. – 259 с.
- 5.912. *Майстренко І.* Національна політика КПРС в її історичному розвитку / І. Майстренко. – Б.м : Сучасність, 1978. – 184 с.
- 5.913. *Максудов С.* Потери населения СССР / С. Максудов. – Вермонт: Chalidze Publication Wenson, 1989. – 298 с.
- 5.914. *Малиенко А.М.* Альтернативный взгляд на аграрную реформу и политику в Украине / А.М. Малиенко, В.П. Ярмоленко,

- А.В. Мазуренко; А.М. Малиенко (ред.). – К.: ННІ "Інститут аграрної економіки", 2009. – 268 с.
- 5.915. *Малов Ф.* Комсомолец на комбайне / Ф. Малов. – М.: Сельхозгиз, 1938. – 64 с.
- 5.916. *Мандрик Я.І.* Історія культури України: Навчальний посібник / Я.І. Мандрик, Р.Б. Пуйда. – Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2011. – 418 с.
- 5.917. *Мандрик Я.І.* Культура українського села в період сталінізму, 1929–1938 рр. / Я.І. Мандрик. – Івано-Франківськ: Івано-Франків. держ. техн. ун-т нафти і газу, 1998. – 253 с.
- 5.918. *Марочко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 294 с.
- 5.919. *Марочко В.І.* Голодомор 1932–1933 рр. / В.І. Марочко. – К., 2007. – 64 с.
- 5.920. *Марочко В.* Повсякденна робота в колгоспних бригадах / В. Марочко // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – № 2. – С. 243–252.
- 5.921. *Марочко В.* Податкова повинність селян / В. Марочко // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – №2. – С. 276–289.
- 5.922. *Марочко В.І.* Формирование интернациональных черт в образе жизни колхозного крестьянства (1929–1936 гг.) / В.І. Марочко. – К.: Знання, 1991. – 79 с.
- 5.923. *Марочко В.І.* Масове переселення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків голодомору / Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. / В. Марочко. – К.: Наук. думка, 2003. –

С. 467–473.

- 5.924. *Марочко В.І.* Трудодень – щоденна повинність колгоспників // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.) / В. Марочко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – № 2. – С. 252–261
- 5.925. *Марчук Л.І.* Исторический опыт КПСС по развитию и укреплению союза рабочего класса и крестьянства в годы социалистического строительства (1927–1937 гг.) / Л.И. Марчук. – Х.: Из-во при Харьковском университете, 1979. – 144 с.
- 5.926. *Матвеев А.Ю.* Здійснення насильницької політики розселення на Поділлі та Південно-Східній Волині (друга половина 20 – перша половина 30-х рр. ХХ ст.): монографія / Матвеев А.Ю., Рибак І.В.; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Центр дослідж. історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 2011. – 196 с.
- 5.927. *Мацкевич В.* Договір МТС з колгоспами / В. Мацкевич. – Харків: Комуніст, 1951. – 26 с.
- 5.928. *Михайлов О.М.* Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929–1941) / О.М. Михайлов. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 159 с.
- 5.929. *Молодь УСРР.* – К.: Молодий більшовик, 1936. – 215 с.
- 5.930. *Мороз О.* Українське селянство першої половини ХХ століття. Трагедія і героїзм / О. Мороз, С. Злупко. – Львів : Універсум, 1997. – 165 с.
- 5.931. *Мороз Я.П.* 3 года борьбы за высокий урожай конопли / Я.П. Мороз, И.В. Рева. – М., 1940. – 56 с.
- 5.932. *МТС в борьбе за подъем колхозного производства.* – М.: Сельхозиздат, 1954. – 325 с.
- 5.933. *Назимко П.С.* У роки передгрозя / П.С. Назимко. – К.: Молодь, 1977. – 120 с.
- 5.934. *Наушко Д.Ф.* Борьба политотделов МТС за организационно-

- хозяйственное и политическое укрепление колхозов в 1933–1934 гг. (по материалам Украинской ССР) / Д.Ф. Наумко // Труды Всесоюзного сельскохозяйственного института заочного образования. – 1961. – Вып. 6. – С. 82–140.
- 5.935. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. У 2 ч. Ч. 2. Кінець 20-х – 1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Ін-т історії України, 1995. – 301 с.
- 5.936. *Нестуля О.О.* Стан пам'яток культового призначення в середині 30-х років у радянській Україні / О.О. Нестуля // Історична пам'ять : Науковий збірник / Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка, Полтавський регіональний осередок Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Полтавське наукове товариство краєзнавців. – Полтава, 2001. – №1–2. – С. 194–207.
- 5.937. *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В.М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 623 с.
- 5.938. *Новий довідник: Історія України.* – К.: ТОВ "Казка", 2005. – 736 с.
- 5.939. *Новохатько Л.М.* Національний аспект доктрини "соціалістичної реконструкції" (Спроба історико-теоретичного переосмислення) / Л.М. Новохатько; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1997. – 110 с.
- 5.940. *Нолл В.* Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр. / В. Нолл – К: Родовід, 1999. – 560 с.
- 5.941. *О мерах улучшения работы МТС (Проект НКЗ СССР).* – Йошкар-Ола: Кн. изд-во, 1939. – 8 с.
- 5.942. *Овсій І.О.* Діяльність Комуністичної партії України щодо розвитку та зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства (1933–1937 рр.) / І.О. Овсій // Наукові праці з історії КПРС. – 1972. – Вип. 58. – С. 60–66.

- 5.943. *Овчинников О.Г.* Государственное регулирование аграрного сектора США / О.Г. Овчинников. – М.: ООО "ДеЛи", 1999. – 663 с.
- 5.944. *Опыт* использования машинно-тракторного парка МТС / Под ред. И. Качуро, Я.Дубовского. – Минск, 1955. – 142 с.
- 5.945. *Организация* работ в тракторной бригаде МТС / М.П. Горшков, С.К. Гусев, И.А. Медведев, В.П. Павлычев; Ворон. науч.-иссл. ин-т экономики сел. хоз-ва. – Воронеж: "Коммуна", 1938. – 180 с.
- 5.946. *Падалка С.С.* Проблеми соціальної інфраструктури українського села в 60-ті роки ХХ століття / С. С. Падалка; Укр. акад. друкарства // Наук. зап. – 1999. – № 1. – С. 176–181.
- 5.947. *Падалка С.С.* Радянська модель підготовки кадрів для сільського господарства: державно-політичний вимір та наслідки функціонування. 1960–80-і роки / С.С. Падалка // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – 2005. – Спец. вип. – С. 112–124.
- 5.948. *Падун Н.О.* Система підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства у 20–30 роки в Україні / Н.О. Падун // Удосконалення навчально-виховного процесу в професійних закладах сільськогосподарського профілю: Зб. наук. пр. – К.: АПН України, 1993. – С. 115–120.
- 5.949. *Панкратова М.Г.* Сельская женщина в СССР / М.Г. Панкратова. – М.: Мысль, 1990. – 192 с.
- 5.950. *Панченко П.П.* Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – Вид. 2, випр., доп. – К.: Знання, 2000. – 342 с.
- 5.951. *Панченко П.П.* Радгоспи: шляхи становлення і розквіту (1917–1980) / П.П. Панченко, А.П. Євтушенко. – К.: Знання, 1982. – 342 с.
- 5.952. *Пахарев А.Д.* Ленинский комсомол – верный помощник коммунистической партии в борьбе за выполнения плана второй пятилетки (1933–1937 гг.) / А.Д. Пахарев. – Донецк, 1970. – 164 с.
- 5.953. *Пащенко А.Я.* Проведення суцільної колективізації та організаційно-

- господарське зміцнення колгоспів (1929–1937 рр.). Випуск 10 / А.Я. Пащенко. – Дніпропетровськ: Обласне книжне видавництво, 1961. – С. 11–20.
- 5.954. *Пащенко В.* Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20–30-х років / В. Пащенко. – К.: МПЦ, 1994. – 249 с.
- 5.955. *Першин П.М.* Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму / П.М. Першин. – К.: Наукова думка, 1973. – 339 с.
- 5.956. *Петровский Г.И.* Двадцать лет Великой социалистической революции и молодежь / Г.И. Петровский. – М.: Молодая Гвардия, 1937. – 29 с.
- 5.957. *Плачинда І.С.* За більшовицькі колгоспи / І.С. Плачинда. – Полтава: МПК, 1935. – 57 с.
- 5.958. *Погорелов Н.С.* Совхозы – ведущие предприятия социалистического сельского хозяйства / Н.С. Погорелов. – К.: Сельхозиздат, 1961. – 214 с.
- 5.959. *Покорний Г.М.* Каси громадської взаємодопомоги колгоспів / Г.М. Покорний. – Х., 1932. – 56 с.
- 5.960. *Поляков Ю.А.* Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 года) / Ю.А. Поляков, В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев // Социологические исследования, 1990. – № 6. – С. 7–24.
- 5.961. *Полян П.* Не по своей воле... История принудительных миграций в СССР / П. Полян. – Москва: ОЛМА-ПРЕС, 2001. – 385 с.
- 5.962. *Прилуцький В.І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939) / В.І. Прилуцький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 249 с.
- 5.963. *Пятницкий П.* Правовое положение МТС и характер ее договорных отношений с колхозами / П. Пятницкий, А. Рускол, Н. Салищева. – М.: МСХ, 1956. – 152 с.
- 5.964. *Пятницкий П.* Договорные отношения МТС с колхозами / П. Пятницкий. – М.: ВИМ, 1957. – 67 с.
- 5.965. *Работа хаты-лаборатории:* Примерный тематический план колхозного

- опытничества. – Ростов н/Д., 1946. – 39 с.
- 5.966. *Реабілітовані історією* / Відповід. ред. П.Т. Тронько. – Київ–Полтава: Рідний край, 1992. – 412 с.
- 5.967. *Рибак І.В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
- 5.968. *Рибак І.В.* Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях: навч. посібник-коментар для студ. вищих навч. закл. / І.В. Рибак, А.Ю. Матвеев. – 2. вид., доп. – Хмельницький: ТОВ НВП "Еврика", 2004. – 200 с.
- 5.969. *Рибак І.В.* Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / І.В. Рибак; Ін-т історії України Нац. акад. наук України, Голов. редкол. наук.-докум. серії кн. "Реабілітовані історією". – К.: Рідний край, 1999. – 92 с.
- 5.970. *Рибак І.В.* Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І.В. Рибак; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". – К.: Рідний край, 1997. – 165 с.
- 5.971. *Рибалка І.* Історія Української РСР. Радянський період / І. Рибалка. – Х.: Основа, 1982. – 448 с.
- 5.972. *Рубан Ю.Д.* Исторический опыт и система законов в сельскохозяйственном производстве / Ю.Д. Рубан. – К: Аграрная наука, 2004. – 276 с.
- 5.973. *Рубач М.А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.
- 5.974. *Рудницький О.П.* Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській СРС / О.П. Рудницький // Історія народного господарства та економічної думки Української СРС. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 21–

29.

- 5.975. *Русова Д.І.* Спогади першої трактористки / Д.І. Русова // Хлібороб України. – 1977. – №1. – С. 34–35.
- 5.976. *Ряузов Н.Н.* Торгово-кооперативная статистика / Под. ред. А.Я. Боярского / Н.Н. Ряузов. – М.: Госторгиздат, 1939. – 344 с.
- 5.977. *Савранський О.П.* Любима професія / О.П. Савранський. – К.: Держ. вид-во колгосп. і радгосп. літ. УРСР, 1940. – 52 с.
- 5.978. *Савченко А.* Радянська Україна – невід’ємна частина могутнього Радянського Союзу / А. Савченко. – К.: Партвидав України, 1933. – 74 с.
- 5.979. *Саган О.* Трудодні як засіб знищення українського селянства / О. Саган // Політика і культура. – 2000. – № 32. – С. 32–38.
- 5.980. *Садовський В.В.* Робоча сила в сільському господарстві України / В.В. Садовський // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1935. – Т. 26. – 147 с.
- 5.981. *Самсонова В.* Чому на землі ще голодують? / В. Самсонова // Університетський кур’єр. – 2011. – 20 червня. – С. 1–2.
- 5.982. *Семнадцать лет диктатуры пролетариата* (Материалы для докладчиков). – Симферополь, Горком ВКП(б), 1 тип. "Крымполиграфтреста", 1934. – 46 с.
- 5.983. *Сільське господарство України – від минулого до сьогодення.* У чотирьох томах. – Т. III: Аграрна політика і макроекономічні відносини в аграрному секторі України / М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов та ін. – К.: ННЦІАЕ, 2006. – 358 с.
- 5.984. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* / П.П. Панченко, М.М. Вівчарик, А.І. Голуб та ін. – К.: Україна, 2003. – 352 с.
- 5.985. *Социально-экономические изменения в деревне (1885–1938 гг.)* / А.Е. Арина, Г.Г. Котов, К.В. Лосева. – М.: Сельхозгиз, 1939. – 408 с.
- 5.986. *Социальный облик колхозной молодежи.* – М.: Молодая гвардия,

1976. – 192 с.
- 5.987. *Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства УРСР (1917–1937 рр.)* / За ред. З.П. Шульги. – К.: Вид-во КДУ ім. Т.Г. Шевченка, 1967. – 511 с.
- 5.988. *Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1930 – весна 1931 года* / Красильников С.А., Кузнецова В.Л., Осташко Т.Н., Павлова Т.Ф., Пащенко Л.С, Суханова Р.К. (сост.). – Новосибирск: Экор, 1992. – 286 с.
- 5.989. *Сталинизм в советской провинции. Массовая операция на основе приказа № 00447* / Сост. М. Юнге, Б. Бонвич, О. Биннер. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2009. – 927 с.
- 5.990. *Становлення і розвиток аграрної освіти і науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодні)* / За ред. С. Живори. – К.: НАУ, 2004. – 144 с.
- 5.991. *Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодні)* / Д.О. Мельничук [та ін.] ; Кабінет Міністрів України, Національний аграрний ун-т. – К. : НАУ, 2005. – 224 с.
- 5.992. *Степаненко Ю.О. До питання про роль МТС у колгоспному виробництві України в 1933–1940 рр.* / Ю.О. Степаненко // Наукові записки / Вінницький педагогічний інститут. – 1956. – Т. 4. – Вип.1. – С. 3–16.
- 5.993. *Стоян Т.А. Система політичної цезури в УРСР у 1920–1930 рр.* / Т.А. Стоян. – К.: Акад. праці і соц. Відносин Федер. Проф.. спілок України, 2010. – 480 с.
- 5.994. *Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929)* / О.О. Сушко; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 94 с.

- 5.995. *Табачник Д.В.* Чорні роки комсомолу України / Д.В. Табачник, В.А. Головенько, О.А. Корнієвський. – К.: Молодь, 1990. – 139 с.
- 5.996. *Тардов М.С.* Советская Украина / Историко-экономический очерк / М.С. Тардов. – М.: Воениздат, 1940. – 72 с.
- 5.997. *Титов А.* МТС и колхоз / А. Титов. – Ярославль: Кн. изд-во, 1958. – 32 с.
- 5.998. *Ткач Н.І.* Трудові подвиги новаторів сільськогосподарського виробництва (1933–1937 рр.) / Н.І. Ткач // Український історичний журнал. – 1970. – № 6. – С. 26–33.
- 5.999. *Ткаченко Б.І.* Під чорним тавром : Історична розвідка про геноцид на Україні і, зокрема, на Лебединщині в 1932–1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською пам'яттю / [Ред. В.Г. Дацько]. – Б.І. Ткаченко. – Лебедин: Білий лебідь, 1993. – 464 с.
- 5.1000. *Ткаченко Б.І.* Терор голодом / Голодомор на Сумщині 1932–1933 / Б.І. Ткаченко. – Суми: Ред.-вид. відділ обл. управління по пресі, 1993. – С. 7–16.
- 5.1001. *Ткачова Л.І.* Розвиток культури українського села в передвоєній роки (1938–1941 рр.) / Л.І. Ткачова // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1984. – Вип. 10. – С. 31–36.
- 5.1002. *Троян М.П.* Стахановський рух: Новий погляд / М.П. Троян // Проблеми історії України: факти судження, пошуки. – 1991. – Вип.1. – С. 69–84.
- 5.1003. “Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. В.А. Смолій; Авт. кол.: В.М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я.В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П.М. Бондарчук, Л.В. Гриневич, О.О. Ковальчук, В.В. Масненко, В.М. Чумак. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2003. – 392 с.
- 5.1004. *Українське село у 20–90 рр. ХХ ст.: короткий історико-економічний нарис* / Л.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко та ін.; НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – 122 с.

- 5.1005. *Ульянова А.Д.* Развитие электрификации УРСР / А.Д. Ульянова, В.В. Павлова. – К.: Вид-во Київського університету, 1962. – 97 с.
- 5.1006. *Уманский Л.А.* Годы труда и побед, 1917–1987 / Л.А. Уманский, С.С. Шаболтин. – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
- 5.1007. *Участь комсомолу в боротьбі за високу продуктивність молочно-товарної ферми.* – К.: Молодь, 1940. – 24 с.
- 5.1008. *Ушкаренко В.А.* Херсонский государственный аграрный университет. (Исторический очерк 1874–1999) / В.А. Ушкаренко, Т.Д. Мартынова. – Херсон: Айлант, 1999. – 180 с.
- 5.1009. *Фурсенко И.Д.* Харьковский сельскохозяйственный институт: очерки истории / И.Д. Фурсенко. – К.: Урожай, 1968. – 160 с.
- 5.1010. *Харківський державний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва: Нарис.* – Х.: Основа, 1999. – 80 с.
- 5.1011. *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы / О.В. Хлевнюк. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1996. – 305 с.
- 5.1012. *Цаплин В.В.* Статистика жертв сталинизма в 30-е годы / В.В. Цаплин // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 176–184.
- 5.1013. *Череповський Л.М.* Комуністична партія України – організатор соціалістичного змагання на селі за дострокове виконання другої п'ятирічки / Л.М. Череповський // Вісник Львівського університету. Секція суспільні науки. – 1974. – Вип. 9. – С. 91–98.
- 5.1014. *Чернега П.М.* Використання змагальних форм організації праці на українських підприємствах напередодні й під час Другої світової війни / П.М. Чернега // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1. – С. 41–56.
- 5.1015. *Чертков И.П.* Ударники-комбайнеры. Опыт учебы и работы на комбайне в зерносовхозе "Азов" Люксембургского района УССР / Чертков И.П.. – М.: Сельхозгиз, 1934. – 96 с.
- 5.1016. *Чижев В.І.* Керівна роль Комуністичної партії України в організації соціалістичного змагання колгоспів в роки другої п'ятирічки: (На

- матеріалах Київської і Вінницької областей) / В.І. Чижов // Наукові записки / Київський університет. – 1958. – Т. 17. – Вип. 3. Збірник історико-філософського факультету № 11. – С. 79–102.
- 5.1017. *Шаповал Ю.І.* Лазар Каганович / Ю.І. Шаповал. – К.: Знання, 1994. – 40 с.
- 5.1018. *Шаповал Ю.І.* Невигадані історії / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Центр історичної політики / Ю.І. Шаповал. – К.: Світогляд, 2004. – 352с.
- 5.1019. *Шаповал Ю.І.* Сталінізм і Україна / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 31–38.
- 5.1020. *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні / Інститут політичних досліджень / Ю.І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 142 с.
- 5.1021. *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.
- 5.1022. *Шаповал Ю.І.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Центр історичної політології Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ін-т ім. Г.Сковороди / Ю.І. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
- 5.1023. *Шарпатий В.* Особливості призначення персональних пенсій в УСРР 20–30-х рр.: історико-соціальне дослідження / В. Шарпатий // Пробл. історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 15. – С. 273–281.
- 5.1024. *Шарпатий В.* Трансформація структури і функціональні зміни системи соціального забезпечення в УСРР 1930-х рр. / В. Шарпатий // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – №14. – С. 404–413.
- 5.1025. *Шарпатий В.Г.* Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпатий. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.

- 5.1026. *Шарпатий В.Г.* Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 1930-х років. Історичний аспект / В.Г. Шарпатий. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 88 с.
- 5.1027. *Широкова С.Д.* МТС – решающая сила в развитии сельского хозяйства / С.Д. Широкова. – М.: Сельхозиздат, 1954. – 15 с.
- 5.1028. *Шитюк М.М.* Голод 1928–1929 рр. у південному регіоні УРСР / М.М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського національного університету. Історичні науки. Вип. 3.34. – 2014. – С. 134–148.
- 5.1029. *Шитюк М.М.* Південно-українське селянство кінець 20 – І пол. 40 рр. ХХ ст. Монографія / М.М. Шитюк. – Миколаїв, 2012. – 245 с.
- 5.1030. *Шостак П.В.* Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933–1934 рр.) / П.В. Шостак // Український історичний журнал. – 1963. – № 6. – С. 34–44.
- 5.1031. *Юдачев С.А.* Борьба КПСС за организационно-хозяйственное укрепление колхозов (1933–1934 гг.) / С.А. Юдачев. – М.: Высшая школа, 1962. – 112 с.
- 5.1032. *Як робітник і селянин завоювали владу і побудували соціалістичне суспільство.* – К., Держполітвидав, 1938. – 72 с.
- 5.1033. *Яковлев Я.А.* Итоги Второго всесоюзного съезда колхозников-ударников (Доклад заведующего Сельскохозяйственным отделом ЦЦК ВКП(б) Я.А. Яковлева на Втором всесоюзном съезде колхозников-ударников 11 февраля 1935 г.) / Я.А. Яковлев. – М.: Сельхозгиз, 1935. – 58 с.
- 5.1034. *Янтаров С.* Великое социалистическое строительство / С. Янтаров. – К.: Соцэгиз Украины, 1935. – 216 с.
- 5.1035. *Dunchem V.* In Stalins Time: Middle-Class Values in Soviet fiction / V. Dunchem. – Canberra, 1976. – 68 с.
- 5.1036. *Hlevnjuk O.* Les mecanismes de la "Grande Terreur" des années 1937–1938 au Turkmenistan / O. Hlevnjuk // Cahiers du Monde russe. – 1998. – 39 (1–2). – P. 197–208.

- 5.1037. Khlevniuk O. The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror. Translated by Vadim A. Staklo / O. Khlevniuk. – New Haven: Yale University Press, 2005. – 464 p.
- 5.1038. *Menning C.E.* Ukraine under the Soviets / C.E. Menning. – N.-Y., 1953. – 45 s.
- 5.1039. *Schiller A.* Die Kollektivbewegung in der Sowjetunion. Ein Beitrag in der Gegenwartsfragen der russischen Landwirtschaft (Osteuropäische Forschung. N.F.8.) / A. Schiller – Königsberg, 1931. – 120 s.
- 5.1040. *Schiller A.* Kolchos und Genossenschaft / A. Schiller // Osteuropa. – 1951. – № 1. – S. 12–19.
- 5.1041. *SuUivant R.S.* Soviet politics and the Ukraine, 1917–1957 / R.S. SuUivant. – New York, 1962. – 124 s.

6. ЗБІРНИКИ НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЙ, СИМПОЗИУМІВ

- 6.1042. *Даниленко В.М.* Голод після голоду. Становище на селі та голод в Україні у 1934–1935 рр. / В.М. Даниленко // Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи і механізм здійснення: Матер. Другої міжнар. конф., 28 листопада 2003 р. – К.: МАУП, 2004. С. 141–155.
- 6.1043. *Капустян Г.* Голод і селянська ментальність / Г. Капустян // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Матер. Міжнар. наук.-теор. конф., Київ, 28 лист. 1998 р.
- 6.1044. *Кульчицький С.В.* Сільськогосподарські компанії в Україні під час Голодомору 1933 р. / С.В. Кульчицький // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії / М.І. Бушин, А.Г. Морозов (уклад.); С.В. Кульчицький та ін. (відп. ред.); НАН України, Інститут історії України. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 53–61.
- 6.1045. *Романюк І.М.* Стан будівництва сільських електростанцій на Поділлі у 1920-ті – початок 50-х років / І.М. Романюк // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Поділля у контексті

української історії". – Вінниця, 2001. – С. 250–253.

7. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

- 7.1046. *Акунін О.С.* Південноукраїнське селянство в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: соціально-економічне становище: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.С. Акунін; Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
- 7.1047. *Акунін О.С.* Південноукраїнське селянство в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: соціально-економічне становище: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.С. Акунін; Миколаїв. держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2008. – 337 арк.
- 7.1048. *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича / І.Г. Білас. – Львів, 1994. – 33 с.
- 7.1049. *Волошко О.О.* Зернові радгоспи України в 1928–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький ун-т / О.О. Волошко. – Запоріжжя, 1993. – 202 арк.
- 7.1050. *Волчок Г.И.* Помощь рабочего класса деревне в укреплении колхозного строя (1933 – июнь 1941 г.): автореф. дисс. на соиск. учен. степ канд. ист. наук: 571 – история СССР / Г.И. Волчок. – М.: Мысль, 1968. – 16 с.
- 7.1051. *Вронська Т.В.* Репресії проти родин "ворогів народу" в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Вронська; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 40 с.
- 7.1052. *Вронська Т.В.* Репресії проти родин "ворогів народу" в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Т.В. Вронська; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 460 арк.

- 7.1053. *Дорошко М.С.* Партиїно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки ХХ століття: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М.С. Дорошко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 424 арк.
- 7.1054. *Дорошко М.С.* Партиїно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М.С. Дорошко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 34 с.
- 7.1055. *Дровозюк С.І.* Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06 / С.І. Дровозюк; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Київ, 2006. – 35 с.
- 7.1056. *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України / Г.Г. Єфіменко. – К., 2001. – 18 с.
- 7.1057. *Жулканич Н.М.* Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Н.М. Жулканич; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2009. – 39 с.
- 7.1058. *Журба М.А.* Громадські об'єднання українського села: етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20–30 рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М.А. Журба; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 35 с.
- 7.1059. *Зварич В.И.* Материалы разработки годовых отчетов колхозов за 1932–1937 гг. Как источник по истории колхозного строительства и советского крестьянства. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ канд. ист. наук (07.00.09) – историография и источниковедение / МГУ им. М.В. Ломоносова / В.И. Зварич. – М., Изд-во Московского ун-та,

1978. – 21 с.

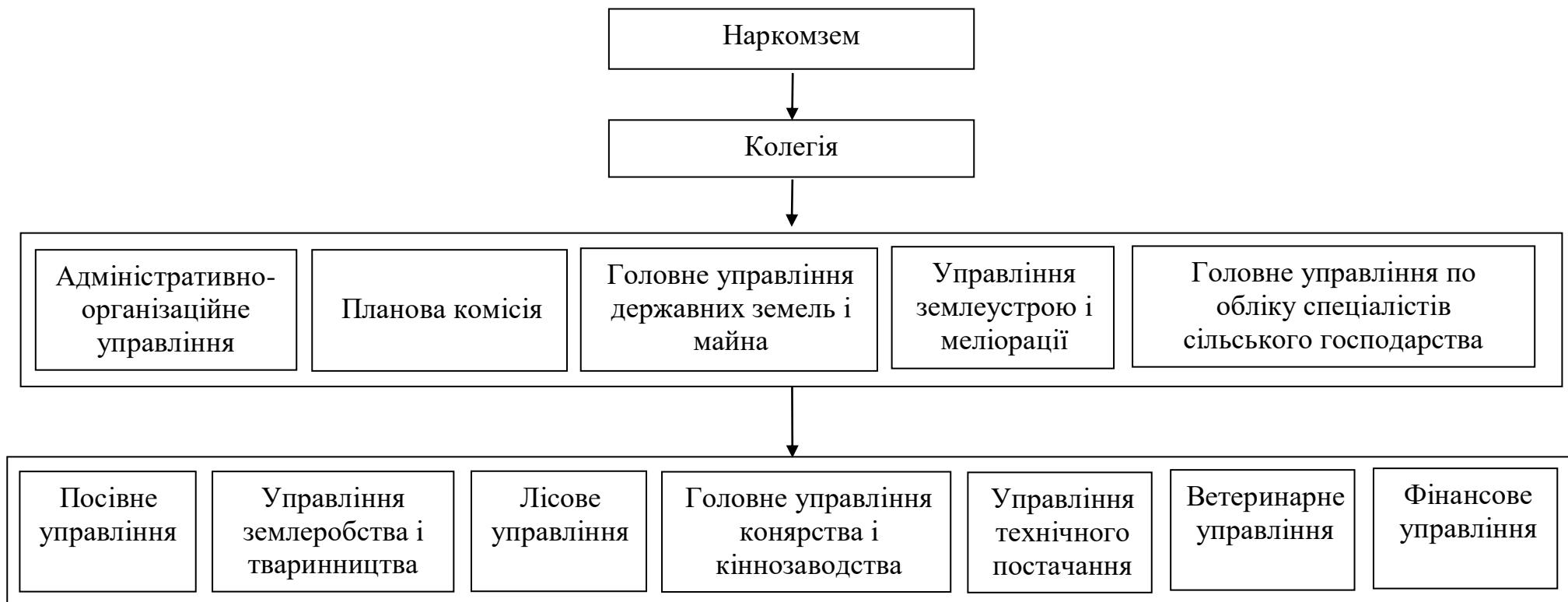
- 7.1060. *Лехан Л.Б.* Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928–1933 рр.: дис. ... канд. іст. наук:07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна / Л.Б. Лехан. – Х., 2002. – 233 арк.
- 7.1061. *Лукашевич О.М.* Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Лукашевич; Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 217 арк.
- 7.1062. *Лукашевич О.М.* Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Лукашевич; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 16 с.
- 7.1063. *Мандрик Я.І.* Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – 30-ті роки): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Я.І. Мандрик; НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Інститут народознавства. – Львів, 2005. – 33 с.
- 7.1064. *Новохатько Л.М.* Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Л.М. Новохатько; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 43 с.
- 7.1065. *Новохатько Л.М.* Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Л.М. Новохатько; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 410 л.
- 7.1066. *Падалка С.С.* Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 /

С.С. Падалка; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 38 с.

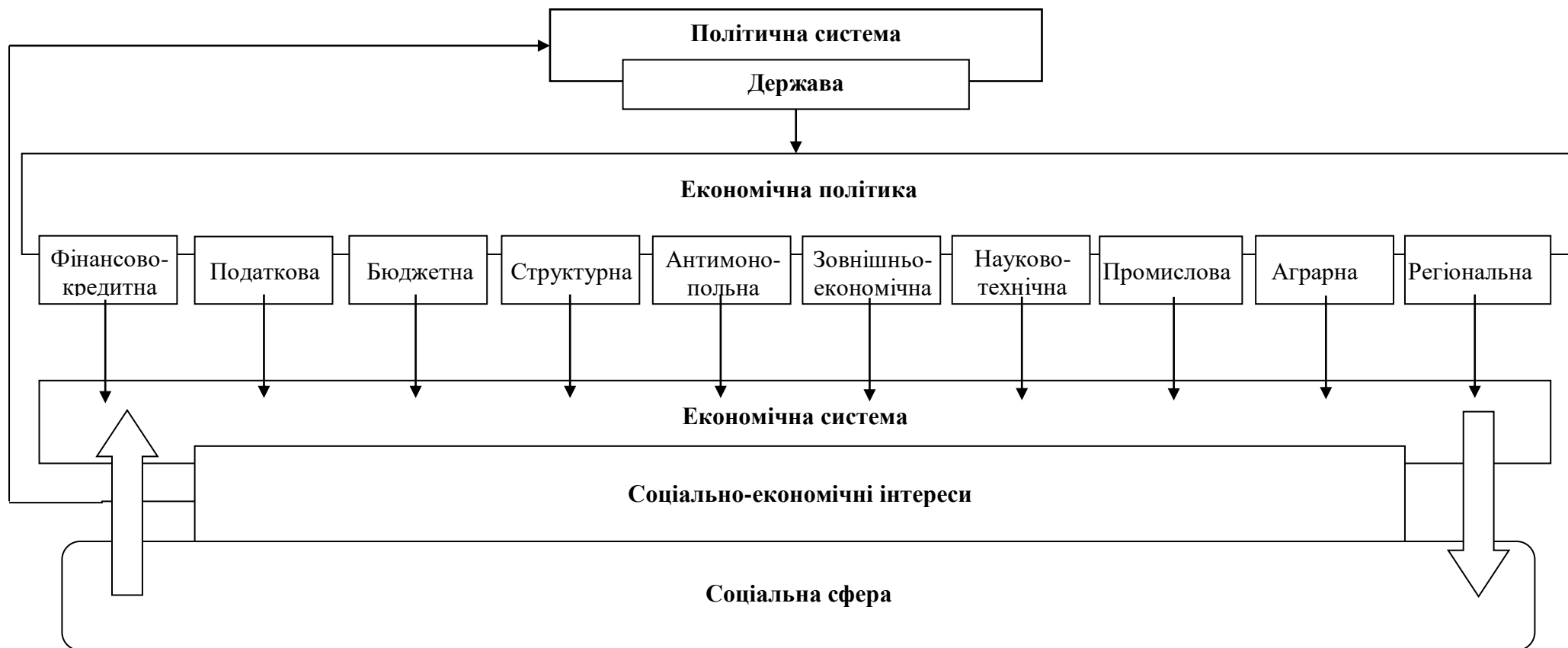
- 7.1067. *Потильчак О.В.* Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура : Автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / О.В. Потильчак; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – 37 с.
- 7.1068. *Романюк І.М.* Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І.М. Романюк; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 509 арк.
- 7.1069. *Хорошун Б.І.* Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: дис. ... д-ра іст. наук:07.00.01 / Український транспортний ун-т. / Б.І. Хорошун – К., 1999. – 392 арк.
- 7.1070. *Шарпатий В.Г.* Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920–30-х рр.: історичний аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В.Г. Шарпатий; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 32 с.
- 7.1071. *Шарпатий В.Г.* Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920–30-х рр.: історичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В.Г. Шарпатий; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007. – 380 арк.

ДОДАТКИ

Народний комісаріат землеробства УСРР

Аграрна політика як складова частина економічної системи країни

Додаток В

**Система підготовки фахівців-аграрників СРСР
у 1930-х рр. XX ст.**

Форма навчального закладу	Кваліфікація	Термін навчання	Рівень попередньої підготовки
Професійно-технічна освіта			
Постійно діючі курси з підготовки та підвищення кваліфікації голів колгоспу	- технік-організатор колгоспного виробництва	1 рік	досвід виробничої роботи у колгоспі
Сільськогосподарські школи з підготовки бригадирів виробничих бригад та завідувачів тваринницькими фермами колгоспів	- технік-агроном, - плодоовочівник, - садівник, - лісник, - тваринник, - коняр, - птахівник, - пасічник, - молодший ветеринарний фельдшер, - бухгалтер колгоспу	1 рік	семирічна школа та трирічний досвід роботи у колгоспі
Училища механізації сільського господарства	- тракторист-машиніст широкого профілю, слюсар,	1 рік	семирічна школа та трирічний досвід роботи у колгоспі
	- тракторист-слюсар, - механік-комбайнер, - опанування мінімуму агротехнічних або зоотехнічних знань, необхідних для роботи у певній галузі сільського господарства,	6 місяців 6 місяців 1 рік	досвід роботи у колгоспі та радгоспі
	- майстер сільського господарства II розряду,	2 роки	
	- майстер сільського господарства I розряду (агрономія, тваринництво та інші галузі)	3 роки	

Продовж. додатку В

Форма навчального закладу	Кваліфікація	Термін навчання	Рівень попередньої підготовки
Середня аграрна освіта			
Сільськогосподарські технікуми	- молодший агроном, зоотехнік та інші фахівці середньої кваліфікації,	4 роки	семирічна школа
Сільськогосподарські технікуми (відділення)	- молодший агроном-агролісомеліоратор, - технік-механік;	2 роки 2 роки 4 місяці	середня школа (десятирічка)
Всерадянський заочний сільськогосподарський технікум та його відділення	- молодший агроном, зоотехнік та інші фахівці середньої кваліфікації,	5 років 3 роки	середня школа та досвід роботи у сільському господарстві семирічна школа досвід виробничої роботи
Обласні агрономічні школи	- молодший агроном,	3 роки	семирічна школа та досвід роботи на керівній посаді у колгоспі
Середні сільськогосподарські школи з підготовки голів колгоспів	- голова колгоспу,	3 роки	семирічна школа та досвід роботи на керівній посаді у колгоспі
Вища аграрна освіта			
Аспірантура в аграрних вищих навчальних закладах	- кандидат наук,	3 роки	вища аграрна освіта та досвід роботи
Агропедагогічні факультети (відділення) в аграрних вищих навчальних закладах	- агроном-педагог сільськогосподарського технікуму,	1 рік	вища аграрна освіта та досвід роботи
Сільськогосподарські інститути	- вчений агроном, зоотехнік та інші фахівці,	4 роки 5 місяців	середня освіта, освіта сільськогосподарського технікуму
Сільськогосподарські академії	- вчений агроном, зоотехнік та інші фахівці,	5 років	середня освіта, освіта сільськогосподарського технікуму
Всерадянський сільськогосподарський інститут заочної освіти та його відділення в аграрних вищих навчальних закладах	- вчений агроном, зоотехнік та інші фахівці,	5-6 років	середня освіта, освіта сільськогосподарського технікуму, а також досвід роботи на виробництві

Продовж. додатку В

Форма навчального закладу	Кваліфікація	Термін навчання	Рівень попередньої підготовки
Постійно діючі курси в аграрних вищих навчальних закладах	<ul style="list-style-type: none"> - підготовка директорів МТС із фахівців для сільського господарства, - підвищення кваліфікації директорів та головних агрономів МТС, - підвищення агрономів та зоотехніків; 	<p>5 місяців</p> <p>3 місяці</p> <p>1-2 роки</p>	вища аграрна освіта та досвід виробничої роботи

Додаток Д

**Мережа аграрних вищих навчальних закладів України
в 1929-1939 рр.**

№ з/п	Назва вищого навчального закладу	к-сть	Перелік спеціальностей	
			очна форма	заочна форма
1	Білоцерківський сільськогосподарський інститут	2	- агрономія; - ветеринарія	-
2	Волошировоградський сільськогосподарський інститут	2	- агрономія; – плодоовочівницт-во;	- агрономія; - плодоовочівництво;
3	Дніпропетровський сільськогосподарський інститут	2	- агрономія; - зоотехнія	-
4	Житомирський сільськогосподарський інститут	2	- агрономія;	- агрономія;
5	Одеський сільськогосподарський інститут	6	- агрономія; - плодоовочівництво; - виноградарство та виноробство; - землевпорядкування; - зоотехнія; - ветеринарія	- агрономія; - плодоовочівництво; - зоотехнія; - виноградарство та виноробство;
6	Полтавський сільськогосподарський інститут	2	- агрономія; - зоотехнія	-
7	Уманський сільськогосподарський інститут	2	- агрономія; - плодоовочівництво;	- агрономія; - плодоовочівництво;
8	Харківський сільськогосподарський інститут імені В.В. Докучаєва	7	- агрономія; - селекція та насінництво; - захист рослин; - плодоовочівництво; - землевпорядкування; - агрохімія та грунтознавство; - економіка лісового господарства;	- агрономія; - захист рослин; - плодоовочівництво;
9	Херсонський сільськогосподарський інститут	3	- агрономія; - виноградарство та виноробство; - зоотехнія;	-

Продовж. додатку Д

№ з/п	Назва вищого навчального закладу	к-сть	Перелік спеціальностей	
			очна форма	заочна форма
10	Київський сільськогосподарський інститут	5	- агрономія; - агрохімія та ґрунтознавство; - механізація сільського господарства; - енергетика сільського господарства; - плодоовочівництво;	- агрономія; - механізація сільського господарства;
11	Львівський сільськогосподарський інститут	6	- агрономія; - лісове господарство; - плодоовочівництво; - механізація сільського господарства; - землевпорядкування; - геодезія;	-
12	Мелітопольський інститут механізації сільського господарства	1	- механізація сільського господарства;	-
13	Харківський інститут механізації сільського господарства		- механізація сільського господарства;	- механізація сільського господарства;
14	Київський гідромеліоративний інститут	3	- гідромеліорація; - агрономеліорація; - торфомеханічна меліорація;	-
15	Київський ветеринарний інститут	1	- ветеринарія;	-
16	Львівський ветеринарний інститут	1	- ветеринарія;	-
17	Харківський ветеринарний інститут	1	- ветеринарія;	-
18	Харківський зоотехнічний інститут	2	- зоотехнія; - конярство;	-
19	Київський лісгосподарський інститут	1	- лісове господарство;	-

Додаток Е

Номенклатура спеціальностей середніх навчальних закладів, які готували фахівців-аграрників в середині 30-х рр. ХХ ст.

№ з/п	Назва спеціальності	Назва спеціальності
Сільське господарство		
1	Агрономія	агрономія
2		плодоовочівництво
3		виноградарство
4		субтропічні культури
5		бджільництво
6		шовківництво
7		тютюнництво
8		захист рослин
9	Тваринництво	зоотехнія
10		птахівництво
11		оленівництво
12		каракулівництво
13		заготівля та годівля тварин
14		ветеринарія
15	Сільськогосподарська меліорація та землевпорядкування	землевпорядкування
16		гідромеліорація
17		бурління на воду
18		агролісомеліорація
19		механізація гідромеліоративних робіт
20	Механізація та електрифікація сільського господарства	механізація сільського господарства
21		електрифікація сільського господарства
22		механізація та електрифікація тваринницьких ферм
23	Агрометеорологія	агрометеорологія
24	Мисливствознавство	мисливствознавство, організація мисливського промислу та господарства
25	Сільськогосподарська економіка	економічна звітність
26		бухгалтерський облік у сільському господарстві
27	Лісове господарство	лісове господарство
28		зрощування дубових насаджень
29		механізація лісгосподарських робіт